

УКРАЇНСЬКА

ЛІТЕРАТУРНА
ГАЗЕТА

Збірник
1956

ЗБІРНИК

„УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ ГАЗЕТИ”

1956

diasporiana.org.ua

МЮНХЕН

1957

Видання «Українського товариства закордонних студій»

Редагують:
Іван Кошелівець і Юрій Лавріненко

Юрій Лавріненко: **ДЕЩО ДО ЕВОЛЮЦІЇ
СВІТОГЛЯДУ І ПОЛІТИЧНОЇ
ДУМКИ ІВАНА ФРАНКА**

Нотатки і спостереження

I

Волтер Коларж у своїй книжці «Міти і дійсність у Східній Європі» (Лондон, 1946), писав, що Іван Франко промінює далеко поза межі України і навіть цілого сходу Європи. Міжнародне значення Франка змусило Москву надати сторіччю народження великого українця і міжнародної помпезности. Але при тому вийшла комічна картина: загрибаючи пригорцями палаюче багаття літературної спадщини Франка, компартія Радянського Союзу раз-у-раз щось відгетькує нервово руками. То бруски розпеченого заліза Франкової творчости. На місці них в радянських виданнях Франка рябіють крапки абож просто чорніють порожні діри. Подібне, як не гірше, можна бачити і на еміграції. Тут дійшло навіть до того, що деякі залежні мистці мусіли відмовитись від виступів на франківських академіях. При виданні творів Франка на еміграції обминені свідомо чи несвідомо деякі найважливіші для України його речі. Виявилось в усій повноті, що ми Франка не знаємо або не розуміємо, що ми в багатьох відношеннях є ще позад нього.

Безумовно, Франко, належить не КПРС. Але покищо і не нам...

• Франко заслужено здобув в нашій історії друге місце після Шевченка. Часи Франка — це часи народження модерного українського суспільства. Виростають хазі внутрішніх і зовнішніх українських проблем. Життя напирас з такими несподіваними явищами, як соціальне розшарування, як радикалізм, соціалізм, які то обнадіюють, то страхають згубними провалами. Ростає з усіх боків огірчення, сумніви, внутрішня боротьба.

В 1893 році турток київської молоді опублікував у львівському журналі свою програмову декларацію, у якій є таке місце:

«От якби разом з генієм і апостолом слова Тарасом з'явився у нас геній у політиці, то, певна річ, він би показав інший шлях, і всі пішли б

тим шляхом. Тоді б Україна принаймні щодо своєї культури зараз би не залежала від сьогочасних обставин». («Profession de foi молодих українців». Правда, Львів, 1893, т. XVII, ст. 201).

Ці слова молодих українських людей клясично відзеркалили, труднощі української думки нової доби. Багато з тими труднощами змагався Драгоманов, але його догматичний раціоналізм занадто прямолінійно брав нові важкі проблеми. Франко, вирішивши у школі Драгоманова, виробив собі куди більшу, ніж його вчитель-емігрант, зречість супроти всесторонньо зумовленої і складної нової української дійсності. Франко мав таке почуття, ніби всі велетенські проблеми і труднощі України його часу падають просто на його плечі. Це була доля. Він не міг ухилитись ані від одної із них. На людину, що від природи своєї мала виключне почуття відповідальності, звалюються гори праці. Франко підняв їх на себе. Михайло Грушевський пише: — «Франко був геніальним галицьким хлопом, не імпульсивним, але безконечно витривалим і працездатним. В його роботі реалізувалась спадщина робочих поколінь, для котрих праця стала не категоричним імперативом, а філософічною функцією...» (М. Грушевський, «Апостолові праці», Україна, 1926, кн. 6, ст. 16-17). Сам Франко казав про себе, що він змалку засвоїв собі дві заповіді: — почуття обов'язку супроти свого народу і потребу ненастанної праці. — «Я бачив відмалечку, що нашому селянинові ніщо не приходить без важкої праці: пізніше я пізнав, що й нам усім, як нації, ніщо не прийде задармо, що нам ні від кого ніякої ласки не надіятися. Тільки те, що здобудемо своєю працею, то буде справді наше надбання; і тільки те, що з чужого культурного добра присвоїмо собі також власною працею, стане нашим добром» — (З промови Франка на його ювілеї в 1898 р., там таки).

Результати почуття відповідальності та геніальної працьовитости Франка були вражаючі. Яка безмірна далечинь залягла між його стартом і фінішем у всіх численних ділянках його праці — політичній, літературній, науковій. Здається просто неймовірним, що юнак, який в 1873 році був у закукуріченому москвофільському «Академічному кружку», а потім десять років не трапив надії на інтернаціональну свідомість і етику польських соціалістів, міг прийти уже на поріг 20 сторіччя до найвищого в нас розуміння «первозданного хаосу», внутрішніх і зовнішніх проблем нової України.

Знову, коли читаєш перший вірш Франка з 1873 року про народну пісню або деякі дещо пізніші його громадянські вірші типу грінченківських, то дивуєшся, як з такого безмежно провінційного і далекого від поезії старту можна було дорости до шедеврів «Semper tigo», «Смерти Каїна» і «Мойсея». Цікаво те, що Франко при своєму рості ніколи механічно не зрікався і не відгетькувався від свого попереднього шляху. Не розірвав він ніколи і з

наподібненнями народної пісні та з громадськими мотивами, а навпаки, виплекав у своїй дальшій творчості щирість і глибоку простоту узагальнень народної поезії, громадські ж мотиви вирости в нього в пружистий матеріал твору.

Ознайомлений за першоджерелами із західньою і світовою літературою, над перекладами з якої він перший у нас зовсім систематично працював, Франко довершив діло, ще не оцінене належно у наших курсах історії української літератури. Дмитро Чижевський у своїй «Історії української літератури від початків до доби реалізму» і не міг ще говорити про Франка, який належить до ще пізнішого періоду. Але в одній своїй доповіді в Нью-Йорку позаминулого року Чижевський приблизно сказав таке: — «Франко, Леся Українка і навіть якоюсь мірою Старицький були європейцями, в той час як реалісти були коли не азіятами, то принаймні східноєвропейцями». Це веде до значної поправки в наші дотеперішні історико-літературні уявлення: не офіційні «модерністи» з «Молодої музи» і навіть «Української хати», а Франко і за ним Леся Українка були творцями українського модернізму без лапок. До Франка наша література була переважно селописна, з Франком вона стає універсальною, а також і урбаністичною. Цей «переворот» у нашій літературі Франко зробив без каварняних бунтів і маніфестацій. Культурний і естетичний ріст Франка, глибоке бачення процесів життя людини дали йому згодом і Шекспірову глибину поетичного віддику і бодлерівську (як це Филипівич перший зауважив, а Святослав Гординський перший показав) до болю витончену відчутливість суперечностей нової людини, і аналітичну силу французького реалізму, і нарешті його власну суверенну силу, що, як от у «Мойсеї», переходить за межі взірців.

В літературно-художній продукції Франка знайдемо ми демонстрацію драми його власного духово-світоглядного росту. Франко був вихований під впливом Драгоманова в дусі позитивізму. Це дало йому як на ті роки з місця пружистий старт уперед. Але вже в кінці 19 століття життя вимагало ревізії і позитивізму. Нова догма не слутала Франка так, як Драгоманова. Взнявши від позитивізму уважну любов до факту і жагу до знання, Франко звів претяжкий бій з позитивізмом як ерзацом релігії. Про це свідчить та боротьба «раціо» і «серця», яку бачимо вже в таких порівняно раніших творах Франка як «Смерть Каїна» (1889), поема ще й досі в нас належно не оцінена. Прокляття і гріхи Каїна мають свій початок у вигнанні Адама і Єви з раю за те, що покоштували вони з «древа знання», не задовольнившись плодами «древа життя». І от безпроглядний грішник, що поміняв віру й любов на знання і що все життя нарікав на Бога за те, що ніхто ж інший, як Бог створив «древо знання» і потяг людини до нього, робить колосальне відкриття: Бог не позбавив вигнанців

раю, а, навпаки, вклав у їхнє серце зародок, «зернятко раю» — потребу любити й робити добро. Знання ж само собою ні добре, ні зле, це лише неутрально холодна зброя, що виходить на добро людині лиш тоді, коли в людини є в порядку її «серце». З цим відкриттям раю, що лежить зародковим зернятком у серці кожної людини, — біжить Каїн до своїх людей, але його вбиває скерований дітьми сліпий дід, який і не підозріває, яким і з чим повернувся Каїн. Чи не відзеркалює подвійна смерть Каїна — як грішника і як людини, що вистраждала шлях до «раю», — душевну драму самого Франка з його еволюцією від позитивізму до нового світогляду, якої не зрозуміли в нас і досі? Лишаємо це питання для наших філософів, бо завдання наших нотаток — занотувати деякі головніші моменти в розвитку політичної думки Франка, а властиво ще вужче — Франкової критики міжнародного і українського соціалізму.

II

В політичному мисленні Франка цей процес росту подолання позитивізму (а отже й соціалізму) йшов так само неупинно. Політичний шлях Франка має три виразні етапи. Перший етап — ішов під знаком Драгоманова, спроб співпраці з поляками на базі соціалістичного інтернаціоналізму (70—80-і роки). Другий етап — це спроба незалежної організації українського соціалізму, такої соціалістичної партії, яка зорганізувала б селянство в реальну силу українського відродження (Радикальна партія, 1890-і роки). Третій етап — боротьба з догматичним соціалізмом деклясованої інтелігенції, яка розминулася із селянством, та спроба оформлення національно-демократичної партії, з метою створення органічного політичного проводу селянства й усього українського відродження.

В общеньках Захід-Росія, що здушували Україну, зродились у 70-их роках три концепції, і при тому всі більш-менш зорієнтовані на зовнішню допомогу: австрофільство народовців, москвофільство і нарешті космополітизм та міжнародний соціалізм. В ретроспекції складається враження, що Франкова місія була в подоланні в собі самому і в інших всіх трьох «орієнтацій» і в організації суверенної соціально-політичної і культурної сили України. Це була лінія найбільшого опору, лінія боротьби з власною епохою (коли під нею розуміти тодішню українську людину). Сила характеру, таланту, культури й етики у їхній єдності («бути цілим чоловіком» — девіз Франка) — це були єдині союзники Франка в цій боротьбі. Перепрацьованість і повні душевних мук і сумнівів лаокоонівські зусилля подолати трагічні суперечності українського відродження, що розігрувались і в суспільному житті і у власній душі Франка, привели

його до передчасного виснаження і фізичного занепаду.

Першою великою перемогою Франка був удар по москвофільству. Він має левину долю заслуги в тому, що в 90-их роках було спинено наростання москвофільської хвилі. Москвофільська ілюзія була викликана безнадійністю іншої ілюзії — народовців, що австрійський уряд із запровадженням конституції не підтримує польську шляхту, яка експлуатувала і польонізувала Галичину. Тим часом російський уряд ширив у Галичині пропаганду, що Росія визволить і галичан і всіх слов'ян, об'єднавши їх під своїм скіпетром. На російські гроші в Галичині, Буковині, Закарпатті виходили масово москвофільські журнали («Пролом», «Галичанин», «Слово» та інші). В 1866 році в «Слові» галицькі москвофіли проголосили єдність з російським народом і що вони «настоящіє рускіє». На початку 70-их років молодий Франко був членом москвофільського «Академічного кружка» у Львові і одним із редакторів органу того кружка «Друг». І раптом до цього «Друга» починають надходити листи від Михайла Драгоманова, підписувані псевдонімом «Українець». Друковані в «Друзі» 1875—76 років, ті листи говорили про те, що москвофільство є зрозумілою, але не розумною реакцією на тяжкий стан українців в Австрії. Москвофільство є стрибком з вогню в полум'я. Автор тих листів виступав як живий свідок ще більшого, ніж в Австрії, гноблення українців у Росії. Драгоманов писав, що галицька молодь відстала від європейських ідей, не думає самостійно, а сліпо йде за старими гаслами. Що єдиний спосіб дати нашому народові європейську культуру — покинути калічити російську мову, а розвинути свою українську народну мову. Мертвечина, писав Драгоманов, друкується в «Друзі», де хвалять московську мову, а її не знають, де хвалять російську літературу, а її кращих зразків не читають. Драгоманов назвав також кращі твори українських письменників, з якими молоді треба зазнайомитись. Обов'язок молоді не русифікуватись, а служити національному відродженню та звільненню свого народу. Це було як об'явлення. Москвофільський «Академічний кружок» розвалився, а його журнал «Друг» українізувався.

✓ Як свідчить сам Франко, не Драгоманов уперше познайомив його з соціалізмом, а сама австрійська влада, яка в 1877 році безпідставно арештувала і судила його за приналежність до вигаданого міжнародного таємного соціалістичного товариства, за голову якого австропольська поліція видала Драгоманова. (Див. докладну документальну розвідку акад. Кирила Студинського: «Іван Франко і товариші в соціалістичнім процесі 1878 р.», Україна, Київ, 1926, кн 6, ст. 56—114. Також Іван Франко «Молода Україна», ст. 22—23). Саме на цьому першому в Галичині соціалістичному процесі, а властиво після процесу Франко зацікавлюється соціалізмом, вивчає відповідну літературу, робітниче й аграрне питання, співробітничав

в українських і польських соціалістичних виданнях. В той час зав'язується його особисте знайомство й інтенсивне листування з Драгомановим, яке триває безперервно аж до смерти Драгоманова майже двадцять років (Листування Івана Франка і М. Драгоманова, Київ, Всеукр. Академія Наук, 1928, ст. 528).

Під впливом Драгоманова, який у той час швидко формувався як соціаліст (лібералізм його взяв гору над соціалізмом пізніше), Франко біля десяти років працює над організацією соціалістичного руху в Галичині на засадах інтернаціонально-федералістичних. Продуктом цієї праці Франка були соціалістичні журнали «Громадський друг», «Молот», «Дзвін», а також брошура з 1878 року «Про соціалізм» (написана Франком і видана без підпису автора польською мовою: *Zasady socjalizmu, wylozone w pytaniach i odpowiedziach*, Львів, 1878. В перекладі М. Возняка появилася у збірнику «Іван Франко», Київ, «Книгоспілка», 1926 р., а також у 19 томі видання «Іван Франко. Твори у двадцяти томах», Київ, 1956, стор. 7—17), переклад на українську мову 24 розділу «Капіталу» Маркса та українсько-польський спільний «Робітничий комітет», який за участю Франка видав дві програмні соціалістичні брошури та підготовляв створення «Польсько-української робітничої партії» як федеративної спілки соціалістів усіх народностей Східньої Галичини (українці, поляки, євреї). В декларації «Робітничого комітету» була цікава теза, що в колоніальних країнах національне гноблення є одною з форм капіталістичної експлуатації. «Програма польсько-української робітничої партії» забезпечувала рівність усіх національних груп та застерігалася, що ця партія нічого спільного не може мати з будь-якою іншою партією, яка прагне до відбудови Польщі в її історичних межах. Але польські партнери-соціалісти перекрутили цей принцип програми та ще й видали її в Женеві під спольонізованим заголовком «Program socjalistów polskich wschodniej Galiciji». Тоді Франко, розчарований у інтернаціоналістських здібностях польських соціалістів, звертається до співпраці в народовецьких журналах і газетах, як от «Батьківщина», «Зоря», «Діло», а також видає часопис «Світ». Драгоманов був проти цього компромісу, вилаявши Франка останніми словами. Парадоксально, галицькі народовці, як і Драгоманов, менше дорожили внутрішньонаціональним компромісом і потребою емансипації та організації селянства, як основного головного резерву, ніж компромісом із зовнішньою силою — австро-польською владою. Вони з дрібних приводів знову накинулись на Франка та вилучили його і радикальну молодь від співробітництва в своїх часописах. Натомість почала підготовлюватись так звана «нова ера», яка кінець-кінцем привела до того, що народовці в 1890 році проголосили свою вірність династії Габсбургів і під тиском Відня пішли на невигідний компроміс з польською шляхтою (яка на ділі той компроміс

не прийняла і зразу ж розтоптала). В умовах підготовки народовцями і Віднем «нової ери» Франко знову пробує створити українсько-польську соціалістичну співпрацю. Франкові все лежало на серці політично занехаяне народовцями селянство і робітництво. Воно могло легко стати здобиччю польської людової і соціалістичної пропаганди. Польонізація українського робітництва через польський соціалізм тоді вже стала грізним фактом. Франко пробував відхилити цю загрозу. Українські радикали і Франко сприяють створенню українсько-польської людової партії та українсько-польської Галицької Соціалістичної Партії (ГСДП), «надіючись, — як писав пізніше Франко, — в одній і другій із тих організацій знайти підпору для свободолюбних змагань української молодшої генерації. Треба було цілих десятиох літ часу (продовжує Франко), щоб обі ті організації зросли в силу і вплив, щоб переконати тих українських ідеалістів, що їм відси для української справи нема що ждати помочі і що тільки сіючи на власній ниві — можна доробитися власного хліба» [Іван Франко: Молода Україна, Львів, 1940, ст. 34—35. На підставі першого гіркого досвіду з російськими і польськими соціалістами Драгоманов написав їх убивчу критику (Историческая Польша и великорусская демократия, Женева, 1892), але тільки в 1897 році він остаточно розпроцався з надією на соціалістичний інтернаціоналізм. — «Я сам багато потратив чорнила і нервів ради всяких федерацій, фратернізацій і т. д., поки не прийшов до виводу, що треба майже виключно зайнятись тим, щоб упорядкувати свій куток, а тоді „брати“ самі прийдуть стискати руки» (цит. за М. Стахів — Проти хвиль — Львів, 1934, стор. 50)]. Польські соціалісти деклямуючи про інтернаціоналізм, на ділі спротивились навіть створенню української соціалістичної преси в Галичині, волюючи обслуговувати українського читача польською пресою, і нарешті (1897) скинули з себе інтернаціональну федеративну фірму та переіменували українсько-польську ГСДП на «Польську партію Соціал-демократичну Галичини й Шлезьку» (Див. В. Левинський: Початки українського соціалізму в Галичині, Торонто, 1918 р.).

Доробок Української Радикальної Партії за час перебування в її керівництві Франка (1890—1898) дійсно великий. Насамперед це був дійсно початок масового включення українського селянства в організований український визвольний політичний рух. На жаль, партійно-соціалістичний догматизм інших лідерів відвернув УРП від цього великого діла і, як побачимо далі, змусив і самого Франка вийти з УРП.

Поява УРП послужила одною з причин того, що активніша частина народовців зірвала порозуміння з Віднем і польською шляхетською адміністрацією та 1894 року перейшла в опозицію до них. Цей факт пізніше сприяв утворенню (за провідною участю Франка і Грушевського) Української Національно-Демократичної Партії (УНДП, 1899). Рік пізніше

УРП на своєму з'їзді 1895 включила до своєї програми вимогу незалежності України і від Австрії і від Росії. Між іншим, це був рік смерти Драгоманова (20. VI. 1895), після якої події швидко набрали нового звороту. 1898 року Франко виходить із УРП, а 1899 разом із М. Грушевським бере участь в організації Української Національно-Демократичної Партії (УНДП), до якої увійшли націонал-демократична частина УРП і радикальніша частина народовців. Того ж 1899 року марксистська частина УРП відколюється в окрему Українську Соціал-Демократичну Партію (УСДП). Радикальна Партія після цього розколу лишилась ослаблена і вже більше ніколи не повернула собі колишнього значення, тримаючись соціалізму есерівсько-народницького напрямку, який мало що спільного мав навіть із Драгомановим, не те що з Франком.

III

Соціалістичне доктринерство і в його марксістській і «радикальнічній» формах від початку і до кінця скочувало УРП. Франко з самого початку опинився в запеклій боротьбі з цим явищем. Ця сторінка, а саме критика Франком соціалізму і особливо марксізму, лишилась мало відома. (Вперше подав ширші матеріали про Франкову критику марксізму Володимир Дорошенко у своїй джерельній статті «Одна з легенд українського письменства. Чи Іван Франко був сівачем комунізму на нашому ґрунті, чи його ворогом?» Літературно-Науковий Збірник, Кіль, 1948, ст. 11—20. Гектограф. Матеріали цієї статті були повторені, без зазначення джерела, в статті Василя Настича — «Франко антикомуніст і антимарксист», Свобода, Нью-Джерсі, за 15 серпня 1956. Тут належить із вдячністю згадати працю В. Дорошенка, що для неї автор видимо заготував матеріал ще у Львові, де можна було мати всі писання Франка. Чимало фактичного матеріалу дає також стаття Михайла Возняка — «Франко в добу радикалізму» — Україна, Київ, 1926, кн. 6, ст. 113—163).

Коли в половині 1890-их років соціал-демократична течія проявилась яскраво в середині самої УРП, а також в так званих «радикальних гуртках політиків» на Наддніпрянщині, Франко, який ще в 1880-их роках виявив себе противником марксізму, вступає тепер в систематичний бій проти нової моди на марксізм. В 1895 році в рецензії на відому книгу Юліяна Бачинського «Ukraina irredenta», в якій тезу самостійності України обумовлюється визнанням марксізму, Франко в'їдливо висміює і сам марксізм і його безкритичного українського неофіта:

«За проводом Енгельса та Кавтського автор викладає „матеріалістичний світогляд“, в котрім знаходяться готові формули для вияснення найскладніших історичних явищ: релігія — це витвір буржуазії,

національна держава — це витвір буржуазії і т. д. А все це залежить від продукції, є тільки її виразом. Бодай то мати такий делікатний світогляд! Кілька формулок і чоловік кутий на всі чотири ноги, попросту бери та й мудрість ложкою черпай. А що найцінніше, так це те, що при помочі цього світогляду вся будучина перед тобою відкрита, мов на долоні» (Жите і слово, том. IV, кн. 6, ст. 482. Цит. за В. Дорошенком, названа вище праця, ст. 15).

Наприкінці 1896 року Іван Франко із свого львівського далека помічає в тому драгоманівському «гуртку політиків», на чолі якого стояли Леся Українка та Іван Стещенко, захоплення соціал-демократичною доктриною. В редакovanім Іваном Франком журналі «Жите і слово» відбувається з приводу цього гостра полеміка між Франком і Лесею Українкою. Почав цю полеміку Франко гострою критикою соціалістичного догматизму і сектярства київських «драгомановців»: «Говорять, на Україні і загалом у Росії є українські радикали, драгомановці чи як там вони себе величають. Тяжко цьому повірити».

Далі Франко стверджує, що київські драгомановці зраджують Драгоманова вже тим, що занехають політичну і культурну працю серед селянства, натомість вдаються в абстрактне теоретизування, приймаючи соціалізм обов'язково в пляні догматичного матеріалізму, федералізм — теж у пляні якоїсь догми, не турбуючись потребою спершу забезпечити на Україні ті сили і політичний устрій, що могли б гарантувати рівноправність у федерації. Франко каже, що гонитва за «німецькими і російськими (соціалістичними) модами» призводить молодь до втрати реального зв'язку з своїм народом. Треба, пише Франко, вчитися політики не в росіян, а в литовців, латишів, поляків, які уміють сполучити легальні і нелегальні способи праці для піднесення національно-політичної свідомости свого селянства і всього населення. Франко підкреслює далі, що найбільш героїчні представники української молоді в 70—80-их роках через захоплення російським народництвом згинули в російській «Народной воле» лише для того, щоб замінити одного вбитого царя іншим (Желябов, Кибальчич та інші). Замість повторювання їхніх помилок, Франко радить радикальній молоді взятися за організацію українського селянства і його самосвідомости (Іван Франко: «З кінцем року». Жите і слово, 1896, кн. 6. Цит. з «Молода Україна», Львів, 1910, ст. 96—109).

Хоч Франко не адресував своїх закидів до жодної з конкретних груп чи осіб, Леся Українка прийняла критику Франка на себе і свій гурток і зразу ж відповіла Франкові, при чому нервово і здебільша не на тему. Новий курс свого гуртка Леся Українка виправдує трьома мотивами: — потреба збереження української інтелігенції від русифікації (очевидно, через російських есдеків і есерів, що саме тоді організувалися і ширили

свій вплив на Україну). Авторка вважає «не селян, а робітників більш догідним ґрунтом для пропаганди». На її думку, політична наука в росіян не мусить бути конче шкідлива, а боротьба Желябова й інших за «здобування всеросійської політичної волі» не конче заслуговує на осуд. Авторка має жаль до Франка, що він своїм нападом дав зброю в руки українських антисоціалістів, які, пише вона, вже передрукували в Києві на гектографі статтю Франка і поширюють по Україні. [Н. С. Ж. (Леся Українка) — «Не так тії вороги, як добрії люди»... Жите і слово, 1897, кн. 3. Цит. з передруку в книзі Франка «Молода Україна», Львів, 1910, ст. 108—116].

Франко відповідав Лесі Українці:

«Коли розбудите живий і сильний рух серед народніх мас, по містах чи по селах, то, будьте певні, що що є живого й чесного серед інтелігенції, і без вашого здобування пристане до нього; а коли за вами масового руху не буде, то досить буде Лавровського туману або Плеханівської фразеології, щоб і вас самих здобути для ідей абстрактних і далеких від конкретних потреб нашого народу...»

«Я не без розмислу посилав і посилаю українських радикалів учитися практики агітаційної до поляків, литовців, латишів, грузин і інших недержавних народностей Росії, а не до Дейчів, Стефановичів і тих росіян, що ходили в народ, і дармо мені шановний полеміст тиче ними в очі. По-моєму російське ходження в народ, хоч і як героїчне, повне посвячення, було роботою зовсім хибною і безплідною. Інтелігенти йшли в народ для себе, для очищення свого сумління, і заразом для пропаганди ідей далеких, вищих понад розуміння народу. Віддатися затажній праці серед народу, службі його буденним інтересам вони не хтіли й не вміли; найрадніше йшли на фабрики, та й там небагато що вміли осягнути. Се зовсім не те саме, що у латишів, литовців і ін., де сотки інтелігентів без усякої пози на героїство довели до того, що кожний мужик уміє читати і має в руках нецензурну, заграницею друковану газету та брошуру, нецензурну не своїм змістом, а головню тим, що надрукована латинськими буквами. Та, маючи ненастанно в руках нелегальну лектуру, народ привикає до політичної самостійности, знає своїх проводирів і чує себе з ними за одно, а рівночасно робиться свідомий своєї національности і свого людського я, виховується для політики і для національного життя».

Стоячи на своєму, що «українським радикалам конечно взятися до праці поміж українським селянством», Франко вітає бажання Лесі Українки до праці і серед робітників: «Во ім'я Господне! — скажу на це, — йдіть між робітників, тільки йдіть і перестаньте спорити про те, хто ваш ворог, а хто друг...»

Франко цитує забракований ним до «Жите і слово» допис одного із молодих наддніпрянських «драгоманівців», який являв собою примітивну суміш Маркса з Драгомановим. Молодий автор допису різко осуджує «українських шовіністів», що вони не приймають соціалізму і що російських соціалістів називають централістами. Авторowi допису подобається соціально-економічна програма російських соціалістів, і він від імени своїх однодумців заявляє, що вони «простягають братерську руку (російській соціал-демократії) і суть самі соціалісти обох (!) напрямків». Франко висміяв безграмотність і хаотизм думок автора та його ідеалізацію російських соціалістів (Іван Франко, «Коли не по конях, так хоч по оглоблях», Жите і слово, 1897, кн. 3. Цит. з повного передруку в книзі Франка «Молода Україна», стор. 116—127). Як бачимо, Франко гостро виступив проти російського і народницького (Лавров) і марксівського (Плеханов) соціалізму та проти наслідування його навіть у формі конкуренції.

Леся Українка більше не відповідала Іванові Франкові, а натомість того ж року присвятила йому прегарний цикл лірики — «Сльози-перли» — біблійної сили ієреміади про «страшні невігойні рани на лоні у тебе, моя Україно», з клятвою — «Або погибель — або перемога...» Все ж таки вона разом із Стешенком створила в 1897 році групу «Українська Соціал-Демократія», плянующи її як українську антитезу і конкуренцію «всеросійській» РСДРП. Не без впливу подальших гострих атак Франка на соціал-демократизм і марксизм, як також і на підставі свого власного досвіду, вона шість років пізніше розпрощалася з соціалістично-партійною роботою, і саме від того часу дала ряд своїх поетичних шедеврів, у яких її видно вже як однодумця Франка. В часи Франка це була мабуть єдина українська людина (принаймні з-поміж соціалістів), що зрозуміла цілком Франкову критику міжнародного і українського соціалізму.

1897 року Франко ознайомлює українського читача з найновішою на той час західноєвропейською критикою марксизму, підкреслює неоригінальність марксизму як науки і шкідливість його як релігії (Іван Франко, «Соціалізм і соціал-демократія». Жите і слово, 1897, кн. I; цит. за В. Дорошенком). Того ж року Франко пише в передмові до своєї збірки поезій «Мій ізмарагд» (вийшла 1898):

«Жорстокі наші часи! Так багато недовір'я, ненависти антагонізмів намножилося серед людей, що недовго ждати, а будемо мати (а властиво вже маємо!) формальну релігію, основану на догмах ненависти та клясової боротьби. Признаюся, я ніколи не належав до вірних тої релігії і мав відвагу серед насміхів і наруги її adeptів нести сміло свій стяг старого, ще пролюдського соціалізму, опертого на етичнім, широко гуманнім вихованні мас народних, розповсюдженні освіти, науки, критики, людської та національної свободи, а не на партійнім догматизмі,

не на деспотизмі проводирів, не на бюрократичній регламентації всієї людської будуччини».

1898 року Франко в загальновідомій промові на своєму 25-річному ювілеї буквально повторює це формулювання свого кредо і того ж року виходить із УРП, бачачи, що вона фактично підготовляє ґрунт для партійно-догматичного соціалізму.

1899 року в рецензії на книжку Фаресова «Народники и марксисты» Франко дуже влучно підмічає, що в Росії російська марксистська література тішиться більшою ласкою царської цензури, ніж звичайні культурницькі видання українською мовою, і що через таку протекцію боротьба українського руху з марксизмом взагалі, а з російським спеціально дуже нерівна. Франко писав:

«Німецький соціал-демократизм, перещеплений на російський ґрунт працями Плеханова, Струве, Туган-Барановського й ін., здобув собі багато прихильників серед молоді і навіть загалом серед освіченої громади, котрій він імпонує знанням будуччини, простотою в ставленні і розв'язуванні найскладніших питань, догматичністю тез, ніби науковою фразеологією і тим, що покійний Драгоманов у німецьких соціал-демократів називав «жидівською самохвальбою». Є це характеристичне явище, що саме в пору, коли цей марксіський соціал-демократизм і з погляду на свої наукові основи, і з погляду на свою політику, яко партія, в Європі близький банкрутства, він здобуває собі найгарячіших прихильників у Росії, серед російської молоді. Дуже сумно, що на цю доктрину ловиться в значній часті гарячіша українська молодь. Соціал-демократизм стає ворожо як проти усяких об'явів суспільної самодіяльності та децентралізації, так само і проти національного українського руху і з того погляду являється для українства далеко гіршим ворогом, ніж російське самодержавіє і російська цензура. Бо коли самодержавний тиск є тиском фізичної сили і, так сказати, в'яже руки, то соціал-демократизм краде душі, наповнює їх пустими і фальшивими доктринами і відвертає від праці на рідному ґрунті. От тим то і не дивно, що свідоміші українці виступають проти цієї згубної доктрини, як можуть. Правда, боротьба мусить бути нерівна. Соціал-демократична доктрина тішиться більшими ласками цензури, ніж український рух: вона видає багато книжок, має своїми органами деякі товстючі місячники, а українство не може боронити себе і розвивати своїх поглядів відповідними способами» (Літературно-Науковий Вістник, 1899, кн. 6, стор. 186, за В. Дорошенком).

В 1903 році Франко пише свою працю «Що таке поступ?», в якій розбирає критично всі історичні соціалістичні течії, виявляючи свою обізнаність на світовій літературі з цього питання. Франко зовсім не

ігнорує позитивних осягів окремих соціалістичних рухів і концепцій. Але як же глибоко проникає він і в зворотну сторону медалі цих рухів! Наприклад, він навіть з компліментами відзначає деякі сторони доробку Маркса. Але тут же переходить до нищівної критики Марксової теорії «диктатури пролетаріату» в так званій «народній державі» майбутнього соціалізму. Тому що та критика просто з пророчою геніяльністю передбачила майбутній СРСР, в радянському виданні цієї праці Франка замість цього місця остався лише рядок крапок... (Див. Іван Франко, Твори, 1956, т. 19., стор. 190). Наведемо його:

«Поперед усього всеможна сила держави налягла би страшним тягарем на життя кожного поодинокого чоловіка. Власна воля і власна думка кожного чоловіка мусіла б щезнути, занідіти, бо ану ж держава признає її шкідливою, непотрібною. Виховання, маючи на меті виховувати не свобідних людей, але лише позиточних членів держави, зробилось би мертвою духовою муштрою. Люди виростали би і жили би в такій залежності, під таким доглядом держави, про який тепер у найабсолютніших поліційних державах нема й мови. Народна держава сталась би величезною тюрмою. А хто були б її сторожі? Хто держав би в руках керму тої держави? Цього соціал-демократи не говорять виразно, та у всякім разі ці люди мали би в своїх руках таку величезну власть над життям і долею мільйонів своїх товаришів, якої ніколи не мали найбільші деспоти. І стара біда — нерівність, вигнана дверима, вернулась би вікном: не було б визиску робітників капіталістами, але була би всевладність керманічів, — усе одно, чи родовитих, чи вибраних — над мільйонами членів народної держави. А маючи в руках таку необмежену власть, хоч би лише на короткий час, як легко могли би ті керманічі захопити її на завсігди. І як легко при таким порядку підтягти серед людности корінь усякого поступу і розвою і, довівши весь загал до певного ступня насичення, зупинити його на тім ступні на довгі віки, придушуючи всякі такі сили суспільности, що пхають вперед, роблять певний заколот, будять невдоволення з того, що є, і шукають чогось нового. Ні, соціал-демократична «народна держава», коли б навіть було можливе збудувати її, не витворила би раю на землі, а була би в найліпшому разі великою завадою для дійсного поступу!» (Іван Франко, «Що таке поступ?», Коломия 1903, стор. 137—140; цит. за В. Дорошенком, стор. 17—18).

Через рік після видання «Що таке поступ?» Франко публікує нову свою роботу про соціалізм, в якій є такий уступ про «Комуністичний маніфест» Маркса й Енгельса:

«Хто потрапить віднайти в так організованій суспільності якийсь «свобідний розвій одиниці», цей докаже певно дуже великої штуки. Та й зага-

лом всевладність комуністичної держави, зазначена в усіх 10 точках «Комуністичного маніфесту», в практичній переведенні означала б триюмф нової бюрократії над суспільністю, над усім її матеріальним і духовим життям... Оброблена ними (Марксом і Енгельсом) програма державного соціалізму аж надто часто пахне державним деспотизмом та уніформізмом, що, переведений справді в життя, міг би статися великою гальмою розвою або джерелом нових революцій» (Іван Франко, «До історії соціалістичного руху», Літературно-Науковий Вістник 1904, кн. 3, стор. 151—152; цит. за В. Дорошенком, стор. 17).

В своєму «Огляді української літератури за 1906 р.» Іван Франко приділив багато місця критиці марсистського журналу «Вільна Україна», що його тоді почала видавати УСДРП в Петербурзі. Будучи принциповим противником марксизму і соціал-демократів, Франко дуже педагогічно і толерантно критикує українських соціал-демократів не так за те, що вони соціал-демократи, як за те, що вони засліплені своєю доктриною і поверхові та неорганічні в своїм думанні і практиці.

«Мені здається, що до видання «Вільної України» українські соціал-демократи приступили не підготовані і не дібравши відповідних сил до цієї спеціальної праці. Є ще одна, глибша хиба, що була джерелом їх хитання в самих основних поглядах, — вони не уявили собі гаразд свого національного характеру, не відчували того, що вони наперед українці, а потім соціал-демократи; трактували це українство, як формальну концесію, а не як натуральний вислів своєї душі, і тому і не зуміли в свою публіцистику вложити душі та захопити нею ширші маси читачів. Це ще одна наука, що і в таких інтернаціональних справах, як соціалізм, здорові органічні парості можуть у кожному краю виростати тільки з виразного національного ґрунту і тільки тоді вони перестануть бути сірою теорією і зробляться цвітучою дійсністю».

Франко дивується, що українські соціал-демократи передруковували без застережень централістську статтю Карла Кавтського — «Національне питання в Росії»:

«І коли, наприклад, у Кавтського читаємо, що соціал-демократи невеликоруські в Росії повинні „виступити з усією силою за спільні пролетарські вимоги, а енергійну оборону окремих національних вимог, коли не містяться в загальних, залишити до того моменту, коли справа розв'яжеться в центрі Росії і від того, яке це буде розв'язання, залежить також і кінцева форма національних вимог”, то треба сказати, що кінець цього речення зовсім абсурдний, бо форма національних вимог не може диктуватися ніяким випадковим центральним рішенням, а тільки самою суттю національного життя, а перша частина цього речення неясна і також централістично забарвлена, хибно кладучи

вагу на те, що рішення соціального чи політичного значіння в Росії мусить упасти в центрі і що для того центру соціялісти окраїн заздалегідь мусять урізувати свої програми власне на національнім пункті. В устах Кавтського, централіста, ці слова не дивують нас ані трохи, але чому ж редакція автономічного — федералістичного органу не сказала про них свою думку?!»

Критикуючи статтю Л. Бича — «Революція і органи самоуправи», вміщену в тій же «Вільній Україні», Франко виступає проти неґації капіталізму, як нібито наскрізь шкідливого явища, і проти фетишизації «нешасної формули клясової боротьби»:

«Не слід би також соціал-демократичним письменникам, особливо в Росії та на Україні, повторяти безкритично старі фрази про безладдя та безмірну шкідливість капіталізму. Росія має досить таких проповідників, що, закриваючись тими первісно-соціялістичними (краще сказати, марксо-енгельсівськими) формулами, кидають затроєні стріли на всю західню цивілізацію, на всю науку та її здобутки. Соціялісти не повинні забувати ніколи, що той ненависний їм капіталізм сотворив новочасну науку й літературу, новочасні міста, комунікацію і філіантропію, що він безмірно поширив серед народніх мас просвіту, добре виховання та почуття солідарности. Що він не сотворив раю, не вигоїв усіх громадських болячок, це певно так, та цього мабуть не зробить ніякий громадський лад, а вже найменше той, якого не зовсім принадні риси малюють нам речі в роді «Ерфуртської програми». Все ж таки ясне розуміння речі велить признавати й капіталістичному ладові його заслуги, тим більше, що це не яканебудь примха кілька тисяч людей, а така ж історично-неминуча і органічна поява, якою хоче бути колись соціялізм».

«Так само шабльно та незалежно від усяких наукових дослідів малює автор теперішній контраст між буржуазією (до якої при Божій помочі зачислює і селянство) і пролетаріатом. Безмірна різnorodність громадянських верстов у сучасному громадянстві, їх обопільні взаємини, їх боротьба і співділання — все те для нього темна вода в облацях. Так само тайна для нього й те, що громадсько-економічна та фінансова боротьба йде не тільки між буржуазією та пролетаріатом, але також внутрі кожного з тих таборів, кожної верстви, кожної громади. Нешасна формула про „клясову боротьбу“, що творить прогрес і цивілізацію і якої занехання, яке обіцяють нетямучим різні, так само малотямучі ідеологи, було б присудом смерти для вселюдського поступу» (Іван Франко, «Огляд укр. літератури в 1906 р.». Київ, Рада за 16 січня 1907, ч. 12; цит. за В. Дорошенком, 18—20).

Ці пекучі слова Франко адресував молодим нашим наддніпрянським марксистам через двадцять вісім років після того, як він у 1878 році переци-

тав перший том «Капіталу» Маркса, а в 1879 році переклав з нього на українську мову 24 розділ, назвавши його «прекрасним культурно-історичним очерком». Правда, Франко марксистом ніколи не був, і його юнацький переклад з «Капіталу» появилася друком через десять років по його смерті (Культура, Львів, 1926, ч. 4—9). Франко народився через соціалізм, але для того, щоб, змужнівши, той соціалізм перерости й подолати.

IV

У Франковій критиці марксизму слідно школу Драгоманова, який сам був противником марксизму. Але є тут і такі моменти, яких Драгоманову бракувало і які йдуть також і проти Драгоманова. Це насамперед Франків примат субстанції національної над усякими інтернаціональними панацеями. Для Франка нація насамперед мусить існувати, щоб мати змогу бути соціалістичною чи якою іншою. Оцієї національної субстанціональності бракувало Драгоманову, який замість неї бачив субстанціональність у «всесвітньому русі», «поступі», анархічному соціалізмі чи федералізмі. Драгоманов розв'язував дилему національного й інтернаціонального шляхом підпорядкування першого другому. Франко — навпаки. Із цієї теоретичної різниці виплили великі розходження у політичній практиці Драгоманова і Франка.

В процесі свого духового росту розійшовся Франко з Драгомановим і в філософсько-світоглядових питаннях. Теоретик-емігрант, Драгоманов до кінця, здається, був ортодоксальним позитивістом. Франко був цілком під впливом цього світогляду від 1878 року, коли він проголосив за основу основ «розум владний без віри основ», і аж до 1889 року, коли в «Смерті Каїна» він піддає глибокій ревізії «релігію знання». Дальший спротив Франка позитивізму відбувся головню в його літературно-художній творчості. Але і в публіцистиці та науковій його роботі можна знайти критику позитивізму. Зокрема його робота «Що таке поступ?» являє собою справжню ревізію всіх «прогресивних» панацей, в тому числі й позитивізму та його ідеї «безпохибного поступу». В тій праці Франко писав:

«Але такого ліку (панацеї, — Ю. Л.) на всі хвороби ніхто не винайшов і не винайде ніколи... Те, що ми досі роздивили — все се такі панацеї, яких не зварить і не приготує ніякий аптекар. Вони бентежать людей, ворущать їх думки і заставляють їх шукати нових доріг, і в тім їх велика вартість, їх історична заслуга. Але певности, панацеї в них не шукайте». «Як у цілій природі, та і в розвою людства керму держать два могутні кондуктори, тоті самі, яких пізнав вже великий німецький поет і вчений Йоган Гете, а то голод і любов. Голод, се значить матеріальні і духовні потреби чоловіка, а любов — се те чуття, що зроджує

чоловіка з іншими людьми. Людського розуму в числі тих кондукторів нема і, певно, ще довго не буде».

«Люди починають переконуватися, що саме багатство, — сама наука, сама штука не може дати чоловікові повного щастя. Наскільки чоловік може бути щасливим у житті, він може се тільки в співжитті з іншими людьми, в родині, громаді, нації. Скріплення, уточнення того почуття любови до інших людей, до родини, до громади, до свого народу, отсе основна підвалина всякого поступу: без неї все інше буде лише мертве тіло без живої душі в ньому» (Іван Франко, «Твори в двадцяти томах», Київ, 1956, том 19, стор. 191—192).

В тій же праці Франко піддає критиці анархізм та антидержавницьку пасію Драгоманова. Критика його дружня, спокійна, повна зрозуміння до того, що анархізм Драгоманова — це не змовницько-терористичний анархізм Бакуніна, а щось зовсім інше. Але тим не менше ця критика рішуча.

«Пригадаємо, що до анархістичних поглядів якийсь час прихилився і наш славний учений покійний Михайло Драгоманов, і це вже повинно бути для нас заохотою, щоб ми спокійно і без страху придивилися думкам тих людей».

«Оцей анархістичний ідеал лежав, між іншим, у основі програмових нарисів Драгоманова, розвинених ним у „Переднім слові до Громади“ і в брошурі „Вільна спілка“. Нема що й казати, що якби всі люди були високоосвіченими, добросердними, здоровими на дусі і на тілі, то такий устрій міг би бути для них добрий. Він, певно, й лишиться ідеалом людського і громадського устрою на пізні віки і, як усякий ідеал, ніколи не буде вповні осягнений. Та тепер, коли маємо до діла з людьми темними, здеморалізованими і в величезнім розмірі хворими тілом і духом (найбільша часть тих хворих навіть не знає про свою хворобу і вдає з себе здоровісіньких, а іноді такі хворі робляться проводирями народу, високими урядниками та органами власті), — такий устрій попросту неможливий, не простояв би ані одної днини, і якби яким чудом заведено його, скінчився б мішаниною і загальним безладдям» (там таки, стор. 194—195).

Про анархістів Франко висловлюється, як про «тісні голови» з широкими ідеями і плянами. В своїм чудовім нарисі «Молода Україна» Франко, високо оцінюючи Драгоманова, як просвітителя і європеїзатора, критикує і його політичний світогляд, і його політичну тактику:

«Розпочавши свою еміграційну публіцистику в Відні, Драгоманов швидко і не зовсім обдуманно переніс її до Женеви. Се значило не тільки географічне, але й ідейне віддалення: із конституціоналіста, яким він виступав у Росії і в Відні, Драгсманов у Швейцарії робиться соціалістом-анархістом і силкується на тім соціалістичнім анархізмі покласти

підвалину нового українського руху. Для таких поглядів тоді ані на Україні, ані в Галичині не було розуміння: в Галичині вони були попросту якимись страхопудами, про які навіть думати було страшно. Таким способом українська еміграція сама собі підривала коріння» (Іван Франко, «Молода Україна», стор. 25).

Лише в світлі корінних розходжень Франка з Драгомановим можна зрозуміти, чому Драгоманов у листуванні бував так часто розлютований на Франка. Як відомо, Франко в середині 80-их років, розчарований у драгомановській ідеї будувати в Галичині спільну українсько-польсько-єврейську соціалістичну партію, пішов на співпрацю в українські народовецькі часописи «Діло», «Зоря» тощо, а також бере участь у редагуванні часопису «Світ», до якого прилучив різних людей із Наддніпрянщини і Галичини. — «Це була перша спроба компромісу поступових і радикальних елементів усїєї України-Руси», — писав Франко пізніше про «Світ». Але Драгоманов, що дорожив більш компромісом із міжнародними соціалістами, ніж внутрішньонаціональним компромісом українців, назвав «Світ» «галицькою помийницею» і накинувся на Франка з гострими лайками. Він закинув Франкові «невисокий рівень своєї інтелігенції», «ренегатство» і дійшов до того, що написав Франкові: — «Це гірше ренегатства, гірше, ніж проституція, це якийсь моральний маразм, дивний в такі молоді літа» (Цит. за М. Возняком, стор. 123, також Іван Франко, «Молода Україна», стор. 26). «Ми в сотрудники до Каткова і до Піхно не поступаємо», — писав Драгоманов Франкові. Франко, який з величезним терпінням приймав догани свого вчителя, скромно відповідав:

«Позвольте замітити, що порівняння Ваше «Діла» і «Зорі» з «Московськими ведомостями» та «Киевлянином» трошки хроче. От, якби я до «Слова» або «Пролома» (московфільські часописи в Галичині — Ю. Л.) пристав, так тоді воно було б добре» (Листування І. Франка і М. Драгоманова, Київ, ВУАН, 1928, стор. 74—75).

Помітивши приїзд до Львова Михайла Грушевського, Драгоманов незадовго до своєї смерті писав Франкові пораду бути критичним до Грушевського, як націонал-демократа і не-радикала. Це не перешкодило Франкові перейти до співпраці з Грушевським і написати про нього через пару років (1897) після попереджень Драгоманова таке:

«З усього того, що тепер робиться в Галичині, крім праці над освідомленням і політичним згуртуванням мас народніх, найважніші, помоему, є ті початки систематичної наукової праці, які zorganizував при Науковім Товаристві ім. Шевченка проф. М. Грушевський і яка вже тепер здобуває і Товариству, і цілому нашому народові признання, звісно, не дома, не серед нашого широкого загалу русинів, а поза границями нашого краю, там, де люди займаються наукою і цінять

наукову працю. Я чув із уст проф. Ягіча слова гарячого признання, для тої, хоч і як покищо скромної праці, і слова здивування, як се Товариство ухитряється при таких мізерних фондах друкувати так багато». «Тільки сею дорогою, переваривши оті наукові здобутки, ми можемо вийти з епохи дилетанства і безплідного політиканства і ввійти в епоху дозрілості і практичної політики» (Іван Франко, «З новим роком», «Жите і слово», VI, стор. 5—6: цит. у М. Возняка, стор. 159).

Драгоманов для Франка являв трагічну дилему. Видаючи листи Драгоманова до Франка двома томами, Франко в 1906 році писав у передмові до першого тому: — «Тільки тепер, прочитуючи їх у цілості, я зрозумів, як мало ті листи дали мені для розширення мого світогляду, а зате, як багато важкої муки причинили мені» (Цит. з рецензії Гр. Костюка, «Червоний Шлях», 1929, ч. 4. стор. 193). Але вже в передмові другого тому в 1908 році Франко корегує сам себе: — «Не можу не висловити тут свого щирого жалю щодо деяких уступів моєї передмови до першого тому листів Драгоманова. Тепер, обіймаючи всю цілість, я зрозумів ясно...» — І далі Франко називає Драгоманова «правдивим» і «безкорисним» учителем, який «не щадив ні себе, ні нас» в його намаганні витягти своїх «ледачих і неосвічених учнів» із вузького провінціалізму на кращий і світліший шлях «європейської цивілізації». Якщо, писав Франко, яке досягнення зробила наша генерація для світу чи для України, то це було діло Драгоманова, який тяг нас за вуха (Там таки).

Уважний розгляд цих обох ніби протилежних оцінок Драгоманова показує, що в них Франко в принципі не суперечить сам собі, лише кладе наголоси на різні речі. В «Молодій Україні» Франко дає нам зрозуміти, що він цинив Драгоманова менше як політика, а більше як ученого та культуртрегера:

«Ся перша українська еміграція в Европу відіграла не маловажну роль в розвою вільнолюбних ідей в Росії: особливо писання М. Драгоманова мали в свої часи велику вагу і не стратили ще й досі великої вартости. Та для нас українців більше значіння від його програмових та політичних праць мали його критичні статті, його звістки, подавані про наше письменство в заграничні літератури, його чисто наукові історичні, історико-літературні та фольклорні праці. Майже кожда з тих праць кидала світло на нашу минувшину, відкривала нові горизонти, вчила нас розуміти нашу історію і нашу теперішність, вникати в інтереси живих людей, розуміти й поважати їх» (Іван Франко, «Молода Україна», стор. 18—19).

Проблема «Франко-Драгоманов» досі не досліджена, вона дуже складна, і легко при її трактуванні впасти у помилки та спрощення. Та наведених матеріалів досить, щоб бачити генетичний зв'язок між розходженням

Франка із Драгомановим і Франковою критикою Української Радикальної Партії (УРП), що привела згодом до виходу Франка із УРП.

V

В УРП з самого її початку були три виразні течії: «драгоманівська» на чолі з Михайлом Павликом та Кирилом Трильовським, — марксистська на чолі з Миколою Ганкевичем, Семеном Вітиком і Юліаном Бачинським і націонал-демократична на чолі з Іваном Франком, Євгеном Левицьким, Теофілем Окуневським і Володимиром Охримовичем. З марксистською течією Франко провадив боротьбу від самого заснування УРП, спілкуючись у цій боротьбі з течією Павлика. По відході в окрему УСДП марксистської течії Франко ясно побачив, що і течія Павлика має спільну з марксизмом рису — партійно-соціалістичного догматизму й сектарства. Для Франка ж існувало в партії лише одно завдання: — організувати селянство в політичну силу українського відродження в інтересах самого селянства і України. Франко вклав безліч власної енергії в політичну свою працю серед селянства і як публіцист, і як мандрівник-агітатор, і як організатор. Не добившись того, щоб УРП стала в основному партією селянства та таким чином вироста із секти на партію всенародного, всенаціонального значення, Франко виходить з УРП і бере провідну участь у творенні УНДП. При тому Франко закликав селян приставати до нової партії. Михайло Павлик, який у своїй партійно-сектанській самозакоханості навіть публічно заявляв, що «найбільшою, безсмертною заслугою» Франка було те, що він «стояв і стоїть під прапором нашої партії», не міг простити Франкові «відступництва» і оголосив Франка в органі УРП «Громадський голос» політичним покійником та закликав усіх членів УРП молитися за пропащу, грішну душу відступника. У відповідь на це Франко надрукував у «Громадському голосі» в 1900 році листа під заголовком «Голос небіжчика». Франко висловив здивування, що Павлик, справляючи Франкові похорон, «не вияснив своїй громаді, на яку хворобу я вмер», тобто нічого не сказав про причину відходу Франка від УРП, дарма, що Франко говорив про ті причини на останньому з'їзді УРП. Одним із центральних пунктів розходження було відношення УРП до селянства. З правдивої тези про важливість селянства, як основної, стихійної, соціальної сили українського руху, «драгоманівська» течія в УРП прийшла до фальшивого і суттю речі російсько-народницького фетишизування селянства, як уже готового взяти в свої руки провід. Тим часом центр проблеми був в організації проводу цієї стихійної сили, проводу, що усвідомив би і організував цю силу. З такої фальшивої позиції випливало сектарство «драгоманівської» верхівки УРП, яка підміняла проблему

соціалістично-народницькою догмою і цією догмою творила навколо себе в своїй уяві авреолою своєї виключності і досконалости. Цим самим УРП ставала не селянською партією, а сектою зарозумілих інтелігентів, які не розуміють, що нація — це структура.

«Я заявив на з'їзді делегатів радикальної партії... що в радикальній партії, як організації, бачу дві речі — селянство, котре бажає просвіти, рветься до радикального руху, — і інтелігенцію, котра повинна подати селянству освіту і допомогти йому зорганізуватися. Я виступив проти тої думки декого з інтелігентів радикалів, що селянство мусить само організуватися, само робити політику... бо по моїй думці — тепер іще наше селянство не є настільки освічене, настільки освідомлене, щоб могло зробити се само без інтелігентської помочі, поради, без проводу. Справоздання багатьох делегатів із повітів дуже сильно підпирали сю думку. Я заявив далі, що та інтелігенція, яка тепер стоїть при радикальній партії, не вистарчає на те, щоби — зорганізувати наше селянство в сильну партію. Я вказав на те, що власне організація була завсіди слабою точкою радикальної партії... Я звернув увагу на те, що теперішня пора вимагає від русинів власне поперед усього організації, витворення більшої політичної сили, і висловив свій жаль, що на з'їзді про способи такої організації, про її можливість, не сказано було ані одного слова.

Тепер скажу більше, скажу дещо про причини, чому не вдалося радикальну партію зорганізувати так, щоб обік мас народа до неї належало також більше інтелігенції... Мені здається, головна причина була та, що се не була всенародня партія. Се була — даруйте за слово — більше церква, до якої сходяться самі вірні, ніж дійсна партія, де сходяться і зводяться до спільного знаменника різні інтереси. Ми взяли собі взірець із соціал-демократичної церкви, але не взяли її догматів: відси й пішло, що наша церква була слабша, бо наша програма, ближча дійсності, не могла виховувати таких фанатиків та загорільців, як соціал-демократична. І ось із нашої церкви побігли деякі до соціал-демократичної, бо там побачили тверді догми і кам'яні скрижалі.

Інші інтелігенти чули себе ніяково в радикальній партії через те, що, приступаючи до неї, вони, так сказати, виступали з української суспільности, ставали осторонь від національних змагань, не раз навіть від усяких товариських зносин...

Де є дійсна політична партія, то є, де люди для осягнення політичних цілей лучаться з собою, там перед осягненням тих цілей відкладаються на бік дрібніші суперечки. Де є церква, там основа догми, там витворюються секти. Чи ж не початком сектарства найгіршого роду є те, що на останнім з'їзді радикальним за-для пустої покищо доктрини

про страйки (бо для її здійснення треба величезної організаційної праці) кинено іскру незгоди між дрібку мастніших і менше мастніших селян, між нинішніх і завтрішніх жебраків? І то в пору, коли те селянство кругом темне, неосвідомлене, незорганізоване і дізнає величезного утиску політичного, економічного і національного?

Я не знаю, може вам дуже сретичною і нерадикальною видається думка, що у нас може бути покривдженим не тільки робітник, не тільки хлоп, не тільки ремісник, але також піп, урядник, учитель, купець і навіть жандарм. І що в інтересі національним може лежати боротьба проти усякої кривди. І що національний розвій може лежати в тім, щоб ми з-посеред своєї нації витворювали всі ті стани і верстви, що відповідають певним функціям народнього життя, і не потребували дізнавати кривди ще й від того, що ті функції серед нашого народнього тіла, будуть сповняти люди чужих народностей — нам на шкоду. Може бути, що признасте такі думки відступництвом від радикальної правовірности. Га, в такому разі, я не є правовірний радикал. Я чую себе насамперед русином, а потім радикалом. Отсе й була головна причина, що я виступив із радикальної партії і прилучився до тих, що помагали організувати національно-демократичну партію. Що вийде з тої організації — ані я, ані Ви не всілі знати. Се буде залежати поперед усього від того, хто і як буде робити в ній. Одне можу сказати Вам: — ніколи досі можливість здвигнення одностайної, сильної політичної організації серед русинів не представлялася такою близькою і ніколи її потреба не була такою наглою і пекучою, як тепер. Чи мала ж би справді велика хвиля застати малих, тіснозорих та в своїх кружкових поглядах заскоружлих людей...?» (Іван Франко, «Голос небіжчика», Громадський Голос, 1900, ст. 22—23. Повністю текст цього листа є в М. Возняка, цит. вище, стор. 161—172).

Наведена нами майже повністю коротка стаття Франка, мов рентгеновим промінням, розпрозорила непроглядні нутроці української політичної проблеми та зокрема виявила ракові опухлини в тілі українського соціалізму, в тому числі і в його «драгомановського» відгалуження. Хто знає, як радикали після смерти Драгоманова нещасливо поглибили відносний світоглядний догматизм свого учителя, всупереч його попередженням виродившись у партійно-догматичну секту деклясованих інтелігентів, той зрозуміє легко і критицизм Франка супроти своєї дитини УРП. Та найважливіше в цьому листі ядерно схоплена Франком ідея української нації, як структури, що мусить мати різні соціальні верстви й класи, функції яких доконечні для нормального життя нації.

Не цілком виправдала надії Франка і організована ним Українська Національно-Демократична Партія (УНДП, по революції — УНДО). Хоч

УНДП в 1900—1914 роках випередила УРП і винесла на своїх плечах головний тягар тієї праці, що перетворювала русинів на українську націю, та все ж УНДП не доросла до того великого пляну, який накреслив для неї в проєкті УНДП Франко. Заявляючи, що він усувається від партійно-політичного життя, Франко зробив гострий закид провідникам УНДП, що вони «не зробили нічого для зорганізування селянської маси і ведення її до свідомого політичного життя («Спростовання д-ра Франка», «Діло», 1904, ч. 259; цит. за М. Возняком, стор. 163). Закид, хоч як гострий, але в основному, як показав перебіг революції 1917—20 років, правильний. Непідготованість селянства була бо одною з головних причин поразок «визвольних змагань».

Відавшись цілком своїй літературній, науковій і публіцистичній праці та організації українських інтелектуалів, Франко далі жив глибокою тривогою за українську політику і політичну думку. Як показує його «Мойсей», він бачив, що великий іспит історії наближається для України і що українська політична думка і організація до цього іспиту належно не готується. Франкова критика соціалістів і УНДП оставалась майже не почутою.

VI

Тривожно спостерігаючи передгрозя «доби війн і революцій», Франко в 1905 році написав «Мойсея» — цей своєрідний підсумок свого власного і свого народу шляху. Чи шкодував Франко у ці й пізніші роки, коли недуга наступила йому на горло, не даючи довершити діло його життя, що за молодости своєї він був піонером організації українського соціалізму? Очевидно ні, бо поперше, не доктрина визначає таких людей, як він, і, подруге, це було б рівнозначне шкодуванню, що ти народився. Політично Франко народився через соціалізм, але з тим, щоб змужнівши перерости й подолати його. Серед пожовклих листків спадщини Франка зберігаються слова, писані в останній декаді його життя з приводу його співпраці у 1880—90-их роках з польськими «інтернаціоналістами»:

«І чим кінчилась моя практика? Певно кожному галичанинові звісний той факт, той скандал, яким вона скінчилась... Я не хочу ані розбирати ані оцінювати його, хоча признаюсь, що й досі не жалую свого кроку, як — не жалую нічого, що було логічним впливом фактів сильніших від мене» (І. Франко, «Русько-польська згода і українсько-руське братання», Літерат.-Наук. Вістник, 1906, стор. 157—158).

Що значать підкреслені нами слова? Що Франкове могутнє почуття відповідальности не дозволяло йому викидати нічого, навіть «скандаль-

ного», із власної біографії? Що він визнавав, як долю, факт, що соціалізм і надії на інтернаціоналізм мусіли позначити собою перші спроби організації перших українських політичних партій? Що він умів бачити дійсність і її факти та вилуцувати логічний зв'язок і вплив тих фактів? Все що завгодно, лише не те, що закидають Франкові сучасні нам «волонтаристи» — лише не брак героїзму і зрозуміння до «стоїчного духа», лише не безсиле роздвоєння слабої душі. (Дмитро Донцов з властивою йому, як то ще Липинський зауважив, здібністю обсмороджувати все, що вище від нього, ганьбив Франка за нібито брак у нього зрозуміння до «стоїчного духа» — «Дух нашої давнини», Прага, 1944, стор. 68—69, 147. Тут Донцов мав нещастя напоротися на ще гострішого списа, ніж був Липинський, бо він належав до тих «стоїків соціалізму», які довгі роки глушили, як могли, Франкову критику марксистського доктринерства. Франкову силу «цілого чоловіка» можна зміряти лише по тих переполах, які ця сила перемагала). Франко писав:

(українцям бракує) «... заліза, себто, національної свідомости, почуття солідарности і невідлучного від неї почуття сили і віри в остаточний успіх. Скільки важкого зусилля! Скільки душевних і фізичних талантів, змарнованих сил і характерів! І як помалу, важко, майже мікроскопічно йшли перші кроки! І як малі й досі наші здобутки, осягнені нами результати в порівнянні до тої конкуренції, яка на кожному кроці грозить нам з їх боку!» (Іван Франко, «Молода Україна», стор. 56).

Бачачи гори завдань і труднощів державно-політичного і культурного відродження України як модерної молодой нації, затисненої між Росією і Заходом, Франко не раз впадав у розпач перед психологічним і культурним обличчям сучасного йому типу українця-інтелігента. Він був людина, що спонтанно раділа кожному найменшому осягові української людини. Тим більше боляче було йому написати одного разу таку мало-відому українцям тираду про них:

«Не люблю русинів. Так мало знайшов я серед них справжніх характерів, а так багато дрібничковости, тісного егоїзму, дволичности й пихи, що дійсно не знаю, за що я мав би їх любити... (говорю про інтелігенцію, не про селян)...» «Признаюсь до ще більшого гріха: навіть нашої Руси не люблю так і в такій мірі, як се роблять або вдають, що роблять, патентовані патріоти. Що в ній маю любити? Щоб любити її, як географічне поняття, для сього я занадто великий ворог порожніх фраз... Щоб любити її історію, для сього досить добре її знаю..., щоб я мав почувати, як мало в історії Руси прикладів справжнього громадського духу, справжньої посвяти, справжньої любови. Ні, любити сю історію дуже тяжко, бо майже на кожному кроці треба б хіба плакати над нею.

Чи може маю любити Русь як расу, — сю расу отяжілу, незграбну, сентиментальну, позбалену гарту й сили волі, так мало здатну до політичного життя на своєму смітнику, а таку плідну на перевертнів найрізномоднішого сорту?»

«Коли, не зважаючи на це, почуваюсь русином і по змозі й силі своїй працюю для Русі, то, як бачиш шановний читачу, цілком не з причин сентиментальної натури. До сього примушує мене почуття собачого обов'язку. Як син українського селянина, вигодуваний чорним селянським хлібом, працею твердих селянських рук, почуваюсь до обов'язку панщиною цілого життя відробити ті шеляги, що їх видала селянська рука на те, щоб я міг видряпатись на висоту, де видно світло, де пахне воля, де ясніють вселюдські ідеали. Мій руський патріотизм то не сентимент, не національна гордість, то тяжке ярмо, вложено долею на мої плечі. Я можу здритатися, можу стиха проклинати долю, що вложила мені на плечі се ярмо, але скинути його не можу, іншої батьківщини шукати не можу, бо став би підлим перед власним сумлінням. І коли що полекшує мені двигати се ярмо, так се те, що бачу, як руський нарід, хоча він гноблений, отемнюваний і деморалізований довгі віки, хоч і сьогодні бідний, недолутий і непорадний, але все таки поволі підноситься, відчуває в що раз ширших масах жадобу світла, правди та справедливости, й до них шукає шляхів. Отже варто працювати для цього народу й ніяка праця не піде намарне (З передмови Франка до польського видання його оповідань 1897 р. Повністю ця автобіографічна сповідь передрукована чи не вперше в українському перекладі М. Возняка в журналі «Молода Україна», 1926, кн. 6, стор. 10—12).

«Можете се ярмо скинути без церемонії», відповідало Франкові «Діло» в числі за 13 травня 1897 р. «Ми, малі люди, не «модерні» і не перепоступові, будемо як досі любити русинів і Русь». На це «виключення» Франка з української нації він відповів відомим віршем — «Ти брате любиш Русь, як дім, воли, корови, я ж не люблю її з надмірної любови». А також афоризмами, як от: «Любов не обов'язкова — але почуття обов'язку обов'язкове»; — «Від народнього обов'язку сам Бог не може звільнити: нахвалявся звільнити від нього сатана».

Пізніша українська думка не дуже збагатила будівничий критицизм Франка, як і прямо позитивні осяги його думки. Ніхто не простежив його шляху крізь позитивізм і соціалізм до нового світогляду і до нової політичної синтези. Крайня пора сьогодні проаналізувати, як Франко у своїй національно-демократичній синтезі переборов дилему соціалізм-націоналізм, яка ціле століття мучить українську людину та веде її від поразки до поразки. (Тут слід згадати може насамперед В. Липинського,

який, мабуть, не без впливу Франка був і в своєму критицизмі і в своїм позитивнім ставленні проблеми «методи» будівництва нації, як структури, принципів її історичного формування, її свідомости і практики. Донцовський псевдоволонтаризм і нігілістичний та безвідповідальний «критицизм» залишив по собі лише посмак розкладу і зневіри, що отруєно розливається в нашому еміграційному громадянстві). Ми остались позаду Франка — людини нездоланного зростання. Власне панорама цього волевого і спонтанного зростання є найбільш захоплюючий момент у цій складній і водночас цільній постаті. Цим своїм зростом у майбутнє Франко став символом нового відродження України, на хвилях якого він знявся, випереджаючи свій час на сотню років.

Володимир Дорошенко: **РАДЯНСЬКЕ**
ФРАНКОЗНАВСТВО

Завдання цієї статті — дати загальний погляд на вивчення життя і праці Івана Франка в умовах тотального закріпачення всієї території українського народу в «з'єдиненій» Українській Соціалістичній Радянській Республіці, «навіки» злученій із Росією.

Я не маю наміру подавати тут повну бібліографію предмету. І не місце на це в статті, та й не все, що друкувалося і друкується про Франка по той бік залізної завіси, доходить до нас.

ПОКАЖЧИКИ ДО ФРАНКА

А втім, хто хотів би знати докладніший реєстр радянських писань на теми франкознавства, може користуватися спеціальним покажчиком І. Бойка, що вийшов у 1954 році в Києві, накладом Академії наук УРСР (202 стор., під заг. «Іван Франко»).

Крім того загального покажчика, який нотує літературу про Франка, що появилася на Наддніпрянщині в 1914-1953 роках, можна вказати ще окремі покажчики, які появилися у збірниках львівського університету, присвячених Франкові.

В першому збірнику 1948 року К. Чумак дуже побіжно говорить про «Видання творів І. Я. Франка за 30 років радянської влади на Україні» (стор. 193—199), не забувши дзюгнути українських націоналістів, які, мовляв, ненавиділи Франка і намагалися «не допустити його творів до трудового народу», замовчуючи, що саме в Західній Україні весь час безперервно виходили Франкові твори, що на Наддніпрянщині за української влади в 1917-1918 роках появилася багато Франкових творів у далеко більших накладах, ніж за радянської влади, та що й за неї, в період так зв. українізації, до поширення Франкових творів та взагалі популяризації його найбільше спричинилися саме українські приватні видавництва.

В третьому збірнику 1952 р. маємо огляд радянських писань про Франка за роки 1945-1952 О. Мороза й О. Дея під заг. «До питання про вивчення спадщини Івана Франка» (стор. 185—208), теж з лайкою на адресу «буржуазних дослідників», що нібито багато перекручували в оцінці Франкової спадщини, й «намагалися відірвати письменника від його рідного ґрунту» (sic). — «Лише після утвердження радянської влади, коли були створені належні умови для розвитку культури, національної за формою, соціалістичної за змістом, почало розвиватися франкознавство, засноване на принципах найпередовішої в світі науки марксизму-ленінізму» (стор. 186). «Постанови ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У з ідеологічних питань стали для всього народу, в тому числі і для літературознавців, ідейно-теоретичною основою, дороговказом в боротьбі проти безідейности, формалізму, космополітизму та націоналістичних проявів в питаннях науки, літератури й мистецтва» (стор. 190). Оці то постанови й спотворили дослідницьку працю радянських письменників.

Нарешті в четвертому збірнику 1955 року знаходимо бібліографічний покажчик О. Дея, «Публікація рукописної спадщини Івана Франка на Радянській Україні» (стор. 203-223). Покажчик цей обіймає 1922-54 рр. Видань, що появилися в зазначених роках за межами радянської України, покажчик не реєструє.

ПУБЛІКАЦІЇ ПРО ФРАНКА

Відсилаючи цікавих до згаданих покажчиків, я розгляну нижче найголовніші публікації радянських авторів про Франка і його творчість. Видань, що їх тут маємо, досить для питання загального характеру взагалі радянських писань про Франка та для оцінки їхньої вартости.

Аджеж в СРСР панує устійнений «урядом і партією» стандарт щодо праць гуманітарного характеру, поза який ніякий автор виступити не сміє і, очевидно, й не важиться переступати накреслених йому рамок. А партійна постанова щодо визнаних благонадійними (інших як «ворогів народу» не вивчають, а при кожній нагоді огидно паплюжать) — одна: вилучити з українського громадського і літературного процесу українських «буржуазних націоналістів», а зате визнаних за всяку ціну представити як виучеників російських революціонерів-демократів та прихильників Росії, російського народу і всього російського. Всякі виступи їх проти Росії й російського централізму дбайливо замовчують, а коли це неможливо затаїти, пояснюють «помилковістю» їхніх поглядів, не досить перейнятих марксистськими ідеями.

Під таким аспектом пишуться і статті про Франка. І чи то будуть статті про його літературні, суспільно-політичні та національні погляди,

чи нариси про його розвідки — історичні, літературні, етнографічні чи які інші, автори мусять підпорядкуватися директивам ЦК партії.

Очевидно, про якийсь науковий підхід до праці, про об'єктивний дослід з метою правдивого представлення речі й мови не може бути. Замість віднайдення об'єктивної правди, радянські «дослідники» мусять натягати ту правду на даний їм зверху копил, а при цьому на всі заставки ляяти проклятих націоналістів, до яких зачисляються всі справжні українські науковці — Грушевський, Єфремов, Зеров тощо.

«Радянським літературознавцям довелося, — як каже один із теперішніх франкознавців, — докладати багато зусиль, щоб очистити дослідження спадщини Ів. Франка від буржуазно-націоналістичного намулу.»*) І допомагають їм у тім зайнятті всякі «вчені», як Яр. Галан, Ол. Корнійчук, Ст. Тудор та інші подібні автори.

Для цього очищення не треба знати історії тієї доби, в якій проходила діяльність Ів. Франка, не треба стежити за розвитком його світогляду й його еволюцією — ні, всі літературні й життєві факти, незалежно від обставин, коли вони сталися, мішаються до купи й беруться для характеристики поглядів Франка, незалежно від жодної хронології.

Так, погляди Франка-юнака застосовуються до його світогляду в дозрілому віці. Франко — за завданням партії — має нагадувати російського революціонера-демократа, попередника діячів большевицького табору. А тих українських дослідників, що вказували на еволюцію Франкового світогляду, комуністичні писаки лають як брехунів і наклепників «з легкопродажної брудної руки українських буржуазних націоналістів Єфремова та М. Грушевського» (О. Дей, Іван Франко і перша російська революція, Львів, 1955, стор. 18).

І всі ці «дослідники» аж до зануди повторюють при кожній нагоді про залежність Франкового світогляду від писань Белінського, Добролюбова, Чернишевського, Салтикова-Щедріна й мало не від самого «Ілліча» та про його русофільство, так ніби Франко був однодумцем Дудикевича або якого іншого галицького «кацапа».

Оці настанови й треба мати на увазі, коли ми оглядаємо писання про Франка, що вийшли в останніх роках у радянських видавництвах.

З цього погляду вони далеко полишили за собою праці авторів 20-их років, які все ж таки при всім своїм комуністичнім наставленні не були такими розмірезаними москвофілами. З малими винятками це все новий

*) А. М. Халімончук, Суспільно-політичні сатири Івана Франка, Львів 1955, стор. 4.

нарибок, що вийшов на наукову арену останніми роками. Рідко коли зустрічаємо когось із давніших учених, що має вироблене ім'я в науці.

ПРАЦІ ПРО ФРАНКА АКАД. М. ВОЗНЯКА ТА ІНШИХ УЧЕНИХ

З відомих українських дослідників в останні роки виступав майже виключно акад. Михайло Возняк, невтомний дослідник життя і творчості Івана Франка.

Вже замолоду присвятивши Франкові пару популярних брошур, покійний, вернувшись з Відня після еміграції, дуже скоро по написанні своєї великої історії української літератури взявся вивчати Франка, користуючись його книгозбірнею й архівом, що знаходилися в бібліотеці НТШ у Львові.

Возняк став ревним і ревливим дослідувачем Франкової спадщини, з бігом часу привик дивитися на себе як на єдиноуправненого шпирача в архіві Франка та заздрим оком споглядав на інтруза, що наслідювався влазити йому в дорогу.

Плодом його довголітніх розшуків була ціла низка публікацій недрукованих писань Івана Франка та статей і студій, опертих на досі не відомих матеріялах. Цієї праці не покидав покійний до самої смерті (20. XI. 1954 р.) і власне найцінніші студії про Франка останніх років належать саме йому.

Вже за першої большевицької інвазії М. Возняк редагує наукові записки львівського університету і містить там невідомі твори Франка. За другої інвазії, поза працями, друкованими по часописах чи видаваних окремо, редагує спеціальні збірники, видавані львівським університетом і присвячені виключно Франкові.

За його редакцію вийшло досі чотири таких збірники під загальною назвою — «Іван Франко, статті і матеріяли». Збірник I. Львів, 1948, 200 стор.; Збірник II, 1949, 231 стор.; Збірник III, 208 стор. і Збірник IV, 228 стор.

В кожному з них є його статті та матеріяли, вишукані в архіві Франка.

Це одна з вартісних публікацій, присвячених Франкові, хоч і не позбавлена недоліків у працях молодих авторів. Треба сказати, що в цих збірниках не бачимо того коліноприклонення перед усім московським, що так огидно вдаряє в масі теперішньої часописної і брошурної писанини про Франка. Єдиний виняток це стаття Д. Мороза — «Іван Франко — великий патріот, борець за воз'єднання і дружбу двох братніх народів», що становить розділ із брошури того ж самого автора — «Іван Франко — гнівний викривач українського націоналізму та клерикалізму». Дивна

практика передруковувати в журнал річ, опубліковану вже раніше в окремій брошурі!

Крім цих збірників, акад. Вознякові належить ряд статей у біжучій пресі й кілька окремих публікацій про Франка як от: 1) Франко як дослідник і історик української літератури («Українська література» 1945 — ч. 3); 2) Іван Франко в 1883-1884 рр. про польське питання («Наукові записки Інституту Суспільних Наук Львівського Філіялу Академії Наук УРСР, т. III. Дослідження мови та літератури. Київ 1954, стор. 3-15). Тут Возняк обговорює вісім Франкових статей у «Ділі» згаданих років, де він так чи інакше торкається польської проблеми у відношенні до Галичини; 3) Хто автор «Слова від видавництва» до Франкового перекладу «Мертвих Душ» Гоголя? (там же, стор. 75-79). Доводить, що це слово написав Михайло Подолинський; 4) Іван Франко популяризатор передової російської літератури (Київ 1953); 5) Титан праці, Львів, 1946, присвячена біографії, вона викликала неприхильні рецензії, що закидали авторові брак марксистської ідеології; 6) З життя і творчості Івана Франка, вид. Академії Наук УРСР, Київ, 1955, стор. 303, в якій автор використовує вишукані в архіві Ів. Франка його недруковані писання, присвячені К. Марксові. (Різку оцінку див. в лондонській «Укр. думці», 1955, ч. 36); 7) Нариси про світогляд Івана Франка, вид-во львівського університету, Львів, 1955, стор. 193, що складаються з трьох окремих статей: 1) Автобіографічний елемент в оповіданні Франка — «На дні», де за листами Ів. Франка до Ольги Рошкевич та її до Франка оповідає історію їх кохання й Франкові погляди на любов і громадські справи; 2) Перший надністрянський прогресивний журнал — про «Громадський Друг», 1878 р. і 3) Формування світогляду Франка, де говорить про Франкове зацікавлення соціалізмом у роках 1878-1881 та публікує Франкові праці: «Що таке соціалізм?» (162—172), «Доповнення до основ суспільної економії» (144—176), «Чого хоче галицька робітнича громада?» (180—190).

Покійний академік мусів віддати данину вимогам партії, до якої вступив у 1947 році, тому в його «Нарисах» зустрічаємо стереотипні епітети «буржуазно-націоналістичний» на адресу українських письменників або вчених, немилих комуністам (стор. 11, 91, 111, 137, 146, 154), «шкідливі» теорії Драгоманова (161), «піп» — замість святих (про о. Рошкевича), ну, і лайку на повієство (144) та завваги про «неповне засвоєння Франком теорії Маркса» (162—194).

Ці завваги просто гумористичні, коли згадаємо, що сам «комуністичний» учений, академік Возняк до самої своєї смерті «засвоїв теорію марксизму не спрямігся» у ще більшій мірі, ніж Франко (слова його про Франка на стор. 194).

Але коли поминути ці, може і недобровільні аксесуари, то праці М. Возняка заслуговують на увагу дослідника Франкової творчості — вже хоча б сумлінно зібраним і опублікованим архівним матеріалом.

Крім згаданих, слід ще відмітити оці статті покійного академіка, поміщені в вищезгаданих збірниках львівського університету: «Виборче беззаконня проти Ів. Франка» (зб. 1, стор. 75—87); «До фолклорних занять Івана Франка» (зб. 1, стор. 15—39); «З початків реалізму Івана Франка» (зб. 2, стор. 207—211); «Іван Франко і баденівські вибори 1897 року» (зб. 4, стор. 46—74); «Недопущення Ів. Франка до доцентури у львівському університеті» (зб. 1, стор. 43—63); «Павло Грабовський і Ів. Франко» (зб. 4, стор. 25—45).

З праць інших старших учених можна відмітити хіба лишень розвідку акад. Філарета Колесси, «Улюблені пісні Івана Франка» (Львів, 1946) та гарні статті акад. О. Білецького — «Іван Франко й індійська література» в київській «Літературній газеті» (ч. 20 з 15 червня ц. р.), передрукована у «Віснику ООЧСУ» (ч. 7/8, стор. 14—16) і «До питання Іван Франко і російська література» (там же, ч. 32 з 9 серпня).

Ці дуже цікаві й повчальні статті є працею справжнього вченого, що добре знає свій предмет. Писані вони спокійно, без звичайних у радянських авторів чолобитень, лайок і заклинань.

В статті про Франка й російську літературу акад. Білецький на друзки розстроує радянських літературознавців про залежність Франкової творчості від російської літератури, виказуючи всю нісенітність зводження її до російських впливів. Стаття просто нечувана в умовах радянського режиму на Україні, де весь український культурний і політичний рух обов'язково мусить представлятися як результат «благотворного» впливу великих російських революціонерів-демократів. Можна тільки дивуватися мужності виступу акад. Білецького.

Можна тут ще відмітити й його ж таки статтю «Пушкін і Україна» в 11 випуску XIII тому «Наукових записок Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка» (Київ 1954), в якій автор говорить також про зацікавлення Франка Пушкіном. Цікава також і довідка проф. І. Айзенштока — «Російська Академія наук та Іван Франко» в журналі «Радянський Львів» (1948, ч. 2, стор. 72—73).

Інші публікації — це здебільшого політагітка, публіцистика гіршого сорту, прибрана в шати ніби науковости, з цілим апаратом цитат і відси-лачів до них. Вони аж надто виразно свідчать про льокайську пристосованість їх авторів, які пишуть, за словами російського сатирика Салтикова-Щедріна, «применительно к подлости». Але поки перейдемо до

короткого їх огляду, принотуємо важливіші потойбічні видання Франкових творів, його листування та спогади про нього.

ВИДАННЯ ФРАНКОВИХ ТВОРІВ

Тут передусім слід згадати за 20-томник Франкових творів, що його розпочало 1950 Державне видавництво художньої літератури в Києві і яке вже доходить до кінця.*) В цьому зібрана вся Франкова поезія і белетристика, досі видавана, з додатком маловідомих речей, які не передруковувалися у збірках творів, або недавно опублікованих з Франкових рукописів по радянських журналах, а то й зовсім невідомих і досі недрукованих. Низку таких творів маємо головню в 13 томі «Творів», що вийшов у 1954 році.

Серед цих невідомих творів поміщено й поему «Папі в альбом», яку смертельно хворий Франко нібито продиктував перед самою смертю Маріанові Колодієві. В цілості опубліковано цю «поему» в журналі «Жовтень» (1951, ч. 7). З цим антипапським памфлетом носяться тепер, хоч автентичність його видається підозрілою навіть самим радянським дослідникам, як про це свідчить заввага О. Дея в згаданому вище його покажчику (Ів. Франко, зб. 4, стор. 208). Колодій нібито записав цю поему з уст Франка за два дні до його смерті, але до 1946 року, коли вперше уривки з неї подав у львівській газеті «Вільна Україна», ніколи, нікому і ніде про неї не згадував.

У своїй статті «Останні хвилі І. Франка», поміщеній в «Українському Слові» 1916 р. після смерті Франка, він не говорить про цей памфлет. «І стиль, і мова, і автобіографічні вислови, вкраплені в «поему», — каже Дей, — свідчать, що авторство її потребує ще серйозних досліджень і ґрунтовніших доказів» (зб. 4, стор. 208). «Записи М. Колодія, — говорить той самий автор в іншому місці, — є в значній мірі плодом несумлінної

*) Іван Франко, Твори в двадцяти томах. Редакційна колегія: Корнійчук О. Є., Білецький О. І., Козланюк П. С., Копиця Д. Д., Омеляновський М. Є. — Державне видавництво художньої літератури, Київ, 1950-1955 (том 1 вийшов у 1955 році). Цікаво, що до редакційного комітету не запрошено такого визначного франкознавця, як акад. Мих. Возняк, який очолював подібне видання за першої большевицької окупації Галичини. Щобільше, при передруках речей, що їх саме він повишукував у Франкових архівах і перший їх опублікував, ніде про це не згадано. Нема його імені і серед редакторів окремих томів. З-поміж них маємо лише одне відоме ім'я акад. О. І. Білецького. Решта, крім хіба Я. Яреми, це все люди зовсім невідомі: сказати б — комсомольці в науці. Очевидно такі «вчені», як Корнійчук фігурують лише формально.

фантазії» (див. збірник «Ів. Франко у спогадах сучасників», Львів, 1956, стор. 56). Це одначе не перешкодило редакції 20-томника помістити цей фальсифікат, як твір Франка. Большевикам він потрібний як доказ антирелігійного та антикатолицького наставлення Франка навіть напередодні смерті. Але містячи такий фальсифікат, редакція рівночасно викидає цілком автентичні Франкові речі, як нібито «неорганічні для його світогляду».

Це все твори або високо патріотичні, що оспівують самостійну Україну, як от «Не пора», «Розвивайся, мій зелений дубе», «Великі роковини» — з поезій, або «Поза межами можливого», «На склоні віку» (Літ.-Наук. Вісник, 1900, кн. 9 і 12), — з публіцистики, або включають у большевицьку теорію і практику.

Яскраво свідчить про ці купюри «скорочена» розвідка Франка «Що таке поступ», поміщена в 19 томі творів, що появився цього року в Києві. З неї не лишилося ні сліду з його критики соціал-демократичної народної держави, втіленої тепер на практиці в Радянському Союзі, бо Франкова критика надто болюче влучає в створену большевиками тюрму народів. Розуміється, ніде в «Творах» не знайдемо й інших Франкових статей, спрямованих проти соціалістичних теорій та їх практичного здійснення.

Які чулі червоні росіяни на найменший натяк на їхню імперіалістичну політику, свідчать також викидання з Франкової літературної спадщини навіть таких його речей, де він повстає проти ворожої до неросійських народів царської політики. Так, у відомому тюремному сонеті, спрямованому проти Росії («Багно гнилеє серед країн Європи, Росіє») замість — Росія, друкують — «О Австріє», хоч у всіх друківаних за свого життя збірниках Франко такої зміни не робив. А знов із циклу «Україна» пропущено й поезію «Ляхам» єдино за фразу що «сусіди обох нас з тобою і тиснуть, і днуть, брате ляше!» — Сусіди розуміється — росіяни і німці.

Щобільше, нема серед поезій перших чотирьох «Жидівських мелодій», де Франко повстає проти погромів і проти насильної асиміляції. Вони, значить, не втратили своєї актуальности й під червоним царатом.

Не знайдемо в творах і антиросійських поезій, що їх писав Франко перед своєю смертю в 1915-1916 роках і містив в тодішній українській пресі («Діло», «Українське Слово»).

Правда, вони щодо форми слабші, але важливі, як заперечення Франкового «русофільства», що його він тримався нібито до самої смерті.

«Применительно к подлости» зладжені й коментарі до творів, поміщені наприкінці кожного тому. Все, що національно-українське, там опльовується, українські діячі, видавництва і установи — очевидно «націоналістично-буржуазні», тобто гідні всякої ненависти й ганьби з боку радянського патріота. Такого епітета майже не стрічаємо при поясненнях

неукраїнських речей. Наукове Товариство ім. Шевченка, одним із китів якого був Франко, за коментарем навіть не наукове, а просто собі «Українська буржуазно-просвітницька (sic!) організація», яка після 1917 року стала осередком української контрреволюції і фашизму. Запеклі вороги українського народу — Грушевський і Ко, що очолювали цю організацію (отже й Франко!), прикривались іменем великого сина українського народу Т. Шевченка, чим намагалися маскувати свою антинародну суть, ліквідоване (цінне визнання!) в 1939 р.» (пор. т. I, стор. 399). Те саме говорить і про «Просвіту». А Січові Стрільці — це «націоналістичні загопи, що виступали проти українського народу (sic!) разом з німецькими окупантами» (т. X, стор. 457).

В такому дусі складено й інші «пояснення». Треба зауважити, що в виданнях російських клясиків подібних коментарів з лайками на російську Академію наук чи інші російські наукові й громадські установи та на видатних російських діячів, учених, письменників і мистців — не знайдемо. Вони своє шанують, хоч би то були засновані царями установи або «буржуазні» особистості. І не тільки самі шанують, але змушують і інших їх шанувати.

Проте, не зважаючи на всі згадані дефекти 20-томника, все ж таки це видання варте нашої уваги. В ньому зібрана майже вся поезія й белетристика Франка, друкowana й досі не друкowana, і багато літературних і публіцистичних розвідок. Тож цей 20-томник без сумніву придасться майбутньому повному науковому виданню дійсно всіх Франкових творів.

Крім цього збірного видання, окремо вийшли: 1) збірка Франкових висловлювань і статей про російську літературу й російських письменників під заголовком — «Іван Франко про російську літературу». Львівське обласне видавництво «Вільна Україна», Львів, 1947;

2) вибір публіцистичних статей під заголовком: «Публіцистика», Київ, 1953, XV + 156 стор., Державне видавництво художньої літератури, з передмовою Г. Сидоренка — «Зброєю слова», типовою для большевицьких авторів;

3) вибрані статті Франка про народну творчість — з передмовою упорядчика О. Дея «Іван Франко і народна творчість». Вид. Академії наук УРСР, Київ, 1955, стор. 288 + 1 неп. + 2 неп. Передмова О. Дея займає стор. 3-47. Характеристичне для теперішнього наукового рівня академії, що тов. Дей зважився копнути дійсного члена обох академій — української й «всесоюзної» російської, покійного М. С. Грушевського, назвав його «нахабним визискувачем чужих сил для власної слави, авторитету і грошей» (стор. 15).

Поза тим акад. М. Возняк опублікував у згаданих вище збірниках львівського університету низку недрукowanych Франкових писань: опові-

нання «Гуцульський король» (зб. 1.); переробку драми Кальдерона «Віит Заламенський»; 6-те літературне «Письмо», призначене для «Друга» з критикою історичних творів Корнила Устیانовича (зб. 2.); переспів «Слово о полку Ігоря», Легенду про св. Маріна й листи до Климентії Полович-Боярської (зб. 3.) та два польські вірші з одного польського календаря (зб. 4.).

ФРАНКОВІ ЛИСТИ

Крім згаданого вище листування з Кл. Попович-Боярською, дуже важливого для його біографії, до якої вони докидають чимало цікавого знахідку, і особливо для пізнання його поглядів на літературу й літературну працю, опубліковано останніми часами ще і інші Франкові листи, як от: до проф. Василя Білецького (Ів. Франко, зб. 2.); проф. Ол. Борковського (Твори, т. 6, Київ, 1951, стор. 491-492); Вол. Дорошенка («Радянська Україна», 1946 з 27 серпня); М. Драгоманова (Ів. Франко, зб. 2.); А. Никоновича («Літ. газета», 1952 з 26 червня); Ол. Пипіна («Радянське літературознавство», Київ 1950, ч. 13, стор. 73-76); до Кл. Попович-Боярської (зб. 3, стор. 67-92); до редакції журналу «Друг» і Василя Давидяка (зб. 2, стор. 132-145); до «Руської Бесіди» (Твори, т. 9, Київ, 1951, стор. 443-444); до чеських учених і письменників («Жовтень», 1956, ч. 4, стор. 82-92); до редакції чеського Наукового словника, до Яр. Врхліцького, Адольфа Черного й І. Полівки.

З листом до мене комуністи носяться не згірш, як із антипапською «поемою» Колодія. В ньому Франко нібито говорить про свою незгоду з «Союзом Визволення України» як організацією націоналістичною та виступає проти «шкідливих історичних концепцій М. Грушевського», що їх поширює Союз, друкуючи різними мовами праці великого українського історика. Але лист зовсім не свідчить про якусь незгоду, бо Франко не звертався б до Союзу, якби не поділяв його позицій, а він, як і Союз, за першої світової війни стояв по стороні ворогів Росії. Жонглюючи Франковим висловом, більшовики хотіли б його авторитетом прикрити свою ненависть до Грушевського, який у своїх історичних працях доводив окремішність історичного процесу українського народу від російського.

Тим часом у Франка не було розходжень із Грушевським на цьому кардинальному пункті, лише у другорядних чи й третрорядних питаннях, як от — норманська теорія, яку відкидав Грушевський, а обстоював Франко, або таке чи інше розуміння скитської чи хозарської доби, старої колонізації, молдавської політики Хмельницького тощо. Але не згоджуючися в цих справах із Грушевським, Франко не заперечував велетенських заслуг історика.

З радянської преси передрукували згаданий лист Франка з социстими лайками на Союзу й мою адресу українській комуністичній газети Канади й Америки.

ЛИСТИ ДО ФРАНКА

Крім Франкових листів, опубліковано й листи до нього. Найцікавіші з них це листи Лесі Українки в кількості 71, подані в одному томі її «Публіцистики, листування і досліджень», що вийшов у Києві 1954 (листи на стор. 37-73).

В часописі «Вітчизна» (1952, ч. 12) подав старий російський більшовик Вол. Бонч-Бруевич у статті «Моє листування з Ів. Франком» два свої листи до Франка з 1897 року і один лист В. Поссе з 1902 року, цікаві для характеристики зв'язків і зносин Франка з російськими соціал-демократами (Г. Плеханов співробітничав у Франковому «Житті і слові»).

Статтю Бонч-Бруевича з уваги на автора передруковано аж двічі: в журналі «Радянське літературознавство» (Київ, 1954, ч. 17, стор. 37-59) і в окремому «Збірнику спогадів про Франка», що появилася в цьому році. Про нього буде мова нижче.

Ці взаємини тепер більшовики роздувають безмірно на доказ Франкового «прогресивного» русофільства. В дійсності вони не були вже надто тісні. Бонч-Бруевич переслав Франкові з Швейцарії видання російських соціал-демократів та й тільки. Коли В. Поссе по забороні журналу «Жизнь» в Росії почав видавати його в Швейцарії, то звернувся до Франка з проханням про співробітництво. Франко надіслав йому допис «З Галичини», але цей допис не був надрукований ні в «Жизні», ні в жодному іншому рос. соціал-демократичному часописі й десь запропастився. Ось і всі «взаємини» з російськими соціал-демократами.

СПОГАДИ ПРО ФРАНКА

Маємо їх кілька. Передовсім треба відмітити велику збірку «Іван Франко у спогадах сучасників», що вийшла недавно у Львові накладом «Книжково-журнального Видавництва» (Львів, 1956, стор. 592 + 4 неп.). Книжка ясно ілюстрована: 12 портретів Франка, фото його вілли й пам'ятника над могилою. Попереджає збірку велика стаття упорядчика, згадуваного вже О. Дея «Живий Франко» (стор. 3-58), зладжена як на підставі опублікованих у збірці спогадів, так і деяких інших, що до неї не ввійшли. Закінчується книга примітками (стор. 531-593). Подано в збірці із понад 150 спогадів, відомих упорядникові, лише спогади 66 осіб та 1 збірний (збараських селян): 20 друкованих уперше, з яких тільки половина варта уваги, 21 передрук спогадів, міщених уже перед тим у радянських часописах, з них теж лише десять варті уваги, та 26

передруків що появилися давніше — в наддніпрянських виданнях 20-их років та галицьких з-перед радянської окупації, з них 19 варті уваги. На жаль, ці останні сильно обскубані, з них викинено уступи, які не підходять під смак московським окупантам (напр., про позитивне ставлення Франка до релігії, церкви і духовенства — в спогадах В. Лукача-Левицького та о. Волянського; у спогадах останньо полишено тільки вислови Франка про віру, як амальгаму, що ще держить народ, з приміткою, що це свідчення Франка «слід сприймати з великим застереженням», хоч про це говориться і в інших споминах, як от Лукича або д-ра Курівця, цілком пропущених у збірці). Взагалі спогади друковані давніше, особливо в Галичині, сильно почищені й багато дуже цікавого матеріалу з них викинено, напр., із спогадів Могульського. А знову дуже багато спогадів поминено, як спогади нелюбих режимові «активних діячів буржуазно-націоналістичного табору», як М. Грушевського, Дм. Дорошенка, С. Єфремова, А. Ніковського, Чикаленка й інших, а з галичан — д-ра Івана Куровця, Андрія Чайковського і інш. Мовляв, вони «спотворюють образ борця» (стор. 49).

Зокрема це піднесено щодо моїх спогадів, де нібито я як «буржуазний націоналіст» — приховую правду (50). Всі згадані вище «мемуари» (в лапках!), — каже упорядчик, — не заслуговують на довір'я як необ'єктивні, написані з приховано ворожим ставленням до письменника (50). І це про людей, що глибоко шанували Франка!

Примітки нагадують своїм тоном — у відношенні до українських національних діячів і установ (Просвіта, НТШ) згадані вище коментарі до 20-томного видання «Творів». НТШ і «Просвіта» — це осередки націоналістичної пропаганди (532-533), Вол. Антонович «почав розвивати буржуазно-націоналістичну концепцію в питаннях історії України, яку потім розгорнув ідеолог українського буржуазного націоналізму М. Грушевський» (562), Федір Вовк — «у своїх роботах проводив націоналістичні тенденції» (565), Микола Ганкевич — «діяч буржуазно-націоналістичного табору» (585), Б. Грінченко — «у своєму світогляді мав багато з реакційного народництва» (563), Кость Левицький — «запеклий буржуазний націоналіст» (587), Микола Євшан — «буржуазно-націоналістичний критик» (586), Вол. Старосольський — «запеклий буржуазно-націоналістичний політичний діяч» (583), Є. Чикаленко — «реакціонер, ворог радянської влади, емігрант» (562) і т. д.

Дістался навіть патріярхові польського соціалістичного руху Б. Лімановському, в якого вчився соціалізму Франко. Він мовляв «брехливо іменував себе прибічником соціалізму» (567).

Але не зважаючи на вказані тенденційні методи упорядчика, збірник при своїх недоліках заслуговує на нашу увагу. Все ж таки знаходимо

там низку спогадів — давніших і недавно написаних (підкреслюю — спогади, що вперше появляються в друку), — що докидають багато цінного матеріалу до Франкового життєпису, як от спогади Франкового товариша ще з юних літ Карла Бандрівського, проф. Бігелвайзена, Марії й Василя Білецьких, Іванни Блажкевич, Гр. Величка, о. Ол. Волянського, Северина Даниловича, Антона Дольницького, Петра Карманського, М. Колодія, Мих. Коцюбинського, Уляни Кравченко, В. Лукича-Левицького, Д. Лукіяновича, Осипа Маковея, Михайла Могульського, Сидори Навроцької-Паліїв, Євгена Олесницького, Вол. Охримовича, о. Іполіта Погорецького, Кліментини Попович, Ольги Роздольської, Михайлини Рошкевич-Іванець, Мих. Рудницького, Івана Труша, о. Зиновія Флюнта, Франкових дітей Тараса й Анни Ключко, Марка Черемшини, Василя Щурата, Мих. Яцкова.

Не ввійшли в збірку спогади С. Вітика «Як працював Іван Франко» («Культура і Побут», Харків, 1926, ч. 22), самого М. Грушевського й Ол. Киричинського, Ів. Коссака, Ів. Лизанівського, друкovanі в «Україні» (Київ, ч. 6, 1926), та Л. Драгоманової-Шишманової («Нова Україна», Прага, 1923, червень) й чимало інших.

Мабуть, упорядчикові лишилися невідомими спогади Ст. Барана («Українські вісті», 1952) й К. Гриневичевої — «Зустрічі з поетом («Арка», Мюнхен 1948, ч. 1) і «Нестерті сліди» («Час», Фюрт, 1948, ч. 7), а вони, як і друкovanий свого часу у «Вістнику Союзу Визволення України» (1916, ч. 33) її ж спогад «Над водами Лети», дуже вартісні для Франкового біографа. А втім, ці спогади, хоч які цікаві, були для упорядчика забороненим овочем, як спогади емігрантів і «ворогів народу».

До добрих сторін збірки належить поміщення спогаду самого Франка: «Моя вітцівська хата» (стор. 535-8), «Спомини з гімназійних часів (540-3), «Як це сталося» (про написання оповідання «На дні», стор. 550-3), та «Історія моєї габілітації» (571-5). Шкода, що упорядчик поминув «Децо про мене самого» («Україна», 1926, кн. 6, переклад М. Возняка з польського оригіналу), а також «Причинки до моєї біографії» («Неділя», Львів, 1912, ч. 9) та «Причинок до моєї габілітації» («Діло», 1912, ч. 268). Не згадую вже про Франкові автобіографії — вони поміщені в I томі 20-томного видання його «Творів», про які мова була вище.

Поза збірником, низку коротеньких спогадів знаходимо в 6 книжці львівського журналу «Жовтень» — Ів. Боднара, О. Заклинської, Я. Яреми, Вол. Криловського, Д. Лукіяновича, Вас. Пастущина, Мих. Рудницького, Гр. Смольського, Ол. Тисовського, Ірини Ясінчук, Мих. Яцкова. З них на нашу увагу заслуговують тільки три — М. Рудницького («Творчі будні Ів. Франка»), Мих. Яцкова («Борець за реалізм у літературі») й Д. Лукіяновича («Мої зустрічі з Ів. Франком»). Решта надто дрібні й мало цікаві.

Відмічу ще спогади Тараса Франка «Стежками рідного краю», про те, в яких місцевостях бував його славний батько, надруковані в київській «Україні» (1956, ч. 3, стор. 11—12).

До спогадів можна віднести й книжку Дмитра Бандрівського «Під горами», записки вчителя, вид. «Радянський письменник», 1955.

Очевидно, не всі ці спогади однаково цінні. Чимало з них можна було б поминути без жодної шкоди, а натомість помістити інші, вартісніші. Та в доборі їх упорядчик керувався не критерієм важливості того чи іншого спогаду для пізнання життя, діяльності й поглядів Франка, а мотивами, що не мають нічого спільного з шуканням об'єктивної правди, намаганням зробити з Франка за всяку ціну соціаліста й революціонера на російський кшталт, атеїста й ворога українського буржуазного табору. Власне в цій цілі в збірці передруковано спогад о. Тита Галущинського — «Як то було зі сповіддю Івана Франка?», поміщений в «Новій зорі» (Львів, 1932, ч. 58). Він має свідчити, що Франко був атеїстом до самої смерті й за це його треба шанувати. Цей спогад дав спонуку верхівці української греко-католицької церкви в США виступити проти відзначення сьогорічних роковин Франка власне з тих самих мотивів, всупереч постанові всього українського громадянства в вільному світі й навіть українського гр.-кат. єпископату в Канаді. О. Вишня злісно висміяв редакцію «Америки» й «Ковчега», які виступили проти Франка, в статті «Мракобісся» в київській «Літературній газеті» (1956, ч. 21).

Тут не місце розглядати й оцінювати кожен із опублікованих у збірці спогад. Вище я зазначив важливіші з опублікованих вперше. До них треба додати ще спогади Д. Лукіяновича, Ольги Роздольської, Анни Ключко й Тараса Франка, що спершу появилися були в київських та львівських українських журналах.

Можна лише шкодувати, що в спогадах п. Анни Ключко знайшлися дуже негідні випадки проти М. Грушевського, що їх підхопила радянська преса для дискредитації великого українського історика. Очевидно ніяке українське національне видавництво не пустило б у світ подібних інвектив, опертих на незнанні або нав'язаних хворобою висловах чи то самого Франка, чи його дружини.

Та зважаючи на всі згадані вище недоліки, треба повітати появу збірки спогадів. Вона все ж таки приносить багато важливого матеріялу.

Щодо записок Дм. Бандрівського, то вони мають вартість остільки, що він зібрав згадки про Ів. Франка від його рідні та близьких знайомих. Неприємно тільки вражає намагання автора виголошувати устами старих дідів хвалу радянській владі — за «визволення». Навіть рецензент «Жов-

тня» поставив під сумнів правдивість цих одноманітно виголошуваних тирад (пор. ч. 5, 1956, стор. 120).

СТУДІЇ МОЛОДИХ РАДЯНСЬКИХ «УЧЕНИХ»

Згадавши вище окремо студії над Франком учених старшого покоління, М. Возняка й інших, перейду тепер до праць їх зміни. Винятково згадую тут праці Д. Лукіяновича й Я. Яреми, хоч вони до згаданої зміни не належать, бо не міг влучити їх до рубрики старших франкознавців, бо Лукіянович, хоч і дуже стара людина, але ніякий учений, а Я. Ярема, хоч учений, але належить властиво до середнього покоління. На жаль, не всі вони, як я вже зазначив, доступні нам, але й на підставі того, що можна було дістати або про що можна було довідатися з других рук, передусім із рецензій у радянській пресі, можна з повною докладністю скласти загальну характеристику всього теперішнього радянського франкознавства.

Я, очевидно, цілком поминаю газетні статті, а обмежуся виключно окремими публікаціями та розвідками, поміщеними в наукових та літературних журналах.

Не багато цих студій. Навіть один із радянських авторів, Мих. Пархоменко, нарікає на їх малочисельність. Він закидає університетам та іншим навчальним і науковим закладам недбайливість на полі франкознавства. «Так чи інакше, — каже він, — напередодні сторіччя з дня народження І. Франка — у розвитку франкознавства в українських радянських університетах (а також педінститутах) треба досягти рішучого перелому» (Мих. Пархоменко, Франкознавство на сторінках наукових університетських записок, «Жовтень», 1956, кн. 4, стор. 115). Найбільше праць появилася саме в збірниках львівського університету ім. Ів. Франка, що їх редагував покійний акад. М. Возняк.

Щоб не повторятися зазначую ці збірники просто: зб. 1, 2, 3, 4.

Праці самого ж акад. М. Возняка в цих збірниках вичислив я вже вище, тому тут їх поминаю.

Отже до біографії маємо статтейку Д. Лукіяновича — «Другий арешт І. Франка» («Вітчизна», Київ, 1946, ч. 5, стор. 171—172), а на літературні теми такі праці: загального характеру: — Ю. Кобилецький — «Поетична творчість Івана Франка» (Київ, 1946). Вона викликала негативну оцінку радянської критики. Якийсь О. Бабушкін назвав її в журналі «Вітчизна» (Київ, 1946, ч. 2, стор. 83—85) — «плутаною книгою про поезію І. Франка». У 1951 році Державне видавництво художньої літератури видало другу книгу Ю. Кобилецького — «Іван Франко. Літературна діяльність та поетична творчість» (8^о, стор. 196+3 неп). Її ми можемо теж назвати плутаною, але з інших мотивів, ніж тов. Бабушкін.

Загальний характер має й розділ, присвячений Франкові в I томі Історії української літератури, вид. Академії Наук УРСР, Київ 1954, (пор. стор. 499—559).

Праці про окремі періоди та окремі твори Ст. Щурат — «Перші літературні спроби Ів. Франка» (зб. 2, стор. 87—145) в роках 1874—75, на підставі його листів до ред. «Друга» й Василя Давидяка, які подано до розвідки; «Зів'яле листя»: Яким Ярема, До проблеми ідейного змісту «Ліричної драми» Ів. Франка — «Зів'яле листя» (зб. 1, стор. 91—123); Мій ізмарагд: О. Мороз, До генези й джерел «Мого ізмарагду» Ів. Франка (зб. 1, стор. 125—152); Основи суспільности: М. Кутковець, Історія написання повісті «Основи суспільности» (зб. 4, стор. 125—135). Радянський критик озивається про цю працю негативно, як склеєну механічно й непереконливу (М. Пархоменко, «Жовтень», 1956, кн. 4, стор. 113—114); Слово о полку Ігореві: Пачовський — «Слово о полку Ігореві» в поезії Ів. Франка (зб. 3, стор. 95—112); Сон князя Святослава: М. Нечиталюк, Джерела історичної драми І. Франка «Сон Князя Святослава» в 3 т. Наукових записок Львівського філіялу Іституту суспільних наук АН УРСР; Украдене щастя: Я. Білоштан, До літературно-сценічної історії драми Ів. Франка «Украдене щастя» (зб. 1, стор. 153—165).

Окремі теми: Панас Лисюк — Іван Франко про Тараса Шевченка («Вітчизна», Київ, 1956, ч. 3, стор. 112—130); П. Яременко — Ів. Франко і дитяча література (зб. 4, стор. 99—108); І. Сірак — Село в оповіданнях Ів. Франка (зб. 4, стор. 136—149); Мих. Вернштейн — З ранньої діяльності Франка-критика («Жовтень», 1956, кн. 3, стор. 78—89); І. Романченко — Іван Франко — редактор («Літературна газета», Київ, 1956, передрук у «Віснику» ООЧСУ, 1956, ч. 7/8, стор. 17—18). Стаття гарна. На жаль, автор поминув багато фактів, як сам про це згадує. Невідомі йому лишилися, напр., спогади К. Гриневичевої, друковані в еміграційній пресі, а вони докидають зайву і дуже вимовну характеристику Франка як незвичайно сумлінного редактора; А. Халімончук — Погляди Ів. Франка на сатиру (зб. 4, стор. 109—124) і його ж «Суспільно-політична сатира Ів. Франка», Вид-во львівського університету (Львів, 1955, стор. 91+1 неп.). Про першу Халімончукову працю Мих. Пархоменко озвався негативно: — вона не вичерпує теми, а до того автор «часто підмальовує І. Франка, приписуючи йому і те, чого Франко не казав» («Жовтень», 1956, 4, стор. 113); М. Година — Питання психології художньої творчості Ів. Франка (зб. 3, стор. 154—182); Ів. Пільгук — Проблема типовости в працях Франка («Літературна газета», Київ, 1957 ч. 32).

Чужа література. Англійська: М. Шаповалова — Про Франкові переклади Шекспіра (зб. 2, стор. 49—72). Праця солідна, варта нашої уваги.

Польська: М. Білик — Давній Львів за «Роксоланією» С. Ф. Кльоновича в перекладі Ів. Франка (зб. 2, стор. 79—83).

Російська: Є. Кирилюк — Ів. Франко і російська література, у збірнику «Російсько-українське літературне єднання» (Київ, 1956). М. Пархоменко — Іван Франко и русская литература, (Москва 1950). Про цю працю написав М. Глобенко дуже гарну рецензію у лондонській «Українській думці» (1952, ч. 50) — «Ув'язнений Франко», в якій докладно виявив спотворення радянським автором Франкової творчості. Друга праця того ж М. Пархоменка — Іван Франко на сторінках російської преси («Радянський Львів», 1948, ч. 12).

В. Дмитрук — пише на тему — «Франко про Радищева» (зб. 2, стор. 63—78), а А. Недзвідський — «Толстой і Україна», де говорить і про відношення Франка до Л. Толстого (див. «Наукові записки Одеського державного університету», т. 4, Одеса, 1954).

Чеська література: П. Гонтар — З історії боротьби Франка проти реакційних напрямів у чеській літературі (зб. 3, стор. 144—153).

Людмила Батюк — Іван Франко і чеська література («Вітчизна», Київ, 1956, кн. 5, стор. 139—145).

Як бачимо, зовсім нема праць, що висвітлювали б взаємини Франка з німецькою, французькою та ін. літературами. Це тема для радянських авторів дуже небезпечна, щоб не пришили їм «космополітизму» й поклоніння перед «гнилим» Заходом. Та видко вони й західноєвропейських мов не знають, а з західноєвропейською літературою знайомляться не з оригіналів, а з російських перекладів. Кожний, хто читає розвідки радянських письменників, зокрема українських, може зауважити, що цитують вони тільки російських авторів, а рідко коли чужих, але лише в російських перекладах. Правда, здобути чужомовну літературу там не так то легко, навіть суто наукову. На це є цензура і «ліміт», себто визначена сума на купівлю.

Мова: І. Ощипко — Із спостережень над дієслівною синонімією художньої прози І. Я. Франка (зб. 4, стор. 172—199) та Н. Корнієнко — Художня мова українських письменників XIX і початку XX століть в оцінці І. Франка (там же, стор. 150—171).

Про статтю І. Ощипко згадуваний вже М. Пархоменко озивається так: «На жаль, спостереження І. Ощипко позбавлені будь-якої атмосфери порівнянь і співставлень. Мова І. Франка розглядається зовсім ізольовано від стану української літературної мови на той час. І це не дозволяє автору зробити ширші висновки, матеріал статті залишається, по суті, сирим, недоробленим» («Жовтень», 1956, 4, 114).

Фолкльор: О. Дей — Іван Франко, дослідник народно-поетичної творчості (в-во АН УРСР, Київ, 1953); його ж — Народно-поетичні впливи в ранній творчості Ів. Франка (1874—1878), «Наукові записки Львівського

філіалу Інституту суспільних наук АН УРСР» т. III («Дослідження з мови і літератури», Київ, 1954, стор. 16—38), його ж — До поглядів Ів. Франка на український фолклор (зб. 1, стор. 167—191), його ж — Іван Франко і народна творчість, Державне вид-во художньої літератури, Київ, 1955, ст. 297+ 3 неп. (Див. рецензію на цю працю М. Матвійчука в журналі «Жовтень», 1956, кн. 5, стор. 108—112), його ж — Фолклор у прозі бориславського циклу Ів. Франка (зб. 2, стор. 5—47). М. Ломова — Діяльність Івана Франка як етнографа (Короткий етнографічний огляд) — «Наукові записки Львівського філіалу Інституту суспільних наук АН УРСР, т. III. Дослідження з мови і літератури, Київ 1954, стор. 80—97. М. Матвійчук — Іван Франко — критик фолклористичних досліджень Веселовського — там же, стор. 63-74, його ж — Ів. Франко в боротьбі з буржуазними фолклористичними теоріями XIX стол. (зб. 4, стор. 75—98). М. Пархоменко закидає Матвійчукові деякі недоліки, що позбавляють його погляди об'єктивності («Жовтень», 1956, 4, 113). Нарешті, М. Нечиталюк — Тема опришківства в творчості Івана Франка (зб. 3, стор. 113—114).

Темі Франкової любови до російського народу й російської літератури та ворожого ставлення до українських націоналістів присвячена сила-силенна статей у всій періодичній пресі радянської України. Їх годі перелічити.

За малими винятками всі ці нібито наукові праці, не рахуючи очевидно сирового матеріалу, не мають ніякої вартости. Аж жах бере, коли порівняти їх з колишніми писаннями про Франка ще за царя чи цісаря або версальської Польщі, навіть за радянської окупації України у 20-і роки, коли могли появлятися нариси Зерова й інших дослідників, тоді й писання авторів із комуністичного табору не були такі плюгаві, як теперішні.

Коли давніше навіть газетні статті були цікаві, а часом і не без значення, то всю теперішню продукцію, за малими винятками, можна сміло викинути на смітник. Реєструеш її з обов'язку щоб показати, що ж таке виходить по тім боці залізної зависи. Але перечитуючи тамошню макулятуру, жалуєш за втратою на це часу. А що вже казати про писання огляду! Та така вже доля нашого брата літературознавця, що мусиш порпатися в халтурі в надії, що, може, таки трапиться щось путяще.

*

Закінчу цей огляд ще згадкою про літературу, присвячену культурі Франка. Під заголовком «Державний літературно-меморіальний музей Івана Франка у Львові» вийшов накладом Книжково-журнального Видавництва путівник по цьому музею (Львів, 1956, ст. 73+3 неп. + портрет у барвах і 15 окремих вкладок ілюстрацій).

Музей був заснований 10 жовтня 1940 року. Директором його призначено Франкового сина Петра. З приходом німців музей був зліквідований, а його приміщення зайняв нацистський достойник. Самого директора большевики вивезли й тепер у своїх виданнях подають, що він умер таки того ж самого року, як і вивезені акад. А. Кримський і акад. К. Студинський. Речі й обстанову Музею вивіз я до Наукового Т-ва ім. Шевченка та Національного музею. Про це очевидно в путівнику ні слова, наче музей існував безперервно від дня заснування. Розташовано музей у дев'ятох кімнатах за звичайною в СРСР системою, де все підігнане для вихвалення марксизму-ленінізму та «передової» російської культури й літератури й її «великих» діячів. Про зв'язки Франка з рідним середовищем та з західноєвропейською літературою ні слова. Їх замовчують і не експонують. Очевидно впорядчики не проминули нагоди дзюгнути М. С. Грушевського. Архів і бібліотеку Франка, що їх він заповів Науковому Т-ву Шевченка, хотів був Петро Іванович забрати до музею, тепер большевики вивезли до Києва. Про львівський Музей помістив Василь Бережний в київській «Україні» репортаж під заг. «Франкові яблуні» (1956, ч. 14, стор. 6—7), в якому справедливо вказує на невідповідне оформлення Франкового кабінету, який цілком не нагадує, як виглядала його робітня за його життя. Керує музеєм і працюють у ньому люди цілком у франкознавстві невідомі.

Любомир Винар: **ІСТОРИЧНІ ПРАЦІ**
ІВАНА ФРАНКА

Іван Франко творив тривалі вартості майже в кожній ділянці національної культури. В своїй творчості він не поминув і політичної історії України. Однак історичні праці Франка і його погляди на історичний процес залишилися поза обсягом студій франкознавців. Про Франка як історика немає навіть згадки в «Огляді української історіографії» проф. Д. Дорошенка (Прага, 1923). І в статті акад. Дмитра Багалія: «Іван Франко, яко науковий діяч»¹⁾ не проаналізовано його історичних праць. Свого часу інформував мене проф. О. Оглоблин, що в історичному журналі «Історик-марксист» появилася стаття Петровського, присвячена Франкові-історикові, але я не мав змоги ознайомитися з цією працею.

Слід тут зазначити, що Франко мав можливість найкраще ознайомитися безпосередньо з історичними джерелами в оригіналах, і тому його історичні студії строго документальні. Навіть в 1912 році, коли Франко був знеможений своєю недугою, він прекрасно орієнтувався в наукових проблемах. Для прикладу наведемо уривок із спогадів проф. С. Шелухина, у якого 1912 року в Одесі перебував Франко: «Я доставляв Франкові книжки, він читав з інтересом і балакав, живучи науковими інтересами. Пам'ять у нього була надзвичайно велика. Одного разу він пішов зо мною в університет на реферат в історико-філологічному товаристві про джерела нашого літопису... Вислухавши реферат і уваги вчених, Франко зголосився з словом, зробив серйозні завваження і всіх здивував глибоким знанням предмету й цитатами з пам'яті латинських, грецьких та жидівських джерел. Враження він зробив на всіх велике».²⁾

Як не дивно, але значна частина історичних праць Франка була своєрідною антитезою й науковою критикою історичних синтетичних студій

¹⁾ «Україна» за ред. М. Грушевського, кн. 6, Київ 1926.

²⁾ С. Шелухин: Українство 80 рр. XIX в. і мої зносини з Іваном Франком. Літературно Науковий Вісник, т. ХС, ст. 280, Львів 1926.

проф. М. Грушевського. Хоч Франкові висновки не завжди правильні, його праці є цікавим і цінним надбанням української історіографії. Для кращого перегляду наведемо в хронологічному порядку найважливіші назви праць Франка, що безпосередньо або посередньо в'яжуться з тематикою політичної історії України:

Півстоліття (Нарис історії Австрії від 1840—1890 рр.). Народ, ч. 8, 9 (1894).

До історії галицько-руського селянства. Життя і Слово, т. I (1894).

Z Dziejów Synodu Brzeskiego. Kwartalnik Historyczny 1895.

Іван Вишенський і його твори, 536 стор., Львів, 1895.

Матеріали і уваги до історії австро-руського відродження 1772—1848. Життя і Слово, т. V, 1896.

Хмельниччина 1648—1649 років у сучасних віршах. Відбитка з ЗНТШ, Львів, 1889.

Нові дослідження над найдавнішою історією жидів. ЗНТШ, 1901.

Святий Климент у Корсуні. ЗНТШ, т. XLVI, XLVIII, 1902.

Матеріали до культурної історії галицької Русі XVIII і XIX ст., зібрані Зубрицьким, Кмитом, Кобилецьким, Ів. Левицьким, Ів. Франком, видані під ред. Ів. Франка. Збірник історично-філософської секції НТШ, т. V, 1902.

Матеріали до історії Коліївщини, Львів, 1904.

Наливайко в мідянім биці (Причинок до історії легенди). Науковий збірник, присвячений проф. М. Грушевському. Львів, 1906, стор. 76—90.

Громадські шпихлірі в Галичині 1784—1840. Наклад НТШ, Львів, 1907.

Молода Україна, часть перша. Провідні ідеї і епізоди. Криворівня, 1910.

Нарис історії українсько-руської літератури, Львів 1912.

Руське плем'я в Заліссю. Науковий додаток до Учителя, ч. 1-3, Львів, 1912.

Причинки до історії України-Руси. Часть перша. Львів 1912:

1. Повний образ історії України-Руси. Критичні уваги до історичних праць проф. М. Грушевського.

2. Скити й Скитія. Історичні оповідання Геродота.

3. Дещо про Хозар.

4. Брунон із Квербурга, гість Володимира Великого в 1007 р.

5. Придунайські Скити в IV—XII вв.

6. Руське плем'я в Заліссю (Трансільванія).

Додаток. Сліди скитської традиції в історії та побуті українського народу.

Звичайно, у цьому списку знайдуться бібліографічні прогалини, однак думаємо, що він обіймає найголовніші назви.

I

У львівському «Ділі» чч. 30—32, 42, 46 за 1912 рік появилася ціла серія статей Франка п. н. «Повний Нарис Історії України-Руси». Це була перша обширна наукова рецензія українця на *Історію України-Руси* проф. М. Грушевського. Свої критичні замітки Франко писав у жовтні 1911 року. Згодом він поширив цю працю й видав 1912 в окремій книжці під н. *Причинки до Історії України-Руси*, де містилися і важливіші історичні праці Франка з різних періодів історії України. В основному Франко старався полемізувати на академічному рівні з проф. Грушевським відносно деяких спірних питань української історіографії, як також доповнити де в чому джерелами *Історію України-Руси*. Слід зазначити, що Франко в своїй обширній рецензії-студії брав під критичний розгляд не лиш перші шість томів *Історії* Грушевського, але також *Очерк истории украинского народа* (Петербург, 1904). Це були виклади, читані Грушевським 1903 в «Російській вищій школі суспільних наук» у Парижі. Проф. Крупницький відмічає, що ця праця мала значний вплив на розвиток українського національного руху. Про популярність *Очерку* серед українців і росіян свідчать три його наклади (1904, 1907, 1911), а також і те, що Петербурзька Академія Наук відзначила проф. Грушевського премією з фонду графа Уварова. Франко брав до уваги й *Ілюстровану Історію України* (Київ, 1912)

Виринає питання, що саме спонукало Франка присвятити таку обширну студію розглядові історичних синтетичних праць Грушевського? Перш за все Франко мав свій окремий погляд на історичний процес України, що не завжди сходився з висновками проф. Грушевського. В дальшому він бажав дати першу фахову оцінку монументальної *Історії України-Руси*, мовляв, «я мав почуття моральної потреби вияснити собі самому, а далі ширшій громаді значіння тої великої, можна сказати, досі безпримірної на українським ґрунті наукової праці». Йому була відома німецька рецензія д-ра Мільковича на перший том *Історії* (видання німецькою мовою), однак це був, за словами Франка, «доказ дуже малого та примітивного знання предмету». Франко, приступаючи до своєї обширної рецензії-студії, був свідомий усіх труднощів, пов'язаних з такою монументальною працею Грушевського. Тому він у вступі скромно зазначає: «Я також далекий від претенсії дати повний розбір та оцінку сеї величезної праці нашого невтормого ученого, але в своїх критичних увагах буду зупинятися тільки на

деяких точках та питаннях, де в мене власними науковими дослідями виробилися відмінні погляди».

У вступі до студії про Скитію, себто територію України, Франко робить заввагу Грушевському відносно скупі інтерпретації історичного оповідання Геродота про скитів, мовляв, «він (Грушевський — Л. В.) не здужав докладно передати і критично обробити все те, що подає про скитів Геродот». Щоб не бути голословним, автор переложив повністю відповідні уступи оповідання Геродота й виказував у примітках невірність чи пак неточність перекладу й інтерпретації Грушевського. Франків переклад історичного оповідання Геродота про скитів належить до найкращих українських перекладів.

В дальшому Франко присвячує джерельну розвідку нашим предкам антам п. н. «Дещо про Антів». Автор добачував у праці Грушевського про антив деякі недоліки, мовляв, «автор, виступаючи з новою етнологічною теорією, не подає історії сего питання в дотеперішній науці, так що читач не може оцінити, скільки в тій праці власних дослідів та спостережень автора, а що він перейняв від інших». Далі Франко подає цікаву історію дослідів антського питання європейськими істориками, починаючи від XVIII ст. Він зарахував розвідку чеського вченого з XVIII ст. Фр. Пубічки п. н. «Dissertatio de Venedis et Antis eorumque sedibus antiquissimis», Ляйпціг, 1773 («Acta societatis Jablonovianaе») до числа досить розумно і тверезо написаних праць. Пубічка проаналізував критично свідoctва Йордана і Прокопія про географічне положення країни антив і їхні обичаї. Докладніше зупиняється Франко за Шафариком над записками Прокопія, Йордана, Маврикія, Агатія, Йоана Біклярського і Вібій Секвестра, в яких ці письменники VI ст. згадували слов'ян під іменами Sclavini, Antae, Spori (Прокопій); Vinidae, Veneti, Sclavini, Sclavi, Antes (Йордан); Sclavi, Antae (Маврикій і Агатій); Sclavini (Йоан Біклярський); Servetii (Вібій Секвестер). В джерелах VII ст. виступають лише назви Sclavini, Sclavi, Venetii і Antae, а в VIII ст. про антив вже не згадується, лише подаються назви країн Anthaib і Banthaib (у Павла Диякона). У IX ст. вже не зустрічаємо назви антських країн. В дальшому Франко докладно аналізує свідoctво Йордана і для означення географічного положення осель антив цитує з його книги «De bello Getico», cap. 5 ось що: Antes vero. qui sunt eorum fortissimi, qui ad Ponticum mare curvantur, a Danastro extenduntur usque ad Danubium». Натомість більшість істориків, з Момзенем включно, приймає варіант деяких рукописів «a Danastro ad Danaprum» — себто оселі антив простягалися між Дністром і Дніпром, а не між Дністром і Дунаєм. Франко в загальному старається доповнити розвідку проф. Грушевського про антив, що лягла в основу першого тому *Історії України-Руси*.

У розділі «Конструкція староруської суспільности» Франко полемізує з Грушевським щодо історичности легендарного князя Кия. Франко приймає за історичну правду похід Кия в Царгород, згідно з літописним оповіданням. Франко писав: «Очевидно, мова тут про военний похід Кия до Царгорода, давніший від переходу Обрів попри Київ, що був коло 640 року. Се дозволяє віднести початок державної організації в околицях Києва на початок смого віку». Отже Франко аподиктично боронить історичність Кия в протипагу Грушевському, який літописне оповідання поставив під сумнів. Справа історичної ідентифікації Кия лежить до сьогодні в площині дискусії. Тому важко при наявних нечисленних джерелах обстоювати історичність чи неісторичність легендарного князя.

*

Франко був завзятим прихильником норманської теорії про походження Руси. Щоб її обґрунтувати, Франко покликається на руські назви дніпрових порогів у записках Константина Порфірородного, всі вони норманські. Далі вказує на 25 прізвищ визначних дворян під договором кн. Ігоря Старого (941 року), що майже всі були норманські. На думку Франка, вся початкова частина найстаршого літопису аж до оповідання про хрищення Володимира є династичною сагою норманського походження. В дальшому Франко посилається на свідцтво «батька данської історії» Саксона Грамматика в *Historia Daniae*, де багато разів згадується про існування норманського племені *Rutheni* та їхню країну *Ruscia*. Підсумовуючи докази про правоту норманської теорії, Франко писав, що Грушевський передчасно заперечив і відкинув цю теорію. Проф. Грушевський в першому томі *Історії України-Руси* досить джерельно розглянув норманську теорію і численну наукову літературу, зв'язану з цим питанням. Він прийшов до висновку, що Русь існувала в полудневих краях ще тоді, коли «першого скандинавсько-руського князя, Ігорового батька з його братами не могло бути й на світі». Крім того, довідка Грушевського базується на багатому ширшому матеріалі, ніж замітка Франка. Не входячи в наукову полеміку, зазначимо лише, що пізніші праці проф. В. Пархоменка ще більш захитали позиції норманістів і підтвердили тези Грушевського.³⁾

*

Франко не погоджувався з висновками проф. Грушевського, ніби охри-

³⁾ Починаючи від Густава Еверса, який у своїй праці: *Kritische Vortarbeiten zur Geschichte der Russen*, 1814, перший раз не погоджувався з думкою, що нормани основники руської держави, почалася жвава полеміка. Майже всі українські вчені стали в рядах антинорманістів: Мих. Максимович, а далі М. Костомарів, В. Антонович, М. Грушевський, Дм. Багалій та ін.

щення Володимира відбулося якось непомітно 987 року. Похвалу Якова Мниха, на якій головню базувався Грушевський, Франко вважає за джерело «проблематичної вартости». Франко доводив, що Володимир охристився в Корсуні, а не в Києві чи Василеві, посилаючися на записку болгарського хронографа, яку він опублікував 1896 року. Слід зазначити, що вістку про хрищення Володимира в 987 році подав і Нестор у «Житії св. Бориса і Гліба», отже ця дата найправдоподібніша. Останніми часами о. д-р І. Назарко видав монографію про Володимира Великого, в якій сумлінно проаналізував джерела й літературу до цього питання. Він прийшов теж до висновку, що хрищення відбулося 987 року. Отже гіпотеза Франка про хрищення відбігає від даних у сучасній українській історіографії.

*

Дуже цікаві зауваги подає Франко відносно генези найстаршого українсько-руського літопису. Він писав: «У представленню проф. Грушевського при всій його дріб'язковості зазначу основну помилку, що т. зв. Іпатську редакцію початкового літопису він вважає південною, а т. зв. Лаврентієву північною, в однім місці навіть великоруською. Фактично обі вони, без огляду на те, де були переписані їх копії, були зложені в Києві, правдоподібно перша з них у Печерськїм, а друга в Видубицькїм монастирі, а з огляду на язык обі однаково українські». Про композицію початкового літопису Франко писав ще 1907 в «Archiv für slavische Philologie» (том XXIX), а 1912 помістив у Ділі розвідку «Студії над найдавнішим київським літописом». Франко доводив, що початковий літопис складається з чотирьох окремих частин, які були з'єднані в одне ціле якимсь редактором на початку XII ст. Першу частину (до хрищення Володимира) Франко називає «династичною сагою київських князів передхристиянського часу». Друга частина літопису носить назву «корсунсько-руської легенди про Володимира та його синів (кінчається смертю Святополка Окаянного). Третю частину можна уважати печерським літописом, а її автором печерського монаха (кінчається оповіданням про віднайдення мощей св. Теодосія). Четверта частина, що охоплює часи Володимира Мономаха, була правдоподібно написана київським дружинником Василем, який у деяких місцях літопису говорить про себе в першій особі.

Франко зауважив, що деякі частини літопису виявляють характер віршової форми. Він реконструював віршами епізод про напад печенігів на Київ 986 як зразок найстаршої української народної пісні. «Занявшись сего року, — пише Франко, — спеціально нашим літописом, я дійшов до того, що всі важніші епізоди його найстаршої части до Володимира включно зложені віршами, були твором київського дружинника часів Ярослава

Мудрого, який черпав свої відомості переважно з київської місцевої народної та князівсько-дружинної традиції, та користувався декуди також грецькою та болгарською традицією». Ці віршовані твори опісля мали бути доповнені різними літописними записками та редакторськими примітками, і так мав постати найстарший український літопис. Думаємо, що студії І. Франка над першим українським літописом актуальні по сьогоднішній день.

*

Українським княжим походам на Тмуторокань Франко присвятив окрему розвідку, поміщену 1908 в *Збірнику*, присвяченому проф. Ватрославові Ягічу. Франко порівнює походи українських князів на Тмуторокань у XI ст. до пізніших західноєвропейських походів хрестоносного лицарства.

В окремій статті «Східні й західні межі України в XI—XII вв.» Франко розглядав експансію українських племен на захід. Головну увагу він звертає на працю Д. Зубрицького⁴). Так у церкві св. Хреста в Казимири (передмістя Кракова) до XV ст. служба Божа відправлялася церковно-слов'янською мовою. В цій церкві зложено тіло польського короля Казимира IV. Польський хроніст Сарніцький подає українсько-польський напис на надгробній плиті Казимира IV з датою 12. X. 1071. Ще перед 1340 роком, коли Казімір Великий завоював західні українські землі, руські племена заселяли землі між ріками Дунайцем, Вислою, Сяном, Вислоком та угорською границею. Це населення увесь час терпіло від грабіжницьких виправ польських князів у 1017—18 рр. за Болеслава Хороброго, 1038 року за Казимира I, 1068, 1069, 1073, 1077 за Болеслава Смілого, 1101 за Володимира Германа... аж до 1280 за Лешка Чорного. Франко, мабуть, забув згадати про лист Жигмонта Августа (1520—1572) до своєї матері королеви Бони, що був писаний українською мовою. Це свідчить про неабиякий вплив української культури на краківському дворі ще в XVI ст. Останніми часами проф. Д. Горняткевич написав цікаву статтю п. н. «Українські пам'ятки в Кракові»⁵), в якій докладно зупиняється на всіх культурних пам'ятках України в цьому історичному місті.

*

З найбільшим визнанням оцінив Франко третій том *Історії України-Руси*, себто історію галицько-волинської держави, політичний і суспільний

⁴) «Критико-историческая повѣсть временныхъ лѣтъ Червоной или Галицкой Руси», Москва, 1845.

⁵) Збірник матеріалів V наукової конференції НТШ Торонто, ст. 145—156, Торонто, 1954.

устрій українсько-руських земель у XI—XIII вв. та побут і культуру тих часів. Цей проміжок часу, на думку Франка, належить до найтрудніших у наświetленні та в історичній аналізі. Франко писав, що «головна сила талану проф. Грушевського лежить саме в тім, що він дуже добре орієнтується в політичних та суспільних відносинах кожної історичної доби, а особливо трудних до дослідження — переходових. Культурні та політичні відносини старої князівської Русі він характеризує дуже основно і всесторонньо, і тут не легко знайти спеціаліста, який міг би відповідно оцінити здобутки його праці». Франко доповнює Грушевського головно в інтерпретації пам'яток художньої літератури того часу.

*

Дуже влучно відзначає Франко скупість відомостей в VII томі *Історії України-Руси* про козацькі походи в Молдавію другої половини XVI ст. Проф. Грушевський дійсно не присвятив цьому питанню більше місця у просторому історичному курсі (всього 2 стор.), не зважаючи на величезну важливість цих походів, як і всієї молдавської політики українських козаків. Козацька молдавська концепція мала свою глибоку причиновість і грала першорядну роль у XVI ст.

Франко звернув головну увагу на книжку Яна Ласіцького: «Історія походу поляків на Волощину з Богданом воєводою 1572» і Леонарда Горецького «Опис війни Івоні, воєводи волоського, 1574.» Ці дві книжки Франко планував перекласти на українську мову, але свого задуму вже не міг здійснити, ці важливі історичні джерела до історії згаданих походів ще до сьогодні не перекладені на українську мову.

В дальшому Франко не погоджується з Грушевським відносно викрадення Хмельницьким королівських листів у Барабаша, а також «неправдою треба назвати відомість, що Хмельницького на Січі вибрано гетьманом, бо гетьманом міг іменувати тільки король». В останньому твердженні Франко забуває, що з початку 1648 року Січ вже не почувала себе залежною від Речі Посполитої, а тому зовсім незалежно від короля обрано Хмельницького гетьманом, який повів низове козацтво на «волость». Отже висновки проф. Грушевського тут цілком виправдані. Натомість дуже влучно зауважив Франко про визвольницьку ідеологію Хмельницького на початку революції. Проф. Грушевський і його історична школа заступала погляд, що Хмельницький на початку 1648 року воював виключно в обороні приватних кривд козаків, а «нарід український для нього, як і для інших проводирів попередніх повстань був знарядом для досягнення козацьких бажань...» Свої погляди Хмельницький ніби змінив під впливом ерусалимського патріярха Паїсія та київського гуртка інтелігенції. Розмови з ними стали зворотним пунктом у політиці козацького гетьмана. Франко

обстоює думку, що Хмельницький ще на початку 1648 року був свідомий своєї місії і змагань. Він посилається на перший зазивний лист Хмельницького початку 1648 року, в якому немає згадки про особисті кривди гетьмана, натомість гостро наголошено соціальне упослідження усього українського народу, а козацькі кривди зокрема.

Окремо дві статті Франко присвятив критичному розглядові *Очерка истории украинского народа* російською мовою. На початку Франко відзначає удатні висновки Грушевського щодо питання про самостійність української мови. Аргументація проф. Грушевського мала великий вплив на деяких російських учених, і не даром *Очерк* появився у трьох накладах. Далі Франко подає цікаві нотатки відносно генези українського села та староукраїнської родини. Всі ці замітки Франка дуже цікаві і є тривалим набутком для науки історії та соціології.

На цьому місці бажано коротко спинитися на поглядах Франка про XIX ст., в якому частинно він діяв і творив. Як відомо, Франко був добрим знавцем XVIII і XIX ст. та написав цілий ряд праць, що висвітлювали головню соціальний побут галицького селянства, як також українське відродження під австрійською владою. Інтересно, як саме Франко поставився до одного з провідних діячів XIX ст. М. Драгоманова. В своєму *Очерку* проф. Грушевський писав, що Драгоманов був «неустанним и очень резким проповедником европеизации, народовства и украинофильства, сообщения ему прогрессивнаго характера, социальнаго содержания в духе умереннаго социализма». Франко не погоджувався з такою характеристикою Драгоманова. Він уважав її за «неясну» і «неправдиву», мовляв, «Драгоманов ніколи не проповідував соціалізму, а ще до того ступневого, але в «Громаді» (Передне слово) виступив виразно під знаменем анархізму, а до європеїзації закликав не тільки українофільство, але також усі російські партії». Франко влучно схарактеризував душевну настанову Драгоманова й його взаємовідносини з провідними українськими діячами того часу. Розрив Драгоманова з Антоновичем, Житецьким, Потебнею, Петровим та іншими Франко оцінював як зовсім природне явище. На його думку, «це було банкрутство общерусизму на українськiм ґрунті», і «Драгоманов, що почував себе в першій лінії росіянином, а тільки в другій українцем, перший упав його жертвою». В нашій статті не маємо змоги присвятити більше місця взаєминам Драгоманова з Франком. Думаємо, що це питання докладно наświetлять дослідники політичного світогляду Франка.

Франко корегував головню Грушевського в проблематиці Галичини XIX ст. Він не погоджувався з тим, що галицько-руське освітнє товари-

ство (1816) дуже швидко закінчило свою діяльність. Ці питання Франко джерельно висвітлив в одній із своїх праць.⁹⁾ Твердження Грушевського про «тривкі зв'язки українства з поступовими великоруськими течіями на початку 60 років» Франко ставить під сумнів. На його думку, ці зв'язки зовсім не були тривкі, дуже нечисленні, а до того виключно особистого характеру. Франків критичний розгляд *Очерку* містить багато цінних завваг дрібнішого характеру: наприклад, виправлення відомости Грушевського, ніби В. Антонович у 60 роках був співробітником галицьких українофільських часописів, про значення Куліша в українському відродженні, постанову Австрії до галицького культурницького руху й інші. Всі ці завваги Франка дуже важливі для дослідника культурно-політичної історії XIX ст.

*

Ми свідомо зупинилися на критичній аналізі Франка історичних праць Грушевського, щоб так дати змогу познайомитися читачам з деякими поглядами Франка на історичний процес України. Своєю студією Франко охопив майже всі історичні доби. Під кінець доводиться згадати про синтетичну оцінку Франком праці проф. Грушевського. Він писав: «Сума духової праці, яку вкладає в своє життя цей незвичайний чоловік, мусить наповняти подивом кожного, особливо такого, що мав нагоду пізнати його ближче. Треба додати, що проф. Грушевський зовсім не тип ученого, в роді німецьких професорів, який знає лише свою спеціальність; навпаки проф. Грушевський знаменитий організатор... Він не тільки авторитетний історик та університетський професор, але також редактор та співробітник численних наукових та літературних видань, голова різних товариств та комісій, і в тих організаціях невтомний ініціатор та дуже тямущий дискусант».

Своєю студією Франко бажав дати поштовх до дальшої дискусії над монументальною працею проф. Грушевського. «Отсі критичні уваги, якими я зважився поділитися з ширшою публікою, — писав Франко, — нехай будуть доказом того, що глибоко поважаючи автора сих праць і бачучи в ньому одного з визначних двигачів нашої національної ідеї, я старався вникати в суть і основи його праці, не легковажучи собі нічого

⁹⁾ І. Франко: Матеріяли до культурної історії Галицької Русі XVIII і XIX ст., стор. 258-76, Львів, 1902.

в ній і не замикаючи очий ані на її високі прикмети, ані на деякі слабші сторони».

II

В «Ділі» (чч. 114-116, 1912) появилася цінна розвідка Франка «Дещо про Хозар». Цю саму працю, відповідно поширивши, Франко умістив у згаданих нами «Причинках». Питання впливу хозарської держави на староукраїнські племена та початки київської держави ще й сьогодні в українській історії відповідно не з'ясовані, тому праця Франка є важливою. Франко мабуть вперше переклав на українську мову листа хозарського кагана Йосифа з 960 року до еспанського вченого равві Хаздая. Той лист представляє винятково важливе джерело до пізнання побуту хозар. Франко допускає значний вплив хозарського чинника на формування київської держави. Він не погоджується з проф. Грушевським, який в першому томі *Історії України-Руси* писав: «Примітивний устрій півкочевої орди також зовсім не надавався на взірць для осілих племен. Організація держави Олега чи Ігоря, при всій своїй примітивності, була ступенем вищим в порівнянні з устроєм хозарської держави». Франко заступав погляд, що політичний устрій хозарської держави на ті часи був досить розвинений. Він докладно проаналізував у своїй розвідці всі вістки з найстаршого літопису, що відносяться до хозарсько-руських взаємин. Франко скептично ставиться до висновку Грушевського про цілковите зруйнування Святославом хозарської держави, мовляв, «що похід Святослава не зробив кінця хозарській державі, можна бачити хоч би з того, що звістки про неї в візантійських жерелах сягають аж до XV в. і в першій половині X в. там постало християнське єпископство, яке було наслідком місії з Царгорода і стояло під зверхністю корсунських єпископів». Стаття Франка про хозар відповідно збагатила в цьому питанні українську історіографію.

В іншій історичній праці «Брунон з Квербурга, гість Володимира Великого в 1007 р.». Франко перший подав переклад листа німецького місіонера Бруно-Боніфация (970-1009), який два рази переїжджав через Київ і бачився з Володимиром Святославичем. Проф. Грушевський, хоч був знайомий з його змістом, однак в *Історії України-Руси* не присвятив Бруно відповідної уваги. Уривки з листа в першому томі *Історії* досить поперекручені. Ці неясні місця Франко виявив у своїй праці, а разом з перекладом листа подав і вичерпні коментарі до нього. Лист Бруно має для дослідів українського середньовіччя важливе значення, головню тому, що німецький місіонер згадує про свою зустріч з Володимиром і частинно характеризує його. Він пише і про своє перебування серед

печенігів і їхнє відношення до київського князя. На основі печенізьких думок про Володимира Франко добачує «невеличку тінь, яка падає на постійність його християнських переконань». Слід зазначити, що до Франка ніхто з українських істориків не зацікавився ґрунтовно зв'язками Бруно з Володимиром Святославичем.

Важливою для нашої історіографії є студія Франка п. н. «Придунайські Скити в IV–XII вв». В своїй розвідці Франко зібрав усі можливі дані про т. зв. Малу Скитію, що за Страбоном простягалася над Дунаєм в околиці теперішньої Добруджі. Відомо, що Овідій теж згадував про скитів у цій околиці, які були до певної міри перемішані з сарматськими племенами. З українських істориків ніхто цим питанням не цікавився, тому розвідка Франка є сьогодні єдиною документальною працею про українських скитів і їхні взаємини з Візантією.

Свою студію Франко зачинає витягами з хронографії візантійського монаха Юрія Гамартола, який під роками 251, 379, 513, 591 і 711 згадує про війни Візантії з дунайськими скитами. В дальшому перекладає невелике історичне оповідання угорського історика Антона Бонфінія, в якому під роками 919 і 939 оповідається про двох скитів-вояків, які служили в угорському війську. Маємо на увазі скита Легеля, який був взятий до полону німецьким цісарем Конрадом I († 919). На запит Конрада про причини нападу варварського війська на християн, Легель ніби сказав: «Ми месники людських злочинів і призначені вам Богом на кару». Зачутований такою відважною відповіддю, цісар погодився вдоволити останнє його бажання перед смертю. Скит попросив, щоб йому подали бойову сурму. Коли його бажання сповнено, Легель розбив Конрадові голову, кажучи: «Підеш поперед мене до пекла і там будеш мені служити». Другий скит згаданий під 939 р. — це Ботонд, який переміг у двобою царгородського грека-велетня.

Багато важливішим для нас є свідoctво Анни Комнени, дочки візантійського цісаря Олексія Комнена, яка написала історію панування свого батька в 15 книгах п. н. «Олексіяда». «Олексіяда» охоплює 1069–1118 роки і є одним з найвизначніших творів грецької історіографії тих часів. Анна Комнена подає коротко історію еміграції скитів з околиць між Дніпром і Дністром аж над Дунай. Перехід скитів стався під напором савроматів, і цю подію Франко відносить десь на III або IV ст. по Христі. Цікаво, що над Дунаєм скити вже знайшли якесь стале, осіле слов'янське плем'я. Анна Комнена пише: «А що треба їм було жити в згоді з тими, що сидять над Дунаєм, то за згодою всіх заключили умову з їх старшинами Татом та іншим, на ім'я Халобом, і Сеславом і Сацою («бо ж треба назвати імена тих мужів, найвизначніших між варварами, хоч їх імена

заплямляють трохи карту історії». Імена Тато і Сеслав, на думку Франка, виразно руські, а не болгарські, отже там мусіло сидіти (X ст.) якесь староукраїнське плем'я. Згаданий князь Тато володів Доростолом, а Халєб Біціною. З тих міст скити нападали спільно з тубільцями на грецькі та болгарські території. Із записок Анни Комнени виходить, що Візантія дуже боялась цих численних походів скитів, які визначалися надзвичайною хоробрістю. Авторка зокрема змальовує боротьбу між греками і скитами в 1172 році та подає, що військо скитів сягало понад 50 тисяч. З того Франко робить висновки, що «скити мусіли числити сотки тисяч, або й звиш мільйона людности, коли могли вислати за Дунай військо, якого численність могла проняти жахом візантійську армію». Згодом цісареві вдалося злагодити ставлення скитів до Візантії так, що деякі з них служили в грецькому війську.

В дальшому Франко переклав свідoctва Акоміната і Кіннама, які описували війни скитів з греками в першій половині XII ст. за панування цісарів Йоана та Мануєля Комненів. В тих записках важливий опис тактики боротьби скитів, які воювали з допомогою рухомих таборів з-поза возів, замкнених в колесо. Для ілюстрації наведемо один уривок історичного оповідання на підставі записок візантійського історика Никити Акоміната під 1121 роком, коли скити воювали з цісарем Йоаном Комненом. Хроніст пише: «Але скити, вивчені в таких битвах довговіковим досвідом, влаштували ось що: зв'язали всі вози в одно колесо і на них помістили, мов на валах, велику частину свого війська, поприставлявши до возів у багатьох місцях похилі дошки, немов кладки. Коли напірали на них греки, вони опершись плечима об вози, немов у збройній твердині, не чули ніякої невогоди втечі. Потім, набравши сили, вискакували, немов із брам, і виявляли чудес хоробрости. Виглядало се не інакше, як облога мурованої твердині. Се мало той наслідок, що греки втомилися даремною роботою». Не улягає сумніву, що скитський спосіб воювання таборами перейняли в XVI і XVII ст. українські козаки, які, пов'язавши вози ланцюгами, могли витримати натиск десятикратно переважаючих сил ворога.

Розвідка Франка про скитів дуже важлива перекладом візантійських джерел, що характеризують тодішню внутрішню і зовнішню політику Візантії.

Ще більш цікавою для української історіографії є студія Франка п. н. «Руське плем'я в Заліссю (Трансільванії)». Франко зазначає в передмові до своєї праці, що «подає групу дослідів і матеріалів про маловідому досі, та все таки не маловажну парість українсько-руського племені, яке заселяло колись широкі простори на територіях Волощини та Мол-

давії..., а також ще просторійшої країни Залісся». Вихідною точкою праці Франка були відповідні уступи в *Історії України-Руси* проф. Грушевського, присвячені староукраїнській колонізації Семигорода. «Орографічна й топографічна номенклятура Семигорода взагалі зраджує колишню слов'янську колонізацію, на котру аж пізніше налягали угорські, волоські, німецькі верстви, — колонізацію осілу і культурну від початку». Цей слов'янський елемент був у своїй великій частині українським. Цього факту не міг заперечити навіть найвизначніший румунський історик Йорґа, який аналізував складові етнічні групи пізньої Молдавії.⁷⁾ Франко бажав у своїй праці використати деякі історичні джерела, не подані Грушевським, як також приступну йому наукову літературу. Він звернув увагу зокрема на працю Ф. Мюллера⁸⁾, в якій подається багато слов'янських назв. Наприклад, зустрічається назва Шибин (Scybin, Zibin під 1202 р.; Sibin під 1211 р.; Sibin під 1212 р.; Zebin під 1223 р.). Франко думає, що осередком первісної руської людности в Семигороді було місто Sibinium, назва якого ще в першій половині XVI ст. тримається побіч німецької назви Германштадт.

Автор розгортає перед нами впливи угорської і німецької мови на тамошнє слов'янське назовництво й поступовий зник слов'янського елемента в сферах німецької, угорської і волоської колонізації.

Дуже важливим є свідцтво Райхерсдорфера в хорографії Семигорода.⁹⁾ Ця праця являє собою бібліографічну рідкість, тому дуже цінно, що Франко подав її докладний опис.¹⁰⁾ Юрій Райхерсдорфер був послом короля Фердинанда до Молдавії під кінець XVI ст. Автор хорографії згадує про чотири основні народності, які заселяли в XVI ст. Семигород:

⁷⁾ N. Jorga' Ieschichte des Rumaenischen Reiches, Gotha 1905, T. I, стор. 110-119.

⁸⁾ Deutsche Sprachdenkmäler aus Siebenbürgen. Aus schriftlichen Quellen des zwölften bis sechzehnten Jahrhunderts gesammelt von Friedrich Müller. Hermannstadt 1864.

⁹⁾ Martini Broniovii de Biezdfedea bis in Tartariam nomine Stephani primi, Poloniae regis, legati Tartariae descriptio... Item Transsylvaniae ac Moldaviae aliarumque vicinarum regionum succincta descriptio Georgii a Reichersdorff, Transylvani, cum tabulis geographicis tam Moldaviae, quam Transsylvaniae... Anno MDXCV...

¹⁰⁾ Один примірник цього видання є в міській клівлендській бібліотеці в колекції п. Вайта.

саксонці, опісля Сікулі, далі угорці і волохи. Цікули мали походити від скитів і в XVI в. були вже досить зугорчені. Це народ, за словами автора, *durum et asperum*, немов уроджений для війни. Не важко за цікулами розпізнати прикмети скитів-русинів, які протягом часу асимілювались з семигородськими уграми.

В критичних замітках на працю проф. А. Кочубінського, що появилася в другому томі *Трудів сьомого археологічного з'їзду в Ярославі 1887 р.*¹¹⁾, Франко категорично не погоджується з ним щодо ототожнення цікулів з угорським племенем секлерів. Своє твердження Франко відповідно обґрунтував історичними джерелами.

Питання джерельного дослідження цього цікавого племені лишається відкритим для сучасних істориків.

Праця Франка про русинів у Трансільванії має велике значення для зрозуміння частинної асиміляції румунських племен на користь України.

III

Багато матеріалу для істориків містять в собі передмови І. Франка до збірок оповідань, як також самі оповідання й повісті. Цікаво згадати погляди Франка на історичну повість і на історичний науковий твір. Франко писав: «Певна річ, історична повість — не історія, а повістяр, навіть коли він користується історичними документами і малює факти згідно з ними, не повинен таїти перед собою і перед публікою, що він ані на хвилю не перестає бути белетристом, „трувером”, тобто винахідником по щасливому вислову середньовікових французів. Історичні документи, навіть хоч як пильно й щедро б він використовував їх, дають йому поодинокі риси до характеристики часу, бліді контури людей і подій. Те, що творить суть артистичного твору — індивідуальне життя, рух і тепло мусить автор надати їм сам. Певна річ, і історик має трохи аналогічне завдання, але лиш аналогічне: він мусить із документів відгадати і відтворити перед читачем дух і характер часу, мусить віднайти поза тисячами дрібниць основну течію, поза відірваними явищами великий закон розвою, поза індивідуальними рисами — типове...» Ми згадували, що Франко був добрим знавцем XIX століття. Він написав цілу низку праць про відродження Галичини того часу. Це були історичні й політично-соціологічні твори. Щоб дати повний образ XIX ст., він пише збірку художніх оповідань «З бурхливих літ», в якій змальовує

¹¹⁾ «О русском племени в Дунайском Залесье», стор. 9-66.

1846-1848 роки в Галичині. Ці оповідання важливі для історика, який бажає пізнати суттєве тло даної доби. Вони основані, за словами Франка, на довголітніх студіях розвою національного і партійного життя в Галичині. В передмові до цієї збірки Франко рівночасно друкує офіційні документи тих часів, що засвідчують правдивість історичного тла в згаданих творах.

Такі повісті з життя галицької інтелігенції, як *Основи суспільности* (1894-1895), *Для домашнього вогнища* (1897), *Перехресні стежки* (1900) та інші досить важливі для відтворення історичного тла доби.

Звичайно, не наша справа аналізувати літературно-художні твори І. Франка з історичною і суспільною тематикою. Ми лише бажали підкреслити, що історичні твори й історично-суспільна белетристика Франка до певної міри себе доповнювали й творять документально-художній образ нашої минувшини з усіма її творчими похідними в позитивному й негативному аспектах.

Франко, хоч не був професійним істориком, проте був ознайомлений дуже докладно з історичними джерелами і літературою. З-під його пера вийшла ціла низка цінних історичних розвідок, що значно збагачують нашу історіографію і запевняють І. Франкові належне місце між українськими істориками.

Л.

Це було чудо. Червень розстеляв
Килими літа в далечі неспинній
І було мало бачить сонний став,
І парк міський, і міста димні стіни.

І потяг мчав на північ, до ріки.
Там був той край, що снівся.
... І раптовно
Враз степовий ударив суховій
З очей, постави, рук ...
О, невимовна

Та повинь полум'я. Вона схопила вмить
Сухе, як тріска, майже мертве тіло.
І з тіла стався попіл. І лишилась
Лише душа,
що й досі ось — горить.

Оповідання

I

За вікнами ще стояла темна ніч, але коли Олена прокинулася, їй здавалося, що вона заспала. Не роздумуючи, кинулася до вікна, відхилила занавіску і стала вдивлятися в темінь ночі, в кого вже з сусідів світиться, щоб піти до них і принести в черепку жару для розпалу дров у власній печі.

Відтоді, як безслідно пропав Оленин чоловік, сон для неї був ліком і порятунком від невимовного жалю, бо цей жаль щоранку, коли Олена прокидалася, повертався до неї ще з більшою, наростаючою силою.

Минулої п'ятниці Павло Барановський поїхав до міста на базар. Поїхав і не вернувся. Пропав усякий слід: ні воза, ні коня, ні Павла.

Олена наполягала, щоб Павло не їхав на базар, але він поїхав, бо треба було заплатити в сільраду гроші за облігації «першої п'ятирічки» і треба було щось вторгувати.

Дорога на базар Павлові лежала через луг, він неодмінно мав переїздити замерзлою річкою. Цього року, як ніколи, почалася рано одлига. На прудководях річки лід був зовсім тонкий. І не кожний в цей час відважувався переїздити річку. Старші люди здогадувалися, що Павло з конякою завалився і пішов під лід.

Спочатку бакумівські баби журилися й оплакували Оленине горе. Потім почали шкиглювати: «Ну що ж. На те йшлося. І чого їй журитися. Ну, поплакала, та й годі вже. Молода, дебела молодця. Роботяца. Ще й якого парубка може собі знайти. А якщо не парубка, то скільки удівців, ще й з приданим. О-го-го».

Інші говорили: «І ви думаєте, Павло Барановський втопився? Не такий він дурень. От десь поїхав у город чи на Донбас. Устроїться, приїде, спродається. Забере Олену. Вже не буде жизні на селах. Не к добру йдеться. О! То хитрун, Павло Барановський».

Коли Олена перший раз прокинулася, то було ще лише за північ, і тому ніде не світилося. Сірники мали лише багатші

селяни, і тому ходили один до одного позичати на розпал жару. Сон більше не брав, і Олена чекала в темноті, поки десь засвітиться вогонь. Пилипенко Олексій цієї неділі зібрався їхати в Жереб'яки й пообіцяв підвезти Олену. В Жереб'яках жила старша її сестра Ганна. Коли через дорогу у вдови Параски Корякової показалося світло у вікнах, Олена пішла за жаром. Довго розпалювала піч: осикові дрова тріщали й не хотіли горіти. Рипнули двері, і в хату ввійшов незаможник Іван Штанько, голова першого Бакумівського колгоспу ім. Тельмана. Привітався і сів на ослоні.

— Розтоплюєш, Олено?

— Розтоплюю.

— Да. Тепер тобі, Олено, буде тяжкувато. Таковські діла...

— А тобі що до того?

— А я так. Чого ти. Я так говорю сочувственно.

Виправилась Олена і прямим тоном проказала:

— Слухай, Іване. Мені зараз не до чоловіків. Ніхто до мене тепер нехай не пристає. Липнеш, як шевська смола.

Зніяковів Іван Штанько. Від переляку, як хлопчак, почав м'яти в руках засмальцьовану будьоннівку.

— То ти така, Олено? Не знав я, що ти така заядла молодиця.

Олена мовчала. Мовчав і Іван. Осикові дрова з тріском розгорялись. Спалахнув синій вогонь, освічуючи білі стіни хати. Іван Штанько перейшов на іншу тему:

— Загнали нас у колгосп. Вже багато кається, що подали заяву, але возврату нету. Кажуть, що в Баранівці баби розтягли по домах усупільнений реманент і коней. А наші не осмілюються...

Штанько зібрався йти. Олена розказала йому, що їде сьогодні до Ганни. Тупцюючи на долівці, він наблизився до дверей. Олена сказала:

— Не заходь, Іване, до мене так рано. Бо по селу недобрій поговорі піде. В мене таке горе. Люди казатимуть: «Бачите яка, вже другого має».

— То бувай здорова, — поправився Штанько і вийшов з хати.

Пилипенко Олексій підвозив Олену в Жереб'яки й назад. Повернувся над вечір. Було ще видно. Баба Пріська доглядала Оленину дитину. Пріська невістка не давала їй життя. Все нарікала: «Не робить, а тільки їсть». І баба Пріська ходила по людях нянчити дітей. За харч. Лише Олена встигла перемовитися з бабою Пріською словом, як у вікно хтось постукав. Олена підійшла до вікна. Почувся хриплий бас:

— А вийди, молодице, з хати.

Олена вийшла на поріг. З переляку чи несподіванки заніміла: перед нею стояв величезний гурт людей, а попереду них Прищепа Марко. Він не дав опам'ятатись Олені. Тонем наказу промовив:

— А скажи, молодице, людям, що тобі ворожка говорила?

Гурт завмер, чекаючи відповіді. Тонем впевненої людини Прищепа звернувся до гурту:

— Цій жінці ворожка казала, що в призьбі, он під тим крайнім вікном, у неї замурована кінська голова. Через цю кінську голову всі бедствія. От у неї вмерла перша дитина, а тепер пропав чоловік. Ворожка сказала, щоб бедствія прекратились, треба одкопати кінську голову і викинути її в яр вовкам. Люди добрі! Коли ця молодиця відкопає кінську голову, бедствія распространяться на всю Бакумівку. Ось уже третю ніч, як на Дерлюковій клуні кричить сова.

Сказавши це, Прищепа звернувся до Олени.

— Чоловіка нема. Що тепер тобі робити в Бакумівці. Іди тепер до матері в Будища, звідки тебе привіз Павло.

Ці слова так вкололи Олену, що на очах появилися великі сльози, і вона миттю полетіла в хату. Прищепа кинувся до дверей.

— Стой! Не тронь! Не тронь жінки! — у гурті почулися крики. Гурт розділювався на дві частини: одні були по стороні Олени, а другі по стороні Марка Прищепи. Крик налякав Прищепу. Він не відважився переступити Олениною порогу. Але не здавався.

— Спалити хату! Треба коло призьби поставити стражу, щоб вона не відкопала кінської голови. Всі коні виздыхають. Всі наші діти вимруть. І все через цю дурну молодицю. Нехай іде собі, звідки прийшла.

Прищепа Марко збунтував бакумівчан. Серед цього натовпу людей почалася колотнеча: кожний оцінював цю подію, наскільки в кого вистачало розсудку. Одним кінська голова, замурована в призьбі, своєю зловісною дією наводила жах. Інші не вірили ні в яку кінську голову і заспокоювали стривожених. Натовп кипів:

— Нада доложить в сельсовет.

— Охолонь, охолонь, Марку.

— Не троньте жінки.

— Последніє времена. Погибель. Це вже йде брат на брата.

Коли натовп почав розходитися, розсудливіші люди пішли в хату до Олени, щоб потішити її й заспокоїти.

Вулицею йшов десятник Бакумівської сільради, кривий Ігор, сповіщаючи «злосних неплательщиків», щоб завтра з'явилися до голови сільради.

II

- Здоровенькі були!
- Здоров, здоров!
- Бог на поміч!
- Спасибі! Боже й вам допоможи!
- Ще живенькі?
- Та, благодарить Бога, живенькі.
- Труну, Якиме, робиш?

— Та роблю труну. Вже пора нам на той світ збиратись. Якщо Бог смерті не пошле, то советська власть додушить. Оце своїй Марині зробив труну, а тепер ще собі зроблю, бо ще, як собаку, так без труни і заріють. Не по-християнському...

— Та воно, Якиме, к тому йдеться, — з сумом сказав старий Онопрій Перепелиця. — Вже на кладовищі хтось почав ночами на топливо хрести зрубувати.

— Що ти кажеш? — перелякано запитав Яким. — От богохульники!

Він, нарешті, зарубавши сокиру в пеньок, виправив спину і побачив за своїм тином ласкаве, як в дитини, обличчя старого Онопрія Перепелиці. Запанувала коротка мовчанка, і зір Перепелиці зупинився на недокінченій труні. Обличчя раптом у нього стало похмуре, як хмара. Яким розгадав цей настрій:

— Що кажеш, Онопрію, і труну антихристи заберуть?

Що міг сказати старий і мудрий Онопрій? Він мовчав. Яким потішав:

— А я труну стягну в клуню на крокви, трісками та сінцем притрушу. Хто догадається?

Обом щось тяжке і невимовне налягло на душу. Яким згадав про горілку, настояну на вишнях, яку його господарна Марина завжди берегла «на случай».

— А зайди лишень до мене в хату. Не цурайся нашої хати, Онопрію, зайди.

Пішли. За ними проскрипіли хатні двері.

— Здорові були в хаті, — проговорив Перепелиця.

Увійшла Марина. Сердечно повіталися.

— А ми думали, Онопрію, що ти на нас розгнівався, що ніколи й не заглянеш.

— Ти спочатку, стара, знайди там горілки, а тоді вже й розмова веселіше піде. Вип'ємо з Онопрієм, може вже останній раз.

Яким з Онопрієм сіли на ослоні. Марина повернулася з пляшкою, на якій ще був вибитий царський двоголовий орел. Вона пильно глянула Онопрієві в обличчя:

— Ох, щось з тобою, куме, недобре. Недобре, бачу. Щось тяжке на серці маєш.

Онопрій повагом оглянув кутки кімнати, потім сказав:

— Страшний гріх хочу взяти на душу. Непростимий гріх. А оце йду до отця Никанора, щоб молився за мою грішну душу. Такого вже богомільного батюшки ніколи не матиме наша Бакумівка.

— Та Бог з вами, Онопрію, — побожно сказала Марина.

— А що ж таке? Розкажи нам, ми ж свої люди. Може ми чимсь зарадимо, — продовжував Яким.

— Не питайте.

Ця відповідь ніяк не задовольнила Якіма, але Марина заступилася за Онопрія:

— Не лізь у душу до чоловіка. Одцуралися од Бога, тепер все піде шкереберть. Отак і погинемо всі...

На столі, застеленому білою скатертю, стояла кварта первака.

— То що? Вип'ємо?

— Вип'ємо з горя.

— Дай, Боже, щоб не останній раз!

Первак трохи здавив Онопрія, і він традиційно, як то буває в таких випадках, набік похилив голову, ніби тамуючи дію горілки.

— Гришку хочу зарубати, — і старий Онопрій в доказ своєї душевної драми трахнув кулаком по столу.

— Бог з вами, Онопрію! Рідного сина! — сплеснула в долоні Марина.

Запанувала мовчанка. Що тут можна було сказати?

— О, який же то був мудрий та побожний покійний Свирид. Казав: ще будуть такі времена, коли брат встане на брата, батько на сина, — своїм голосільним акцентом говорила Марина. — Царство йому небесне.

— Все йде к погібелі, Марино і ти Якиме. Вже не здобувати нам. А за що? Що ми злого зробили в житті, — і Онопрій знову кулаком трахнув по столу.

— І тобі, Онопрію, не жалко рідної дитини?

— А що? Думаєте з нього колись люди будуть? — і вже далі тоном апостола Онопрій говорив: — Скільки я його разів намовляв

— женись, обзаведись хазяйством, живи так, як усі люди, то й тебе людиною зватимуть. Так ні! Пішла падлюка на дешевий хліб. Ледащо! Записався в активісти. А тепер мені стидно людям в очі дивитися. Отак: Засне Гришка, візьму сокиру, цюкну по голові, а тоді хай власть що хоче, те й робить зо мною. Однаково загинати, яка різниця: сьогодні чи завтра?

— Сатана, нечиста сила, Онопрію, руководить вашими помислами, це Бог нам іспитаніє посилає, — за себе і за Якіма говорила Марина, намагаючись по-своєму засвоєними моральними законами, якими споконвіку жило село, злагіднити наплив Онопрієвого гніву.

Яким говорив:

— Посидь у нас. Ще вип'ємо. Поговоримо, і твій гнів відійде від серця. Як же ти тоді явишся на страшний суд? Яку ти даси там відповідь? По-християнському вік прожили, по-християнському мусимо й на той світ піти.

Кожна наступна чарка робила їх наївними дітьми. Розмова перекотилась на останні новини: кого загнали в колгосп, кого розкуркулили. Вчора «розкасирували» Федора Пономаренка. Пропав чоловік. І защо? Прийшли й кажуть: пив кров з незаможників, тепер іди посидь на морозі. Заголосила Федорова жінка: «Люди добрі та не виганяйте з хати хоч до тепла. Пожалійте хоч ось цих малих дітей. Вони не винні». Як дуб, міцний Федір Пономаренко став у дверях: «Замовчи, кажу. Не доріжай мене своїм голосінням. Раз погинать, так погинать. Ми загинемо, але й на них смерть прийде. Он Місюру Михайла вигнали з хати, а він вирив землянку та й живе якимось. І ми так житимем. А там на світі не без добрих людей».

Позавчора на засіданні президії сільради вирішено «розкасирувати», як злостних «неплательщиків», п'ятох бакумівчан: Федора Пономаренка, Степана Онопку, Сергія Мошенка і ще двох з цибулівського кутка. Новий представник райцентру дав наганяя сільському активі: «Ніякої пощади запеклим ворогам советської влади. Плян колективізації при любых умовах мусить бути закінчений в строк. Суцільна колективізація — це ваше гасло! А ви що? Капітулюєте перед сльозами і голосіннями запеклих клясових ворогів. За м'якотілість вам, товариші, не поздоровиться. Запам'ятайте!»

Марина потішала себе думкою: «Куди нас, старих, виженуть? І хто захоче з нами клопіт мати. І кому ми потрібні? Що ми злого зробили?»

Онопрій почав у руках крутити свою смушеву шапку так, щоб вона краще лягла йому на голову. Це значило, що він вже збирається відходити. Яким сказав:

— Посидь, посидь ще в нас. Разом пожуримось. Коли разом, то й на душі легше.

— То таки ви, Онопрію, йдете до отця Никанора?

— Іду. Непремінно іду.

Яким заспокоював Марину:

— Та чого ти, жінко, клопочешся. Чоловік собі піде, передумає. Отець Никанор направить його на праведну путь. Золотого батюшку ми маємо. Кріпись, Онопрію.

Сьогодні Марина по обіді пішла з коромислом, щоб набрати з Устимової криниці доброї води. Коло Іванового перелазу стріла Ярошиху. «Що з вами, кумо» — питається. А та в сльозах: «А оце так: хоч з дому тікай. Вигодувала на свою погибель. Думала: матиму радість на старі літа, буде хоч кому до смерти догодувати, в землю зарити. А тепер хоч іди світ-заочі». «Та що таке? Що з вами?» — плеснула в долоні Марина, поставивши на стежку відра. «Чули про мого Йвана, — аж з пересердя відповіла Ярошиха, — в активісти лиха година його потаскала. Оце стріла вчора Методія, а він і каже: так що, це вже й твій Іван панувати пішов. Отак самі своїми руками себе один по одному подавимо. Що могла я йому сказати? Так і загорілися мої очі від сорому. Як тепер мені показуватися на люди? Вже ніколи й дома не сидить мій Іван. Прийшов учора аж опівночі. Кажу йому: кинь, Іване. Не паскудь нашого чесного роду. Соромся наших людей. Я думала, що з тебе господар буде. Послухай, Іване, ти ж моя дитина. Я тебе власним молоком вигодувала. А він: «Ти не сознательна гражданка. Ти слухаєш куркулів та підкуркульників. А за твое молоко я заплачу, тільки скажи скільки платити». Так і залилась слізьми Ярошиха. Боляче-заперечливо покрутила головою.

Онопрій, довго покруктивши в руках шапку, таки попрощався, надів шапку і поплівся від Якіма городами до отця Никанора.

Було ще холодно, але вже відчувалось наближення весни. Вдень потроху від сонця танув сніг і лише під вечір зашерхав. Червоне сонце повагом сідало за Ониськову клуню.

Бакумівка тремтіла від переляку. Безперестану райцентр дивонив до бакумівської сільради, вимагаючи «сводок» і наказуючи, щоб плян хлібоздачі і колективізації був виконаний. Активісти, як шакали, гасали по селу, готуючись до першої більшовицької вечни. Почався наступ по всьому фронту. Ніхто з селян

не знав, звідки прийшла ця напасть. Захитались споконвічні закони бакумівського побуту. Все було по стороні Федора Пономаренка. За що його вигнали з хати, та ще й з дітьми? За те що, не розгинаючи спини, власними силами зіп'явся на господарство. Буксирна бригада з райцентру на дощаних парканах села порозклеювала бойові гасла, мальовані чорнилом на газетному папері: «Знищимо куркуля на базі суцільної колективізації!» «Твій сусід вже здав хліб державі, а ти?» «Хай живе соціалістична революція у всьому світі». За ніч плякати вже були поздирані, і буксирна бригада, нахваляючись, що викрие шкідників, з газардом наліплювала нові гасла.

Вийшов старий Іван Торяник за ворота, а на його паркані плякати. Читає: «Знищимо куркуля як клясу», «Кріпи обороноспроможність соціалістичної батьківщини». Лукаво хитро посміхається Іван Торяник. Мовляв: Клейте, клейте, чорт з вами, а ми будемо по-своєму жити, так спроста в колгосп нас не заманите. Самовпевнений Торяник і не передчував, що на останньому засіданні сільради довго ламали голову, хто такий Торяник: середняк, підкуркульник чи куркуль? Обкладати його твердим податком чи ще зачекати? Секретар бакумівського Осоавіяхему навіть розкричався: «Та доки ми йому будемо в зуби дивитись! Він просто сміється з советської власти. Коли таким в'язи поскручуємо, тоді все село з остраху піде до колгоспу».

З наближенням весни натиск на бакумівчан все міцнішав: сільрада отримала з райцентру наказ до засівкампанії добитись суцільної колективізації, щоб поле було усупільнене. Селяни ж трималася свого. Якімова Марина всім, всім радила: «Коли вже не буде вдержки, то віддавайте все: коней, збрую, плуги, але Боже вас сохрани, не подавайте заяви до колгоспу. То сатана збирає підписи. Хто підпишеться в колгосп, той уже не матиме спасенія. Бачите, які вони хитрі: без заяви в колгосп не приймають».

Бакумівчани до цього часу вважали, що советська власть — це міська влада; вона десь сидить по містах, і їм, бакумівчанам, немає до неї ніякого діла, і її нічого боятися. Що вона нам зробить? Ми в начальство не ліземо. Тепер советська власть, як голодний пес, накинулася і на Бакумівку. Село наїжилось, стало дибки.

Взяла советська власть Бакумівку «на буксир». Ходить буксирна бригада від двору до двору, від хати до хати, заглядає в засіки, в кожную закутину, вимітає хліб. Зайшли до Марії Довжен-

кової: «Чому хлібоздачі не виконяєш?» Стала Марія, як левиця, у дверях з розпеченою кочергою: «Дивіться, паразити, мені все одно, але вам очі повипікаю».

Селяни, вірячи в справедливість, віддають останнє зерно, аби виконати хлібоздачу і мати спокій. Але на другий день десятник приносив нову посвідку про додаткову хлібоздачу. Ішов селянин в сільраду: «Це ви мені по ошибці. Я вже весь хліб віддав, саму бараболю їм. Ви ж знаєте». Сміється голова сільради, мовляв: бач який, хоче советську власть обдурити. Трахкає кулаком по столу: «Брешеш. Закопав хліб! Ми знаємо! Але коли подаси заяву до колгоспу, тоді зніmemo хлібоздачу».

Пише з Ленінграду Трохим Рудченко: «Тут ще жити можна. Але, братці, так кортить додому, що як згадаю рідні краї, так аж тіло холоне. А вже наближається весна . . . » Вся Бакумівка заздрить Трохимові: ну, то ж і хитра каналська душа. Він як чув, що не к добру йде, спродався зарані, поїхав у Ленінград і тепер вантажить на кораблі ліс. Недарма в германському плену був, світа побачив, тепер і знає, як викручуватись.

Всякий подорожній, що проходив через Бакумівку, не міг нахвалитись: «Скрізь був, але ще такого гарного села не бачив». Коли їхати лютеньківським шляхом в город і з'їхати на лисячу гору, то Бакумівку видно, як на долоні: над морем садків, перетканих різнокольоровими дахами будівель, здіймались вежі високої триглавої церкви. За селом, скільки видно, простягалися луки і підковою сріблилася річка. Бакумівка мала добру славу, і було гордістю бути бакумівцем. На ярмарку в городі говорили: «А це не хтонебудь вам, це бакумівці. Якщо вже що хочете купити, то купуйте в бакумівців». Районові керівники говорять: «Що? Бакумівка? Та це ж оплот клясового ворога». Посилаючи нового представника з району, попереджали: «Пам'ятайте, ви ж у Бакумівку їдете». «Справімся, товарищі, справімся», — бадьориться той. Дорога з райцентру до Бакумівки проходила через густий зеленський ліс з глибочезними ярами, і, трясучись, представники райцентру лише більшими валками, озброєні, приїжджали до Бакумівки.

На всю Бакумівку лише тридцять господарств подало заяви в колгосп, і таким чином постав перший колгосп. Перші колгоспники колгоспу ім. Тельмана — це були колишні члени комнезаму, що мали зруйновані господарства. Вони мали титул опори советської влади й вірили в щедрі обіцянки сільського активу, який,

щоправда, робив усе можливе, аби поставити їх в упривілейоване становище.

Онопрій Перепелиця став на порозі, дбайливо обтер від болота чоботи, поправив одяг.

— Батьюшка дома?

— Зайдіть.

Онопрій зупинився в передній кімнаті. Через декілька хвилин з бокових дверей ввійшов отець Никанор, високий і тонкий, з трохи нахиленою постаттю, що нагадувала св. Серафима Саровського з життя святих.

— Прошу благословення.

Отець Никанор перед кремезною постаттю старого Онопрія артистично правою рукою прописав хрест. І коли Онопрій поцілував отцеву руку, лише тоді вони привіталися і потекла звичайна невимушена розмова.

— А знаєте, панотче, чого це я до вас прийшов?

— Скажете.

Сказати — це була не легка справа; особливими рухами тіла і виразом обличчя Онопрій готувався до розмови. Тяжкими словами, що лягали, ніби скиби з-під плуга, він говорив про свій намір зарубати власного сина.

— Моліться, отче, за мою грішну душу. Може мені Всевишній простить.

Отець Никанор говорив, що молитись за душолюбів «не по уставу».

— А от отець Стефан молився б, але я до нього не пішов, а прийшов до вас. Ви так гарно в церкві правите, що мені кажеється, ніби ваші слова чує Ісус Христос.

Отець Никанор вживав усього свого мистецтва впливу на людей, щоб заспокоїти свого віруючого. Він приніс декілька святих книг і читав з них ті місця, які хоч деякою мірою ілюстрували його твердження. Так розмова переходила на загальні проблеми людського буття.

— То все харашо, отче, але скажіть, чи ви молитиметесь за мене, чи проситимете прощення у Бога? Ви ж наш пастир?

Кінчили тим, що отець Никанор буде молитись, щоб Всевишній направив Гришку на праведну путь.

Вже було темно. Онопрій повертався додому. Виростали й зникали контури будівель. Сьогодні Михайла Скибу виганяли «в підводи». Він стомлений пізно повернувся додому, це його злило. З пересердя кричав на коняку: «А щоб ти каменюкою

стала! Повернись, повернись». На подвір'ї контори колгоспу ім. Тельмана бевкнув дзвін. Завила Мехтодієва собака. Де-не-де у вікнах горіло світло, не було гасу, і люди рано лягали спати. Впертий намір зарубати Гришку після розмови з отцем Никанором був захитаний. «Було б зарубати, а потім уже йти до батюшки», — думав сам собі Онопрій. Нарешті, він прийшов додому:

— Стара, а де Гришка?

Страшні думки не покидали Онопрія: «Ну почекай. Ти попадешся під мою гарячу руку. І не писнеш».

III

А ось і Онопріїв Гришка йде. Григорій Перепелиця, представник нового радянського села, як його величали уповноважені райцентру. Коли хто з селян, щоб щось випитати в Гришки, починав розмову: «Ну що, як діла? Що робимо?» — Гришка поважно відповідав: «Та строїмо нову жизнь».

В церковному домі, що стояв у центрі Бакумівки, тепер була сільрада. Там завжди крутився Гришка. Сюди десятники зганяли куркулів і підкуркульників, розносили нові посвідки на культзбір, підходивши налог, м'ясоздачу. І завжди до пізньої ночі в сільраді роїлося людьми. Самовпевнені і сміливіші селяни шкиглювали з Гришки, зачіпаючи його різними запитаннями:

— А ти казав, що з першого вже в кооперацію матерії привезуть?

— Та от, — сердився Гришка, — Пуанкаре війну готує. Треба спочатку тяжолою промишленность построишь, а тоді вже легку. Потерпіть нада, потерпіть.

— Гришка, а скажи, що буде тим, хто в колгосп не вступить?

Гришка мовчав з виглядом людини, що все знає, і це було страшніше за відповідь.

— Советської влади ще ніхто не обдурив! — кидав Гришка, коли його пронизливе мовчання було недостатнім аргументом.

Всі кишені Гришчиного одягу видувалися від згорнених в дудочку сувоїв паперу. Це все були інструкції з різних районних установ, згідно з якими Гришка «строїв нову жизнь». Коли хто з йому підлеглих активістів запитував: «Ну, що сьогодні, Гришка, робимо?», Гришка заклопотано розводив руками: «Та не прислали нам інструкцій!»

Район вимагав, щоб Гришка Перепелиця склав плян роботи сільського активу, частіше присилав звіти про пророблену працю, а це було для Гришки найскладнішою справою.

Бакумівська споживча кооперація стояла на найбільшому вигоні в центрі села. Кооперація була не лише місцем торгівлі, а одночасно помешканням, де селяни проводили свій вільний час, особливо в зимові місяці. Полиці були майже порожні, за гроші крамниця не продавала майже нічого. Непорушно лежала мануфактура та інші промтовари, які можна було купити за хліб або за крашанки. За прилавком ходив продавець, якого всі звали Сергієм. Він скоріше нагадував сторожа, ніж продавця.

- Сергію, а коли сірники будуть?
- Должни бить на днях. Вже є рознарядка.
- А коли, Сергію, продаватимуть черевики?
- Які черевики?
- А ті, що ви з райспоживспілки отримали.
- Наряду черевиків не було.

Пересміхуються дядьки: «І кого він хоче одурити?»

А ось і Гришка Перепелиця появився. Йому розступаючись дають дорогу, і переможним кроком він іде до прилавка.

- Коли службовцям видаватимете цукор?
- Як затвердить рознарядку райспоживспілка.
- Тоді зважте мені крупів.
- Крупів уже немає.
- Як то?
- Було б раніше приходити.

Гришка очевидно розсердився: як це йому, відповідальному працівникові, не вистачило крупів? Але він не став піднімати бучі, лише незадоволено буркнув під ніс: «Ну, гаразд. Я це питання поставлю на президії сільради».

Бакумівська споживча кооперація видавала державний пайок службовцям і учителям. За заздалегідь заготовленим списком Сергій відважував скупі кілограми й грами продуктів, яким так були раді зголоднілі сільські активісти й районні представники.

Приїхав у сільраду інспектор з району. Рижий і непривітний. В довгій червоноармійській шинелі і тсоавіохемівській спецовці. З портфелем. А в портфелі інструкції. Десятники побігли за Гришкою. Найшли його в кооперативі. З острахом і почуттям героїзму йшов Гришка в сільраду.

- Ну як работа йдъот?
- Та нічево. Нову сознательность в масах виховуємо.
- А ішо что?
- Ми взяли на учот несознательні елементи...
- А ішо что?

- Перед класовим ворогом ми вопрос поставили руба...
- А ішо что?
- Ми ставимо на соціалістичні рейки наш передовий сектор.
- Правильно работаете. А тепер, товариш Перепелиця, закуримо.

Гришка Перепелиця має репутацію упертого активіста, де був прорив, туди послали його. Інспектор з району сказав:

- Ваша сільрада, товаришу Перепелиця, по району стоїть на шостому місці. Добийтесь, щоб вона стояла на першому.
- Постараємося.
- А отой, як його...

— Та Дубовик Микола, — і Гришка почав з запалом розповідати про цього Дубовика Миколу, який був більмом в оці для всього місцевого активу. Він жив за Ониськовим вигоном на підвищеній місцевості, і його криту червоною черепицею з зеленими віконницями хату було видно майже на все село. Крита черепицею хата і зразковий порядок у подвір'ї мали б символізувати багатство Дубовика, його куркульський характер. Але за всіма законами він вважався незаможником, і це для нього покищо було рятунком. Коли кого з бакумівчан притискали в сільраді: «То коли ти вже подаси заяву до колгоспу», — той виправдувався: «А чого Дубовик Микола не подає?» — Казали не раз Дубовикові в сільраді: «Каятимешся, але буде пізно». Дубовик опирався: «Посмотримо».

Вчора увечорі, шалаючись по Бакумівці, Гришчині хлопці пронюхали, що Михайло Дубовик заколов кабанця. Хитрий Михайло Дубовик вже давно збирався заколоти кабанця, але протиставилась жінка:

- Давай, Михайле, ще погодуємо, щоб було сала хоч у два пальці. Може хоч до жнив вистачить.

Але чула Михайлова душа, що кожної хвилини може наскочити ударна бригада і конфіскувати кабанця. Жінка усе ж сподівалася, що до них не чіплятимуться. Але коли в Закалюжного Петра забрали корову, упертість Дубовикової жінки щезла. Вона бачила у вікно як до Закалюжного прийшла Гришчина бригада. Вийшов на поріг Закалюжний:

- Ну що скажете, хлопці?
- По корову прийшли.
- По яку корову?

— Ну, ти, осторожно говори з представниками радвледи. З злостними неплательщи́ками ми не панькаємось. Іділь, хлопці, залигайте корову, чого стоїте!

Коли пізно ввечорі Михайло Дубовик, сумний, наслухавшись на кутку різних розповідей, повернувся додому, жінка сказала:

— Заколемо кабанця, а то заберуть анцихристи. Думалося, підросте к Великодню.

— А я ж тобі давно говорив.

Не давало Гришці Перепелиці спокою Дубовикове сало. Став намовляти Гришка своїх хлопців підкопатись під Дубовикову комірчину і забрати сало. Стали хлопці чухати потилиці: бояться. А що буде, як впіймаємось?

— Ну, спробуємо. Що буде!

В темну ніч хлопці підкрались під Дубовикову хату, почали підкопуватись під комірчину. Вибхтали велику яму.

— Ну, а тепер хто полізе за салом?

— Лізь ти.

— Ні, я не полізу.

А в цей час хитрий Михайло Дубовик вже сидів у комірчині над діркою з сокирою і чекав, хто перший підставить голову.

— Я полізу, сказав Гришка, — але мені буде половина сала.

— Лізь.

Лише Гришка Перепелиця просунувся в комірчину, як по його черепі на лобі посковзнулася Дубовикова сокира.

Зойкнувши, Гришка застряв у виритій норі. Хлопці за ноги витягли його назад. Всі з переляку мовчали. Закрутили якоюсь ганчіркою поранену голову. Михайло Дубовик міг би легко прикінчити злодія, але не хотів цього робити, побоювся. Однак же, цюкнувши його по голові, він на другий день довідається, хто зазіхав на його сало.

Гришка втратив свідомість і бурчав щось невиразне. Хлопці взяли його під руки і поволокли городами. Всім, що трапилось, вони були страшно перелякані. Все село знатиме, і їм буде тепер соромно показатись людям на очі. Щоб замести сліди, вони вирішили вкинути Гришку в ополонку на троцинській леваді. Весною під час повені вода все знесе, і від Гришки не залишиться ніякого сліду.

Повели хлопці Гришку Мар'яненковою левадою. Щось недобре він почув. Минулої осені він ходив цією левадою ночувати до Трохименкової Насті. Певно догадався, куди його ведуть. Почав кричати, хлопці його вговорювали, але надаремно. Гришка поводив себе, як п'яний чи божевільний.

— К телефону! Пустить мене к телефону! Соединить з райкомом!

Загавкали собаки, але з людей ніхто ніде не озивався, хоч неприродний крик Гришки Перепелиці було чути далеко.

Хлопці з переляку порозбігалися, залишивши Гришку. Ніхто не знав, як він, окривавлений, на ранок опинився в сільраді. Його негайно було відвезено до райлікарні. Переказували в Бакумівку, що рана на лобі швидко заживає, але якийсь «осложнення», бо Гришка лежав, покинутий хлопцями-активістами, на сирій землі. В райгазеті було написано: «Чергова вилазка клясового ворога. Ворог не спить».

В Бакумівці почалося «слідство». Писали акти і протоколи. «Допрошували». Всі знали, що Грищин батько Онопрій нахвалявся під гарячу руку задавити його, але ніхто не знав, яку версію свого поранення видумав Гришка, звичайно не вірили, щоб він сказав правду, а Дубовик Михайло також мовчав і вже сам не рад був, що таке трапилось.

Приїхали до Онопрія Перепелиці два міліціонери.

— Вбирайся, старик, поїдемо! — сказав один міліціонер.

Онопрій саме обідав.

— Бачиш, жінко, й до нас гості приїхали, — ласкаво, як мала дитина, сказав Онопрій.

Марина в сльози. Сплеснула долонями. Більше нічого й не їв Онопрій. Устав. Надів кожух і гнівно сказав:

— Не виходь, стара!

А сам твердим кроком переступив поріг. За ним ішли міліціонери.

Коростіль Іван і Баштовий Свирид їздили в п'ятницю в підводи: возили з лісництва в здравотдел дрова. Їдуть містом і бачать: Онопрій чи не Онопрій? Під'їхали ближче: Онопрій! І «без стражі!» Як побачив своїх людей Онопрій, ледве не заплакав.

— Так вдавило мене отут, хлопці, що ледве не лопнуло, — і Онопрій болісно скрутив головою.

Він сидів на великій бочці, яка була на двох колесах, запряжених однією конякою. Побачивши, що Іван з Свиридом це розглядають, Онопрій сказав:

— Вожу воду для райміліції. Вони побачили, що я щоранку молюся Богові й кажуть: «Поїжджай, старик, без стражі, ми знаємо, що ти не тікатимеш». — «А пустите к Великодню додому?» Кажуть: «кончиться слідство, пустимо».

Трохи помовчали. Дивились мудрими, повними смутку очима один на одного.

— А ви ж де були, хлопці?

— В підводах: возили в zdravotдел дрова.

— Кланяйтесь низенько від мене, Онопрія, всім бакумівчанам.

Перекажіть Марині і всім сусідам, що к Великодню, мабуть, я вже буду дома. А Гришка нехай не показується мені на очі, бо я вже сам за себе не ручаюся: як схоплю, то й не писне. Нехай тоді Бог мене судить.

IV

Соціалістична перебудова села, наступ цілим фронтом на залишки капіталістичних елементів, перехід від політики обмеження та витиснення куркуля до політики ліквідації куркульства як класу на базі суцільної колективізації неминуче породжує загострення класової боротьби. Виконуючи директиву листопадового пленуму ЦК ВКП(б), пролетаріят надіслав робітників на села.

Глитайня і заможні елементи сіл Лозівського району не здали без бою своїх позицій, і хліб там доводилося здобувати ціною надзвичайного напруження всіх сил партійних і радянських організацій та широких наймитських, бідняцьких і середняцьких мас села при одчайдушному, а подекуди й організовано оформленому в контрреволюційних організаціях спротиві глитайні. Засміченість рад і громадських організацій чужими елементами, злигання з глитайнею і, в зв'язку з цим, замовчування класової боротьби уможливило антирадянським елементам: глитаям, непманам, колишнім поліцаям, петлюрівцям тощо — вже здавна використовувати сільські пільги та привілеї.

В селі Висунському глитаї вивісили проклямацію, де закликали до відкритого виступу проти колгоспів і комуністів, за повернення глитайв у село, за «самостійну» Україну. Під впливом контрреволюційної агітації колгоспники почали були розбирати усупільнений реманет і насіння. І першими серед них були жінки.

Сектанти нашіптують: «Аще не ідущіє в об'єднієніє будут спасєні». Хтось пустив чутку, що першого травня народиться антихрист, проживе три місяці і зникне разом з советською владою.

В карачанській сільраді під час хлібозаготівель накладено п'ять бойкотів, продано майно десяти господарств та п'ять господарств позбавлені права землекористування.

В сколективізованих господарствах справи стояли загрозливо. Хліб лежав у копах на полі, багато хліба не змолочено, буряки не копані, на працю виходить лише четверта частина працездатних колгоспників. Соняшники і кукурудза загинули, кенаф не достиг, а картопля вродила дрібна, як горіхи. В лютому в селі Жуках усупільнені корови колгоспу «Червона Україна» стояли по вуха в багні. Корови навіть не були забезпечені жомом, дарма що цукроварня була за вісім кілометрів. Усупільнений реманент лежав без ладу під відкритим небом на колгоспному подвір'ї і ржавів. Тим часом є скарги членів колгоспу на брак мануфактури і взуття в споживчій кооперації, хоч фактично по виконанні хлібоздачі колгоспи отримують промтовари. Це все вдало використує куркуль у своїй шаленій агітації проти колективізації.

Райпартком і райвиконком на своїх спільних нарадах вирішили покласти край становищу, яке панує в Бакумівці. Ухвалено оздоровити керівництво сільрадою. Для цього командировано в Бакумівку на посаду голови сільради товариша Сиволапа.

Село поділено на п'ятихатки, на чолі п'ятихатки поставлено бригадира, який веде п'ятихатку до боїв за хліб. Крім того, село поділено ще на кутки і створено ударні бригади і бригади вербувальників з жінок, які ходили до одноосібників і переконували їх подавати заяви про вступ до колгоспу. Тепер Бакумівка складалася з одноосібного й колгоспного секторів. З одноосібників на двадцятках утворено посівні групи. Їх лякали тим, що скошений хліб все одно доведеться звозити молотити на червоний тік.

Район не переставав дзвонити в бакумівську сільраду, вимагаючи до початку другої більшовицької весни добитись суцільної колективізації.

Як опечений, десятник кривий Ігор бігав по селу, зганяючи на сходку одноосібників. Вже третій раз сьогодні посилають його до Баштового Свирида. Свирид замкнувся в хаті і ні до кого не відзивався. Ввірвався терпець Ігореві. З усієї сили затрахкав у шибку:

— Свириде! Чуєш, Свириде? Кажу тобі: явися в сельсовет, то краще буде, а то прийде бригада, виламають двері і стягнуть тебе з печі. Поки я до тебе бігатиму?!

Коло сільради стояли райкомівські коні. Дорослих людей не було, лише дітвора з цікавістю розглядала «городську» бричку. Бакумівка вразливо реагувала на кожну зміну: коли стояли коло сільради райкомівські коні, це вже віщувало щось недобре. Вище начальство готує наступ на одноосібний сектор Бакумівки. Кого десятник Ігор заставав дома, тому давав список, на якому треба

було розписатись про одержання повідомлення про явку на збори. «За злосну неявку винні будуть потягнені до суворої відповідальности».

Поки одноосібники сходилися до сільради, місцевий актив в індивідуальному порядку розглядав справки окремих «злосних неплательщиків». Черга прийшла на Дубовика Михайла. Дижурні ввели його в кабінет голови сільради.

— Ну, що, Дубовик, скажеш нам сьогодні?

— Нічого, — глухо відповідає Дубовик.

— Ще не передумав?

— А що мені передумувати?

— Де хліб закопав? — втручається в розмову Гришка Перепелиця.

— Який хліб? Ви вже весь вимели.

— Дубовик, віддай хліб державі по-хорошому, а то погноє буде, — вмовляє Гришка Перепелиця.

Мовчить, як стіна, Дубовик Михайло, опутивши очі на долівку. Він був в теплому дубленому кожусі, в баранячій шапці. Дижурний привів в кабінет голови сільради, стягнувши його з печі, де він тримався «под арестом». Піч навмисне топилась, і «злосні неплательщики» розігрілись, добре зодягнені, до тої міри, що від спеки з них ллявся піт. Розігрітого і облитого гарячим потом ввели до голови сільради і Дубовика Михайла. Після такої короткої розмови з ним голова дає наказ дижурним:

— Ведіть його в погріб!

— Пошли! — кивнув головою дижурний, щоб вкинути розігрітого на печі Дубовика в холодний погріб, де він одразу покриється інеєм і льодом.

Суворими очима голова сільради, товариш Сиволап, провів по спискові:

— Приведіть з погребу Никодименка Семена.

Привели. Наскрізь промерз Никодименко, трусяться від холоду руки, він вже немолодий і робить невинний, жалісний вигляд. Голова починає допит:

— Де хліб закопав?

Мовчить Никодименко.

— Держава хліба потребує, а ти, куркульська мордо, гноїш його в землі. Ведіть його на піч, хлопці, він до вечора все нам розкаже.

Повели Никодименка.

Гришка Перепелиця слідкував, як іде підготовка до зборів. Наказував своїм хлопцям, щоб стежили, аби ті, що вже поприхо-

дили, не розходились по домах. Представник райцентру, що приїхав у Бакумівку райкомівськими кіньми, вимагав, щоб збори розпочати не пізніше восьмої години.

Вийшов за ворота Коростіль Іван. Побачив Закалюжного Петра.

— На сходку?

— Та на сходку.

— То ходім разом. Охвитніше буде.

— Невидержка, брате, — сказав Коростіль.

— Да. Прижимають, — відповів Закалюжний.

— І немає на них погібелі.

— Прийде.

З-за рогу вискочив сільвиконавець, кривий Ігор.

— Здоров!

— Здоров!

— Ну що?

— Читайте.

Кривий Ігор почав приклеювати на стіні Коростелевого хліва оголошення. В оголошенні було написано, що на підставі розпорядження райвиконкому Бакумівська сільрада повідомляє своїх мешканців, які мають ланцюгових собак, щоб вони їх повбивали. За невиконання розпорядження винні будуть притягнені до суворої відповідальності.

Прочитали оголошення Закалюжний і Коростіль, глянули один одному в очі і нічого не сказали.

Собака був невід'ємною частиною побуту Бакумівки. Він ніколи не зраджував свого господаря. В час перебудови Бакумівки на соціалістичні рейки собака став на сторожі свого господаря. Коли на подвір'ї появлялася буксирна бригада, що приходила викачувати хліб або описувати худобу, собака з усією лютістю кидався на непроханих гостей, заганняючи свої зуби у вороже тіло. Коли надворі добре темніло, господар востаннє виходив на подвір'я, щоб оглянути, чи все в порядку. Давав щось їсти собаці, здіймав його з прив'язу. Господар повертався в хату, собака ласкаво скавучав, бігаючи навколо господаря, аж поки він не зачинив за собою дверей. Цілу ніч собака вартував господарство, своїм гавканням сигналізував господареві про наближення якоїсь небезпеки. Бакумівські собаки були справжнім пострахом для активістів.

Зажурені Коростіль і Закалюжний ішли далі. Останні тижні перебудова села на соціалістичні рейки так залякала бакумівчан, що з надходом темноти не чулося ніде людського голосу. В тіні

показався Павленко Іван. Боязко розглядається, хто йде: свої чи ні.

— Та це ми, Іване!

— На сходку?

— Та на сходку.

— Всю Бакумівку зганяють в сельсовет. Щось предстоїть не-добре.

Пішли засмучені, як бики на убій. А тим часом у сільраді кипіла робота. Представник райцентру нервово-погрозово ходив по кабінеті. В кабінет вскочив захеканий заступник голови сільради Яресько.

— Щось ви часто спізнюєтесь, товаришу Яресько, — сказав представник райцентру.

— На кутку работав, — пояснив Яресько.

— Щось не видать наслідків вашої праці.

— Тяжко з нашими дядьками: один каже, що пішов би в колгосп, але жінка не хоче, другий віддає все — коняку, землю, але боїться підписувати заяву: мовляв, антихрист подписи збирає.

— У вас, товаришу Яресько, опортуністичні тенденції. Ви приховуєте куркулів і підкуркулників. От Закалюжний має віялку і молотилку, а ви його вважаєте незаможником.

— Вже Закалюжний не має ні віялки, ні молотилки.

— А візьміть Коростеля Івана: має пару коней і фаетон.

— Та коли то було. Вже не має. Відібрали за продналог.

— А Дубовика Михайла чому не зачисляєте до твердоздавців. Хата під черепицею. Хліб закопав. А ви з ним панькаєтесь. Затупшуєте клясову боротьбу. А ворог не спить. Я на вас, товаришу Яресько, доложу в район.

Заступник голови Бакумівської сільради товариш Яресько був з місцевих селян. Бачив світа. Був в «германському плену». Сидів тихо рахівником в споживчій кооперації. Силою посадили Яреська на посаду заступника. Він мовчанкою перетерплював докір представника райцентру. Вскочив Грицько Перепелиця.

— Невидержка, — захекано говорив Гришка Перепелиця, — дядьки розходяться, треба починати збори.

— Кличте товариша Сиволапа, — гнівно кинув представник райцентру.

Побіг Гришка за Сиволапом. Скликані на збори бакумівчани, покрутившись у сільраді, тікали додому, але Гришчині хлопці, як пси, їх стерегли і не випускали з залі, в якій відбувалися збори.

Коли вже зовсім стемніло і зала була набита, почалися збори. Оголосили повістку денну: про суцільну колективізацію села Бакумівки.

— Зараз к слову приступить уповноважений райцентру по боротьбі за суцільну колективізацію, — флегматично оголосив товариш Сиволап.

Представник райцентру недбало кинув на стіл портфель і впевненим голосом почав:

— Прежде чем приступить до повістки денної, я хочу сообщити вам про трагічний випадок. По дорозі від села Лютеньки до райцентру від рук клясового ворога загинули невтомні борці за соціалістичну перебудову села. Вороги радянської влади роблять одчайдушні спроби загальмувати і залякати наших борців. Але органи пролетарської диктатури викриють клясову вилазку ворога і мечем пролетарського правосуддя покарають. Відзначимо пам'ять загиблих товаришів вставанням і однохвилинною мовчанкою.

До слова доскочив товариш Сиволап:

— Предупреждаю, що хто не встане, того вважатимемо врагами советської власти.

Першими встали президія і місцевий актив. Гришчині хлопці, що вартували двері, щоб ніхто не втік з зборів, гострими очима нишпорили по залі, щоб налякані селяни всі встали. Якось мертво-ліниво піднялися стиснуті на дубових ослонах постаті бакумівчан і ще тихше на знак Сиволапа посідали.

— Тепер приступимо до повістки денної, — сказав представник райцентру і почав свою промову:

— Советская власть — власть трудящихся. Рабочие при помощи передового крестьянства свергли царский строй. В Европе назревает волна революций. А почему это? А потому, что трудящиеся всего мира смотрят на нас, рабочих и крестьян. Потому вы должны не подкачать и сегодня подать заявки про вступ до колхозу. От я вам несколько слов про индустриализацию крестьянского хозяйства. Я вас спрошу: возможно внедрение техники в индивидуальное хозяйство? Звичайно, ні! А почему? А тому що існує межа. І тому робітничо-селянська власть кинула гасло: «Смерть межі!» От возьмемо простий пример: трактор. Так от этот трактор може замінити коняку і плуг. А коли це возможно? Це возможно тоді, коли ми усупільнимо землю, знищимо межі і техніка піде по всьому полю.

Над морем селянських голів показалаь чиясь рука.

— Що таке? — запитав Сиволап.

— Вопрос. Є вопрос.

— Говоріть вопрос, — сказав представник райцентру.

Встав Сидоренко Трохим. Хитро оглянув залю і почав.

— От товариш уполномочений сказав про коня і трактора. В отношенії трактора, то я к сожаленію не можу висказаться. А от про коня я можу сказати. Кінь для нас — це вопрос волнующий. Наш дядько без коня, як без рук. А що хоче советська власть зробити з конем. Советська власть хоче унічтожити коней і замінити їх тракторами.

— Брехня! — грубо обірвав представник райцентру. — Советская влада нікому не дозволить ширити клясововорожу агітацію!

— Та позвольте, — виправдувався Сидоренко Трохим, — який з мене клясовий ворог, коли я маю одну поганеньку конячину, корови нема, три з половиною десятини землі. І це все, товаришу уполномочений, на п'ять душ їдців.

— В такому случаї Сидоренко несознательний элемент. Слухає ворожі підшепти куркулів та підкуркульників. Але ми покладемо цьому край! — кричав представник райкому.

На такі слова Сидоренко Трохим вже нічого не сказав, лише незадоволено махнувши рукою, сів.

— Поставимо вопрос на голосування, — подумавши сказав представник райцентру і продовжував. — Хто проти советської власті — підніміть праву руку.

Ніхто не підняв руки.

— Хто за советськую власть — підніміть праву руку.

Всі підняли праву руку.

— Тепер хто за суцільну колективізацію села Бакумівки — підніміть праву руку.

Всі підняли праву руку.

— Хто сьогодні подає заяву про вступ до колгоспу — підніміть праву руку.

На цей раз ніхто не підняв правої руки, і це розсердило представника райцентру.

— Ми посмотрим, як незаможний сектор працюватиме в колгоспі.

— Я б уже такий, що й у колгосп, але жінка опирається.

— Хай молодші записуються, а ми вже, старі, так віку доживатимемо.

— А от, кажуть, у Баришівці коней усупільнили, а вони повиздыхали.

— То клясові вороги підсипали у питтєву воду для коней отрути, але советська власть це все розоблачить, — пояснив представник райцентру.

— Вопрос. Є вопрос, — і вгорі показалася кремезна рука Павленка Івана.

— Кажи.

— Я от нащот збоїн. Видаватимуть збоїни з колгоспу для кормлення курей?

— Видаватимуть.

Посипались «вопроси».

— А правда, що в Сороківці баби розтягли по домах усуспільнений реманент?

— Неправда.

— А хто подасть заяву в колгосп, тому розрішатиметься в церкву ходить?

— Розрішатиметься.

— Наші бакумівські баби говорять, що коли нас заженуть всі в колгосп, тоді колгоспи перестроють на комуни. А в комуні будуть окремо жінки, окремо чоловіки і окремо діти. Жінки будуть обці для чоловіків, а чоловіки обці для жінок. Тоді вже ніхто не добере — де чия жінка, де чия дитина. Це — я вам, товариш уполномочений, кажу — для нас, мужиків, не підходить. Ето не похристиянському. І ми просимо товариша уполномоченого доложити про наше мужицьке мненіє Михайлу Івановичу Калініну і Григорію Івановичу Петровському.

— Хто тобі це сказав?

— Як хто? Всі говорять!

— Ні, ти укажи, хто тобі це сказав, а то сам отвічатимеш за компромітацію советської влади. Нікому не вірте, тільки представникам рабоче-крестьянської влади.

Незадоволено заворушилися на ослонах дядьки. З «вопросом» піднявся Баштовий Свирид:

— По правді признаться, удержки у мене вже немає. Останнє зерно вчора в мене вимела буксирна бригада. Теличку описали на тому тижні. Осталась лише коняка. Я вже согласен вступити в колгосп. Але лише на таких условиях: конячину я усуспільню, але куплю собі другу, яка вже усуспільненню не подлежатиме. Можна так зробити?

— Не можна.

Голова сільради Сиволап знав, що багато бакумівчан вже тижнями носять в кишенях заяви про вступ до колгоспу. Але не подають заяв, сподіваючись, що якось то пощастить викру-

титись. Сиволап рішив справу колективізації зрушити з мертвої точки і тримати на зборах до ранку одноосібників. Може кому терпець ввірветься, і той вийме з кишені заяву. Сиволап знову дав слово представникові райцентру. Той почав:

— Так от я вам скажу ще несколько слів про межу. Яка користь селянинові з межі? Ніякісінької! На межі росте бур'ян. Насіння бур'яну потрапляє на ниви, і тому після молотьби в добре зерно потрапляє різна нечисть. А коли землю усупільнимо, тоді межі не буде і на полі виведуться бур'яни. Межа — розсадник бур'янів. Тому молода робітничо-селянська держава в інтересах трудового селянства кинула гасло: «Смерть межі!» Поняли? Життя іде вперед! Інтереси мірової пролетарської революції потребують перестройки всього сільського господарства. Власть хоче вас переубідить, бо ви жили іщо за царського режиму в темноті. Це вас в темноті держали помещікі і капіталісти, аби легше було вас експлуатіровать. А советська власть устроїла лікнеп, школи . . .

— А матерії в кооперації нету, — кинув репліку хтось з гурту.

— Скажу вам і про промишленность! — не перелякався представник райцентру. — Да. Матерії маловато. Когда закончим сплошную колективізацію, появиться і мануфактура. Советська власть не хоче, щоб зараз мануфактура потрапила в руки клясововорожих елементів, які діють тихою сапою, підшиваючись під незаможників. І сірники будуть. І сіль буде. І «сахару» привезуть. Всьо, всьо появиться.

В цей час хтось затарабанив знадвору у віконниці. По залі пробіг переляк і замішання. Особливо кинулась в паніку президія і місцевий актив.

— Пожар! Горить! Команду сюди, — почувися крики знадвору.

Активісти вискочили надвір. На все село розліталосся сяйво: горіла клуня на подвір'ї колгоспу ім. Тельмана.

V

Голова Бакумівської сільради товариш Сиволап отримав з району телефонограму: на вівторок прислати когось з місцевого активу в обов'язковому порядку як учасника антирелігійної наради.

— Ну й нажимає район! — сказав Сиволап, одначе в цій його турботі почувалосся задоволення.

Став Сиволап думати кого послати, потім сказав:

— Поїжджай ти, Гришка.

— Що ж: раз нада, то й нада.

Секретар розмашисто написав відрядження і подав на підпис голові. Сиволап вийняв з кишені галіфе печатку, подихав на неї парою з рота і зробив відбиток на відрядженні.

На районній антирелігійній нараді було багато ораторів. В зв'язку з наближенням Великодня треба повести шалену агітацію проти церкви, бо церква зриває перебудову села на соціалістичні рейки. Делегатів розділено на кущі, кожний кущ мусів виробити самостійний плян антирелігійної кампанії. Союз воявничих безвірників пообіцяв постачати кущі відповідною літературою. Гришка отримав трошки паперу для антирелігійних гасел, які треба було порозклеювати на видних місцях Бакумівки. Повернувшись з району, Гришка мобілізував своїх хлопців: одні малювали гасла, другі готували з муки клей, третім Гришка давав завдання слідкувати, хто буде здирати плякати, щоб потім винних притягнути до суворої відповідальності. Коли на парканах і стінах будівель Бакумівки висіли гасла: «Записуйтеся в ячейку безбожників. Не церква, а Жовтнева Революція звільнила трудящих від гніту капіталізму. Геть Пасху! Хай живе свято трудящих всього світу 1 травня. Треба вміти боротись з релігією. В. Ленін», — Гришка телефонував у район: «Антирелігійна кампанія в повному розпалі. Готуємо гідну зустріч другій більшовицькій весні. Чекаємо нових інструкцій».

Інструкцій довго не довелося чекати: в Бакумівку прибуде летюча бригада, щоб влаштувати антирелігійний вечір. Місцевий актив мусить забезпечити явку особливо несвідомої частини населення. Замотунився Гришка: як заманити бакумівчан на цей вечір. В сельбуд не підуть. В суботу перед неділею теж не зберуться.

— Правильно розсуждаєш, Гришка, — сказав товариш Сиволап. — Сельбуд вони вважають нечестивим домом, бояться переступити його поріг, але в школу підуть, бо ще за старого режиму то була приходська школа.

А тут дзвонять з району: «Ну що, вже готові? Приїжджать?»

— Приїжджайте на п'ятницю, — відповів товариш Сиволап. — Але присилайте сильних людей, бо наші дядьки так легко не здадуться.

Цей антирелігійний вечір зацікавив фанатиків Бакумівки. Були такі, що прийшли на вечір заради цікавості, бо хитрий

Гришка пустив серед населення різні фантастичні чутки, які загострили загальне зацікавлення першим антирелігійним вечором. Навалила повна заля, аж ослони почали тріщати. Відкрилася завіса. На сцену вийшов Гришка Перепелиця. Заля загула:

— Гришка!

— Ми тебе знаємо.

— Закликаю до порядку! — почав опановувати ситуацію Гришка, — зараз до вас говоритиме на дуже цікаву тему представник з району.

На сцені появився представник з району. Незнайома постать цієї людини робила на публіку гіпнотизуюче враження: всі завмерли, чекаючи чогось несподіваного. Представник з району почав:

— Товариші! От я начну просто: є трактор і молебень, а що краще для селянина, то ви й не знаєте.

— Знаємо! — почувлося з середини залі.

— Не знаєте, бо царат тримав вас у темряві. От коли є засуха, то наш селянин іде до попа і наймає молебень, щоб Бог послав дощ. Правильно робить селянин, чи ні? Звичайно, неправильно, бо він не знає, від чого буває засуха. А засуха буває від неможливості управління природою. От коли у всьому світі буде советська власть, тоді можна буде регулювати природу. Наші учоні ізобріли такі штуки, що можна хмари посилать в різні направлення. От, наприклад, у нас багато дощу, а в польській Польщі засуха. Аби в Польщі була советська власть, тоді б наші учоні перегнали хмари на Польщу, а так польські помещікі і капіталісти цього не разрішають, бо там немає іщо советської власті. А як ви знаєте, що буржуазія і помещікі не заінтересовані робітниками і трудовим селянством. Сьогодні ми винесемо резолюцію, щоб в інтересах плянної регуляції природи повалити в Польщі буржуазний строй і запровадити советську власть. Це, товариші, не маловажний вопрос. Так ми поднімем антирелігійний вопрос серед несознательного населення. Комуністична партія хоче посадити селян на техніку. Але релігія бореться проти техніки.

Тут піднявся Баштовий Свирид:

— Вопрос. Є вопрос. Я относительно техніки. Нам один уполномочений розтолковував, що тепер будуть на селах трактори. Це значить, що коней нада буде унічтожить. Можливо трактор і полезна штука, але без коняки ми не обійдемось. Хіба можна

на ярмарок їхати трактором? Або коли весілля: не посадимо ж молодих на трактора?

Залею прокотився речіт. Баштовий Свирид наставив за правим вухом долоню, аби почути відповідь.

— Не до теми говориш! — накричав Сиволап. — На повістці денній: антирелігійна кампанія.

— Не до теми, — повторив Баштовий, співчутливо оглядаючи людей.

— До нас яка влада не прийде, то все тільки кричить, — огризався Дубовик Михайло.

— Призиваю до порядку, — перекрикував голова сільради Сиволап. — Слово має представник райцентру.

Попередній оратор почав знову говорити:

— По наших селах прокотилась хвиля обновлення ікон. Ми вам зараз покажемо, як то попи дурять темні маси обновленням ікон.

З-за куліс вийшов незнайомий чоловік. На вигляд учитель. В руках у нього були різні лябораторні прилади: колби, рурки, склянки. Мовчки він почав на столі розкладати своє приладдя. Заля завмерла від цікавості.

Поки незнайомий чоловік готувався до демонстрації експерименту, представник райцентру говорив:

— Я уповноважений районного союзу войовничих безбожників. І моя цель ширити антирелігійну пропаганду. Я був на зльоті, де говорив сам Ємельян Ярославський. По требованію трудящихся советська власть відкрила на Соловках мощі святих. І що ж там оказалось? Кістки і зотліла одіж.

— Вопрос. Є вопрос.

— Давай.

Встав Закалюжний Петро.

— Тут нам роздавали брошурки. Там написано, що чоловік проісходить від обезьяни. От я і спрашую: а почому обезьяна родила тільки раз чоловіка, а тепер не родить?

Розкотився страшний регіт. Сміхом бакумівчани хотіли допекти президії і вибити її з ладу. Товариш Сиволап почав кричати:

— До порядку! Призиваю до порядку! Товариші, то говорить клясовий ворог! Закалюжний підбурює трудове селянство проти советської власти! Зараз проголосуємо. Хто проти советської власти, підніміть праву руку. Записуй хто проти, — сказав по-

грозливо Сиволап секретареві і почав гострим поглядом оглядати бакумівчан.

Ніхто не підняв правої руки. Сиволап погрожував далі:

— Але ми знаємо, хто чим дише! Ми з корінням викорчуємо клясововорожі тенденції. Всі, хто проти робоче-крест'янської власті, попадуть на чорну дошку.

Заля принишкла. Невідомий чоловік почав демонструвати свої експерименти. Він переливав рідину з одної колби в другу: рідина робилася раз рожевою, а раз білою. Уповноважений союзу войовничих безвірників пояснював, що таким способом попівство робить «оновленіє» ікон. Тіснота між рядами витворювала неспокій і шум: одні виходили, другі пересідали з місця на місце, говорили між собою, луццили насіння, курили. Мало хто вже прислухався до антирелігійних агітаторів.

Товариш Сиволап трахкав кулаком об стіл і закликав до порядку. З різних кутків почувлися вигуки:

— Не по существу.

— Говоріть по существу.

— Богохульники.

Товариш Сиволап і представник райцентру переглянулись: мовляв, як їх загнuzдати. Заспокоювати почав представник райцентру:

— Ми заемо, на що ви надієтесь. Ви надієтесь на крестовий похід, який готує папа римський проти молодої неокрепшої ще пролетарської держави. Але ми не прикрощатимемо культроботи і дамо рішучу відсіч глитайні. Червона армія очень сильна, щоб розгромити крестовий поход папи римського.

До представника райцентру підскочило два Гришчині хлопці, розгорнули великий сувій паперу, і представник райцентру почав пояснювати, що там намальовано.

— Вот відіте. Это есть патріарх. Він сидить, як павук, на багатствах, які видурила церква від непросвіщеного народу. Ви тільки представте собі: патріарх, як павук, сидить на двадцяти трьох тисячах пудів срібла, а скільки золота під ним, брилянтів, жемчугів. Советська власть это всьо конфіскувала і передала в руки трудящим. Поетому буржуазія знаходиться в тисках економічної кризи, а в нас і техніка і сільське господарство процвітає.

Гришчині хлопці згорнули малюнок, і слово знову взяв товариш Сиволап:

— Комсомол — это незмінний помічник комуністичної партії.

Комсомол об'єднює передову молодіж. Зараз наша комсомольська молодь споет вам революційні пісні.

Завіса на сцені опустилася. І, користуючись цією перешкодою, бакумівчани повалили до виходу.

— Не пускати. Держіть двері. Ніхто не виході.

Гришчині хлопці міцно тримали єдині вихідні двері і відпиляли селян назад, щоб сідали. Заля трохи затихла. Піднялася завіса.

На сцені стояв співочий гурток летючої антирелігійної бригади. Почали співати:

В церковь больше не пойду —

Сказка больно старая.

Не поймают на уду

Больше пролетарія.

В залі почалися вигуки.

— Граждане-товарищі, успокойтесь. Ви должны йти в ногу з жизнью. Советская власть — це така власть, коли управляє весь до основи народ. Наше государство складається з трьох класів: робочих, селян і трудової інтелігенції. Прочіє експлуататорські класи ми знищили. Але ворог продовжає діяти тихою сапою.

Співочий гурток летючої бригади знову почав співати:

На деревне много гула,

На попа кричит народ,

«Церковь нас назад тянула,

А Ільїч повел вперед».

Селяни почали тупати ногами. Тупіт перемішувався з вигуками, витворюючи загальний шум. Голос Сиволапа вже безслідно потопав у цьому шумі. За сценою у велике вікно хтось знадвору кинув велику цеглину. Скло з брязкотом посипалось на підлогу. За сценою почулися вигуки переляку. Публіка повалила до виходу, гнана люттю. Затріщали двері. Деся зникли Гришчині хлопці. Вирвавшись надвір, бакумівчани мовчки розходились по домах.

На другий день в суботу, а особливо в неділю, під церквою вся Бакумівка говорила про влаштований в школі летючою бригадою антирелігійний вечір.

— Діду Пахоме, — говорили люди, — скажіть нам, що це воно твориться на білому світі. І к чому це йдеться.

Дід Пахом гладив свою довгу бороду, робив «скорбне» обличчя і говорив:

— Прогнівили Господа нашого Ісуса Христа. Мудрий був покійний Оврам. Царство йому небесне. Нехай йому легко на тому світі дихнеться. Всі його пророчества збуваються.

Як по книзі. Ще наступлять такі времена, казав, умираючи, покійний Оврам, коли люди мертвими, як гурбаки, лежатимуть на цій землі. І нікому буде хоронить. Последніє времена надходять. Як вимруть люди, тоді і сонце потухне. Моліться. Читайте молитви перед сном і ранком. Може Бог змилосердиться і хоч дітей оставить. Вони ще мало согрішили. От Гаврило Денейка на другому тижні великого посту поздіймав в себе в хаті ікони і повкидав у піч, а тепер ходить по людях і просить милостині.

Сатана влазить в наші душі. Сотреться грань між добром і злом. Сатана хитрий: як з одного боку не візьме людської душі, то заходить з другого боку. Витримають тільки глибоко релігійні люди.

VI

Наближалася друга більшовицька весна 1931 року. Місцевий актив працював під гаслом закінчення суцільної колективізації до початку засівкампанії. Партія кинула на села бойове гасло: разом з бідняком у спілці з середняком іти в останній вирішальний наступ проти куркульсько-капіталістичних елементів у сільському господарстві. Індивідуальний сектор чинив запеклий спротив радвладі. Індуси не виконували плянів хлібоздачі, заковували хліб, нищили сільсько-господарський реманент. Район вимагав «сводок», а Бакумівка була сколективізована лише на тридцять відсотків. Сільвиконавець кривий Ігор розносив посвідки твердоздавцям про обов'язкову явку до президії сільради.

Прийшов Коростіль Іван. Товариш Сиволап почав допрос:

— Хліб здав?

— Ні.

— Подав заяву до колгоспу?

— Ні.

— Ну, то що ти нам сьогодні скажеш?

— Я ще подумаю.

— Думай. Щось ти довго думаєш. Слухай, Коростіль, говоримо тобі по-хорошому: якщо до п'ятнадцятого числа не подаси заяви до колгоспу, тоді пеняй сам на себе.

— А що таке?

— Тоді побачиш. Але буде вже позно. Каятимешся, кажу тобі по-доброму, що каятимешся.

— А що таке?

— Нові інструкції імеєм, — докинув Гришка Перепелиця.

— Нові інструкції? — перепитав Коростіль. — Вже й нас розкулачуватимете?

— Слухай, Коростіль, нашого совіту: коли добровільно пода-си заяву до колгоспу, то знімуться з тебе всі податки, плян хлібо-здачі і м'ясоздачі. Іди додому і добре подумай. Але після п'ятнад-цятого числа вже буде позно.

Вхідні двері сільради розчинилися, і в передню кімнату, в якій твердоздавці чекали на виклик Сиволапа, ввалився Закалюжний Петро. П'яний, на ногах не встоїть. Закалюжний належав до незаможників, ні зла, ні добра нікому не робив. Був високим і кремезним. Коли ще парубкував, то ніхто з бакумівських хлопців не міг його погулати. Зняв шапку і з усієї сили трах-нув нею об підлогу.

— Гади ползучі! — були його перші слова.

Посоловілими очима п'яної людини він пильно роздивлявся, виразно чогось шукаючи.

— Заяву! Віддайте заяву! — кричав Закалюжний.

На цей крик товариш Сиволап відчинив двері свого кабінету. На нього відразу накинувся Закалюжний. Вхопив голову сільради за петельки:

— Заяву. Оддай заяву.

В цей час Гришка Перепелиця, що стояв збоку, підбіг до телефону, щоб кликати міліцію. Стряснувши декілька разів Си-волапа, держачи його за петельки, Закалюжний покинув голову сільради і погнався за Гришкою. Гришка добре вдарився об задвірки і, як куля, вискочив надвір. Користуючись цим, Сиволап також убіг у свій кабінет і через вікно вискочив на подвір'я.

В п'яному шалі Закалюжний крутився по кімнаті, шукаючи об'єкту, на якому він міг би зігнати свою злобу.

Ніхто з місцевого активу не сподівався на такий випадок. До цього часу часті напади на представників радвлдади відбувалися лише ночами з засідок, і то так, щоб месники не були розпізнані. А тут серед білого дня Закалюжний Петро почав бешкетувати та так вхопив голову сільради за петельки, що в нього голос віді-брало. Якби Закалюжний був у тверезому стані, то не відважив-ся б піднімати руки. У п'яному стані Закалюжному стало приємно, що його бояться. Користуючись замішанням, твердоздавці і підкур-

кульники, що були зізвані до сільради, швидко порозходились. Закалюжний погрозово розмахував кулаками:

— Я вас провчу, гади ползучі! Я вам покажу, я вам всиплю!

Більшість членів президії сільради і місцевого активу були «в раз'езді». Сиволап з Гришкою побігли під споживчу кооперацію і школу збирати своїх людей, щоб гуртом впоратись з Закалюжним. Закалюжний бив стільці і ослони, які стояли під стінами. Приказував:

— Хай вся Бакумівка знає, що з Закалюжним Петром шутить не приходиться. Гади ползучі. Видурили заяву.

Сам-на-сам Закалюжний господарював у сільраді. Потім похитуючись вийшов на вигін. Бакумівчани знали, що йому нічого не буде, але сільрада може помститися на інших, і тому всі порозбігалися. Коли все затихло, місцевий актив зібрався в сільраді.

— Подкреплені з району треба викликати, — сказав Гришка.

— Не совітую: наганяй за оплошність отримаємо, — відповів Сиволап.

Почалися наради. Обговорювали чергову вилазку клясового ворога: на подвір'ї колгоспу ім. Тельмана згоріла клуня з усуспільненими возами. Чим тепер виїдуть колгоспники на поле! Треба було мобілізувати для колгоспу вози. Всі куркулі вже були розкуркулені. Товариш Сиволап вносить пропозицію піти в наступ на тих, хто плентається в хвості клясового ворога.

— А маємо на це нові інструкції? — запитав Гришка Перепелиця.

— Маємо. В районі сказали: проявляйте ініціативу. Ми законна революційна влада.

Склали список бакумівчан, в яких вози для розгортання соцбудівництва на селі підлягали конфіскації. Клясова боротьба в Бакумівці не вщухала. Куркуль-твердоздавець знову пускає коріння, обростаючи реманентом. От Пономаренка Федора вигнали з хати в чому стояв, він, пішовши в сусіди до Михайла Скиби, вже має і віз і коня. «Кінь не мій, а Скибин» — вибріхується Пономаренко.

— Ша, товариші, куркуль росте в соціалізм. Які тепер з них куркулі, коли ми в них все забрали, — говорив заступник голови сільради товариш Яресько.

Сиволап роззлостився:

— Алеж суцільна колективізація, а ми сколективізували Бакумівку лише на тридцять відсотків. Що скажемо в районі? Всі ж ми давали торжественне обіцання, що сколективізуємо на всі сто відсотків.

Всі мовчали. Сиволап сердито глянув на стіну. Його погляд перся в плякат: «Розтрощимо куркульський опір. Даймо сто відсотків пляну».

— Хлібоздачі не виконали, яйцездача в катастрофальному стані, підготовка усупільненого сектора в плачевному стані: Бакумівка далі пасе задніх. Підспівувачі куркульні розперезалися, — сказавши це, Сиволап злобно глянув на Яреська.

— А он Свиридівка сколективізована лише на п'ятнадцять відсотків, Черевки на двадцять, — виправдувався Яресько.

— Ми дали зобов'язання. Ми не мусимо пасти задніх.

Сиволап звернувся до голови колгоспу Івана Штанька:

— Штанько, давай плян засівкампанії.

— Який плян?

— От бачиш: пайок у кооперативі береш, і штани ми тобі виписали, а вже дві неділі пройшло, як ти должен був представити плян.

— Штани я заслужив, а плян засівкампанії нехай складає польовод. Я малоопитний.

— Знову прорив! Черговий прорив! Контрреволюцію нам пришиють! — гарячився Сиволап.

— На чорну дошку попадемо. А обіцяли здобути районний переходовий червоний прапор, — додавив Гришка.

Тепер до хлібоздачі й колективізації долучилась підготовка усупільненого сектора до зустрічі другої більшовицької весни. Сиволап знову звернувся до голови колгоспу:

— Штанько! Скільки в колгоспі їдців?

— Сто двадцять шість душ.

— А скільки працездатних?

— Сімдесят шість душ.

Сиволап лютував:

— Товариші! З мене вимагають! Залишилось лише три тижні, а в нас ні засівфонду, ні пляну засівкампанії, ні реманенту, ні тяглової сили. Куди ви дивились?

— Райземвідділ обіцяв прислати сільсько-господарських машин, але нічого не прислав, — сказав Яресько.

— Вони тільки требують, помоці ніякої, — гнівався Гришка.

— Хай нам не інструкції шлють, а сами приїжджають. Дядьки інструкцій не бояться. От ми вивісили об'яви про знищення собак, а собаки як були, так і осталися. Спробуйте зайти в двір, де є злий собака. Позор!

— Усупільнений сектор не має піддержки, — додав Яресько. — Вже три тижні райспоживспілка обіцяє прислати для ви-

дачі колгоспникам ситцю, сірників і соли. Ми склали список. Затвердили. Але в районі все кажуть: чекайте рознарядки.

— З першого числа почнеться доставка, — невпевнено відповів Сиволап.

— Будьте щасливі, що наші колгоспники не розтягають ще по домах усуспільненого реманенту, як по інших селах, — ехидно говорив Яресько.

У вікнах темніло. За дверима кабінету на ослоні куняв сільвиконавець кривий Ігор.

VII

Випустили Онопрія Перепелицю. Прийшов додому коли вже стемніло: не хотів показуватися людям на очі.

— Ну, а де ж Гришка? — запитав Онопрій жінку.

— Та вже й додому не показується.

— А бачиш, стара, все таки хазяйського батька син: совість мучить.

— Та де там: ні стида, ні совісти.

— А зажило раненіє?

— Зажило.

Вже на ранок все село знало про поворот Онопрія. Повалили до нього бакумівські дядьки.

— А як з Барановським Павлом? Так і пропав чоловік? — Цікавився Онопрій.

— Пропав. Вже Олена в граматку «за упокой» його записала.

Забухикав на ослоні старий Мехтодій. Каже йому Онопрієва жінка:

— Прийдеш завтра, Мехтодію, здійму тобі з горища зілля. Як завариш на окропі та вип'єш, то відразу кашель де й дінеться.

— Та бодай його вже й не жить. Та Бог смерті не посилає, — бідкався Мехтодій.

— То розкажуй вже, Онопрію, розкажуй про свої приключенія, в нас новин теж хоч надбавляй. І до чого ми доживемося?

— Ох, не питайте, хлопці. Ви якби знали, скільки нашого люду томиться в заключенії. Одних привозять, а других отправляють. Духовенство, светські. Кажуть мені на следствії: «Що ти, старик, с ума сошол, що хотів свого сина зарубать?» А я їм кажу: що нахвалявся, то нахвалявся, не скрою, але рубать не рубав. Я вже як б'ю, так без промаха. Ще питали: советську власть захищав? Ні. В бога віруєш? Вірую. В церкву ходиш? Ходжу. І то

ти хотів зарубати свого сина? Та який, кажу їм, він тепер мені син. Він тепер не мій. Він ваш. Заберіть його собі.

Засмучено сиділи бакумівчани в Онопрієвій хаті. До чого воно йдеться? На тому тижні повернувся Супруненків Іван. Був хлопець як хлопець. Приїхали вербовщики й завербували його на якесь «строїтельство». Приїхав через півроку. Каже одурили вербувальники. Бараки, блощиці. Але до основи змінився хлопець: якимось інакше тепер по-городському говорить. Мабуть в активісти запишеться. Нічого не хоче робить.

— Якраз буде до пари моему Гришці, — сказав Онопрій.

Раптом надворі десь недалеко залунали постріли. В хаті насторожились. До пострілів долучилися людські крики. Переплигуючи через тин, на Онопрієвому подвір'ї опинився гурт людей. Люди за кимсь гналися. Лопотіли постріли. Поки Онопрій з своїми гостями вийшов з хати, щоб довідатись, що твориться на його подвір'ї, вже нікого не застав. Лише перед порогом стояв розпатланий сусід Захарко.

— Підстрілили мого Кудлая. Собак стріляють. І це все, Онопрію, робить твій Гришка, — захекано говорив Захарко. — Шкода, що я і одного не вспоймав, а то б я їм всипав.

— Так, значить, не тільки людям, а вже й собакам немає спокою, — нарікав Онопрій.

— За два тижні Великдень. а вони, антихристи, таке виробляють.

— Потерпимо ще з годок: папа римський хрестовий поход готує. Він принесе нам ізбавлення од надругательств.

Десь вже на другій вулиці чулись постріли. Онопрієві гості тільки розводили руками: «Боже попуцненіє». На подвір'я ввійшла Уляна Кириченкова. Поздоровкались.

— Я до тебе, Онопрію. С просьбою.

— То ходітьте в хату, люди добрі.

Знову всі повалили в хату.

— Випустили з заточенія?

— Та випустили, благодарить Бога, — і на очах Онопрія виступили сльози.

А Онопрієва жінка й собі:

— Ну й чудний мій чоловік. Брали — не плакав, випустили — плаче.

— Ми такі люди: раз плачемо, раз сміємося.

Ну, кажи, Уляно, чим можу тобі допомогти? Га?

— Письмо з Соловок получила від Рудченка Василя. Ти грамотний, Онопрію, так як ти, ніхто апостола не прочитає.

Онопрій узяв і почав читати листа: «В началі мого письма спішу сообщити вам, що ми пока живі й здорові, чого і вам бажаємо. Нас тут навезено з усіх усюд. Нас вивантажили на голу землю і приказали рити землянки. Нічого доброго нас тут не чекає. Як не помремо з голоду та холоду, то колись побачимось. Запишіть нас усіх в граматку «о здоров'ї» і подавайте на часточку. Коли будуть средства, пришліть нам трохи пшона, так скучили за нашою стравою. А також дуже скучаємо за всіма вами. Низенько кланяйтесь від нас всім бакумівчанам, котрі нас не цураються і нас не забули. Перекажіть Штанькові Іванові, що ми на нього вже не гніваємося за те, що коли нас розкасировували, то він з нашої скрині вибрав всю одягу. Нехай носить на здоров'я. Хай йому Бог буде судія. Другим разом напишемо більше, бо не все можна писати. Ждемо скорого отвіту».

Тяжко зіждали Онопрієві гості. Зруйнували Рудченка. Та хіба тільки Рудченка? Добре, що хоч його брат Трохим утік до Петрограду, може це нещастя там перебуде.

— Ходять чутки, що колгосп ім. Тельмана на Великдень перший день виїжджає на поле.

— В кооперацію ситцю привезли: хто на Великдень працюватиме, тому видаватимуть по два метри мануфактури.

— Бережіться, християни! Це вже є пришествіє антихриста.

— В останню мінуту Бог змилюється.

Гладить долонею Онопрій бороду й приказує:

— Последні времена. Все збувається по писанію. Слово в слово. Точка в точку. На небі будуть появлятися знаки. Хто їх правильно зрозуміє, той спасен буде. Бог очищає землю от скверни.

VIII

Весна наближалася з незрозумілою і страшною загадковістю. В Бакумівку приїжджали і від'їжджали різні представники з району. Трахкали кулаком об стіл і вимагали виконання плянів. Витворився цілковитий хаос. І лише прихід весни зможе розв'язати накопичені конфлікти. І передчуття цього вирішення страшило бакумівських активістів, а селянам давало надії. Райземвідділ прислав землемірів. Почали переміряти поле. Найкращу землю вірізали колгоспові ім. Тельмана. Також земля розкуркулених прирізалась до колгоспу. Індивідуальному секторові залишилась найгірша земля. Тридцять господарств позбавлено права землекористування. В цю групу потрапив і Дубовик Ми-

хайло. Краще повіситись, як жити Дубовикові Михайлові без землі. Бакумівчани знали, що весна принесе їм полегшення: наступить оранка, потім сівба, і сільрада не зганятиме їх на сходку. Аби тільки ці тижні витримати. Сільрада прикомандирувала до Торяника Івана уповноваженого району для проведення підготовки до другої більшовицької весни. В Торяника він ночував, і той мусів його безкоштовно годувати. Представник був мовчазний і не показувався часто на очі. Торяникові не щастило випитати в нього про пляни місцевого активу. А кожний день приносив все нові й нові тривоги. Більшість бакумівчан, як смерти, чекала приречення своєї долі: кожної хвилини могла налетіти буксирна бригада і забрати корову, реманент чи то вигнати з хати. Між людьми ходило безліч чуток, в яких фантазія перепліталася з дійсністю. Сільрада зламала опір ще вісімнадцяти господарств, які подали заяви про вступ до колгоспу. Інші раділи, що в колгоспі справа не клеїлась.

За тиждень до Великодня до Бакумівки почали наїжджати з району нові представники. Прибула ціла група студентів зоотехнікуму. З ходу подій селяни бачили, що щось готується недобре. Обступили біля споживчої кооперації дядьки Гришку Перепелицю. Все таки свій чоловік, сільський. Обсипають його питаннями:

— А ми чули, що хто ще тиждень продержиться, того вже не заганятимуть до колгоспу.

— Папа римський прислав Калінінові протест, що коли не прикратиться розкулачка, то він піде хрестовим походом.

— Обіцяли колгоспникам привезти ситцю й сірників, але й досі нічого не привезли.

Заклавши руки в галіфе, Гришка заперечував:

— Що мені з вами говорити! Ви несознательний елемент. Життя іде вперед. Нам треба строїть нову жизнь. Комунізм учить, що життя весь час розвивається. От у городі є райземвідділ, а раніше там жив поміщик. Пив чай з коржиками. Спав скільки схотів. Після революції поміщик утік у панську Польщу, і тепер там райземвідділ.

Нарешті в село Бакумівку прийшов антихрист, якого з острахом вже давно чекали селяни. Це трапилось в страсну ніч перед Великоднем. Діди говорили, що антихрист сидів в пономаренковій хаті, і лише пожежею звідти його викурили. Найстарші люди Бакумівки не пам'ятають, щоб коли така сила людей навалила на страсть. «Як до горя, так і до Бога». Але не спав і місцевий актив, авангард нового соціалістичного села. Вже зранку в п'ятницю

появилися нові антирелігійні плякати. Дійшли до віруючих чутки, що готується антирелігійна демонстрація. Пішли чутки, що Барановський Павло не пропав, а десь ховається. Якби пропав, то Олена шукала б собі другого чоловіка, а то чогось чекає. Розкуркулені з усього району, яких було вивезено на Соловки, повтікали звідти і десь переховуються. До них пристав за ватажка і Барановський Павло. Вони готують варфоломіївську ніч. Тепер складають список всіх активістів району. У варфоломіївську ніч усіх їх виріжуть до ноги. Активістам Бакумівки холод пішов за шкуру, коли про це довідались. Але район вимагав дати вирішальний бій клясововорожим елементам села. В четвер перед страсною п'ятницею активістам і колгоспникам по списку в споживчій кооперації видавали сіль і сірники: працездатним видавали те й те, а утриманцям лише сіль. Голова споживчої кооперації оголосив, що на Великдень колгоспникам, які вийдуть на поле працювати, буде вивезено на продаж мануфактуру. Під час обідньої перерви чоловікам видаватимуть на штани чорну матерію в смужках, молодицям синій калінкор на спідниці, а дівчатам на блюзки голубий ситець у білих крапочках.

Наближалася страсна ніч. Першими ще завидна посунули до церкви бакумівські баби й діди. Для молоді страсна ніч була часом спільного гуляння. Коли почало темніти і до церкви сходилось все більше й більше народу, на дорогах, що вели до церкви, появилися гурти активістів. Хто йшов до церкви, тих вони зачіпали словами:

- Шо? Попові, Іване, гроші несеш?
- На облігації так грошей немає, а для церкви є.
- Нічого, ми їх усіх на учот візьмемо, хто сьогодні в церкві був.
- Яке вони мають право школярів і піонерів вести до церкви.

Легідний вітер гойдав тепле повітря. Пахло весною. Річка вже давно вийшла з берегів. Вода сягнула вже до Мар'яненкової левади. Дід Пахом позавчора ранком перший раз трусив ятері. Повну торбу приніс своїй бабі карасів і линів. Душа радується разом з природою.

Як мала дитина тулиться до матері, шукаючи в неї охорони і ласки, так і бакумівчани зібралися цієї страсної п'ятниці до церкви. А церква горіла вогнями в сутіні ночі. Надворі молодь і дівтора мірялися, в кого більша й краща свічка. Коло головних воріт церкви появилася гурт активістів. Вони поспіхом приклеїли плякат «Долой пасху, хай живе свято всіх трудящих перше травня» і зникли. За ними погналися парубки й відразу зірвали богохульний плякат. Коли все стихло і молодь далі веселилася під

церквою, на її голови з-за огорожі полетіла велика ломацюга. Хтось скрикнув від переляку. Когось вдарала по спині ломацюга.

Захоплені своїми справами люди під церквою й не помітили червоного сйва, що все побільшувалось за селом. Десь розгоралась пожежа. Так ніби горіло десь край села. Одні говорили, що горить село Лютняки, а інші — що десь далі. Від пожежі почервоніло все небо, а на землі стало ще темніше. Людей опнувала цікавість, що горить і де.

Коли опівночі закінчилась служба в церкві, люди лаштували недопалені свічки — хто в ліхтарик, хто обгортав знизу папером — щоб донести їх вогонь до хати і на сволокові і на дверях повипалювати хрести. Як великий скарб і діти і дорослі берегли огонь. Люди обережно ступали, обминаючи калюжі, бо нічого не було видно під ногами. Коли перша група людей порівнялася з двором Дубовика Михайла, від них до тих, що йшли позаду, почали доноситись вигуки й зойки. В темряві не видно було, що там твориться, і задні ряди зупинилися, опановані переляком. Біля двору Дубовика Михайла почувлися крики:

— Люди добрі, не бійтеся. Ідіть сюди. Хтось дорогу загордив. Колоди валяються... Ідіть на поміч.

Під тином Дубовика Михайла лежали довгі колоди. Щонеділі по обіді на колодках збиралися діди й пригадували «старі времена». Активісти поклали колоди впоперек дороги, і, коли йшли люди з страсти, то, натикаючись на колоди, падали. Зчинився переляк, в темряві ніхто відразу не міг добрати, що твориться. Падали один на одного, були поранені, гасли свічки, люди перемішались. Пожежа за селом ще дужче розгорялась, і під ногами нічого не було видно. Люди заспокоїлись трохи лише тоді, коли добрали, що трапилось.

Цієї страсної ночі ніхто спокійно в Бакумівці не спав. Всі чекали варфоломіївської ночі. Пожежа десь за селом не загасала. Кожний, лягаючи спати, клав біля себе або сокиру, або вила. Бакумівчан непокоїла цікавість, що трапилось уночі. Ще вдосвіта сусіди ходили до сусідів розпитувати про нічні події. Говорили, що учасникам антирелігійного рейду видано по кілограмові цукру на душу, по пачці махорки і пачку дорогих цигарок, півкілограма тюльки і двісті грам лямпасье. Під час нічної бійки під церквою було забито на смерть одного члена антирелігійного рейду. Ніхто не знав, хто і як його вбив. Поки приїхали з району міліціонери з собакою, пригріло сонце, земля розмокла і собака нічого не винюхав. Район наказав в суботу влаштувати пролетарські похорони без попа. Учасникам похорону буде до-

датково видано по два метри матерії і інші промтовари. Метнулися Гришчині хлопці: запрягли колгоспних коней і поїхали до старого діда Якіма за труною.

— Срочно, діду, труна потрібна. Віддай, діду, труну, а дошки ми тобі повернемо в цілості.

— А гвіздків дасте?

— Гвіздки сам шукай.

Дали дідові Якимові розписку і забрали труну.

Замість хреста на колгоспному подвір'ї витесали з дощок п'ятикутню зірку і пофарбували її червоним кольором. Зірку прибили до стовпа, який мав бути закопаний на могилі.

Ще до обіду вся Бакумівка знала про пожежу: в Лютняках згоріла клуня й хлів новозаснованого колгоспу «Шлях до комуні». В хліві живцем згоріло шістнадцять усупільнених коней. Люди лише дивилися на пожежу, і ніхто не хотів гасити. «Тепер воно не моє, колгоспне, усупільнене, созівське. Аби тільки пожежа не перекинулася на мою хату». Активісти нахвалялися:

— Почекайте, ми приберемо владу до рук, тоді ми вам покажемо. Раз так, то ми виженемо індусів орати колгоспівське поле.

Бакумівський актив поспішав поховати активіста-комсомольця не пізніше обіду, щоб по обіді розпочати підготовку організованого виїзду на поле колгоспників. А без допомоги сільрадівського активу ця справа провалилася б. На Великдень по всьому району починається перший день другої більшовицької весни.

Неспокої і бунти на селі не припинялися. Люди чекали якоїсь карі за те, що трапилось уночі. Сільрада отримала з району уповноваження негайно закрити церкву до часу закінчення слідства. Викликали в сільраду церковного старосту.

— Во ізбіженіє неприемностей віддай церковні ключі.

— Хоч убийте мене отут на місці, але я ключів не віддам. Мені вже все одно. Скличте сходку: хай люди скажуть. Я тільки людям віддам.

— Так ти, попівська мордо, інструкціям советської влади не підчиняєшся. — прискіпувався Гришка Перепелиця.

Кожна нова вістка розліталася Бакумівкою з швидкістю блискавки. Ніхто не був байдужий до того, що творилося на селі. Вже в кожній хаті були паски, і ніхто собі й не припускав, щоб вони лишилися не свяченими, коли сільрада закриє церкву. Район «секретно» подзвонив Сиволапові, що коли сільрада відіб'є від селян церкву, то отримає додатковий приділ промтоварів. Сиволап відповів:

— Спробуємо. Пришліть на підмогу міліцію.

Сиволап дужче боявся жінок, ніж чоловіків: жінки були сміливішими і не так боялися кари, як чоловіки. Відразу після похорону комсомольця-активіста актив був мобілізований на штурм церкви. Багато активістів «струсили», але становище зобов'язувало підкорятися директивам президії сільради. Сиволап заспокоював, що вдень ніхто з селян не відважиться піднімати руки.

Кипіла Бакумівка, як вода в казані. Церковному старості в сільраді сказали, що не випустять його, поки не скаже, де заховав ключі. Вдень то не так страшно, але Сиволап боявся наближення вечора: коли стемніє, тоді можна всього сподіватися. Треба було діяти рішуче і негайно. Коли стемніє, то вся затія пропаде. Сиволап дав розпорядження накласти на церковні двері другі сільрадівські замки. Але як це зробити? Бакумівські баби та молодіці можуть, як злі пси, під'юджені дядьками, розметати на шматки тих з активістів, які осміляться накладати замки. Відібрав Сиволап тринадцять найдебеліших активістів:

— Товариші! Ось вам замки. Дійте напористо і рішуче. Советська власть ніколи не забуде вам цього героїчного подвигу.

З острахом активісти посунули до церкви. Але вже вся Бакумівка знала про нову затію Сиволапа. До вечора залишилось ще годин три. По дорогах, а особливо під церквою купчилися люди. Ось-ось і щось спалахне, страшне і надзвичайне.

Перед пришествієм антихриста ще прийде Христос. Але чого він не приходить? І як передвісники антихриста, тринадцять активістів ідуть, щоб закрити церкву. Торяник Іван сказав:

— Є розпорядження вивісити на церкві червоний флаг. В оскверненій церкві вже не можна буде святити пасок.

На дзвіниці хтось вдарив у дзвони «на пожар». Активісти були перед церквою так завдальшки, як двічі палицею кинути. Вони зупинилися, не знаючи, яка причина тривоги. Як галки, злетілися під церкву бакумівчани. Скільки їх було: двісті, триста, чотириста? Коли тринадцять активістів ступили на церковне подвір'я, то вже не могли вільно підійти до дверей: дорогу їм загороджувала стіна людських тіл. Провідник ударної бригади почав кричати:

— Граждани! Немедленно розойдіться по домах. Поки не закінчиться слідство, доти не можна буде правити в церкві. Хто не подчиниться законній власті, той буде немедленно арештований. Зараз ми почнемо складати список тут присутствующих.

Хто не хоче потрапити на чорний список, той мусить негайно удалитися звідси.

Дальші слова представника ударної бригади тонули в стихійних вигуках. Активісти боялися зміщуватись з людською масою і стояли поодаль. Коли вони не виконають свого бойового завдання, на них упаде неласка району і в них повідбирають пайки. Перед головними дверима церкви, на які активісти мусіли накласти свої замки, витворився величезний клубок переважно з молодиць і бабів. Активісти хватили їх за руки і силою відпихали, але пробитись до дверей для них була нелегка справа. Хто стояв осторонь, той вигуками підбадьорював тих, хто власними тілами загороджував активістам дорогу до дверей. Крик і гамір наростав, і вже з цієї баталії активісти, хоч би й хотіли, не могли б виплутатись. Їхнє щастя, що бакумівчани не відважувались пускати в хід своїх кулаків, а лише злегка відпихали активістів.

Більше години продовжувалась боротьба. Вигін біля церкви заповнився людьми. Найбільше було цікавих знати, чим це все закінчиться. Страх поєднувався з героїзмом. Так, мабуть, продовжувалося б без кінця, але, як грім з неба, на громаду впала вістка про те, що отця Никанора і церковного староству заарештувала райміліція. Почулися окрики:

— Неправда! брехня! Не слухайте їх!

— Люди добрі, не розходьтєся!

Здавалося, що таку вістку пустили самі активісти, щоб відвернути увагу бакумівчан від боротьби за церкву. Але швидко вияснилось, що отець Никанор таки заарештований. Поки під церквою тривала боротьба і вся увага селян була скерована на ці події, Сиволап телефоном отримав з району згоду про негайний арешт отця Никанора і церковного старости за підбурювання селян до бунту. На допомогу була вислана міліція. Ця вістка помітно паралізувала активність бакумівчан: вони відчували себе переможеними. Так закінчилась запекла боротьба передової незаможницької частини села Бакумівки у спілці з радянським активом проти клясововорожої вилазки недобитої глитайні.

На Бакумівку лягла тривожна великодня ніч. В сільраді не загорявся вогонь. Місцевий актив, скріплений присланими з району ударниками, зник, ніби провалився під землю. Але як з пасками? На кожному кутку села радились, що робити. Єдиний вихід був їхати в сусідські села, якщо там такого не трапилось. В Онопрія Перепелиці зібралася повна хата людей. Вирішили пливати човнами в Сороківку. Треба було перепливати кілометрів три через

луг, який залила повінь. Така плавба була зв'язана з небезпекою. Цієї весни ще ніхто не перепливав. Але про небезпеку ніхто не говорив. Покладалися на добрих рибалок, які знали всі небезпечні місця плавби. У різних кутках Бакумівки люди збиралися їхати возами святити паски в сусідні села.

Ходить старий дід Пахом від двору до двору з ціпком і проповідує, як апостол:

— Гоненіє на християнський народ. Все ісполняється по писанію. Ще буде й не таке: ще доживемося до того, що люди будуть мерти, як мухи, але нікому буде хоронити. Бережіться, люди добрі, в останніє времена ходитимуть між народом хвальшиві проповідники: не вірте їм.

Не спав і місцевий актив. Сиволап боявся показуватись на очі людям і з своїми помічниками, як злодій, в темряві ночі прислухався, хто де що робить. Комсомольська бригада десь почула, що опівночі човнами в Сороківку з пасками відпливає гурт бакумівчан. Сиволап послав своїх хлопців на Мар'яненкову леваду, щоб позабирали човни. Човни були поприковувані до товстих верб цепами, і їх нелегко було забрати. А тут ще недалеко хати, і на стукіт підніметься тривога. Довго вовтузились хлопці, але нічого не виходило. Думали підпалити, підклавши під човни соломи, але ж вони були мокрі. Було аж дев'ять човнів. Тридцять душ може на них поміститися. Актив загорівся бажанням, хоч би там що, але перешкодити бакумівчанам.

Як суцільне нещастя, розцвітав великодній ранок. Над бакумівськими хатами стояла свята тиша. Ніхто ніде не показувався, село ніби вимерло. Лише на вигоні перед сільрадою кипіло життя: колгосп імени Тельмана готував червоний похід на поле. На Великдень припав перший день другої більшовицької весни. В райземвідділі попередили Яреська: «Виїжджайте в поле з песнями». Вигін перед сільрадою був збірним пунктом, звідки організованою колоною з прапорами колгосп мав вирушити на поле. На окремому возі була громадська кухня. На полі варитимуть куліш. Ложку й миску мусить мати з собою кожний їдець. Споживча кооперація теж пристає до колони: під час обідньої перерви вона продаватиме мануфактуру і промтовари. Гришка Перепелиця виніс з сільради червоні прапори: на кожний віз один прапор. Найбільше клопоту мав голова колгоспу імени Тельмана Іван Штанько: треба було за всім доглянути, чи чого не забули. Штанько був у Рудченковому кожусі. Іван Торяник, що вийшов подивитись, як виїжджає колгосп на поле, не витерпів і зачепив Штанька:

— Ну як: тепло в Рудченковому кожусі?

— Все рівно його розкасирували б, — огризався Штанько.

Вже наближався великодній вечір, а Онопрій Перепелиця не повертався на човнах із свяченими пасками. Терпеливо чекали його бакумівчани, щоб розговорітьсв свяченим. Ні від кого ніякої вістки не було. Або потопилися, або інше яке лихо. Але в сільраді вже давно знали, що трапилось. У великодню ніч Сиволап спорядив на човнах ударну бригаду з Гришчиних хлопців, щоб вони на Трощинському острові чекали, поки не підпливе Онопрій Перепелиця, і тоді спробувати його завернути. На воді чутно було найтихіші звуки і тому Гришчині хлопці не могли прогавити, коли пливтиме Онопрій Перепелиця. Було темно, Гришчині хлопці ловили кожний звук, щоб виявити наближення бакумівчан. О дванадцятій годині ночі паломники до сороківської церкви посідали на човни і, по тричі перехрестившись та проказавши: «Господи, твоя воля», вирушили в путь. Попереду їхав Онопрій Перепелиця, а за ним усі інші. Дорога лежала повз Трощинський острів, який був уже недалеко від Сороківки. Люди, які не спали в Сороківці, чули крики на воді, але ніхто з них не знав, що діється. Думали, що може занесло водою якихось рибалок. Коли бакумівчани порівнялися з Трощинським островом, їм назустріч виплили Гришчині хлопці. Почулися окрики:

— Назад! Давайте назад! Ми вам ось покажемо, як паски святить! Завертайте назад, кажу!

Човен ударявся об човен. Витворилось страшне замішання, якого ніхто не сподівався. Дві групи взаємно ворогуючих людей з наростаючою люттю боролися між собою. Гришчина комсомольська бригада загороджувала бакумівчанам шлях, скеровуючи свої човни на їхні, щоб примусити до повороту. Човни течія відносила вбік, аж поки вони не опинилися над бистротечною смугою, куди не відважувалися запливати на малих човнах найвправніші рибалки. Крики жінок, темрява і швидка зміна подій порушили самоопанування, і всім здавалося, що вони летять у прірву. Від удару і порушення рівноваги перевернувся перший човен. Люди почали кричати. Бистра течія швидко несла човни, і не видно було, хто врятувався, а хто затонув. Налякані тим, що сами натворили, Гришчині хлопці залишили боротьбу. Бистра течія занесла бакумівчан далеко, аж до села Щербаківки, а комсомольська бригада лише вдосвіта добралася до Бакумівки. Під час боротьби втопилося десять душ: шість віруючих, що

пливли в Сороківку святити паски, і чотири члени Гришчиної комсомольської бригади, що виконувала бойове завдання в боротьбі за новий соціалістичний побут.

ІХ

Весна не принесла сподіваного полегшення бакумівчанам. В нових формах і умовах продовжувалась соціалістична перебудова села. Не йшов хрестовим походом папа римський. Його протест десь заховав Михайло Іванович Калінін і не показує людям. Люди між собою говорили:

— Сіять то посіємо, але ніхто не знає, кому доведеться косити.

Індивідуальний сектор отримав плян до двору: кожному індусові було намічено, скільки чого він має засіяти на своїй землі. Індусів лякали, що урожай їм доведеться звозити на червоний тік. Позбавлені права землекористування, індуси розпачливо шукали нової землі, не йти ж їм у найми. А весна не чекала. Їздили розузнавати за тридцять кілометрів, щоб виорендувати обабіч залізниці цілину, але спізнилися. Надія була на Дубовика Михайла: щодня він кудись їздив і лише пізно повертався додому. У п'ятницю повернувся радий, як дитина. Земля! Є земля! За двадцять кілометрів у березнянському лісництві є земля. Можна з половини найняти участки, на яких вирубано ліс. Тяжка земля: треба корчувати пеньки з велетенського дерева. Як гусак водить за собою гусей, так Дубовик Михайло повів за собою позбавлених права землекористування бакумівчан в березняківське лісництво. Кожний кусок землі доводилось здобувати тяжкою працею. Корчі густо переплітали землю. Працювали на викорчовуванні не лише чоловіки, а й жінки з дітьми.

Гришка Перепелиця репетував у сільраді:

— Поки ми не здихаємось цього Дубовика Михайла, наша сільрада завжди пастиме задніх. Він підбурює трудове несознательне населення проти законної власті.

— Треба в них конфіскувати реманент, — говорив Сиволап.

— Нехай працюють, бо коли не буде хліба, то що ми їстимемо, — заперечував Яресько.

— Нам дадуть. Ми на содержанні советської власті.

— В колгоспі ім. Тельмана прорив: ми не налагодили громадського харчування, тому люди не виходять на роботу. І коні не мають паші.

— Нада затребувати з райземвідділу нових інструкцій.

Сиволапові з району подзвонили, що приїде комісія для обстеження стану проведення засівкампанії.

Все змінилося в Бакумівці. Не змінилася лише природа, але вже нею не могли так, як раніше, любоватися селяни. Вода на лузі спала і річка почала входити в береги. Відцвіли вишні. За своїми прикметами старі люди пророкували, що цього літа садки дадуть багатий урожай. Але хто збиратиме й їстиме?

В колгоспі імені Тельмана майже половина наділеної землі лишилася необробленою. Найкраща земля стояла пустою. Приїхала з району комісія. Сиволап і Яресько винуватили район, а район винуватив сільрадівський актив.

— Страйкують англійські робітники. На заході назріває нова революційна хвиля. Світовий пролетаріят чекає від нас допомоги, а у вас прорив. Недобита глитайня знову відживає.

— Промтовари з райспоживспілки не поступають, тому колгоспники і не виходять на працю.

— Складіть список куркулів і їхніх агентів, які попролазили в колгосп на теплі місця і шкодять соціалістичному будівництву і пролетарській державі.

Посадили Сиволап і Яресько на «лінейку» райкомісію і поїхали на усупільнене поле. Сонце вже показувало на обід, але люди ще працювали.

— Соцзмагання розгорнули?

— Розгорнули.

— Ударників маєте?

— Є трохи.

— Директиви партії й уряду проробляєте?

— Проробляємо.

— Осовіяжем діє?

— Діє.

— Селькори активно діють?

— Активно.

— Колгоспникам кажіть, що ми зараз переживаємо труднощі, а через рік буде всьо. Скоро соціалістичний хліб ми робитимемо не з поту селянина, а з металю й нафти.

— А, коли то це буде, — скептично відгукнувся Яресько, — наш дядько вірить лише в те, що бачить у пригорщі.

— Індустріяльний Донбас потребує хліба, Москва потребує хліба, робітничо-селянська червона армія потребує хліба. Коли

село дасть хліб, тоді ми в нагороду дамо йому промтовари. Робітник у місті не може голодним стояти за станком і виробляти глитайні і куркульським елементам мануфактуру.

«Лінейка» під'їхала до громадської кухні. У великих казанах докипала їжа. Комісія заглянула в казани і відразу наїжачилась:

— Що? ви їм варите галушки? Псуєте дорогоцінне зерно? А не використовуєте місцевих ресурсів? Ну, кажіть же нарешті: що ви варите?!

— Інколи галушки, а інколи затірку, — відповів Яресько.

— Це явне шкідництво! І куди дивиться прокуратура?

— Наші дядьки після галушок чувують себе кріпше, — виправдувався далі Яресько.

Комісія наказала далі не розтринькувати зерна, а годувати колгоспників борщем. Інколи можна варити куліш.

Усупільнений сектор Бакумівки так і не закінчив пляну засівкампанії. Весна нікого не чекала. Кожна наступна неділя ставила свої вимоги. На полі зацвіли жита. Наближалася косовиця. Приїхали землеміри перерізувати луки. Від колгоспу вийшов лише Іван Штанько з польоводом, а індуси вивалили всі, бо кожний з них дбав за те, щоб дістати крацій участок. Зайшли далеко, аж до чорної кручі. Котрийсь з чоловіків у корчах, де під час повені вода нанесла різного хмизу і дров, побачив чобіт, який витикався з намулу. Почав ритися і перелякався. Збіглися люди. Витягли труп чоловіка, але не можна було розпізнати. Навколо витворився натовп. Почали сходитися нові люди. Кожний намагався пробитися, щоб побачити чоловіка. Сповістили в село, що знайдено труп невідомого чоловіка. Прилетіла Олена і по одягові розпізнала свого чоловіка Павла Барановського.

Не тільки над Бакумівкою, а над усією українською землею стояла людська радість і туга, міцно сполучені з природою. Одна квітка приносила щастя, а друга втрату. Казав дід Пахом: «Ми не від книг мудрі, наша мудрість не книжна. Хто помирає, той передає нащадкам все те, що він бачив. Сонце, небо, дерева й трава наче нічого не бачать: наставлені вищою силою, як вічність, вони існують для людей, які, як гості, приходять і відходять».

З левад потягнуло вечірнім прохолодним повітрям. Легкий подув вітру приносив запах страви: люди надворі варили ве-

черю. Якименків сімнадцятилітній парубок Грицько відводив до Свирида коняку і тепер левадами повертався додому. Зупинився біля Потапенкового тину.

- Параско!
- Га.
- Помідори поливаєш?
- Помідори й капусту.
- Що ваші сьогодні робили?
- Кінчили полінку. А ваші?
- Наші підгортали бараболю.
- Параско, на вулицю вийдеш?
- Як дома пустять.

З усіх усюд в Бакумівку почала з'їжджатися сільська молодь. Одні вчилися, другі працювали. Батьки їх посилали, щоб вони на стороні виходили в люди, бо на селі вже не було спокою. Старші люди журилися своєю долею, але говорили:

— Не к добру йдеться. Але нехай вони, поки молоді, хоч трохи повеселяться, бо вже їм добра не зазнати.

* * *

*

Слова, що владою вагомі,
Дзвінкою римою вінчай,
І в кожній букві, кожній комі
Тамуй розгойданий відчай.

Душа співця свідома спраги,
Хмільної пристрасти жадна.
Нехай міцної рівноваги
По вінця сповниться вона.

Тоді — як блиск на перламутрі —
Найпотаємніші чуття
Могутньо вибухнуть, премудрі,
Вином солодким забуття.

І ти, що сіяв красні гами,
Що слово клав на терези,
Пожнеш, охмелений рядками,
Плоди коштовної краси.

* * *

*

Я снів голубе водопілля,
Смарагдову радість дерев
І запах безсмертного зілля
Під крильми заобрійних мев.

Та безмір землі жовтожарий,
Вітрів розметавши порив,
Мене многотою покари
Жорстоко і нагло збудив.

Покуто прямих алегорій,
Твій вирок досмертно лихий:
Кружляти, як гайвори в горі,
І кров'ю значити шляхи.

* * *

*

Я не шукаю плям на сонці.

Я —

Щасливий, закоханий, молодий
Все життя тобі поклоняюся.

В небі чистому, як сльоза,
Проміною зіниця зеніту.
Подивися — чи бачиш їх?
Та й хіба вони шкодять нам?

Я не шукаю плям на сонці.

Я —

На сонці не шукаю плям.

МОРСЬКА БАЛЯДА

Серед шторму нічного не видно людину
І ніде не помітно ні шлюпок, ні шкун.
Тут на місці проклятим трагічно загинув
Корабель океанський, що звався «Нептун».

Хто врятує матроса? Ті руки холодні
Ухопились за гафель, який уцілів.
Він до ранку тримався на чорній безодні
І тоді налетіла примара морів.

Перед ним пронеслися літа, наче хвилі —
Ми про все забуваєм, нічого не ждем.
Скільки міг він, змагався в останнім зусиллі,
Бив у пащу розкрити мисливським ножем.

Та не довго між ними точилася валка,
Закривавлене море затихло на мить.

— — — — —
Син старого матроса був добрий рибалка
І та риба попалась до нього у сіль.

Я відчував тихо сором чи відразу до Герберта, хоч хотів його бачити, і тепер, коли він підходив до мене (я стояв обличчям до нього, чуючи гладкий, твердий сніг під подошвою, обернувшись на його крик, коли йшов у місто, думаючи, чи він закричить, чи ні, бо він спізнився у школу, і я теж, але він прийшов після мене, і ми ще не бачилися від учора), я все ще чув поганий смак в роті і слабкість, як брак крові в тілі, і коли дивився на нього, пригадав собі, як він блював, стогнучи, і мені хотілося спати і забути про те, що було.

Він підійшов до мене, стаючи більшим із кожним кроком, і я чув, як сніг скрипів під його черевиками, як цукор у роті, і не сказав ні слова і не подивився мені в очі, а кудись в місто, через мене.

Ми пішли мовчки.

Світило сонце, і сніг був зелений і жовтий місцями, як цяцьки на ялинці.

Я не знав, що казати, і відчував, що слова зайві.

— Я підлий, — сказав тоді Герберт, і це немов вдарило мене.

— Чому? — спитав я.

— Я не мусів пити.

— Чому ні?

— Бо пиття не дає нічого. Але це ніщо. Я не мусів був пити із Калькройтом.

— Тому що ви сперечалися?

— О, ні! А властиво . . . Так, тому. Властиво тому, бо ми сперечалися про життя, і коли я пив із ним, я наплював на те, що казав.

— Всі п'ють, — сказав я скоро, не розуміючи його вияснень, — пив я, пив Калькройт, пив ти, пило багато людей. Сьогодні люди люблять пити.

— Так, але бачиш, багато людей п'є за звичкою, а ми пили вчора з розпуки, а я сказав, що розпуки немає, а сам пив.

— Тоді ти підтверджуєш те, що казав Калькройт. Він мав рацію.

— Ооо, — закричав Герберт і став на місці, — ти не розумієш мене. Так, є розпач, я не заперечую, але він безпідставний, тому властиво його немає, тільки ми творимо його самі, уявляємо собі. До чорта! Я зовсім не почував себе нещасливим вчора, доки Калькройт став говорити свої дурниці. Мені не йдеться про розпуку, бо її немає, але я захопився, я наплював на себе, і знав це! Калькройт знав це! Ти думаєш, що він пив тільки так собі? Він пив навмисне, взяв тебе й мене, щоб впоїти нас, щоб зробити нас такими, як він.

— Звідки ти це знаєш?

— Я знаю! Я пам'ятаю, як він раз казав, що немає таких людей, як він, і тому він нещасливий. Він хоче, щоб ти і я стали такими, як він: щоб ми ненавиділи життя, мучилися, не робили нічого, лише плакали так, як він.

— Він робить, — сказав я, — він ліпить.

— Ліпить? Чорта ліпить! Він ліпив колись, а тепер тільки п'є і плаче.

— Тобі тільки так здається, — сказав я, — ти перебільшуєш. І чого було б йому робити нас п'яницями?

— О, ти не знаєш Калькройта, він хитрий, такий, як жінка.

— Він твій товариш, — сказав я, — ти познайомив мене з ним.

— Ах, — сказав Герберт, — я помилився, я розповім тобі колись про це, але ти уважай, краще не зустрічайся з ним.

Я засміявся:

— Ти так говориш, як батько!

Герберт замовк.

Ми проходили повз будинок суду: із кам'яними левами, надщербленими кулями, як з повибиваними зубами, з білим, як калюжі молока, снігом між лапами.

(Під кінець війни два юнаки відбивалися тут із скорострілом. Вони стріляли довго, аж їх постріляно з даху — в плечі з автомата. Їхні тіла лежали нерухомі цілу ніч, тільки хтось написав червоною фарбою чи кров'ю: «Так вмирають герої» на стіні над ними, і цей напис ще довго був на стіні, коли вже їх не було, і війна закінчилася, і люди забули про них).

— Ходи, підемо поглянути, що там на дошці, — сказав я до Герберта, удавано спокійно, та він пішов за мною, і ми вибігли сходами нагору і увійшли в теплий, чорний коридор з високою стелею.

На дошці були прізвища, які не говорили нічого, і справи не були цікаві; я прочитав: крадіж, крадіж, крадіж — ніяких вбивств, ніяких великих процесів.

— Сядемо тут? — спитав Герберт.

— Добре, — сказав я, і ми сіли на велику чорну лавку, між гладкими мармуровими стовпами, проти головних дверей, але ще далеко від них і в темряві, так, що вона прикрила нас.

На стіні над нами була намальована судна рада старих германців: бородаті старці, червоні, з білими, як клуби пари, бородами, серед розлючених дерев, і на малюнку лежала біла, тята ґратами поруччя від сходів картка денного світла.

— Як тут добре, — сказав я.

Герберт мовчав, дивлячись на картину, обернений боком на лавці, спершись плечима на бічне поруччя.

— Слухай, — сказав він пізніше, коли мій голос розливався в тиші і темряві між стінами, — я мушу розповісти тобі про Калькройта.

— Що розповісти?

— Ну, як ми зустрілися... і взагалі про нього. Я мав нагоду пізнати його і зрозуміти.

— Добре, — сказав я, сівши вигідно на лавці, а Герберт тоді став розповідати: шукаючи слова і говорячи поволі. (Я тільки бачив білу пляму його обличчя і волосся і чув значення його слів).

— Я приїхав сюди ще на початку попереднього року, після того, як вийшов з лікарні. Ти тут перший рік, а я вже другий.

— Я знаю, — сказав я тихо, не перебиваючи його.

— Було літо, як я приїхав, — говорив далі Герберт, — але саме падав дощ, і мені в пам'яті лишився той холодний день, із чорними опуклими спинами доріг, і тверде почуття стиснутого в кулак шлунка і повільності в костях. Мій батько мав тут знайомих і писав до них, і вони ждали мене. Я мав жити в окремій кімнаті, а їсти в них. Я пам'ятаю, як місто видалося мені безкраїм, густим, як бібліотека, наповнена книжками, і мені здавалося, що я звідси ніколи не вийду і що це кінець мого блукання, — неприємний кінець, але кінець, — і чомусь сон висів в моїй крові, і я шукав вулиці (де вони жили) повільно, майже байдуже, знаючи, що знайду її, без ніякого бажання врешті знайти її. Я відчував (не думав про це), що мусітиму піти в школу і записатися, мабуть тому я позіхав і був важкий і байдужий, і це мабуть на згадку про нове життя, науку, професорів.

На вулицях бігали люди, сховавши голови в ковніри плащів, наставивши високо плечі, як дошки. Дощ лився мені за ковнір, і моє волосся було, як болото: мокре, липке, і я чув на шкірі холодні, довгі струмені води.

Я знайшов будинок, де вони жили, питаючи самотніх людей тихо, несміливо, і коли я увійшов у кімнату, повну м'яких меблів серед тихого присмерку, мене зустріла жінка: низька на зріст, літня, але із здоровим обличчям і свіжими, як у молодої дівчини, устами.

— Пані Маер? — спитав я.

— Так, заходь, — сказала вона мені, я відчув оте «заходь», і стало холодно у мене в середині, і я зробив обличчя чорним, але потім, коли вона далі до мене говорила, м'яко й тепло, мені нараз стало приємно, що вона каже мені: «ти», немов щось таємне було між нами, і моє обличчя знову розгладилося, і я дивився сміливо в її очі, від цього тепер було тепло в середині, як в ліжку.

— Як їхалося? — спитала вона мене, коли я вже сидів, скинувши плащ, і ждав чогось відрухово, бо знав, що вона мусіла показати мені мою кімнату.

— Добре, — сказав я, — дякую.

— А тобі довго треба їхати?

— О, десь приблизно чотири години.

— О, — сказала вона і замовкла на хвилину, а тоді, знайшовши нове питання, сказала: — А то у вашім місті немає гімназії?

— Єе, — сказав я, протягуючи слово довго, як мед, аж воно розтягнулося в повітрі і урвалося тонкою ниткою, і я знав, що вона зараз питатиме знову, усміхнувся так непомітно і зупинив очі твердо на її устах.

— А чого ти приїхав сюди? Погана школа?

— Ні, — сказав я, — школа добра, та я не хотів туди ходити.

— О, — сказала вона, а потім: — А чому?

Я усміхнувся:

— Я мав неприємності і мусів виїхати з міста.

— Неприємності? — спитала вона і усміхнулася засоромлено.

— Так, — сказав я і тоді чітко прочитав їй в обличчя слова, як магічне слово, слідкуючи за виразом її шкіри й очей! — Я повісився, але мій батько знайшов мене, і тоді я був у лікарні кілька тижнів.

Вона не сказала нічого, тільки закрила очі на хвилину; я чув, як вона ковтнула слину, видаючи короткий, глухий звук, як

камінь, який падає у воду, а потім, відкривши очі, відвернула своє обличчя від мене, ховзаючи зором по стінах.

Я сидів застиглий, слухаючи, як дзвеніла мовчанка в повітрі єдиною солодкою струною, і мені було гарно, немав нараз я став чимсь кращим, вищим від неї, і я дивився з усмішкою на устах вниз.

Згодом вона повела мене до моєї кімнати, говорячи вже менше і холодніше, крізь кілька темних покоїв, повних ліжок і крісел, як німих, куняючих людей.

Кімната мала двоє дверей; одні виходили прямо на коридор (Ти могтимеш приходити пізно, — сказала вона мені), чорні на яснім, білім папері стіни, а вікно було мале, і з нього сіріло небо, просякаючи крізь густі фіранки, як болото.

Коли вона вийшла, закривши за собою двері, я зачекав хвилину і оглянувся навкруги, думаючи: серед цих стін багато випадків я переживу і багато нових речей навчуся, і змінюся багато. І оці стіни стануть мені близькі, і цей стіл і ліжко, і багато ночей я просплю тут, снючи про різне, засинаючи із різними враженнями і журачись різними дрібницями. Але одного дня я залишу оці стіни і це ліжко, як і всі бажання і жури, і нові переживання ждатимуть мене і лежатимуть переді мною таємницями, а все, що було, буде абсурдне і глупеньке, як оголошення чи новини в старих газетах.

Але чомусь я відчув, що в моїх грудях було твердо і повно, і я не кинувся на ліжко, навіть не розглянувся по кімнаті, а сів за стіл, спершись об спинку крісла, говорячи собі: — Герберте, ти мусиш бути таким, як хочеш, мусиш бути спокійним і холодним, і мусиш робити те, що собі накажеш, мусиш робити ранком і вечором руханку, вчитися, читати, різьбити! Ти мусиш, чуєш, мусиш!

Тоді, відчуваючи, як мої слова впали на мене камінням, і що я не могтиму зрушити їх, немов відчуваючи, що я вже виконав все те, що собі наказав, я встав на ноги, пішов до вікна і відчинив його широко як книжку.

Мені в обличчя полилося, як вода, холодне, сіре повітря із гострими, як голки, краплинами водяного пилу, і в очі впали пласкі картини мокрих дахів і чорних димарів, і далеко сірих таборів руїн, і мої груди стали ясними, як довгий коридор, в якому відбито дошки з вікон, від отого холоду, і тоді, зовсім як не мій, як чужий, вискочив сухий, твердий сміх, як ляскіт батога, такий, як я ще ніколи не чув.

Я закрити очі і довго стояв, не думаючи і не бажаючи вже нічого, чуючи, як мокріло моє лице від дощу і як холод дихав мені на груди і шию.

Літо кінчалося, і тепер я часто ходив глибокими, вузькими вулицями старих кварталів (на яких лежало біле небо, відбиваючись в мокрих, блискучих, як носики чорних черевиків, каміннях), безцільно, вбираючи в себе настрої старих, середньовічних будинків, з мокрим волоссям і піднятим коміром плаща.

Але вийшовши із тих чорних, як полиці з книжками, вулиць і відчувши (як вітер чи відкрите вікно) низьке, вигнуте небо над руїнами, набрякле водою, як тіло утопленого, я будився в середині, і мої думки верталися до дрібниць життя, мене ссала думка про школу десь глибоко в шлунку, як боляк (я записався вже; пам'ятаю, як падали краплі звуків із дзвону, коли я стукав у двері директора, і коли я увійшов, мені заслонили обличчя репродукції рисунків Дюрера на білих папері, в рамах. Директор малий, із подовгастим, як яйце, внизу ширшим тілом і великою, червоною, як сире м'ясо, плямою на цілу праву щоку, подав мені руку: я відчув грубі, короткі пальці і суху гарячу шкіру, і коли він говорив до мене, я, сидячи в кріслі, дивився крізь вікно надвір, на купи руїн, подібних до куп старого лахміття, і брудні кості заліза серед них, слухав, як дощ хлистав воду калюж: ніжно, як теплий, білий кіт), і тоді, зустрічаючи і відчуваючи вже присутність людей, я слідкував за життям міста.

Навіть в дощ місто жило, не думаючи, як група хлопців, які завзято граються і серед яких не видно сумних облич. Навкруги (як вночі багаття) стукотіли зуби повітряних молотків, високошії, як паршиві коні, крани їли грузи руїн, клацаючи незграбними, великими щелепами, смерділи теплі струми зужитої бензини (я любив мити руки в них, і потім, нюхаючи обережно шкіру, я втягав цей запах в себе, в саме дно грудей, як запах весняних квітів, щоб збудити в собі приспані, заховані спомини), червонолиці робітники із грубими, як коріння дерев, руками, працювали спокійно, з однаковими задоволеними обличчями.

Я бачив, як поволі росла строкаті тіла молодих, сухоребрих будинків (спершу були та не робили різниці залізні гілки риштувань, а тоді одного дня стояв будинок із тонкими стінами, як хворий, з чорними ротами голодних вікон, без даху, але вже незаперечний будинок), як вони кидали тіні на обличчя перехожих і як творили враження в них, інакше, як це робили руїни, які лежали низько. так, що можна було літати зором понад ними, аж на стіни неба.

Вночі ж, коли я виходив на місто, мені заливали очі ясні світла реклям (на нових вулицях), і я втікав в старі вулички, щоб йти в темряві, прислухаючись до нескладної мови моїх черевиків і думаючи всім тілом, лиш не мозком, про одну річ, і тоді, змучений фізично, але спокійний, міг піти в хату і заснути.

Одного дня, вже на початку осені, сухої, теплої, як долоня, із тонким павутинням неба, у мене виросло бажання (я лежав на ліжку, прийшовши із школи і кинувши книжки на стіл, повний довгих, неясних хотінь, які не давали мені віддатися моїм щоденним обов'язкам. Вікно було відкрите, і сонце дихало теплим вітром на фіранки, що дрижали, як вода, і з нього пахло небом і стиглими овочами, і було чути рух від недалеких будинків, що росли: різке гуркотіння машин, шарудіння піску і цегли, голосне гупання молотів об залізо, мокрі плями голосів), спершу повільно вилазячи з-підблідих здогадів; а тоді нараз, як почувши під пальцями щось, чого довго шукав, думаючи: а воно було тут цілий час, і як я не міг його знайти? — я зрозумів, що хочу різьбити щось, зірвався негайно і поліз під ліжку, де була груда пластеліни: зеленава, м'яка, як купа калу чи мертво вонюче тіло безшерстої тварини, витягнув її із скриньки разом із ганчірками, в яких були завинуті гострі сталеві ложечки і долотця, і, поставивши її на стіл, почав швидко різьбити, немов боячись, що щось втече мені з рук, що я не встигну зробити щось, з чим мое різьблення було пов'язане.

Влізши усім тілом у різьбу, я відчував тільки гострі губи долотця, які немов цілували зелену, дещо м'яку масу, яка все таки опиралася, і як вони лишали на ній сліди коротких, немов укусів, поцілунків, я не чув уже ні німого белькотіння міста, ні хлюпання фіранок на вікнах від білих рук сонця. Постаць людини росла поволі, але певно, скидаючи із себе зайві куски зеленого тіла, немов вилазячи з болота, яке трималося її великими, важкими клунками.

Скінчивши, я сидів довго, навіть не дивлячись на різьбу, з дивним почуттям спокою в моїй середині, відчуваючи, що я не мусів робити нічого, що я зробив усе, що мав зробити, і що міг сидіти тепер застиглий, як фігура переді мною, без ніяких бажань, довго, майже безконечно.

Тільки в мозку в мене ніжними, тонкими пальцями лоскотало задоволення, що знову став різьбити і що це робило мене таким задоволеним і що я (знаючи вже наперед) не перестану ніколи.

І коли відчинилися двері і пані Маер увійшла, кидаючи в густу масу спокою крик дверей і її голосу, кажучи: — Чому ти

не йдеш їсти? — мене не захвилювали навіть її слова, і я заворушився ліниво, навіть не повертаючи до неї голови.

— О, а це що таке? — крикнула вона із тонким смаком радості чи сміху в голосі, — ти різьбиш?

— Так, — сказав я, підвівши очі вгору і підносячи своє тіло, яке ссунулося в кріслі вниз, як важкий мішок з мукою.

— О, — сказала вона, — яка чудова річ! Що це таке? людина?

— Так, — сказав я.

— А чому вона така тонка, з викривленими руками?

— Ну, — сказав я, — тепер так роблять (а потім, щоб поправитися), — це такий стиль, модерний.

— Дуже гарно, дуже гарно, — сказала вона, — ти мусиш дати її мені.

Я мовчав, відчуваючи непотрібність розмови, знаючи, що вона говоритиме ще довго і що їй не цікаво мене слухати.

— Товариш мого сина (її син загинув під час війни на східнім фронті: молодий, з тонким «блідим обличчям» і кучерявим волоссям. Його знімка висіла в одній з кімнат на стіні, — в військовій мундирі з нічною усмішкою, як з мухою на губах), — заговорила вона нараз, — скульптор, ти мусиш пізнати його. Він дуже гарна людина, називається Калькройт, Деплер Калькройт.

— Він літній уже? — спитав я зацікавлено.

— Ні, йому стільки років, як було б моему синові, десь біля тридцяти. Він багатий, — казала вона, — його батьки багаті, і він різьбить тільки так.

— Ага, — сказав я, — зазнайомите мене з ним.

— Знаєш що, — перебила вона мені скоро, усміхаючись радісно, немов пригадала веселу вістку і тепер хотіла сказати мені її, — ти можеш різьбити у нас на горищі. Там є велике вікно в даху, зробиш собі студію.

Я прокинувся пускаючи хвилі на обличчі, як від каменя в воді, став на ноги і подивився в її тепле обличчя.

— Справді? — спитав я, — ходіть покажіть мені... о, це буде чудово.

— Так, — сказала вона, — я приберу там, і ти можеш різьбити собі. Це буде дуже добре, як студія! А ти студіюватимеш скульптуру, коли скінчиш гімназію?

— Так, — відповів я, не думаючи, що могло бути інакше, і пішов за нею, спершу крізь двері на коридор, лишаючи їх відкритими, а потім сходами нагору, бачачи її м'язисті і білі, як живіт риби, ноги і ловлячи деякі з її слів, як ліниво ягоди від-

критим ротом, думаючи: я зараз різьбитиму щось велике. Не різьбитиму, а просто муруватиму з цегли і з заліза — щоб вийшло таке, як руїни: свій портрет чи «Молода людина», чи щось подібне...

Однієї неділі вони йшли на кладовище на могилу свого сина, в дзвінкий пополудень осені, спитавши мене, чи й я хотів би йти з ними, бо й Калькройт мав зустріти їх там. Я згодився, і коли ми йшли повільним кроком майже порожніми вулицями міста, я, ідучи збоку, дещо віддалений від них, несучи незграбно руки на своєму тілі, як рукави наповнені піском, ссав нервово свій язик у роті, як великий соковитий цукерок, і закривав очі на згадку, що люди казатимуть: ось ідуть, батько, мати й син, і бачив тверду постать Маєра, в сірім, майже чорнім одязі, з старомодним капелюхом на голові, і її, спокійну, поважну, як частину самого Маєра, що була сполучена якимись невидимими нитками з його тілом.

Наближаючись до кладовища, ми зустріли більше людей, в чорнім, з квітами чи торбами, в яких, як я знав, лежали гострі, залізні приладдя, якими можна було обкопати могилу, подібні до Маєрів застиглими, як тарілки з дриглями, і твердими, негнучкими кінцівками дебелих тіл.

Від вітру коливалися еластичні, повільні, як водорослі, проміння сонця; майже холодні, прозорі, на деревах наводили сум одинокі вперті листки, червоні і здорові, але такі наївні своєю впертістю.

Однак кладовище кинулось мені в очі своєю свіжістю (так мусить виглядати оаза серед пустині) і вогкістю своїх вічно-зелених живоплотів, кущів і сріблястих ялин. Мене (як спогад, а не щось реальне) легко лоскотав запах зілля, яке є звичайно на похоронах, нагадуючи давні, дитячі враження, які не давали мені спокою вночі, і я питав батька про смерть і дивився, бувало, надвір, з клубами перемішаних вражень похорону, із запахом саме отого зілля на піднебінні, глибоко в роті, і спокій ломився в мое нутро, наповнюючи його, як карафку вода, і я йшов спокійно з Маєрами, теплими від сонця, твердими, як череп, доріжками.

Ми прийшли до могили, де був їх син із ще білим кам'яним нагробком: постать вояка з головою на плечі, стилізована, лаконічна своєю простотою; це робив Калькройт, сказала вона мені, і мене неприємно затрясли її слова, бо я не думав, що хтось говоритиме щонебудь саме тепер, коли все мовчало, як вражене страшною вісткою, і я відчув простоту і плиткість її істоти, яка була рада отому нагробкові, яка була рада, що її син помер і

що гарний нагробок стоїть на його могилі, я був певний, що вона йшла ни цю могилу не тому, щоб думати про сина, а щоб зробити могилу кращою, щоб налюбуватися її красою і особливо красою нагробка.

Маер мовчав, стоячи в навигідній позі (як на фотографії), не знаючи, що говорити, напевно думаючи: — і що мені тепер робити; і мені було шкода його і неприємно, я закрив поволі очі, а мої уста скривилися.

Коли я відкрив очі, вона вже поралася біля могили, а Маер все ще стояв в невивідній позі, дивлячись на неї, і я тоді глянув на чорний, теплий асфальт доріжки і побачив, як молодий мужчина, в яснім одязі, з білим густим волоссям, яке було на його голові, як купа снігу, ішов швидкою ходою в наш бік; я подумав: — це напевно Калькройт, і відчув, що моє серце стало битися голосніше, і дивувався собі, думаючи: — і чому я нервуюся, чому я нервуюся?

Калькройт підійшов до нас швидко, немов затримуючись тільки на хвилинку, з гарним, загорілим, як старі столи чи крісла, обличчям, рухливий, повний чогось свіжого, що нагадувало радість, тиснучи мені твердо руку і дивлячись в мої очі сірими своїми.

Тепер я був радий його присутності, моє серце і кров поволі вигладжувалися, і я почував себе добре і хотів заговорити до нього чи взагалі втрутитися в розмову і бути частиною їх, але тоді нараз вона заговорила до Калькройта:

— От, коли б Бруно жив, він тепер був би такий самий, як ви, — вимовляючи це не з жалем, а просто, як кажуть: — Коли б я була Маером, я виглядала б так, як Маер. — І я знову швидко, як від удару молотка об щось тверде, закрив очі і зараз знову відкрив їх.

— Так, — сказав Калькройт, — ми були б тепер товаришами, — тихо (я помітив, як його обличчя наповнилось білою рідиною, як склянка молоком), сумно.

Маер все ще мовчав, стоячи в сонці, кидаючи довгу й широку тінь на вигнутий живіт могили і на зігнуту постать її, яка поралася, перебираючи вправно руками і слухаючи розмову. Мені стало жаль його грубої, з круглою спиною постаті, його червоних рук залізничного робітника, його неповороткості і нужденности серед жаклих слів, гробів і конаючого літа, і я з надією глянув на Калькройта, на його тонке, гарне тіло, зустрівся з його очима знову і відчув їх тепло і смуток, як м'які, жіночі уста.

— Ви були його товаришем? — спитав я Калькройта, знаючи його відповідь, але говорячи, щоб перервати слова кроків (ми розійшлися з Маєрами при брамі кладовища: Маєри пішли вгору праворуч, до знайомих, а я з Калькройтом ліворуч, по синім, темнім, але твердим асфальті, бо Калькройт, коли вона сказала йому про моє різьблення, зацікавився мною і прохав зайти колись до нього, казав, що зайде до мене, а тоді, коли ми стояли при брамі, в сонці, відчуваючи, як його проміння відбивалося від білої кам'яної стіни, сказав:

— Ходіть зі мною, у мене сьогодні нічого робити, — і я згодився з якимсь неясним бажанням прощання чи радості в середині, і коли він сказав: — так, — я спитав:

— Ви були при ньому, коли він був вбитий? — теж знаючи відповідь наперед і вже не бажаючи говорити про це, але не будучи спроможним вилізти з рову моєї мови, яким я котився.

— Так, — сказав Калькройт, — я бачив, як його вбито: з літака скорострілом.

— Я знаю, — сказав я.

— Ми заізналися у війську, — казав Калькройт, — він саме закінчив гімназію, і я теж, і ми перебули разом старшинський вишкіл, і тоді, перший тиждень на фронті, чи радше ще за фронтом, коли ми лежали біля поїзда, налетіли літаки: винищувачі . . . кількох вбито, і його теж.

— Його вбито відразу? — спитав я.

— Так, він лежав близько біля мене, і кулі пройшли вздовж його хребта і через голову — майже розрубали його, як пилою. Він тільки підскаочив, так, як знаєте, вдарити подушку, чи матрац патином, я пам'ятаю — пил піднявся, і я відчув гарячий вітерець від куль на моїм обличчі і сховав голову в землю, не думаючи ні про нього, ні про страх, не думаючи нічого.

Я глянув на нього, коли він говорив, і побачив дивний вираз на його обличчі, немов він розповідав про щось приємне, щось майже веселе, його очі були не сумні, а блискучі і мінилися, як кипить вода в чайнику, і я здивувався. А коли він скінчив, ми йшли мовчки, розмовляючи широкими язиками черевиків, ідучи скорим кроком, бо дорога спадала вниз, і досить стрімко, наша мовчанка натягнулася, як тонка гумова плівка, і здавалося, що зараз лусне і тоді щось станеться.

— Спершу я переживав це дуже, — знову заговорив Калькройт, (з тону його слів я відчув, що він думав про це цілий час і говорив, мабуть, язиком у закритому роті), — це була моя перша зустріч із смертю, і ще до того Бруно був моїм товаришем,

я не їв нічого після цього кілька днів, і вже коли ми були на фронті (я пам'ятаю, як відбувся перший наступ на нас, і як я відрухово давав накази в телефон — я був при легкій артилерії, і дивився в далековид), — я бачив, як куля вдарила в танк, і як з нього вилетів великий, чорний клуб диму (як казковий, велетенський птах), і опісля я побачив як падали сірі тіла росіян, не бачачи безперечно куль, бо це били наші скоростріли, і тоді саме, коли я дивився, як вони падали, шалений голод охопив мене, так, як часами холодом набрякне тіло, і я вже не міг думати ні про що, і тільки приховано бажав: їсти, їсти, їсти; і щоб цей наступ скінчився, і коли ми відбили наступ, шалений напад радості насів на мене, я реготав, говорячи з вояками, і їв, і реготали всі; було, як пам'ятаю колись в школі після важкого іспиту, коли ми, ще не знаючи наслідків, стояли під деревами на подвір'ї і говорили про професорів і питання.

— Це підло, — сказав знову Калькройт, коли я не знав що говорити, — було дуже підло думати про їжу і про свою шкіру, коли так багато наших впало, і потім мене мучило сумління, що в той час, коли я їв хліб з маслом, Бруно лежав десь у труні, напевно в поїзді, і його тіло починало гнити і воняти, і скоро його стануть їсти хробаки, і саме оте слово «їсти» наводило жах на мене, бо я думав про частини його тіла: ніс, пальці, а особливо статевий орган, і думав про те, як хробак влізе в оту м'яку шкіру і стане вертітися своїм білим тілом у м'ясо, яке колись було центром людини (а вона тепер не могла поворохнутися), і я знову бувало цілими днями не їв і ходив блідий і хворий.

— Ні, це не підло! — сказав я здивований, — це зовсім нормально, це біологічна повинність. Людина з м'яса, і тому мусить такою бути.

— Так, так, — заговорив Калькройт гостро і знову майже весело, і я глянув на нього. — Так, саме оте: людина з м'яса, оте й є трагедією. Яка нужденна людина! Навіть побіч смерти вона не може перестати потребувати їсти, і ходити в кущі, і кліпати очима, і набирати повітря в груди. Вона мусить це робити.

— Так — закричав я, — так, вона мусить це робити, бо на це й є людиною, але я не бачу, в чому тут трагедія і бридкість... а ви скажіть мені, нащо думати про смерть, ставляти нагробки на могили і думати про мертвих, нащо це все?

— Я не знаю нащо, але люди роблять це, — відповів Калькройт. — Ось ви, хіба не думаете про смерть?

— Так, я думаю, — сказав я, — навіть часто, але не так, як ви. Я теж жахаюся смерті, але тільки підсвідомо. Свідомо ж мені байдужа смерть, бо я люблю життя.

— О, ви любите життя? — засміявся Калькройт.

— Так, я люблю життя, — відповів я, — і чому мені його не любити? Це єдине що мені лишається.

— Дуже добре, — заговорив Калькройт, — дуже добре. Це єдине, що вам лишається і тому ви любите життя. А ви подумайте логічно, чи ви не примушуєте любити життя, чи ви не вмовляєте це в себе?

— Я не розумію вас, — заговорив я до Калькройта, — і нащо мені примушувати себе любити життя, коли я ненавиджу смерть (це вам ясно, бо всі бояться і ненавидять смерть, правда?), а життя є протилежністю смерті. Отже нащо мені примушувати себе до життя, коли я хочу жити?

— Так, ви хочете жити, але ви хочете жити вічно, а життя, це наше життя, не є таким, як життя повинно бути. Це просто ілюзії, просто насміх над людьми, дурення їх. Ви знаєте, як дурять малих дітей пипкою, і вони тоді затихають, задоволені. Але вони не хотіли пипки, а хотіли грудей. Отже їх одурено, а тому що вони дурні і не вміють думати, тому вони задоволені пипкою. Так і люди, існують, думаючи, що житимуть вічно, що вони дійсно є, тоді як вони — ніщо.

— Добре, — сказав я, — добре, люди обдурені, але ви скажіть, що їм робити? Так, як ви говорите, їм треба було б наложити на себе руки. Але це було б теж нелогічно, бо ви самі кажете, що смерть є саме тим злом, якого всі бояться, від якого всі втікають. Отже не було б сенсу вибирати її! Тоді ви скажіть мені, що треба робити?

Калькройт мовчав хвилинку (і я тоді подумав: він шукає відповіді, він не знає, і тому оця суперечка), а тоді сказав тихо, немов погоджуючись зі мною:

— Треба перестати говорити гарні фрази про життя, видумувати різні альтруїстичні викрути і дурити себе, а просто бути свідомим того, що колись треба вмерти, і не жахатися смерті, а просто жити і робити те, що хочеться.

— Знаменито, — сказав я, — знаменито, це й є те, що я кажу, але ви не поводитесь так, як ви саме сказали. Ви примушуєте себе думати про смерть, ви примушуєте себе вмирати, ви не дозволяєте собі жити. Оці ваші «муки совісті», коли ви їли хліб після смерті Бруно: ви не хотіли собі дозволити жити, тому, що він помер, і тому, що ви знали, що ви теж помрете.

Це зовсім нормальна річ. Людина, яка боїться темряви, примушує себе лізти в темряву. Так само ви, як я зрозумів вас із вашої розмови, примушуєте себе думати про смерть.

— О, — сказав Калькройт, сміючись, — ви перебільшуєте, я не «примушую себе думати про смерть», я тільки не хочу дурити себе ілюзіями про життя, бо життя бридке, бо життя є саме ота пипка, простий гумовий мішечок, який нам запхано в рот і який ми жваво ссемо, кажучи: — як гарно ссати груди...

Я відкрив рота, і тоді, коли він далі говорив, закрив його знову і заждав хвилину, доки він перестане, а тоді знову став говорити.

Ми наближалися до міста, жовтого, як нова мідяна монета, з широкими чорними дорогами серед піль руїн, як стежки в житах. На дорогах було мало людей, двері церков були закриті, і мені саме тоді, коли я говорив, пригадалося, що була неділя і що завтра ранком треба в школу, і я нараз замовк і відчув, що мое обличчя потемніло, як від хмар.

Коли ми проходили повз кіно, велика юрба людей стояла на дорозі під ним, і крізь відкриті двері було видно маленьку залу ждальні, натовчену людьми, як бараболею, і в мене вилізла думка, мов викотилася з кишені, що кіно виссало всіх людей з міста, як кров, і що тому воно було таке бліде, як конаюча, жовта людина.

Я не знаю, чому я відчував симпатію до Калькройта від самого початку, вже від тієї хвилини, коли я побачив, як він ішов швидко доріжкою до нас, коли я стояв з Маєрами при могилі Бруно, бачачи його біле волосся, а потім його свіже, здорове обличчя, загоріле на сонці, і навіть пізніше (що мені тепер вже ясне, бо я бачив, що він шукає, пручається, і що очевидно я хотів переконати його в правильності моїх теорій, тим більше, що він був такий подібний до мене своїми тезами, тільки був слабшим, а може просто людиною), говорячи з ним про те, що я тобі розповідав: про смерть і життя, навіть коли він заперечував мене, мені було майже приємно, немов він тільки жартома заперечував мене, а насправді думав так, як я, і я дослівно пам'ятаю тепер, що я дивився з певного роду любов'ю на його тіло (не на нього, а на його тіло), після того, як він вимовив одне речення, яке заперечувало мое твердження; я мовчав хвилину, щоб не прогнати отого почуття любови до Калькройта, як часами не хочеться (свідомо) ворушитися, щоб дати тілу відпочинок, відчуваючи, як спокій немов полоще змучені м'язи, пам'ять і все ество.

Я пам'ятаю, як ми ішли з ним до його хати, коли надворі вже зайшло сонце (я знову забув про школу) і вітер пік між руїнами холодними водоспадами, несучи запах ріки і її безнастанне шарудіння, яке саме було нею, бо без того шарудіння вона не була б рікою, а просто водою (я пам'ятаю оте порівняння, а потім аналогічно в мене постало порівняння: люди теж є людьми тому, що завжди чогось хочуть, бо що саме роблять оті постаті під брудним шатром неба, що робимо ми з Калькройтом, бо що були б ми, як не звичайні біологічні тварини, коли б ми були спокійними і закінченими в середині, — гнилими кусками теплого м'яса, як гнилими калюжами теплої води — ставками були б ріки). Надворі ставало скоро темно, так що можна було майже відчути, що земля крутилася з великою швидкістю навкруги своєї осі, як велетенська каруселя. На вулицях, коли ми були вже близько від його помешкання, я вперше запримітив багато нових будинків з білими стінами, від яких віяло, так мені здавалося, наганяючи якісь спомини з дитячих літ, які я одначе не міг видобути з себе, і тому перестав думати про це, безперечно, теж спонуканий почуттям тієї свіжости, яка була подібна до щастя, і я пригадав собі, що я колись ставився вороже до нових будинків, ще тоді, коли я приїхав до міста, а тепер я просто був залюблений в оті білі, чисті коробки з темними воловими очима вікон, і знову дивне почуття радості і любови до всього, що було втілене в Калькройті, який, мені шмигнула думка, був подібний до тих будинків своїм білим волоссям, — дослівно затрясло моїм тілом, усмішка викотилася з моїх уст, і я сказав, не звертаючись до Калькройта:

— Який чудовий вечір.

А Калькройт жартома усміхнувся:

— Який ви романтик.

Я закрив очі і мені схотілося реготати довго, і мені здавалося, що я вже ніколи не буду почувати себе погано, я не розумів, як можна почувати себе погано, живучи серед відродження країни, серед днів, які будуть довго, чуючи, як преться кров теплою спиною під шкірою, як повітря полоще киснем рожеві клітини в легенях, як очі ломлять водяні проміння цілого світу і пускають їх сильними струмами в мозок, як завжди хочеться чогось нового в грудях, саме оте хотіння є радістю і приємністю, саме через це хочеться жити. Я зрозумів себе щойно під дверима Калькройта, і тоді ще більше почуття вдоволення було зі мною, бо я чекав зайти до його помешкання, як в якесь місце, де щось надзвичайне зустріти, щось, що зробило б цей день закінченим

щастям, і я став схвильований і нетерплячий, а запах свіжої фарби і гострі нові лінії на поруччі сходів лоскотали мене, дрончили і підсилювали мої дождання.

Ти знаєш його помешкання, знаєш те враження, коли прийти туди з простого помешкання учня гімназії, як порівняти сірий колір з червоним, як жовтість стін гладить теплими долонями очі, і картини на стінах справляють враження кучерявості; коли я увійшов туди, мені ще було видно, як синій хвіст дня (як пави) сховався за вікном і як небо стало зовсім чорним, аж мокрим, з свіжими, як вишневыми, зорями, і я стояв мовчки якийсь час, не знаючи, що робити.

— Заходьте ближче, — сказав Калькройт.

Я зійшов вниз від дверей по м'якім синім килимі і підійшов до Калькройта, став, не знаючи, що робити, але зовсім не розгублений і не з тією кволістю в шлунку, яка звичайно є перед чимсь важливим, а немов чекаючи наказу від Калькройта, немов тільки ждучи його згоди, щоб знову зачати говорити і знову бути щасливим.

— Що ви вип'єте? — спитав Калькройт, коли я вже був близько від нього і все ще наближався до його постаті (і все ще, як я казав, ждучи його голосу чи руху), і коли він вимовив ці слова, на які я ждав, але згодом (вже десь аж за рік) я відчув, що в цей момент він міг вимовити щонебудь і що ніщо не могло вразити мене, якщо це вийшло з його уст. (Теж пізніше я знав, що це була правда, бо оте: «Що ви вип'єте» було саме протилежним до того, що я хотів почути, але будучи засліпленим його особою, будучи таким «подібним до нього», я прийняв їх, як свої слова, і навіть не змінив вигідного, сонного положення в своїм нутрі).

— Я не знаю, — відповів я, — щонебудь . . . Те саме, що ви.

— Добре, — відповів Калькройт, — у мене є знаменитий французький коньяк.

— Добре, — сказав я, чуючи, як він пішов поратися кудись, де напевно були пляшки, і тоді глянув, куди він пішов, і коли побачив, як він відчиняв маленьку дерев'яну шафку із срібними й скляними чарками, я задовольнився тим і став розглядатися по кімнаті, пересуваючи очима по картинах, не випиваючи їх до дна, а тільки смакуючи враження і зараз переходячи до інших, відчуваючи, що смак всіх тих картин був однаковий і що він мав щось спільне зі мною і з Калькройтом, з нашим недавнім перебуванням на кладовищі, і знову ж думаю-

чи — це те, що я шукаю і що шукає Калькройт, і це доказ того, що Калькройт такий, як я, що я навіть не мушу переконувати його.

Коли він підніс мені чарку (велику, з грубого скла, яка вміщала в собі не менше, ніж чотири звичайних чарки) з червоною рідиною, ми випили — я тільки один великий ковток, який немов запалив мене, але я не скривився, а зробив дуже поважну міну, далі тримаючи те, що осталося в чарці, в руці, дивився на нього, чекаючи, аж він промовить.

— Пийте все, — сказав він, показуючи мені на його порожню чарку.

— Ні, — сказав я, — я волю пити поволі (і тоді я відчув, що збрехав, і що я мусів сказати: — я не привик пити, — і це немов заламало блискучу, як дзеркало, поверхню мого почуття), — але я далі, не мігши вирватися із розгону моїх слів, сказав. — Покажіть мені вашу студію (далі думаючи: і чому я не замовкну і не можу бути таким, як мушу бути).

— Добре, — сказав Калькройт, — зараз, тільки доллю собі ще, я люблю пити, — і усміхнувся.

Я усміхнувся собі і знову подумав: чому я усміхнувся? — але слова Калькройта: — Я люблю пити — прозвучали мені: — Я не привик пити — і мені здавалося, що Калькройт вимовив те, що я хотів сказати, і що він немов виручив мене, і тому я трохи повеселішав, але ще не зовсім.

— Ходіть, — сказав Калькройт, ведучи мене до одних дверей і відчинивши їх, заждав на порозі, доки я підійду до нього, і коли я прийшов туди, я побачив глибоку темряву, і тільки жовте світло з кімнати, де ми пили і де все ще стояв Калькройт, лежало довгим просмиком, тоді Калькройт засвітив світло, заслоняючи собою на хвилину двері і клацнувши контактом.

Я мав враження, що я в трупарні, не зважаючи на те, що постаті не лежали, а стояли; з роздертими грудьми, животами, руками, дірявими ротами, в яких, замість язиків, були зависи від дверей чи покучерявлені іржою багнети; я проходив між рядами отих дивовижних постатей із почуттям в грудях, яке вже не було радістю, але й не було відразою чи обуренням — я просто не знав, як мені почувати себе, хоч знав уже, що всі ті постаті — це не те, що я хотів зустріти у Калькройта, що це не те, що я хотів зробити, ліплячи мою постать з пластеліни, що хоч всі ті постаті із заліза і хоч вони чогось хочуть (і я знав це почуття, бо воно було добре відоме мені, тільки я відганяв його від себе, так як часами хочеться блювати, але стри-

муеш себе від цього з рукою на горлі і холодним потом на чолі), у них всіх є якась певна насолода бути обезформленими і нещасними, бути людьми, які мусять страждати; коли вони хочуть чогось, вони не роблять це з певністю, що дістануть те, чого хочуть, а просто прагнуть і деруть собі шкіру на грудях на те, щоб плакати і щоб дерти на собі шкіру.

І саме тоді вернулася до мене постанова, яка виросла (ще не зовсім тоді) в мені, коли ми вперше дискутували з Калькройтом: переконати його, що те, що він робить, не є правильним, що життя, такого, як воно є, досить для того, щоб довести, що можна жити без дурення себе й інших ілюзіями про пекло і небеса, про гріхи і добрі вчинки, ілюзіями про певні обов'язки і завдання.

Калькройт мовчав.

— Вони такі, як ви, — сказав я.

Калькройт засміявся:

— Так, вони такі, як я.

— Ви виставляєте ваші речі денебуть?

— Так, я виставляв недавно в Мюнхені. У мене багато знайомих, багато, які думають так, як я.

(Я забув, що хотів сказати, і тепер, стоячи між залізними трупами його постатей, дивлячись на нього, як він стояв при відкритих дверях, крізь які сунулось густе, як лява, тепло в його студію: вузьку, з білими, нечистими стінами, з високою скляною стелею, під якою стояли мертві кістяки руїн, — їхні тіла були витвором руїн, — їхні тіла були зложені з іржавого заліза, яке гнило між цеглами румовищ, їхні зародки постали в мозках і тілах людей, які хлистали очима смак саме отих руїн, які, встаючи кожного ранку, зустрічали сонце над цвинтарищами міст, які прощалися з ним крізь тонкі пальці цегляних кістяків, я відчув байдужість до того, що він не є такий, як я, і нараз мені захотілося спокою, сидіти, не говорити і не думати).

Я поволі, проходячись між їхніми рядами, перейшов повз Калькройта, пішов в кімнату і сів на м'який тапчан, поклавши руки на його поруччя, яке було м'яке, як спина собаки.

— Вип'єте ще? — спитав Калькройт. І тоді я, побачивши, що моя чарка ще недопита, вилив її в рот, насолоджуючись огидою, яку викликала гідка, масна рідина, і мовчки подав йому чарку.

Коли він приніс мені її наповненою, ми знову мовчки випили, і я відчув, як мій мозок нараз стерп від алкоголю і як

байдужість зробила мое тіло дерев'яним, і мені не хотілося змагатися з словами Калькройта, хоч я не згоджувався з ним, і я мовчки слухав його.

— Ми живемо самі тепер, — сказав Калькройт, — навіть церква не може тепер промовити до молоді, бо вона (молодь) бачила всю правду життя, зрозуміла життя наскрізь, хоч може й не аналізує його, та все ж зрозуміла життя, і нищо не може змінити її. Ви дивіться на себе чи на ваших приятелів, чи, врешті, на мене, бо я теж дитина війни. Ми самі, залишені серед руїн наших міст, залишені нашими батьками, які гниють десь під ними, залишені нашими вождями, які не змогли повірити в те, що проповідували нам, залишені навіть церквою, бо вона не може нам допомогти, ми залишені самі серед життя і можемо робити, що зачехемо. Ніхто не збирається допомагати нам! Що залишається робити тоді? Ми мусимо вмовити в себе, що життя погане, що життя повне страждань і що жити не варто, і тоді, саме тоді ми доведемо, що ми можемо жити самі, без нічийої допомоги, без нічиїх казок. Ми мусимо шукати насолоди без болю.

— Ооо, — застогнав я, — ооо, мені болять ваші слова. А знаєте чому? — Тому, що я так добре розумію вас, тому (ви не смійтеся, хоч це звучатиме глупо), що вже був таким, як ви, але я змінився. — Ви знаєте, — закричав я, — ви зробіть ось що: ви повісьтеся, але так, щоб вас врятували, як мене. Я був повісився, і це врятувало мене. Життя болить, мучить, так, але це ніщо, цього можна і не відчувати. Ми мусимо знайти причину до життя! Ми мусимо бути самі для себе і церквою, і батьками, і вождями. Ми мусимо знайти це все в нас самих!

— І знову дурити себе? — перебив мені Калькройт.

— Дурити? Чому дурити себе?! Хіба ви не думаете, що правда існує?

Калькройт засміявся:

— Так.

— А я знаю, що ви скажете мені, — перебив я його. — Існує мука, нужда... але існує теж спокій, погодження з дійсністю. Ми не мусимо втікати ні від чого, ми можемо жити, будучи свідомими того, що мусимо вмерти і що щастя як такого в житті немає.

— А все ж це і є дурення себе, годування себе пипкою силоміць, це вмовлювання в себе, що життя гарне.

— Так, життя гарне, чому не гарне? А хіба те, що ви кажете, здорове? — Це просто нонсенс: навмисне мучити себе, щоб стати байдужим до болю. Це хвороблива річ! Хіба ви цього не бачите?

— Може, воно і хвороблива річ, але це єдиний шлях, бо те, що ви кажете, утопія. Не можна знайти заспокоєння в облуді.

— Чому «облуді», якій «облуді»? Ми не дуримо себе і не примушуємо жити. Коли хтось хоче вмерти — хай вмирає! Але я знаю, знаю це певно, що коли хтось стане думати так, як я, він ніколи не схоче поповнити самогубство.

— Це тільки тези, — сказав Калькройт, — я не вірю в те, що ви говорите. Ви хочете жити, бо ви молодий, здоровий, може навіть тому, що ви напевно багато читали, що ви інтелектуаліст, але люди слабкі, які не розуміють вашої техніки «вчитися жити», ці люди не підуть за вами, а покінчать з собою. Але, — гукнув він, — але коли ви зможете привчити їх страждати, убити їхні нерви, якими сприймається життя, — тоді вони будуть врятовані.

— Я мовчав. Великий, сильний, протяжний, як водоспад, біль пік мене, і я примушував себе мовчати і не говорити далі до Калькройта, і не знав, що мені робити далі, щоб переконати його, і немов відчував всім тілом, що немає способу, яким я міг би довести йому, що я правий, і я навіть затиснув уста, очі й кулаки рук, щоб ні краплина болю не виплила наверх, хоч робив це без жодної очевидної причини.

І коли я вертався додому (надворі була ніч: чорна, холодна, як зимою відкрите вікно, на вулицях вже не було нікого, і вони були, як великі кімнати з немічними краплями лямпок на високих стовпах, мої кроки скакали в темряві, як гумовий м'яч, відбиваючись від стін, і я відчув протяжний звук самоти, як високий звук, який не можна чути вухом, але який спричиняє біль, відчувається мозком — гострий, протяжний біль), повторюючи під ритм моїх кроків (і не бажаючи цього робити, але знову не будучи спроможним перервати це): — я сам, — я сам, — я... сам..., — і в моїм тілі, а особливо в устах було почуття незадоволення, почуття чогось невиконаного, почуття якоїсь провини, і щоб заспокоїти себе, я кілька разів наказав собі: — я не поступлюся Калькройтові, я переконаю його, але це не помагало, і я далі, повторюючи язиком: — я.. сам..., — казав собі — перестань думати про це! — Пізніше, вже будучи в ліжку і не можучи заснути, я підвівся і, ставши посеред кімнати, затиснув кулаки і довго говорив собі: — ти не смієш бути таким, як він, ти не смієш впасти назад, ти мусиш жити, ти мусиш жити, ти мусиш жити...!

Після цієї зустрічі у мене була охота більше не зустрічатися з Калькройтом, і я навіть постановив так, ідучи в понеділок ран-

ком у школу, знав, що це не постанова, а просто дурення себе, і знав, що мусітиму зробити щось інше, але далі не уявляв собі, як я міг би переконати його, бо я не був зовсім певний, що говорю правду, бо у мене теж були сумніви і м'які й пливкі, як вода, місця в моїх переконаннях, і також я не знав, в чому саме я мав переконувати Калькройта, але знав, що це саме було причиною неспокою і незадоволення в мені.

Так пройшов тиждень, і я, вже знаючи, що піду до нього в суботу, бо ми так умовилися (я сказав — так, — на порозі, не дивлячись на його обличчя, яке було гарне і тепле проти ясного світла кімнати), все ще не хотів признатися до цього, бо не хотів сказати собі, що постанова, яку зробив, не була постановою (просто вже відкидаючи майже свідомо оту неприємність, яка мусіла статися) і що я таки піду туди і що я таки далі хотів зустрітися з Калькройтом, але в суботу ранком я вже сказав собі: — я піду сьогодні до нього, бо, поперше, я мушу переконати його, що я правий (я робитиму це для себе, щоб переконати себе), а подруге, мені важливо зустрітися з ним, щоб він допомагав мені в скульптурі і щоб він познайомив мене з іншими мистцями й увів мене в мистецьке товариство.

Я говорив собі це, будучи не зовсім переконаним, що мої слова були насправді глибокі, як рани від ножів, але мій мозок казав мені, що таки мушу зробити це, бо це справді буде корисним для мене. І так у суботу, прийшовши з школи, з'ївши обід і не ждучи, я відчув, як бажання іти до нього наростало, як кинути камінь з високої гори і бачити (чи може тільки знати), як він летить все швидше і швидше, я побіг до нього.

В Калькройта був його товариш (якого ти не знаєш), молодий літун, сліпий, теж скульптор — в нього незвичайно густе, брудножовте, як стара солома, волосся, і на його обличчі сині цятки від вибуху, який випалив йому очі (вони тепер білі від більм, немов сховані в двох калюжах синього молока, і він принципово не носить темних окулярів), — який одначе різниться від Калькройта тим, що він жажливий цинік, але не криється з цим, не старається дурити себе, а, просто з насолодою говорить: — я цинік, бо я сліпий, бо це єдиний спосіб, яким я можу жити. У нього є великий собака, який служить йому за проводиря — чудовий, расовий собака завбільшки з велетенського барана, з лапами, як у лева (собака не зводить очей із свого пана, і розуміє кожний рух на його обличчі, як старі люди читають погоду на хмарах, на небі, і тоді прибирає собі відповідну міну: веселий або гарчить).

Сліпий скульптор поводився у Калькройта, як у себе в хаті, і не поступався нікому в своїх переконаннях, а Калькройт старався не спорити з ним, бо властиво вони погоджувалися у поглядах на життя, тільки, як я вже сказав, Калькройт робив це не щиро, більше надумано і зовсім з інших мотивів.

Сліпий скульптор привітався зі мною, тиснучи мені руку, і сказав:

— Ну, побачимо, яку зміну вирощує собі нова Німеччина (немов кажучи: ось яку зміну вирощує собі нова Німеччина, — мовляв, не зовсім вже й добру).

Коли я потиснув його руку, мене вразило, що вона була тонка, ніжна, з м'якою, як пелюстки білих квітів, шкірою, і я нараз подумав собі, що він напевно був би таким ніжним і чутливим, як його рука, якби не був сліпим, але пізніше я зрозумів, що його руки такі ніжні, бо він сліпий (і ще скульптор до того), вони служать йому за очі.

Я хотів сказати щось гостре на його іронічну заввагу, але потиск його руки лишився на мені, як поцілунок, і я змовчав, сказавши тільки своє прізвище і: — Мені приємно вас пізнати.

— Чемна тепер наша зміна, — сказав скульптор і засміявся.

Калькройт засміявся собі, немов сліпий був його шефом, і він запобігав його ласки.

— Ми вчимося в новій Європі, — вирвалося мені.

— Вчіться, — сказав сліпий, — може буде вам ліпше, як було нам.

— Пробачте, — сказав я до Калькройта після того, як ми мовчали довший час після слів сліпого (він усміхався сам до себе, дихав голосно носом і гладив морду собаки рукою) і коли мовчанка стала неприємною, і тоді щоб сказати щонебудь, я сказав це, хоч знав наперед відповідь Калькройта: — Пробачте, я не знав, що у вас гості, я може піду.

— Ні, — сказав Калькройт, — ні, я навмисне закликав Бруно (я нараз здригнувся, нагадавши сина Маєрів, бо сліпий сказав мені при вітанні тільки своє прізвище), щоб ви пізнали його. Бачите, ми маємо багато спільного, і я думав, що ви зрозумієте мене краще, пізнавши Бруно.

— Я каліка тілом, а він каліка душею, тільки душею, — додав сліпий, — я ж каліка тілом і душею.

— Всі ми каліки душею — сказав я, — всі ми пережили війну, як і ви, і всі ми живемо далі.

— Так, — сказав сліпий, — всі ми живемо далі.

— Пробачте — перебив Калькройт, — я пропоную щонебудь випити, — і пішов у кут, де була шафка з напоями.

— Так, — сказав сліпий, — випити не зашкодить нам. Ви п'єте? — звернувся він до мене.

— Ні — сказав я, — я молодий і не п'ю... не думаю, що питиму...

— Алькоголь підла річ, — сказав сліпий, — але часто корисна; для таких, як я... завжди корисна.

— Помагає забути про дійсність, — вирвалося мені, і я відразу захотів, щоб слова вернулися назад мені в рот, так як повернути фільм назад і бачити, як цигарковий дим втікає в рот: спершу поволі а потім скоро.

— Не зовсім, — сказав сліпий, — не зовсім; алькоголь не вбиває пам'яті, я сказав би, що навпаки, алькоголь нагадує про дійсність, але він робить людину байдужою.

Калькройт подав чарки з червоною рідиною, і я подумав: — це той французький коньяк, який ми пили минулої неділі.

— Ну, п'ємо за молодь Німеччини, — засміявся сліпий, і ми випили мовчки і мовчали ще хвилину після того, як випили, немов чекаючи, бо щось неприємне сталося, немов трапилося якесь нещастя, а потім Калькройт заговорив удавано весело, немов вдаючи, що коньяк зробив його щасливим.

— Герберте, — звернувся Калькройт до мене, — сідайте, будемо говорити.

Я сів без ніяких роздумувань, без будь-якого почуття в моїм тілі, немов сліпо виконуючи його наказ, і коли ніхто не зачинав говорити, з моїх уст вирвалося сухе, неприємне слово:

— Я слухаю, — так, немов я мав бути судженим за щось і хотів, щоб це скінчилося скорше.

— Так, — сказав Калькройт, — бачите, я хочу переконати вас в правильності моїх тверджень, тих, які ми порушували минулої неділі, ви пам'ятаєте...

— Так, я пам'ятаю, — перебив я його, відчуваючи, як в моїм мозку поволі росло питання, яке я пізніше хотів заспокоїти: чому він хоче, щоб я був таким, як він, чому він хоче, щоб всі люди були такі, як він, щоб всі люди були нещасливі...

Калькройт замовк, коли я перебив його, і тоді я заговорив, дивлячись на сліпого, щоб вичитати думки на його обличчі:

— Чому саме ви хочете переконати мене?

Калькройт усміхнувся:

— Тому, що я знаю, що я правий, і тому, що думаю, що мій спосіб життя принесе людям щастя.

— Неправда, — перебив його сліпий, — неправда (сміючись іронічно, як тоді, коли вітався зі мною), — тому, що ти хочеш мати товариша в нещасті.

— Ооо, — засміявся Калькройт: — я маю тебе!

— Мене? що там мене! Ти знаєш, що я думаю так, як ти, тільки тому, що я сліпий, коли б був здоровим чи пак нормальним, як ти, я був би першим буржуазним маломіщанином в цілій Німеччині! Ось, я одружився б з гладкою крамаркою, яку плескав би по заду, налив би свою пику жиром, стриг би коротко волосся і ходив би в неділю в церкву... і на пиво...

— Перестань! Ти знаєш, що ти не був би таким, — сказав досить твердо Калькройт, перебиваючи сліпого.

— Хто знає? хто знає? — засміявся сліпий, а потім зачав говорити до мене: — Ви бачите, ми діти війни, я і Калькройт, і ви теж... ми пережили все найгірше, знаємо життя наскрізь і знаємо, що життя абсурд. Але тому, що ми люди, ми не можемо не хотіти жити. Навіть я, сліпий, поганий, навіть я хочу жити. Тому ми хочемо знайти причину до життя, хочемо знайти щось, що виправдало б наше існування.

— Дуже добре, — сказав я, — в цьому ви не мусите мене переконувати...

— Чекайте, — сказав Калькройт, — дайте Бруно докінчити.

— Отже, — далі говорив сліпий, — ми не можемо знайти причини до життя тому, що (бо такої властиво не має, ви це знаєте), тому що ми починаємо ненавидіти його, починаємо відчувати, що ми ніколи не знайдемо причини до життя і що думка про самогубство стає сильнішою і сильнішою, але далі бажання жити тримає нас. (Так ми починаємо ненавидіти людей, себе). — Це і є процес тримання себе при житті: зненавидіти його до тої міри, щоб воно стало байдужим для нас.

— Тоді, якого чорта жити? — закричав я, — якого чорта жити і мучити себе, коли ви не хочете жити?!

— Ооо, — закричав сліпий (я глянув на Калькройта: — він сидів, спершись головою об спинку крісла, закривши очі, як два улесливих роти, і усмішка була на його устах, як цигарка чи стебло трави), — це саме є трагедія нашого буття: ми не можемо вмерти і не хочемо жити! З нас насміялись, нам сказали: — ви вільні, але в дійсності ми раби! Ми раби свого тіла і не можемо бути інакшими.

— Добре, — сказав я, — добре, ми раби, ми ненавидимо життя і т. д., але скажіть мені, чому ви, ви і Калькройт, ті, які застосовують оту нову методу «життя», чому ви не байдужі, а все ще думаєте про те все і все ще неспокійні?

— Тому, що ми ще не зовсім дійшли кінця, — заговорив Калькройт, — тому, що ми ще не зуміли здушити бажання до життя. Але ми це зробимо.

— Добре, — сказав я, — робіть, але я робитиму так, як хочу, бо ви все ще не переконали мене (до речі, ви нікого не переконаєте словами, але думаю, що вчинками ви зможете довести багато людей до вашої «філософії», бо вона дуже проста: нею дуже легко жити, бо це філософія слабих, які у розпуці надіються, що знайдуть рятунок в самій причині отієї розпуки, що загасить біль, пхаючи пальці в рану).

— Ви змінитесь ще, — сказав сліпий, — ви ще молодий ідеаліст (мені Депплер говорив про вашу «філософію», вона дуже ідеалістична, утопійна і може придатися тільки для інтелектуалістів), і тому ви все ще опираєтесь, але ви змінитесь. Ви або підете отим «правильним» шляхом, який веде в церкву, який вживає «Бога», який вибирає більшість людей (не вибирає, а радше не відкидає), або підете за нами, станете байдужим до всього і просто житимете, житимете з поганим смаком в роті, але житимете (ваші дні будуть холодні й повні байдужості, ви будете, як божевільний, який не відчував болю, коли йому пхали голку в тіло), і я думаю і надіюся, що ви виберете отой другий, наш шлях.

— Ні, — сказав я твердо, — я не виберу ні перший, ні другий а остануся таким, як є! (Мені байдуже, чи цей шлях — це утопія. Головне те, що він рятує мене тепер, що я певний правильності свого шляху. Може його треба буде переробити, може справді він тільки для інтелектуалістів, але він рятує мене тепер, і я певний, що коли хтось хотітиме жити і піде моїм шляхом, він знайде задоволення в житті, я певний цього!).

— Ви змінитесь, — сказав Калькройт, сміючись, — ви змінітесь.

— Може, — сказав я, — а може ні.

— Я розповів тобі це, щоб показати різницю між Калькройтом і цим сліпим скульптором. Бачиш, вони обоє однакової думки, тільки сліпий знає, чому це робить, знає, що цей шлях тримає його при житті, а Калькройт не хоче жити і хоче, щоб цей шлях дав йому сили покінчити з життям. Звичайно, сліпий міг би піти

моїм шляхом, але це вимагало б багато зусиль, це вимагало б «почувати себе нормальним», а він хоче бути сліпим, він майже радий тому, що він сліпий (це часто трапляється), і він ненавидить здорових людей. Ця «філософія» (його і Калькройта) є ідеальною для типів, як він. Це філософія байдужих циніків, і вона зовсім не нова.

Ну а тепер Калькройт. — Він звичайно чутлива людина, він справжній мистець, якого життя (війна) зробило таким, як він є. Ти пам'ятаєш, як він розповідав мені про смерть сина Маєрів. Він хотів вмерти тоді теж, його мучило сумління, що Маєр помер, а він ні, тому він не хотів їсти, хотів тим способом знищити себе. І коли він їв, він ненавидів себе за це, і так виникла його філософія, людина мусить жити, бо в неї немає досить сил, щоб покінчити з собою. Тому то він і думає, що, драгуючи себе життям, мучачи себе, він викличе у собі досить сил, щоб поповнити самотність.

Тепер у нього є почуття самотності, він відчуває різницю між своїми мотивами і мотивами сліпого, він відчуває, що хоч вони вірять в ті самі речі, вони роблять це не з тих самих причин. Тому він дурить себе, мовляв: ми всі є дітьми війни, і війна зробила з нас всіх калік.

Тепер далі, я хочу тобі розповісти одну історію, про яку я довідався пізніше вже від самого Калькройта (бо я далі заходив до нього, хоч вже не стараючись наявно переконати його, лиш надіючись, що якимось своєю особою, своєю філософією можу змінити його; я вчився в нього техніки скульптури, стараючись вплинути на тематику і філософію його речей знову й там, але це не вдавалося мені, а пізніше я просто вже не міг відірватися від нього, будучи самотнім в тім чужім місті, далі зустрічався з ним, починаючи кожного дня все більше і більше ненавидіти його спосіб життя і його самого). Отже, ти знаєш, що Калькройт дуже гарний фізично і досить багатий. У нього була наречена, незвичайно гарна дівчина (він показав мені її знімку, і у нього є декілька чудових студій її голови і торса — він добрий скульптор), вони мали одружитися десь приблизно два роки тому (на весні того року, коли я пізнав його). Однак Калькройт, хоч і був закоханий, зірвав з нею, вже перед самим вінчанням, в день вінчання він виїхав зовсім з міста, поїхав до Італії (тому він був так загорілий, як я пізнав його). Всі думали, що його вбито, аж поліція викрила, що він в Італії. Це дуже цікава історія. Я старався аналізувати її. Калькройт напевно боявся (підсвідомо, очевидно), що вона змі-

нить його і що він почне любити життя. Але також я маю враження, що він відчував свою неспроможність бути головою родини, батьком, вести когось, відчуваючи відповідальність чийогось існування на собі. Від того часу він майже не має ніяких зносин з жінками, у нього є дівчата, яким він платить, але поза тим нічого глибшого. Я пам'ятаю, він оповідав мені, що навіть в той час, коли він має дівчину чи просто йому подобається якась дівчина, він уявляє її своєю тільки через купівлю чи через примус, як наприклад: у неї немає грошей і хворий батько, і тому, щоб допомогти батькові, вона віддається йому за гроші. Отже, він боїться відповідальності, боїться також стати нормальним, боїться любити життя. Це просто дивне (я справді все ще не знаю, чому він так ненавидить його, чому він хоче вмерти, це мабуть вплив війни, який відбився на ньому, може навіть, як я вже згадував, саме смерть сина Маєрив).

Герберт замовк на хвилину, немов все, що мав сказати, вийшло з його грудей, та він все ще шукав останні клубки спогадів, щоб розматати їх, але я зараз зауважив, що він вагався над чимсь, і тоді нараз, як рвучи руками гілляки перед собою чи щось, що стоїть на його шляху, він знову зачав.

— Одначе, — казав Герберт, — Калькройт досить сильна людина, і він може бути небезпечним, тому я й говорю тобі про моє знайомство з ним. Він безперечно мав на мене вплив, негативний вплив, та я, навіть знаючи про це, ніяк не міг зірвати з ним. Назовні я дурив себе тим, що старався переконати його, але насправді я потребував його... не потребував, ні... я просто любив його товариство і навіть спосіб життя, його філософію. Бачиш, Калькройт досить добрий психолог, хоч він не хоче аналізувати себе. Він добре знає, що йому легко повести нас (чи таких, як ми) на його спосіб життя. Бачиш, я часто зустрічався з ним, жив з ним досить близько... ми ліпили разом, говорили разом (я навіть мушу признатися, що перестав заперечувати його твердження, на якийсь час, мовлячи: — Ви маєте рацію, бо я теж властиво такий, як ви, тільки трохи молодший, — і за це ненавидіти себе, і ненавидіти його, але все ще будучи неспроможним звільнитися від нього).

— Ми жили дуже близько (Герберт зачав немов наново, немов вертаючись до того, що хотів сказати і не сказав, щоб піти тепер іншим шляхом і врешті висловити себе), я, звичайно, спав у нього

з суботи на неділю, ми пили разом, їли разом, я пізнав всіх його товаришів, всіх дівчат... ну, так, отже, бачиш, він таки мав дуже поганий вплив на мене, і він робив це свідомо. Він може і слабий, але він не хоче впасти сам, він хоче тягнути з собою інших, нас, молодих, він робить це зовсім свідомо і з певною насолодою, з такою ж насолодою, з якою він мучить себе... він хвора людина.

— Ти краще не зустрічайся з ним, — говорив Герберт, зупинившись на хвилину, немов побачив, що те, що хотів сказати, все таки не сказав, і тоді махнув рукою, вирішив перейти на іншу тему: — Бачиш, я познайомив тебе з ним, і тому я не хотів би бути причиною того, що ти підпав під вплив Калькройта...

— Ха-ха-ха, — засміявся я, — а ти не думаєш, що вже пізно? Врешті, чому ти познайомив мене з ним?

— Нууу, — сказав Герберт, — це була моя помилка... я все ще тоді був під впливом Калькройта, я думав... я хотів познайомити тебе з ним, думаючи, що ми обоє змінимо його скоріше. Це, звичайно, було дурення себе, але я хотів бути твоїм товаришем, і тому що Калькройт властиво подобався і властиво не подобався мені, я, уважаючи тебе за дуже близького мені (майже другий «я»), хотів, хотів, щоб зробити тебе щасливим... не щасливим, щоб поділити з тобою цю приємність, яку давало мені його товариство, і знову, як я вже казав, думаючи, що ми вдвійку змінимо його скоріше. Я так пояснюю це собі тепер.

Герберт замовк, і я тоді, глянувши на годинник на руці, повільно сказав (бо знав вже це давно):

— Слухай, ми спізнились у школу вже десь годину.

Він тоді зірвався і сказав:

— Справді? — ходи, ми мусимо бути на лекції, — і як ми вийшли надвір, біль проколов мої очі, бо було біло від снігу, сонце світило ясно, пахло вже навіть весною, і коли ми наближались до школи, вже на брамі шкільного подвір'я, Герберт нагло став, зловив мене за руку і сказав:

— Слухай, я затаїв щось від тебе, власне не затаїв, а тільки не розповів тобі щось про Калькройта, щось дуже важливе. Але я благаю тебе, не зустрічайся з ним, це все моя вина, і тому я благаю тебе не зустрічайся з ним... я хочу направити свою помилку, хіба людині не можна помилитися?

— Герберте, — сказав я, трохи вже вражений його словами, — слухай не роби комедій з цього всього, я певний, що ти перебільшуєш. Калькройт не матиме ніякого впливу на мене, і мені він зовсім байдужий, я не думаю, що буду зустрічатися з ним, але коли б навіть зустрічався, ти тут ні при чому, він не матиме ніякого впливу на мене.

Ми пішли кілька кроків, а тоді, вже перед самими дверима кляси, він знову зупинився і сказав:

— Я таки мусітиму розповісти тобі про «це» колись пізніше.

— Добре, — сказав я, — ми можемо говорити про це після школи.

— Ні, — сказав він, — не тепер, колись пізніше, — і відчинив двері кляси, і тоді ми впали в оту дивну музику школи: — голос професора падав, як кам'яні краплі на долівку, а ціла кляса мовчала, так, що коли професор не говорив, було чути, як брєніла мовчанка, як телефонні дроти в полі на стовпах (це так брєнять наші нерви, думав я малим хлопцем).

Богдан Рубчак:

ІМПРОВІЗАЦІЯ ОПІВНОЧІ

1

Постукаєш у двері.
Гострі кроки по засмічених дошках долівки,
обличчя — біла пляма в темноті:
«У мене хвора мати. Не приходь».

2

В кулак тебе стиснуло небо. Воно пітніє.
Тебе вологість тепла душить. Йдеш. Дивує
при бруку немічного дерева упертість чорновіта.
Беззубий регіт чорних вікон знає, що
тебе ув'язнено, й ліхтар-сторожа йде все за тобою.

3

В які ж бо двері стукати? Хто прийме тебе? Хто
зрозуміє, що в тебе тіло — корабель, що в тебе тіло —
каравеля, затоплена на дні якогось моря, і її
цілюють риби, торкаються морські зірки, поліпи? . .

4

Відчуєш Завтра на устах твоїх, мов поцілунок.
І вітер завтра понесе уривки фризів годин, зефір
відламки понесе скульптур блакитної ніщоти.

І скажеш:

«Я існую».

Сьогодні ж ти лиш віддих, зір, слух — Невидимий,
а тіло — десь затоплений, в якомусь морі, корабель.

НЕЗАКОННА ЗУСТРІЧ З ПРОРОКАМИ

В пророків бороди — соми.
На голові — кавунні німби.
Півнеба в саквах восени
Відносять в отченашах німфам.
А ті — на плечі небеса,
А отченаші в жменю й ними
Годують селезнів, і сад
Гримить їх сміхом чорносливним.

* * *

Коли відходив, сипав мушлі з очей,
Був схожий на пророків, що виймають
Море з борід.
І важко опирався на гітари криж.
Легкі небеса для гітар.
Сипав мушлі з очей проти сонця,
Обнявши гітару, дебелу, як ніч.
І сонце змією вилось по гітарі.
Легкі небеса для гітар!

ПЕРСЬКЕ

У неї на віях цвітуть акації,
Блакитні півні сходять в очах —
Весна, вода, весна.
У неї волосся — риб табуни,
Космічна луска, світла сади —
Сади, весна, сади.
У неї тіло — спів солов'я,
Тіло імлі, тіло ріки —
Весна, ріка, весна.

— Болить! Як болить! Мов би якась звірюка пхала між ребра кудлаті лапи і гострими кігтями стискала голе серце. А кров бризкає тоненько, мов сік здушеної в долоні спілої сливи. І бризкає... Бризкає, — шелестів старий беззубими устами.

Його вкриті клаптями сивої щетини обличчя прибрало якийсь особливий, не зовсім окреслений, можна б навіть сказати, дуальний вираз. Біля щільно затиснених уст був виритий глибокими зморшками біль, а може — туга; а рухливі маленькі очі зраджували балакуна, для якого конечним було говорити, хоч би до коняки чи до сокири, як для п'яниці конечне пити, хоч найсмердючішу брагу. Він витягнув з кишені грубих конопляних штанів кусень газети, видер потрісканими пальцями нерівномірний і незграбно обскубаний чотирикутник, вигнув його на грубому пальці й почав насипати міцного бакуну.

Молодший був обернений до нього широкими, як газдівський дубовий стіл, плечима й держав однією рукою струнку молоду смереку, а другою широколезу барду сокиру, якою вправно вимахував. А з-під сокири злітало йому під ноги довге зелене гілля, як з-під холодних блискучих ножиць волосся дівчини. По його круглому червоному обличчі шнурками стікав брудний піт, а сіра полотняна сорочка липла до мокрого тіла. Він усією душею був зайнятий своєю роботою, і шелестіння старого було йому таке байдуже, як і музика білих яблунь за парканом, як сочистість зелених трав, що мліли під золотом сонця, як навіть повітря, яким він дихав. Бо все це були речі, з якими він з дитинства нерозлучно ріс, які були зовсім прості і не викликали жодних почувань; він ставився до них, як до чогось неминучого, як от до своєї власної чорної, порепаної руки.

— Закуриш? — спитав старий, і його «за» звучало, напів як «жа», а напів як «ша».

Молодший кинув роботу, обтер спітнілі руки об латані штани і сів на камені біля старого. Той подав йому капшук з бакуном і газету, а сам слинив і розм'якшував беззубими яснами краечок газети, щоб цигарка зліпилася як слід. Опісля витягнув кресало й губку, викресав вогню і запахотів густим і синім димом. Мо-

лодший скрутив і собі грубу, як палець, цигарку, покурив і, тримаючись руками за крижі, підвівся. Випростався на цілий ріст і повільною ходою пішов до своєї роботи. Взяв у руки сокиру і, глянувши через плече на старого, вперше відізався скупими й незугарними словами:

— Що тебе болить, старий? — кинув ці слова не з цікавості, а як подяку за тютюн.

Старий і собі підвівся, взяв сокиру і почав обрубувати смереку. Рука в нього рухалася повільно, але твердо.

— Що мене болить, питаєш, — зашелестів тихо, і виглядало, мов би він говорив до смереки, а не до молодого. — Он що! — і показав сокирою через дорогу.

— Там же нічого нема.

— Те й болить! — почав гарячитися старий. — Але чому нема, питаю? Чому нема?

Молодший тільки глянув на землю і не переставав працювати.

— От ще недавно, — скоро говорив старий, а слина бризкала йому з рота, — ще бачу все, як на долоні, — і повісив у повітрі худу й нерівну долоню, — ми направляли з Макаром ясла. Лиса рознесла їх на куски. Вона ще була молода. І бриклива. Макар казав, що минулого літа волочила його через увесь город. Думала, що із старим уже можна погратися. Але промахнулася. Макар виграв. І тоді їй дісталося! Він же був високий, кремезний, з великими м'язистими руками, довгим вусом і грізними бровами. Я виглядав біля нього, як хрущ.

— Отак ми направляли ясла, і Макар кинув раптом молотком об землю, плюнув і, зсунувши до купи брови, дивився перед себе. Це було зараз після того, як хлопці принесли шапку його молодшого сина з чорною стяжкою і якийсь папір. Він сидів так нерухомо, мов непритомний, деякий час, опісля повів зором навкруги стайні і крикнув: «Петре!» Я глянув на нього. «Кинь то!» «Що?» — спитав я. «Роботу». Він поліз рукою за пазуху і витягнув той папір. «Бачиш, — каже до мене, — бачиш? Він хотів бути газдою». Я мовчки хитнув головою. «Іншого виходу не було. Стара зрозуміла. Не було . . . І тепер нема! Піду і скажу їй, нема, нема, стара, виходу. Іди. Вдягни свою лапату спідницю, ту, яку найбільше любиш . . . Вода вже тепла». «Не тепла, Макаре, — сказав я, — не тепла. І хіба це по-божому. Хіба так написано в тій грубій засмальцьованій книзі, що лежить у тебе на столі?» Макар опустив голову, затиснув щелепи, а брови ще грізніше насунулися

на очі. Він працював до вечора і не відзивався й словом. Тільки з усієї сили гатив молотком у головки цв'яхів.

— На другий день пішов до отця; він ще тоді жив, тобто отець, його розстріляли місяць пізніше. Він говорив з Макаром довго. Ти знаєш, як він гарно вмів говорити, аж сльози до очей тиснулися. Казав йому щось про хрести. (Я не можу так гарно переповісти). Казав, що навіть Христос мусів падати аж три рази. І він був Бог. А Макар не Бог... Хоч я б сказав, що тричі впасти не так дуже багато. Людина кожного дня падає тричі, а то й більше разів, і мусить вставати, і знов падати. Але Макар не сказав нічого. Він тільки подякував отцеві, пішов додому і працював далі на господарстві, як і перед тим. Тільки щелепи були міцно затиснені, і брови все грізно звисали над темними ямами очей, і він не хотів ні з ким говорити, хіба лише декілька слів з своєю старою або з лисою в стайні. Кожного вечора сідав за стіл і читав ту грубу книжку. Кидав якісь тверді уривчасті слова. І вставав ще більш грізний і з міцніш затисненими щелепами. Так, так...

— Старий! Ходи сюди, — сухо кинув молодший.

— Чого?

— Чого! Чого! Треба поміряти стовпи.

Старий кинув сокиру й пішов до нього.

— Вирівняй кінці отих двох смерек. Та-ак... Я думаю, що півметра піде в землю, а три понад землю.

— Я знав, чому він читав ту книгу... — продовжував старий під носом.

— Заріз на першу поперечку зробимо тут, три з половиною метри від кінця, а...

— В ньому кипіло...

— Що кипіло? — спитав молодший.

— Ніщо.

— Так що ти говориш?

— Я казав, що в Макарі кипіло.

— О, — недбало махнув рукою молодший, — а другу поперечку дамо півметра вище, і між ними повісимо льозунг. Зверху приб'ємо декілька тонких смерек стійком, а посередині прикріпимо той бляшаний серп і молот, що лежить в сільраді за шафою.

— Він був газда.

— Увечорі дівчата виплетуть гірлянди з цього гілля, — підкинув чорною, як земля, ногою зелену смеречину, — й вітальна... Хто був газда?

— Макар. Правдивий газда. Таких вже нема.

— Ти краще берися до роботи! Ця брама на завтра мусить бути готова.

— До роботи! До роботи! — невпинно вилітали старому з уст слова.

— Ти тільки про це й думаєш. Чи з шибеницею також так поспішав?

Молодший кинув сокиру, випростався і глянув на старого холодними очима. Старий також перестав працювати, оперся об топориче й дивився на кам'яне обличчя молодого. Спокійно, але вперто. Обидва мов закам'яніли. Ні одною рисою обличчя не ворухнули. То був зудар. В старого під щетиною непомітно почали трястися губи. Але він до болю затиснув беззубі ясна і стояв. Він же мав ґрунт під ногами. Він. А не той. І нараз — сталося. Обличчям молодого ринула злива. В одну секунду. Уся твердість, вся стійкість, впертість та всі кам'яні і непорушні риси зринули вниз. Лишився тільки м'який мул. Він одвернувся, взяв пилу й почав вирізувати вузький заріз для поперечки.

— Кидаєш каменем! — пробурчав.

Старий опритомнів. Підніс сокиру і взявся до праці.

— Робота є робота, — продовжував молодий, — і більш нічого. Не моя робота брудна. Не моя з кров'ю. І навіть не того, що підтягав шнурок.

— Хіба я казав, що твоя.

— Кажуть робити, я і роблю.

Старий тільки мовчки похитав головою.

— Шибениця... Шибениця... То був найтяжчий удар для нього і старої, — знов шелестів він під носом.

— Ага...

— Якраз проти обійстя... Зігнали людей з усіх довколишніх сіл. І десь перед обідом привезли його.

— В обід. В самий обід.

— З багнетами. Мав зв'язані руки і обличчя таке, ніби хтось бороною по ньому проїхав. Усе в ранах. Замість одного ока, була глибока кривава яма. З відкритих уст спливала червона юшка. Ні одного зуба в устах. А він був молодий. Двадцять чотири роки. І ні одного зуба. Тільки юшка спливала.

— Повибивали.

— Його висадили на шибеницю і веліли стояти. Але він, тобто Стефан, усім тілом повалився на дошки. Забагато крові вищідили з нього. Тоді на підвищення виліз той низький в мундирі з

орденами і з обличчям схожим до моєї красої. Він почав харчати про народ і братерство, і зраду, і любов. Навіть про любов!.. Я не знаю, як з такої пики вилітали такі слова. О, драбуги! О, свині!

Молодий одвернувся й мовчав. Старий скоса глянув на нього.

— Мені все одно, — зашипів уїдливо, — я можу говорити! Що мені зроблять? І так небагато осталося... Опісля він вже не говорив про любов, а про священну помсту, про кару для ворогів народу, про меч справедливости. Грізно. Як громом. А народ опустил голови вниз і не бажав ніякої священної кари, ні їхньої, тобто тих у мундирах, справедливости. Відтак, він, той з обличчям моєї красої, дав знак двом солдатам, щоб підвели Стефана. Солдати взяли його під руки і тримали майже в повітрі, а той з орденами звернувся до людей і заgrimів, що ото їхній односельчанин, Стефан Гудзик, сам скаже їм, що виступати проти радянської батьківщини — це найбільший злочин, що кара оця — зовсім заслужена. Він говорив більше, але я вже не пригадую що. Тоді звернувся до Стефана і сказав: «Прошу, народ чекає на ваші слова». Та.. ак.. Сказав навіть «прошу».

— Перед людьми...

Ага, перед людьми вони вміють. Степан тоді зашарпав ліктями, щоб звільнитися від солдатів. Вони подумалися. Забрали від нього руки, і він став на слабкі ноги. Коліна в нього тряслись, і здавалося, що з найлегшим подувом вітру він повалиться на дошки. Але ні. Він стояв. На власних ногах. І... ти бачив, як це сталося?

— Ні. Не міг дивитися.

— Я також не бачив. Це було так несподівано, як грім з ясного неба. Все, що встиг побачити — була кров, що спливала по обличчі, по білому ковнірі та по орденях. В той самий час декілька молодих між натовпом почали бити в долоні й кричати: «Слава!»; люди заметушилися, страх викривив їх обличчя, і вони, як драглиста рідина, почали розливатися поміж хатами й зникати. Солдати бігали біля шибениці, кричали, але ніхто їх не чув і не бачив.

Молодий тепер припав на коліна і довгими, трицалевими цвяхами збивав браму. Обличчя його було інертне, як стіна, як глина, і не говорило нічого. А старий сидів на смереці. Костисті і чорні від живиці руки теліпались між колінами, а голова звисала аж на груди. Легенький вітер бавився його м'яким сивим волоссям.

— І він усе те бачив, — далі плили беззубі слова.

— Хто?

— Макар. Стояв із старою у своїй брамі. Обое мовчазні. Мов скелі. Стара стояла, як труп, і навіть губи в неї не тряслися. Не відізвалася ні одним словом. Навіть не застогнала. Але Макар казав, що тільки він знав, як тяжко вона плакала. Отут, — вдарився в груди, — в середині. Кров'ю плакала. А тоді... як кров почала спливати по орденах, він взяв її за плечі й потягнув у хату. Стара сіла на лаві біля печі, затиснула губи й дивилася кудись через стіну. Тоді Макар сів біля неї, взяв у свої великі рапаві долоні її жовті руки й заговорив: «Не плач, стара, не плач. А то мені серце потріскає на куски. Ти бачила, що на тих хитких ногах стояв ґазда. Твій старший син. Не наймит...» Я навіть не знав, що він вмів так говорити. М'яко, як небіжчик отець. Не знав...

— Старий. Старий!

— Шістдесят п'ять років прожив і не знав... Що?

— Принеси з сільради лопату. Треба викопати діри на стовпи по обох боках дороги.

Старий підвівся з смереки.

— Знаєш, де вона лежить?

— Знаю.

— Візьми також серп і молот з-за шафи!

— Візьму, візьму, — він ішов вузькою стежкою, говорив, розмахував руками і погрожував кулаком; увійшов до сільради й говорив і, повертаючи з лопатою та серпом і молотом, більшим за нього, все ще говорив. Слова просто літали, як бджоли, йому коло уст і шелестіли.

— ... я знав. Я знав, що він буде читати. І знав чому, — долітало до молодшого уривчасто.

— Що ти казав, старий?

— Я казав, що Макар знов читав ту грубу книжку. До отца вже не йшов, бо його не було. Розстріляли. Він тільки читав, хмурився, бив тяжким кулаком об стіл і йшов мовчки до стайні або до стодоли. І так кожного дня. Аж поки не прийшов Гринь.

— Який Гринь?

— Ткачук, голова сільради.

— Ага.

— Як тільки Гринь ступив на його подвір'я, Макар вже знав. Гринь також знав. Знала і стара.

— Що знав?

Але старий продовжував, мов би й не чув його питання:

— Гринь зам'явся (йому було тяжко) і старався якось сказати те, чого ніяк не міг сказати. Макар тоді поклав йому на плече руку і сказав: «Нічого, Гриню, нічого. Заходь в хату. Ми надто довго були газдами, щоб не кінчати по-господарськи». Вони зайшли в хату, випили декілька чарок, і Гринь вийняв із пазухи великий папір. Знов пробував щось говорити. І знову не міг. А Макар взяв від нього папір, поклав біля великої книжки і промовив: «Нічого, Гриню. Нічого». Гринь ще раз глянув на Макара, на стару і, закусивши губи, вийшов з кімнати. Він вже знав усе. Я ще не знав. А він знав.

— Що знав?

— На другий день рано Макар сказав старій вдягати лапату спідницю, а сам пішов з хати. Насипав коням оброку, кинув коровам сіна, підстелив, поклепав лису по шиї і вийшов на подвір'я. Підмів солому, що кури розпорпали, примкнув двері в стодолі й вийшов до дровитні. Вирубав довгий патик і заніс його у піддашся. Тоді повернувся до хати, вдягнув нову сорочку і взяв у руку той папір, що Гринь вчора приніс. А стара стояла біля нього в лапатій спідниці. Довго дивилися на папір, а відтак Макар глянув на стару і промовив: «Нема виходу». Стара мовчки хитнула головою. «У кожному одвірку, — говорив Макар, — у кожному сволоку, у кожній крокві, навіть у кожній соломинці пливе наш піт, як кров жилами. А вони хочуть усе забрати. Наймитами на старість зробити. Колгоспними псами! А чорта! А сто чортів!» Він рвав папір на дрібненькі кусники, кидав під ноги і топтав великими юхтовими чобітьми. Відтак обернувся й побачив розкрити книжку на столі. Відразу замовк. Опустив голову вниз і дового дивився на жовті блискучі листки. Врешті мовчки підійшов до стола, закрив великою рукою книжку і промовив: «Я також падав тричі. І я не Бог... Ходім, стара».

— Вийшли. Він витягнув з піддашся той довгий патик, обмотаний тепер на кінці клоччям, підійшов до старої і сказав: «Син плюнув тому з орденами кров'ю в обличчя, а я їм плюну вогнем!» Підпалив клоччя і повагом, як господар, підійшов під один ріг хати, під другий, до стайні, до стодолі, до оборога... Всюди. Як господар. А вогонь розлазився попід стріху, обмотувався довкола кроков, збігав одвірками, аж поки все господарство не перетворилося в бурю вузьких червоних гадюк.

— І щойно тоді Макар підійшов до старої і заговорив м'яко, як наш небіжчик отець: «Не було виходу... Ходім, стара. Вода

вже тепла». І вони, обнявшись, як ще колись давно, років п'ятдесят тому назад, пішли поволеньки до Дністра.

— Ну, а тепер там немає нічого, — показав сокирою через дорогу. — Тому й болять.

Сонце вже зачепилося за найвищу смереку біля сільради і поволеньки зсувалося по гіллі униз. Старий запхав свою сокиру за пояс і промимрив:

— То були кремезні люди.

— Хто?

— Макар. Сини. Стара. Всі вони. Їх уже немає. . . А ми будуємо шибениці й вітальні брами. Осталися ми, — все ще говорив, відходячи геть, — . . . шибениці й вітальні брами.

А молодший стояв на колінах з інертним обличчям, викінчував браму і чекав на дівчат, що виплетуть гірлянди.

З ІТАЛІЙСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Данте Аліґ'єрі: СОНЕТ І КАНЦОНА З „VITA NUOVA“
1265—1321

• •
•

Над сферу, що найдальший креслить круг,
В моїм поставши серці, йде зідхання;
Любов, вщепивши серцевеї пізнання
Нове, збудила в нім до горніх рух.

І там моє зідхання, повне скрух,
Зрить пані; там їй чинять шанування,
Вона сіяє, і її сіяння
Чарує і п'янить мандрівний дух.

І так про це він тонко серцю мовить,
Що я не розумію; тайну ловить
Проте жадібно серце самітне.

Рече про ту пречарівну він притчі,
І все, о дорогі пані, ясне,
Коли ім'я він каже: Беатріче.

• •
•

Як тільки я, нещасний, спогадаю,
Що я ніколи пані
Не зриму, в душі моїй німотній
Громадиться палючий біль без краю
При мислі цій скорботній,
І я кажу: «Душе, чому в незнані
Краї не йдеш ти? Муки безнастанні
В цім світі, що тобі він ненависний,
Лиш страх тобі несуть і самотину», —
Тоді я зву кончину,
Як відпочинок любий, благовісний,
І тоскно мовлю: «Йди мене забрати!»
І заздрю мертвим: уділ їх — багатий.

І кожне полонить моє зідхання
 Ця туга нездужала,
 Що смерти прагне завжди і всякчасно.
 Летять до неї всі мої бажання,
 Від дня, як пані ясна
 Її жорстокість на собі спізнала:
 Бо мила врода пані, розбуяла
 Внизу, відколи тут її немає,
 Велично сяє в небесах святою,
 Духовою красою,
 Любови повна, янголів вітає
 І їх високий дух вкидає в подив:
 Чар неземний її облагородив.

Франческо Петрарка
 1304—1374

* * *

Як тужить соловей в цій тишині
 По любій подрузі чи по дитині!
 Його жалі побожні, зазивні
 Так ніжно ллються в небі і в долині.

Зо мною всю він ніч. Його пісні
 Говорять про моєї долі тіні;
 Я каюсь: бо не вірилось мені,
 Що смерті злій підвладні і богині.

Впадає в блуд, хто певним жити звик!
 Хто б думав перстю бачити земною
 Цих двоє сонць і світла їх потік?

Мій лютий жереб вирок свій прорік,
 Щоби спізнав я, зрошений сльозою:
 Істотам любленим — недовгий вік.

Джованні Пасколи: ЗДАЛЕКА
1855—1912

Я чув сьогодні: ти співала — щасна?
Співала ти, твій голос був далекий,
Як жниці пісня, тиха і неясна,
Що плине по простору піль і спеки.

Далекий, так, але прийняв я зови
Його всім серцем: був це спів любови.

Але далеким був солодкий спів:
В моєму серці він плачем зотлів.

Переклади М. Ореста

Дмитро Чижевський: **ЮРІЙ КЛЕН,
ВЧЕНИЙ ТА ЛЮДИНА**

Із спогадів. Написано 1949

Розуміється, постать вченого ніколи не може притягнути до себе такої уваги суспільства, як постать поета. Та ще поета такого масштабу, як Юрій Клен. Якщо я хочу подати спогади про Клена-Бурггардта — вченого, а не поета, то я стою перед небезпекою якось «пригасити», принизити інтерес читача до цієї незвичайної людини... Однак в постаті вченого Освальда Бурггардта є деякі риси, що кидають світло і на образ поета Юрія Клена. Тому дозволяю собі поділитись моїми спогадами про Бурггардта, не торкаючись ані його поетичної творчості, ані фахових проблем його наукової діяльності.

Якщо не боятись «штампів», банальних речень, то я мусів би почати ці спогади приблизно так: «З жахом мушу встановити, що я знав Клена вже тридцять років. Так летять роки...» або: «Так ми усі старіємо...» чи щось подібне.

Але я пригадую просто сцену з аудиторії Київського університету, де я, тоді ще зовсім молодий юнак, що саме перейшов з Петербурзького університету до Київського, сидів серед досить численної аудиторії, що збиралася на засідання просемінару проф. В. Перетца. Була це остання зима перебування Перетца в Києві, отже рік 1913. До аудиторії ще перед приходом професора зайшов стрункий білявий студент в студентській уніформі. Він перекинувся словами з кимось із старших студентів, що спорадично відвідували просемінар, а під час засідання узяв у ньому участь. У мене навіть залишається враження, що він прочитав цілий виклад, але дуже можливо, що він лише довше говорив в рамках дискусії. В кожному разі те, що він говорив та як він говорив, зробило на мене враження та навіть тематично залишилося в пам'яті. Його слова торкались методологічних принципів марбурзького професора історії літератури Ельстера, що в деякому сенсі був попередником пізніших російських «формалістів». Про Ельстера вже тоді продавалася (чи мала незабаром вийти з друку) книжечка Бурггардта — перша його друкована наукова праця.

Перетц згадав ім'я промовця, що вже мені було відоме. Київський університет тоді, після 1911 року, переживав період розквіту, було чимало талановитих студентів; не проходило року без численних нагород студентських праць медалями; молодші студенти вже чули імена видатніших старших колеґ, до яких належали серед багатьох інших — Зеров, Филипович та й Бурггардт. Ніхто ще не передбачав в них майбутніх українських поетів; я досить часто зустрічався з Зеровим, але він тоді був зайнятий працею про смердів чи щось подібне, а розмовляли ми з ним на українсько-політичні теми. — В Бурггардтові — доповідачеві робила враження вже його зовнішність: він зразу здався мені «європейцем», в ньому нічого не було від тієї неохайности та «розхристаности», якою відрізнялись численні студенти і якою вони навіть кокетували! Але при цьому він цілком відрізнявся і від тих — мені несимпатичних — вбраних в цивільне з елементами певного «шику», «естетів», представників студентського «дендизму», до яких належали саме деякі колеґи Бурггардта з фаху, «романо-германісти». Пригадую такого (щоб не згадувати ще живих) поета В. Маккавейського, що писав тоді медальну працю про «Надлюдину в германських літературах» та виглядав і поводився... відповідно до цієї теми. І виклад Бурггардта був цілком позбавлений тих самих типових для різних груп студентів рис: в ньому не було також ані інтелектуальної неохайности, що була, можливо, ще більш розповсюджена, аніж неохайність у вбранні, ані кокетування «модернізмом» або «естетизмом», що теж було «модне»... Але хоч Бурггардт і здався мені «європейцем» (можливо і на підставі певної зовнішньої схожости з студентом математиком та музикантом, з яким я приятелював в Петербурзі, і прізвище якого було випадково — майже те саме, що ймення Бурггардта — Освальдт), але він ніколи не здавався мені «чужинцем», як здавались в Петербурзі та Києві деякі студенти поляки та німці.

Здається, я тоді вже, але лише поверхово, познайомився з ним. Почав вітатись. Але бачив його дуже рідко. Спільних лекцій у нас не було: я слухав виключно мовознавство та філософію і з великою послідовністю не ходив на виклади професорів, що мене не цікавили: Голубева, Кулаковського, Флоринського, та навіть тих, хто користався доброю славою як викладач та вчений... Не був я аж до державних іспитів ані на одній лекції і шефа романо-германістів проф. Шаровольського. Бурггардт іноді з'являвся в помешканні філологічного семінару, а також в передпокої до обох його заль, так званих «Фермопілах», де розмовляв, як пригадую, з Филиповичем, але бібліотекою семінару, здається, не користався.

Наступного шкільного року почалась війна. Десь на початку зими відбулось прилюдне засідання романо-германського семінару, що було присвячене викладу про футуризм одного із згаданих уже «естетів». Пану-

вав на цьому зібранні «дух» В. Маккавейського. Бурггардта не було. Від когось з колеґ я довідався про ту сумну долю, яка спіткала Бурггардта разом з більш мені знайомими істориками мистецтва, братами Ернстами та ще деким — про їх інтернування — як «німців».

Прийшла революція... Дивним чином, одним з перших актів революційного студентства було закриття університету! Цей акт мотивувалось тим, що праця «революційного студентства» потрібна, мовляв, на провінції. Але відвідувати університет, семінари та бібліотеку було можливо. І знову, здається, вже восени 1917 року в «Фермопілах», куди я частенько заходив, з'явилась на хвилину постать Бурггардта. Він стояв коло шафи з старими монетами та розмовляв з якимсь незнайомим мені студентом. Пізнати його можна було зразу. Але — Боже мій! — як він постарів. Юнаки того віку, в якому я був, здебільша не розрізняють віку людей значно старших за них, але дуже добре почувають різницю між собою та представниками трохи старшого — на 3-4 роки — покоління. В обличчі та постаті Бурггардта, що дійсно був лише на 3-4 роки старший за мене, були якийсь сум та втома, що виходили поза межі «емпіричної дійсности». Тепер мені просто насувається інтерпретація тодішніх настроїв Бурггардта його значно пізнішими словами: перед його очима розсипалися попелом імперії! Назовні він випадав так само молодо, як і інші старші колеґи (а, наприклад, Филипович, що тоді весь час навідувався до семінару, випадав зовнішньо старшим за Бурггардта). Лише волосся Бурггардта потемніло, тепер його вже не можна було назвати «білявим». Та й рухався він якось «мляво», як стомлена людина, повільно, ніби на ньому щось тяжило. З того часу в мене залишився образ Бурггардта, як ми всі його пам'ятаємо, як людини дуже свіжої та рухливої духовно, але назовні стриманої, захованої в собі, ніби навіть байдужої до всього світу. За хвилину він зник з «Фермопілів», і я не бачив його вже, здається, до 1919 року.

Пізніше, вже в Німеччині, Бурггардт розповідав мені кілька разів про своє заслання. Він зовсім не жалівся на умови життя (до речі, на радянській Україні йому довелося пережити значно гірше). Він лише розповідав про те, як його вразила повна несхожість селянського життя та мови (бо жив він як засланець десь в глухому селі на російській півночі), не лише з життям і мовою на Україні, але і з тими уявленнями, що він мав про Великоросію. Разів зо два він згадував, як його там вразило, що навіть звичайне російське слово «куріца» мало там зовсім інший та цілком непристойний сенс. Здається, саме примусова подорож на північ була не без значення для розвитку його української свідомости. Північна «екзотика» не змогла його захопити...

Я зустрічався тоді з Бурггардтом рідко. В трагічний період революції, коли ставало все ясніше, що вона не буде «безкровна» і не звільнить

окрему людину чи «пригноблені кляси», наші принагідні розмови були дуже далекі від будь-якої актуальності: вони торкалися літературних тем. Але й ці «літературні теми» були дуже далекі від сучасності: якось випадково ми зійшлися на інтересі до оригінального та своєрідного на окраї літератури, і виявилось, що в нього, як і в мене були «улюбленці» серед тих поетів, яких ніхто не бере серйозно. Він ставився до таких поетів з певним, так би мовити, «позитивним скепсисом»: коли йому щось не до вподоби, то все ж в цьому є якась творча сила, яка може («не дай Боже!») ще мати будучину. Дивним може здатись, що ми «захоплювалися... графоманами. Поет-графоман, Олександр Дейчман, вірші якого Бурггардт знав напам'ять, був мені навіть особисто відомий: він походив з Кременчука та приїздив до Олександрії на Херсонщині продавати по 50 копійок свій збірник незграбних віршів «Скорбные аккорды» (російські вірші не без українців). Пізніше ми ділились іншими скарбами цього характеру — в мене були олександрійські поети — вчитель Буржуков та фершал Можаровський, в Бурггардта ще якийсь загадковий Петренко, від якого він мав цілі зошити творів. Ця тема цікавила нас весь час нашого знайомства, аж до часу, поки в Німеччині почали з'являтися німецькі вірші українців такої самої якості. Ці поети були безумовно «вчителями» пізнішого Порфірія Горотака (містифікаційна збірка віршів цього «автора» постала під пером Бурггардта по війні при участі Мосендза).

Тоді я навчився цінити надзвичайно тонкий гумор Бурггардта. І тоді я помітив, що в нього при назверхній «млявості» та нахилі до занадто вже повільного темпу праці (що мені тоді мало імпонувало) є, зовсім не відповідні цим назверхнім якостям, дуже інтенсивне та всебічне сприймання зовнішнього світу та інтенсивність і глибина інтелектуальної творчої сили.

Відомо, що життєві шляхи Бурггардта в цей період (до 1921 року) були досить складні. Лише випадково можна було його зустрінути в Києві, в університеті або у спільних знайомих. Не пам'ятаю, коли (бо й моє життя в Києві та Харкові було досить складне та проходило в значній частині в межах різних радянських «мест заключенія») ми зустрінулись у спільних знайомих. Час був «безпросвітний». Було чоловік 8-10. Вже зовсім пізно ввечері хтось запропонував згасити світло та почати характеризувати один одного «по Достоевському». Характеристики випали не дуже яскраві, а за короткий час набрали взагалі несерйозного характеру, почались іронічні дотепи, натяки на різні гумористичні обставини, яких тоді було в житті кожного з нас досить. Пам'ятаю, що якась іронічна та зовсім невідповідна характеристика була дана мені на підставі недавньої події мого життя, коли мені з надзвичайним напруженням усіх сил та мобілізацією усіх можливих зв'язків вдалося врятувати від реквізиції («для лабораторії товарища Мейера») своє помешкання, а потім виявилось,

що реквізувати збирались зовсім не *моє* помешкання, а помешкання одного з сусідів, якогось Рабіновича, який, довідавшись, що його помешкання мною звільнене від реквізиції, навіть не почував вдячності до мене, бо «не встиг перелякатись...» Лише одна дівчинка, тоді ще зовсім молоденька, сказала декому по кілька почасті гірких, але справедливих слів. Її слова про Бурггардта я запам'ятав, бо в них було багато правдивого: в нього, мовляв, зовнішність зовсім не відповідає внутрішньому змісту. В цьому я почув характеристику того, що мені тоді здавалось «європейськістю». Побачивши, що в тодішніх умовах можливості науково працювати для мене в Києві не було, я тоді вже твердо рішив виїхати за кордон і, чекаючи сприятлив обставин, мав час подумати про ество «європейського» людського типу. Не бувавши до того в Європі, мусів я спиратись на літературно зафіксованих спостереженнях, головне російських. З цих спостережень можна було вивести, що «європейська людина» носить «маску», закриває завжди своє дійсне обличчя (цього погляду я тепер не поділяю, але не буду про це говорити).

Бурггардт здався мені, як я вже згадав, представником «європейськості». І дійсно, він був значно стриманіший в виразі своїх думок, а ще більше почуття, ніж більшість наших київських земляків. Не хочу судити, чи це було рисою його національної вдачі, чи залежало від його особистого характеру, чи від виховання. Але мені тепер, на підставі довгого шерегу зустрічей з ним вже за кордоном, ясно, що це належить до найцінніших рис в характері покійного вченого та поета. Він не давав вільного виходу своїм «незрілим» або «недозрілим» думкам та почуттям. Саме через це його студентський виступ робив враження такої надзвичайної «зрілості»: він говорив лише про те, що він цілком засвоїв, перетравив та продумав до кінця. Ще обережніше, ніж з думками, повадився він з своїми почуттями. А як пізніше показалося, були ще скарби його внутрішнього життя, що він до них ставився з ще більшою увагою — його поетичні твори. Згадана «нічна» характеристика Бурггардта була цілком влучна і щодо іншої риси його характеру. Його «млявість», занадто вже повільний темп, що здавалось більшості його знайомих, — може, лише крім його найближчих друзів та товаришів, — хібною, зовсім не були йому властиві. Працював він, правда, повільно, але надзвичайно інтенсивно, широко та глибоко, отже завжди енергійно. Я це добре побачив, коли за кілька років зустрівся з Бурггардтом за кордоном.

Це нічне «засідання» з невдалою спробою достоевщини було однією з моїх останніх зустрічей з Бурггардтом на Україні. Весною 1921 року я виїхав за кордон, вчився в Німеччині і, крім років 1924-9, коли я викладав в українських школах у Празі, зв'язки мої з українськими земляками були переважно листовні або принагідні при наїздах до Праги здебільша

на 3-4 дні. З весни 1932 я почав викладати в університеті в Галле. Про працю Бурггардта на Україні я знав лише з українських його друкованих праць.

Цілком несподіваною, приємною подією для мене було, коли я десь в 1934 або 35 році дістав листа з підписом Бурггардта з Мюнхену. Що Бурггардт за кордоном, про це я довідався трохи раніше від відомого приятеля українських вчених, проф. Фасмера в Берліні, якого Бурггардт відвідав. Але дуже характерно для Бурггардта, що він якось зовсім не зумів поінформувати Фасмера про свої праці, — при повній нездібності Бурггардта до якоїсь «самореклами», Фасмер не міг собі зробити ніякого уявлення про його наукову постать. Ніяких надій на наукову посаду для Бурггардта в Німеччині тоді не було. Наше листування було присвячене взаємним інформаціям. В листах Бурггардта було повно фантастичних плянів «десь» влаштуватись, — думав він і про Швецію, і про Іспанію. Здається, згадував навіть Туреччину. Але якось раптом промайнув промінь світла: проф. К. Г. Маєр в Мюнстері, тепер уже покійний, що з невідомих причин добре ставився до мене, звернувся до мене з запитанням про деяких можливих кандидатів для лекторату в Мюнстері. Кандидати були дуже дивовижні, щонайменше «сумнівної якості». Навряд чи я практичність перевищую Бурггардта. Але тут пощастило мені, а ще більше йому. Мені вдалося листовно переконати Маєра, що в Бурггардті він знайде значно ліпшу силу, аніж в комусь з інших кандидатів. Можливо, що тут відіграла роль і та обставина, що Бурггардт міг, крім російської мови, викладати також українську та польську: отже, так би мовити, «за ті самі гроші» університет діставав потрібного лектора в одній особі. Листування з Маєром тривало досить довго, нарешті він «зважився». Але справа ще тягнулась у факультеті, потім в міністерстві. Як пам'ятаю, ні я, ні Бурггардт не були досить певні, що з цілої справи щось вийде. Але «вийшло». Бурггардт міг приїхати до Мюнстеру.

З цього часу починаються наші систематичні зустрічі кілька разів на рік, — то я відвідував його в Мюнстері, їздячи до західньої Німеччини, а іноді зважуючись навіть зробити значний об'їзд, щоб завітати до нього, то він заїздив до мене, здебільша по дорозі до Берліну. Листування наше вже не припинялось: я збирав листи, і листи Бурггардта утворили досить грубий том. На жаль, листи страчені, так само як і записи Бурггардта (почасти віршовані) в моїй «Книзі гостей та скарг», в яку записувались відвідувачі мого помешкання. Під час війни я опинився в стані напівінтернованого, не маючи права виїздити поза межі Галле. Бурггардт, як німецький підданий, попав до війська, побував на Україні, але побачивши, що означає німецька окупація, почав дбати про звільнення. Вихід знайшовся в переході до Празького німецького університету. Знову, і на

шляху до відпусток з війська, і на шляху з Праги до Німеччини чи навпаки, він заїздив звичайно до мене.

В ці часи у нас виробився навіть певний «ритуал» наших зустрічей. У Мюнстері я не застав Маєра вже при перших відвідинах Бурггардта. Маєр перейшов до Кенігсбергу. Бурггардт залишився єдиним представником славістики в Мюнстері, що значно поліпшило і його матеріальне становище. За деякий час він дістав німецький докторат та титул «почесного професора». В великому, але ідилічному Мюнстері Бурггардт жив все поза центром міста. Отже мої відвідини завжди переходили в довгі прогулянки разом з усією родиною Бурггардтів. Мюнстер не мав великої славістичної бібліотеки, отже я мусів інформувати Бурггардта про книжкові запаси в Німеччині, пізніше і в Празі. Не обходилося і без спогадів про Київ та про наших гротескних поетів — «віршомазів», починаючи з Дейчмана та кінчаючи Петренком. Але було про що говорити й науково. В Галле «ритуал» наших зустрічей був інший: місто зовсім вже не ідилічне та негарне. Моє просторе помешкання з великою бібліотекою в одному з небагатьох приємних районів міста, з великими садками та парками не приналежувало до дальших прогулянок, які через це були коротші. Зрідка відвідували когось із моїх колег або знайомих. Але головне починалось увечорі, коли «відкривали засідання», що тривало до пізньої ночі, іноді до 5 години ранку. Тут власне спогади чомусь відходили на другий плян, а головне місце було присвячене науковим питанням. Спогади про розмови професорів, можливо, не такі вже й цікаві. Але, не зупиняючись детально на їх змісті, який, до речі, почасти вже зафіксований у моїх або Бурггардта друкованих працях, хочу передати лише те враження, яке у мене після цих «конференцій» залишилось від наукової особистості Бурггардта.

Говорили ми не лише на теми наших поточних праць. Я взагалі про свої праці, що перебувають у процесі оброблення, говорю неохоче, а як вони викінчені, втрачаю до них інтерес. Натомість Бурггардт з захопленням та інтересом викладав і свої успіхи у збиранні матеріалу, і поступ у розвитку своїх думок. Потім ми обидва здебільша відходили від поточних тем нашої праці. Але мені хочеться передати не мої враження від «тематики» розмов з Бурггардтом, а від самого їх автора. Вже в розмовах було видно, що його праці, завжди дуже «чистенько» оброблені, заокруглені, повні матеріалом, на зовнішній вигляд зовсім не дають уявлення про ту силу праці та енергії, яка в них вкладена автором. Видав Бурггардт за весь час своєї праці в Німеччині небагато.

Головне: його дисертація, книга про «ляйтмотиви» в творчості Леоніда Андрєєва, російського драматурга символіста (або ліпше «псевдосимволіста»), окрема стаття про відношення цих ляйтмотивів до філософії Ніцше, дві статті про українські переклади з Гайне та Верхарна, статті про

українську та російську літературу на еміграції. Написав Бурггардт, але не встиг видати статтю про Шекспіра в слов'янських літературах. Почав книгу про «Слово о полку Ігореві», над якою багато працював, найбільше звертаючи увагу на відношення «Слова» до скандинавської літературної традиції, але, оскільки знаю, майже нічого з цієї праці не встиг зафіксувати на письмі. Усього видрукував щось понад 300 сторінок. Але працю Бурггардта не можна оцінювати за обсягом. Своїм характером праці Бурггардта, присвячені, здається, дрібним конкретним питанням, невеликого обсягу, але мають часто основоположний характер. Треба звернути увагу на ті труднощі, з якими він мав справу при праці та які його ніколи не зупиняли: доводилось уже при збиранні матеріялу місяцями чекати на якусь дрібницю. Але він ніколи не хотів зректись вимоги повноти матеріялу: пам'ятаю, як він турбувався про майже мітичні, в Німеччині неприступні останні твори Андрєєва і як він був розчарований, коли їх дістав, бо не знайшов у них нічого, крім свідцтва про повний занепад творчої сили автора. Так само пильно збирав він і матеріял для праці над «Словом», так само довелось дбати про літературу для статті про Шекспіра у слов'ян. При цьому йому ніколи не приходило на думку кинути працю над такою «безнадійною» темою. Він продовжував ретельно писати до осіб, бібліотек, установ, через яких надіявся поповнити свій матеріял, чекав тижнями та місяцями на книжки, виписки, матеріяли. Нарешті матеріял збирався з такою повнотою, що «навіть Бурггардт» міг бути задоволений. Такої повноти не досягали й ті, хто сидів у центрах книжкових запасів, в Берліні, Празі.

Але зовсім не повнота матеріялу характеристична для праць Бурггардта: всі вони мають свою методологічну цінність, подають спроби знайти нові шляхи рішення тих або інших питань, підходу до матеріялу. Так праця про Андрєєва стежить за певними мотивами, що виступають в його різних творах, як «ляйтмотиви» в музичній композиції. Праці про переклади належать до нечисленних в німецькій науковій літературі принципових праць про передачу словесних художніх творів на іншу мову. Мали бути цікаві загальні думки і в праці про «слов'янського Шекспіра» (рукопис якої має знаходитись в якогось австрійського видавця)...

На жаль, у Бурггардта не було української наукової трибуни. Він (як до речі й я) майже не мав можливості висловлювати свої думки для нефахівців: а в формі «академічних» праць загинуло багато цікавих рис думок Бурггардта, зокрема ті дрібні риси гумору, м'якого та майже непомітного, з яким він у розмовах міг характеризувати і чужі і свої помилки, непорозуміння, часту в науковців зарозумілість; але таким самим гумором були пересякнуті і усні виклади його власних думок. Все це зникало при писанні праць «академічного» сухого стилю. Шкода!..

Праці Клена цікаві ще й тим, що показують, як ця, здавалось би «м'яка» людина, від якої на підставі її досвіду «жорстоких років» в Києві можна було б найскорше чекати якогось «приспосовання» до обставин, «приспосовання», що вже занадто часто бувало в німецькому, а, на жаль, і в українському науковому світі в Німеччині, як ця людина абсолютно не поступалась науковою совісністю перед вимогами часу. Знову його зовнішня м'якість була лише «маскою» його внутрішньої безкомпромісовості: в праці про Андреева Бурггардт виходить з праць німецького фахівця романської філософії, Л. Шпіцера, якого саме тоді націонал-соціалісти вигнали з Німеччини. Але він не прикрив свого користання таким джерелом ніякими нацистськими формулами, як не викреслив із списку використаної літератури «небажаних» тоді марксистських або єврейських авторів. Так само він друкує працю про українські переклади з Гайне, який тоді був у німецькій науці вже цілком «заборонений», та знову зовсім не замовчує свого ставлення до Гайне як до великого поета: праця з'явилась в часописі Фасмера, якому прийшла на думку блискуча ідея дати статті «невтральну» назву: «Чужі поети в українському вбранні», щоб таким чином ім'я Гайне вже не занадто кидалось у вічі. Нарешті при праці над статтями про українську та російську літературу на еміграції, Бурггардт не скреслює тих письменників, яких не бажала бачити в його статті цензура, а веде довге та неприємне листування з різними інстанціями, щоб добитись права подати безсторонній та всебічний образ еміграційної літератури, в якому знаходили б місце всі поети, незалежно від їх «расової приналежності». Значною мірою йому цього і вдалося досягнути.

Методологічні думки Бурггардта в українській науковій літературі, здається, і не використані і навіть не зреферовані добре. Це, безумовно, наш обов'язок перед пам'яттю покійного вченого.

Досить сумні були останні заїзди Бурггардта до Галле, вже наприкінці війни. Ми обидва були дуже втомлені (я до того знаходився під постійною загрозою дальших репресій). Але тепер ми пересиджували ще довші нічні години, — матеріялу для розмов (найбільше про слов'янського Шекспіра) не бракувало, а зовнішньою спонукою була потреба чекати по майже постійному «переделярмі» на алярм, а після цього ховатись у «бункері», що був у садку мого помешкання. Після військової служби Бурггардт зразу якось «здав». В останній його приїзд (вже взимку 1944-5) ми переносили з бібліотечної кімнати, що вже не опалювалась, досить легкий диван, на якому Бурггардт звичайно ночував у мене: але вже ця вага виявилась для нього занадто великою: він раптом упав на підлогу. Зразу ж очунав. Ми поміркували над тим, що ось уже четверту частину нашого життя ми голодуємо: за революції, тепер за війни, — чи видержала б це

якась тварина... На столі в мене лежали «Каравели» Клена з песимістичним написом про те «Невідоме», в яке нас несли каравели історичних подій...

На цей раз каравели історії нас обох винесли з виру подій, і ми ще кілька разів зустрічалися по війні. Я вже обмінявся з Бурггардтом кількома листами, як одного разу випадково, повернувшись увечері додому в Марбурзі, де я тоді викладав в університеті і де майже єдина змога прицловати була в помешканнях будь-яких університетських установ, я несподівано побачив у себе в кімнаті Бурггардта, який їхав провідати свою сестру в Мюнстері, заїхав до Марбургу, та, не заставши мене дома, просидів цілий день над моїми книжками й збирався ближчого ранку продовжувати свою, тоді нелегку, подорож. Знову — вже випадково — мусіли ми засідати вночі: потяг Освальда Федоровича від'їздив, здається, о п'ятій чи о шостій годині ранку. Не варто було лягати. Дивним чином і тепер ми майже не говорили про сучасність... Востаннє побачив я Бурггардта на півдні — до Мюнхену привела його вже остання подорож. За день чи два він завітав до Авгсбургу, де я тимчасово перебував. Безпосередньо перед моїм від'їздом до Марбургу я прослухав у невеликому приватному колі невидані сторінки «Попелу імперій». Просто з цього читання відійшов на двірець та виїхав на північ. А через десять день я дістав телеграму про смерть Бурггардта. Його «каравела» понесла його в невідоме.

Частина II*)

I

Року 1785, у січні, В. Капніст був обраний на Київського губерніяльного маршала шляхетства. Це обрання було для двадцятьдев'ятилітнього поета виявом повного визнання його громадсько-літературних заслуг перед батьківщиною. Ми не зробимо, мабуть, жодної помилки, коли пов'яжемо цей акт з великим успіхом Капністової «Оды на рабство», як сміливого протесту проти уярмлення України. Нові обов'язки зв'язують Капніста з Києвом. Але й тепер він більше часу віддає своїй улюбленій Обухівці. «Сказать Вамъ мое житье-бытье? — писав він Державіну 20 липня 1786 року — Вотъ оно: душевно отсталъ я отъ всякихъ великосвѣтскихъ замысловъ. Съискиваю свое истинное щастіе въ уединеніи, въ содружествѣ Сашеньки (дружина В. Капніста — О. О.), въ воспитаніи дѣтей, въ созерцаніи прекраснѣйшей дѣвственной природы, лелѣющей обитель мою, въ погруженіи себя иногда въ нѣдра души моей и въ воспареніи оттуда иногда къ Источнику ея и всея твари. Вотъ мои упражненія душевныя. Руками упражняюсь то въ очищеніи и украшеніи сада моего, какого прекраснѣе и рѣдкіе цари имѣють, въ обозрѣніи хозяйства, въ построеніи новаго домика, словомъ, во всѣхъ сельскихъ пріятныхъ и, можно сказать, покойныхъ трудахъ. Часто и, лучше сказать, каждый день мы ходимъ съ Сашенькой прогуливаться въ прекрасныхъ при рѣкѣ Пслѣ лежащихъ рощахъ, водимъ съ собою Ганюшку (син В. Капніста — О. О.), на травкѣ ребячимся съ нимъ, то ляжемъ подъ густою и разширившею тѣнь и вѣтви грушею, читаемъ, бесѣдуемъ и прочая... Прямо вамъ сказать, живемъ щастливо».

Але це «пустинножитіє» тривало недовго. Капністове губерніяльне маршалство збіглося з подорожжю Катерини II на Україну й до Криму 1787 року. Як губерніяльний маршал, Капніст мусів узяти безпосередню

*) Перша частина цієї праці була надрукована в «Літературно-науковому збірнику», видання УВАН, Нью-Йорк, 1952, стор. 177-194.

участь у готуванні до зустрічі імператриці й репрезентувати київське шляхетство під час різних урочистостей, пов'язаних з її приїдом. Це був дуже важливий момент в історії України і в житті самого Капніста. Аджеж подорож Катерини II на південь її неосяжної імперії мала велике політичне — зовнішнє і внутрішнє — значення. Передусім заходилося на війну з Туреччиною, яка правильно оцінила подорож російської імператриці як антитурецьку демонстрацію. Переговори з австрійським імператором Йосифом II і з польським королем Станіславом Августом щільно пов'язані були з готуванням до нової війни на Близькому Сході (союз з Австрією і роля Польщі як буфера проти Пруссії). В цій війні Україна і українська військова сила мали відіграти дуже важливу роль, а найголовніше те, що могла створитися нова й добра нагода поставити українське питання на міжнародному форумі. Це, безперечно, було ясне для українських політичних кіл, які в цей час шукали собі спільників і за кордоном (приміром, у Польщі), і в Росії. Внутрішньополітичні відносини в Російській імперії були дуже заплутані й загострені. Політична опозиція в Росії, очолювана престолонаслідником вел. князем Павлом Петровичем і пов'язана з широкими колами російської ліберальної інтелігенції (зокрема масонства), готувалася до рішучого виступу проти уряду Катерини II та її всемогутнього фаворита кн. Потьомкіна. З цією опозицією був близько зв'язаний фельдмаршал гр. П. Рум'янцев, генерал-губернатор України. За таких обставин, природно, намічається політичний *б'лок* між українськими автономістами¹⁾ й російською опозицією. Спільність найближчих завдань відсувала на майбутнє основні, принципові розбіжності, а спільна міжнародно-політична орієнтація диктувала певну координацію сил і дій. Саме подорож імператриці на південь, з одного боку, розкривала всі ці суперечності, доводячи їх майже до одвертого конфлікту, принаймні у внутрішньополітичних питаннях і взаєминах, а, з другого боку, давала винятково зручну нагоду для різних зустрічей, офіційних і таємних нарад, обміну інформаціями, встановлення особистих стосунків, і то в широкому міжнародному масштабі.

Важко сказати, чи вже тоді, чи, може, пізніше, в Капніста викристалізувалася думка про шукання допомоги для визволення України за кордоном. Це залишиться, мабуть, назавжди таємницею для історії. Але, безперечно, тодішні обставини мусили сприяти пошвавленню української визвольної акції. І становище київського губерніяльного маршала, на якому тоді був Капніст, було, з цього погляду, особливо відповідальне й зручне. Далекий від двірських сфер та інтриг, він одночасно, як лідер місцевого шляхетства, до того ще відомий поет і член Російської Академії, людина

¹⁾ Термін «автономізм» (звідси «автономісти») скрізь в розумінні *самостійности*.

з широкими знайомствами, був надто навидноті і сам міг добре бачити навколо себе. Він був у Києві під час кількатижневого перебування там Катерини II (вона була тут до весни, чекаючи на початок навігації Дніпром) і супроводжував далі імператорський поїзд (власне флоту) аж до Кременчука, де починалося Катеринославське намісництво. В цей час Капніст мав повну можливість зустрічатися з різними російськими достойниками і політичними діячами, навіть опозиційного напрямку (і такі були в почете імператриці або серед урядовців імператорського поїзду); це, між іншим, полегшувалося тим, що там був друг і свояк Капніста М. О. Львов, тоді урядовець поштового відомства.

Та, може, найцікавіше те, що Капніст у Києві й під час дальшої подорожі імператриці міг бачитися і розмовляти, на цікаві для обох сторін теми, з польськими представниками: чимало польських магнатів, особливо з Правобережної України й польських двірських кіл, були в Києві і в Каневі (де відбулася зустріч Катерини II з Станіславом Августом), а в їхньому почете були, звичайно, різні політично заангажовані особи. Польські політичні кола були взагалі добре поінформовані про антиросійські настрої лівобережноукраїнського шляхетства. Недарма ж, галицький польський делегат Морський доводив пруському міністрові графові Герцбергу, в червні 1790 року, в Райхенбаху, що нема чого боятися Росії, бо «не лише в Польщі, а й на Україні ненавидять москалів». Це тим більш мусило цікавити польських політиків, що вони самі тоді (й пізніше) шукали собі допомоги проти Росії за кордоном, зокрема у Пруссії (приміром, пересправи подружжя Ржевуських з гр. Герцбергом 1788-1789 р.). В свою чергу, ближче знайомство з польськими політичними настроями могло мати певний вплив на тактику українських автономістів щодо Росії. Годі й казати, що подорож імператриці через усі три лівобережні намісництва сприяла також пожвавленню контакту поміж різними українськими політичними осередками, гуртками й окремими діячами.

Будь-що-будь, з українським шляхетством треба було тоді рахуватися й російському урядові. Отож зроблена була спроба «приласкати» Київського губерніяльного маршала. «У здѣшняго губернскаго предводителя *Васкѣ* (sic! — О. О.) *Пугачева*, — писав Державіну М. О. Львов з Києва 23 березня 1787 р. — сынъ родился Николай, Государыня его крестила и дала ему табакерку въ 1 110 рублей». Через те що незабаром кінчалися маршальські повноваження Капніста, «іменним височайшим указом» 27 липня 1787 р. йому було доручено «главное надзираніе» Київського державного шовкового заводу, з платнею 450 карб. на рік (досить висока на той час), і тоді ж він дістав чин надвірного радника. 2 травня 1787 року Капніст у Кременчуці «получилъ отпускъ» і був «жалованъ къ рукѣ» імператриці.

Після губерніяльного маршальства (воно закінчилося 2 лютого 1788 р.) Капніст фактично залишився «не у дѣлѣ». Шовковий завод взагалі весь час провадив жалюгідне існування, під доглядом або, краще, недоглядом випадкових майстрів-чужинців, і його головному надзирателеві (Капністові) було зовсім байдуже, чи шовкова черва виконувала свої природно-промислові функції, чи, як це справді було, масами гинула. Здебільшого Капніст жив в Обухівці, зайнятий родинними справами, господарством, літературними творами, — це все назовні, а суттю весь час ішла глибока внутрішня праця, обдумування важливих українських політичних проблем, що виникали в умовах важкої війни з Туреччиною й загострення міжнароднополітичної ситуації. Зрідка виїжджав Капніст до Петербургу (приблизно, 1788 року), підтримуючи свої старі літературні й особисті зв'язки. Листування його стало досить рідким. Важкі сімейні втрати (в нього померли два маленькі сини) викликали глибокі філософські думки й настрій релігійної резигнації. «Я привыкъ уже претерпѣвать, — писав він Державіну з Обухівки 10 травня 1789 року, — . . . Скорби, наносимыя намъ міромъ, суть тщета, равно какъ и удовольствія и прелести. Скорбы (sic! — О. О.) же, Богомъ посилаемыя на насъ, благи намъ по многому по слову: блаженъ, его же аще накажеш, Господи! Въ сихъ мысляхъ, любезнѣйшій другъ, пріймайте (sic! — О. О.) судьбу вашу и не преклоняйтесь на роптаніе противу воли Всевишняго лишнымъ скорбѣніемъ».

Але, разом з тим, Капніст у цей час пише свою «Оду на смерть сына» — цей гнівний осуд російського режиму.

Возможно ль, зря коварство злое,
Ведуще правость въ смертну сѣть,
Порокъ, достоинство прямое
Хулою ищущій сотреть,
Зря стыдъ поправшую кичливость,
Держащу скиптръ несправедливость,
У ногъ вельможъ ползущу лесть,
Возможно ль, ими не гнушаясь,
Отъ вида ихъ не содрогаясь,
Ихъ мерзости и злобу снести?

Ми нічого не знаємо про політичну діяльність Капніста цього часу. Можемо лише догадуватися, що вона була інтенсивна. Закордонна місія 1791 року переконливо доводить це.

II

Російсько-турецька війна 1788-1791 рр. велася дуже мляво. Блискучі перемоги Суворова при Фокшанах і Римнику, де вирішальна роля належала українським частинам, взяття штурмом фортеці Ізмаїла й інші успіхи

російської армії були зведені нанівець австрійськими поразками і кволим керівництвом Потьомкіна. Туреччина знайшла собі міжнародну підтримку й піднесла голову. Пруссія уклала союзні договори з Туреччиною і Польщею. Швеція оголосила війну Росії й завдала їй дошкульних ударів. Австрія була ще заклопотана своїми внутрішніми справами (повстання в Бельгії, заколоти в Угорщині, Чехії та Італії). Політичний обрій в Європі був укритий хмарами Французької революції, які нічого доброго не віщували обом імперіям — австрійській і російській. А головне, Пруссія, підтримувана Англією, невпинно готувалася до війни з Росією. Недарма ще 1787 року французький посол у Петербурзі гр. Сегюр у розмовах порівнював Пруссію з Македонією, а імперію Катерини II — з Кіровою. Внутрішнє становище імперії було дуже напружене. Ситуація уряду Катерини II стала критичною. Підносила голову опозиція. Українські автономісти готувалися до рішучого бою проти російського централізму.

Які сили були в розпорядженні українських політичних чинників того часу? Це питання вимагає спеціального дослідження. Коротко кажучи, українські автономісти провадили політичну й військову підготовку повстання проти Росії й шукали собі підтримки зовні, як з боку російської опозиції (підтримка морально-політична), так особливо з боку міжнародних сил (підтримка військово-політична). Вже сам факт закордонної місії Капніста 1791 року промовляє за те, що на Україні провадилася відповідна політична підготовка. Ми не маємо певних відомостей про це. Але інакше й не могло бути. Мав цілковиту рацію М. С. Грушевський, коли писав з нагоди відповідних публікацій польського історика проф. Броніслава Дембінського, що Капніст, як київський губерніяльний маршал, «справді, міг якесь поручення від української шляхти дістати». А С. О. Єфремов зауважив, що «звичайно, „Історія Русов” не стояла цілком нарізно ні од письменства українського . . . , ні од життя, коли можливий був такий учинок, як відома од гуртка однодумців висилка Капніста до Пруссії, щоб шукати у чужоземців собі оборони». Правда, вороги українства, а в тому числі й деякі недолугі нащадки українського шляхетства, намагалися довести, що місія Капніста 1791 року позбавлена була великого громадсько-політичного значення, бо, мовляв, цей «подлинно грекъ, а не малороссіянинъ» (слова одного офіційного документу про батька В. В. Капніста) не мав за собою нікого, ніякої підтримки з боку провідних кіл тогочасного українства, отже був звичайним авантюристом, яких тоді чимало вешталось по Європі. На жаль, цю версію підтверджували (з тих чи тих міркувань) навіть деякі українські дослідники (приміром, акад. М. І. Петров, який називає «затъю» Капніста «сумасбродною», «вѣроятно, навѣянною французскими идеями»). Зрештою, й українська історіографія не зовсім правильно оцінювала місію Капніста та його особисту роль в ній. М. Грушевський, приміром, колись назвав

Капніста «горячою головою», а пляни його гуртка — «мріями, не підтриманими загалом». А вже цілковитим безглуздям були наклепи російських чорносотенців, які оголосили місію Капніста за модерну «австрійську інтригу» («австрійського професора Грушевського»), або ж спроби декого з нащадків Капніста витлумачити місію їх предка як розпочату в інтересах Росії, мало не з доручення російського уряду, отже показати Капніста в ролі якогось російського урядового аганта. Ці спроби жалюгідні й смішні, як і недавня спроба радянської історіографії намалювати Капніста «російським патріотом», якого марно намагався зробити своїм агентом пруський уряд. Новітні досліді, на підставі архівних матеріалів, цілковито доводять широкий громадський характер місії Капніста й серйозність її підготовки, тим самим стверджуючи думку М. Грушевського про існування «гуртка Капніста», якоїсь групи міцних людей — українських патріотів. Такий гурток справді був, але він мав ширше громадсько-політичне й національно-культурне значення, ніж це уявляв собі Грушевський. Це було коло осіб, що входили до Новгород-сіверського українського патріотичного гуртка 1780-1790-их років.

В. В. Капніст мав винятково широкі особисті, фамільні й громадські зв'язки на Україні, і то по всіх трьох намісництвах колишньої Гетьманщини, та й взагалі на Лівобережній і Південній Україні. Годі й казати про Київське намісництво, до складу якого входила тоді рідна Капністові Миргородщина з його Обухівкою й де серед дідичів, вищої губерніяльної адміністрації й шляхетських маршалів у Капніста було чимало родичів, друзів та однодумців. Аджеж серед шляхетства Київського намісництва діяли тоді такі люди, як, приміром, близький свояк Капніста (через Танських і Дунин-Борковських) — Петро Іванович Симоновський, згодом голова Київського Верхнього Земського Суду, палкий український патріот і автор відомого «Краткого описанія о козацкомъ малороссійском народѣ и о военныхъ его дѣлахъ». Були родичі й знайомі Капніста серед шляхетства Чернігівського намісництва, де він якийсь час (1781) служив (Дунин-Борковські, близькі родичі Капніста, Лизогуби, Капністові свояки, та інші). А найбільш інтересні для нас зв'язки В. Капніста з Новгород-сіверським намісництвом, де він також мав багато родичів і свояків (окрім Дунин-Борковських, зокрема А. Я. Дунин-Борковського, одруженого з К. М. Ширай, ще рідний брат П. І. Симоновського — Данило Симоновський та інші), знайомих (між іншим, він, мабуть, був знайомий з О. К. Лобисевичем, теж його, хоч і далеким, свояком, з яким він мав чимало спільних друзів і знайомих)²⁾, друзів і однодумців (серед учасників Новгород-сівер-

²⁾ Зокрема, Київський катедральний протоієрей Іван Леванда, Іван Григорович Туманський та інші.

ського гуртка, а також серед молодих українських старшин, які служили тоді в російській армії). Особливо цікаві з цього погляду стосунки Капніста з Гудовичами, зокрема з опальним тоді генералом Андрієм Васильовичем Гудовичем, його близьким свояком (через Дунин-Борковських), сусідю (Обухівка була дуже близько від одного з головних маєтків Гудовича — Сорочинець, Миргородського повіту) і, мабуть, однодумцем, а головне — видним представником опозиції політиці Катерини II, людиною з великими міжнародно-політичними зв'язками (зокрема в Пруссії, де він здавна, ще в 1761-1762 років, був знайомий з першим міністром гр. Герцбергом). На нашу думку, саме Андрій Гудович зв'язав Капніста з лідерами «новгород-сіверців», виразна національно-політична лінія яких була дуже близька до засад і цілей Капністової акції 1791 року, — а з другого боку, він міг скерувати закордонну акцію новгород-сіверських патріотів (і Капніста) в певному, колись добре знайомому йому, напрямку.³⁾

А втім, самими українськими зв'язками не вичерпується питання про політичну підготовку місії Капніста. Бо є підстави думати, що українські автономісти в своїй антиросійській акції послуговувалися також деякою підтримкою російської політичної опозиції. Звичайно, ми далекі від думки про *організаційний* зв'язок між російською опозицією й українською іредентою. Але гадаємо, що не слід недоцінювати певного інтересу (далеко не завжди неприхильного) з боку деяких кіл російської громадськості кінця XVIII століття до українського національно-визвольного руху. Аджеж мусили мати українофільські настрої Рилеева свою *Vorgeschichte*, що її, хоч і не легко, все ж можемо добачити в часи Катерини II і Павла I. Не зупиняючися тут спеціально на питанні про російську політичну опозицію того часу (це питання, зрештою, дуже мало висвітлене і в російській історичній науці), вкажемо тільки на можливі канали, якими йшли стосунки між українською іредентою (зокрема в особі Капніста) й російськими опозиціонерами.

Передусім існував контакт між українськими автономістами й російською інтелігенцією в Петербурзі. В російській столиці наприкінці XVIII століття було повним-повно українців, і то кращих представників української інтелігенції, які служили скрізь — у гвардії, в Сенаті, Синоді, колегіях (зокрема, Чужоземних справ, Адміралтейств і Медичній), в Академії наук, військових школах (корпусах — Морському, Сухопутному, Артилерійському, Інженерному), Державному банку тощо. Вони утворювали в Петербурзі поважну й досить авторитетну українську колонію, яка численними нитками була пов'язана з поступовою російською інтелігенцією й

³⁾ Про це докладніше в нашій статті «До питання про місію Капніста 1791 року» («Краківські вісті», 1943, ч. 129).

навіть керівними урядовими колами Росії, але, разом з тим, зберігала найщільніший зв'язок з своєю батьківщиною. І культурне, і політичне життя російської столиці розвивалося тоді під сильним впливом українців. Відповідні зв'язки йшли з російського боку — через Радіщева (дуже близького до української колонії і особисто, бо він був одружений двічі з українками-сестрами Рубановськими, племінницями його друга й товариша по Ляйпцігському університету А. К. Рубановського), Новікова (масонські ложі, де було чимало українців⁴) і з українського боку — через Капніста (літературний гурток Державіна) та інших. Різними шляхами (зокрема, масонським — через Баженова і Львова або через знайомого Державіна — Михайла Антоновського⁵) ці зв'язки доходили аж до самого шефа російської опозиції — вел. кн. Павла Петровича, що здавна виявляв свою прихильність до України і українців (ще під впливом голштинських традицій Гатчинського двору), протегував їм, особливо військовим (тим, що служили в голштинській гвардії його батька — Петра III: А. Гудович, В. Ханенко, С. Карнович, О. Милорадович, Максимович, Борсук, Жураковський та інші, — і в його власних гатчинських військах: М. Котлубицький, П. Капцевич та інші), вживав українських слів тощо. Навіть у найближчому оточенні великого князя були українці (приміром, його флігель-ад'ютант, згодом генерал Микола Осипович Котлубицький, син асесора Колегії закордонних справ, конотопського дідича Осипа Григоровича Котлубицького й дружини його з роду Миклашевських, автор цікавих спогадів).

⁴) В масонських організаціях, близьких до Новікова, брали участь українці: С. І. Гамалія, Ф. Я. Дубянський, М. І. Антоновський, А. В. Могилянський, Л. М. Максимович, Л. Я. Давидовський, М. І. Багрянський, Кочубей, Прокопович-Антонський та інші. Цікаво, що коло 1789 асесор Білоусович, що був зв'язаний через І. В. Лопухіна з Новіковським масонським товариством, заснував масонську ложу в Кременчуці, але в 1792 році вона була «въ недѣйствіи». Обухівка — недалеко від Кременчука, й листування та інші зносини Капніста з Петербургом в 1780-их рр. йшли через Кременчук. Зрештою, сам Капніст був масоном.

⁵) Михайло Іванович Антоновський (нард. 1759), мартініст, українець з Борзни, вихованець Київської Академії й Московського університету, секретар Адміралтейств-колегії (1786), президентом якої був тоді генерал-адмірал вел. кн. Павло Петрович; згодом бібліотекар імператорської Публічної бібліотеки, людина, як на той час, дуже вчена, автор «Исторіи о Малой Россіи», опублікованої у виданні І. Г. Георгі «Описание всѣхъ обитающихъ въ Россійскомъ Государствѣ народовъ», СПб, 1799, ч. IV, і низки інших творів та перекладів, а також цікавих, хоч і трохи фантастичних, «Записок».

Недарма ж в українських колах виникла думка про гетьманство Павла Петровича.

В. Капніст був добре відомий цесаревичу. Його міг представити або Державін⁶⁾, або М. О. Львов, що був зв'язаний з Павлом Петровичем міцними масонськими стосунками й мав на нього великий вплив (і безпосередньо, і через свого вчителя в архітектурі — Баженова, великого прихильника й конфідента цесаревича й, до речі, приятеля Г. А. Полетики). Великий князь протегував Капністові (це могло йти також через Гудовичів.⁷⁾ В родині Капністів збереглася звістка про те, що Павло I мав нагородити Капніста великими маєтками. С. В. Скалон згадує, що про Павла I батько її «не мог и впоследствии говорить равнодушно, рассказывал нам всегда с особенным чувством уважения многие истинно благородные и великодушные поступки этого монарха». Свою «Ябеду» Капніст присвятив Павлові I такими словами:

Монархъ! Принявъ вѣнецъ, Ты правду на престолѣ
Съ Собою воцарилъ: Вельможа въ пышной долѣ,
И рабъ, въ поту лица ядущій хлѣбъ дневный,
Какъ передъ Богомъ, передъ Тобой равны.

і недарма згадує в цій присвяті Капніст:

Но бывъ по мѣрѣ силъ споспѣшникомъ Твоимъ. —

В цих словах чути натяк на старі політичні зв'язки між ними.

Нарешті, українська іредента в 1780-1790-их роках могла розраховувати, якщо не на пряму підтримку, то принаймні на співчуття з боку фельдмаршала Рум'янцева, одного з лідерів російської опозиції й близького конфідента вел. кн. Павла Петровича. А від нього, імперського намісника на Україні і водночас головнокомандуючого «Українською армією» на театрі війни, дуже багато залежало. Жило і діяло ще покоління, яке добре пам'ятало, що його генерал-губернаторство прийшло на Україну не «яко роса на пажить и яко иней на руно» («Історія Русов»). А ось представник цього ж покоління, автор «Історії Русов», палкий український патріот і ідеолог української державности, оцінюючи наслідки діяльності Рум'янцева, згадує про те, що «онъ дѣйствительно оправдалъ надежды патриотическими своими поступками для его блага». Є всі підстави твердити, що «Історія Русов» тут висловила думку українського громадянства

⁶⁾ Перша дружина Державіна — Катерина Яковлівна Бастідон була «молочна сестра» великого князя, і Державін називав його в одному листі (1780) «милостивѣйшимъ покровителемъ семьи моей».

⁷⁾ Павло I, за словами Ф. Булгаріна, «покровительствовалъ всему роду Гудовичів «за безпредѣльную вѣрность и преданность одного Гудовича» (А. В. Гудовіча) Петрові III.

того часу. Недарма П. В. Завадовський писав Рум'янцеву 1790, що на Україні його «обожають». Для українських автономістів 1780-1790-их років не були секретом такі факти, як ворожість Рум'янцева (та й цілої його армії) до Потьомкіна (пригадати гостру скаргу Капніста на «тиранію Потьомкіна»), опозиція старого фельдмаршала політиці російського уряду під час другої турецької війни (ця опозиція набирала форм одвертого непослуху наказам імператриці), усунення Рум'янцева від керування вищою адміністрацією на Україні (починаючи з 1789 року), яке було доручене 1790 Тульському й Калузькому генерал-губернаторові, генералу М. М. Кречетнікову; його (Рум'янцева) тодішня демонстративна прихильність до відомих діячів українського автономізму другої половини XVIII ст. (брати Іван, Петро і Яків Михайловичі Скоропадські, Г. К. Долинський, Г. А. Полетика, П. Г. Коропчевський, О. К. Лобисевич та інші), дружні, майже родинні (кумовство) стосунки фельдмаршала з багатьма українськими шляхетськими фаміліями, рішуча перевага українців у його фельдмаршальському штабі, серед урядовців його величезних мастків і в його особистому оточенні (В. В. Гудович, П. Г. Дубовик, А. Г. Іваненко, П. І. Миклашевський, М. К. Мосціпанов, М. Р. Політковський, В. І. Скоропадський, М. М. Стороженко, І. М. Ханенко, О. Г. Подлузький, І. Я. Селецький, О. Г. Туманський, А. І. Чапа та інші), дружба його з О. А. Безбородьком і особливо П. В. Завадовським, нарешті, виразна нехоть Рум'янцева до Москви й відома всім його прихильність до української мови тощо. Будь-що-будь, українська традиція XIX ст. мала поважні підстави добре ставитися до Рум'янцева.⁸⁾

Та найголовніше значення за тих обставин мала військова підготовка повстання. Українські політичні діячі, і серед них Капніст, добре розуміли, що тільки маючи власну військову силу, українські автономісти могли сподіватися реальної допомоги з боку закордонних політичних чинників, а головне — тільки ця військова сила могла забезпечити Україні здійснення її національно-державних прагнень супроти зажерливих апетитів її могутніх сусідів. У цей час Україна-Гетьманщина переживала велику кризу своєї військової організації. Російський уряд на початку 1780-их років скасував старий козацький устрій України. Козацькі полки й сотні були ліквідовані, і, замість старих 10 козацьких полків, були утворені 1784 р. 10 шестиескадронних карабінерних полків, що мали, як особливий корпус регулярного війська, під назвою «Малоросійская конница», ввійти до складу російської армії. Але реформа зупинилася на півдорозі. Українські карабінерні полки зберегли сильні рештки своєї територіяль-

⁸⁾ Докладніше про це в нашій розвідці «Українські автономісти 1780—1790-их рр. і гр. П. Рум'янцев-Задунайський» (рукопис).

ної організації, а головне — вдержали свою стару, місцеву українську старшину. Отож, українські карабінерні полки в складі російської армії являли собою фактично майже автономну організацію, тим небезпечнішу для російського уряду, що і старшина, і козацтво карабінерних полків добре пам'ятали колишню козацьку «вольність» і одверто жалкували за нею. Серед цих українських полків російської армії поширювалося тоді велике невдоволення також з приводу того, що вони, входячи до складу армії Рум'янцева, були упосліджені (передусім матеріально і технічно) супроти армії Потьомкіна, а тим самим особа Потьомкіна, який взагалі не користувався доброю славою серед лівобережноукраїнського шляхетства (на Південній Україні було інакше), ставала ще більш одіозною. Якщо ця організація взагалі творила потенціально загрозу російському пануванню на Україні, то її гостре невдоволення російською політикою та її реформами на Гетьманщині було цілком реальною силою, що в руках українських автономістів ставала дуже небезпечною для Росії зброєю, а, з другого боку, воно неминуче активізувало українську іреденту, надто ж за обставин важкої війни з Туреччиною і Швецією й напередодні сподіваної війни з Пруссією.

Капніст прекрасно розумів значення військової сили, зокрема українських карабінерних полків, тим паче, що він був, очевидно, зв'язаний з деякими українськими старшинами тих полків, приміром, із своїм родичем (власне, свояком) гр. Василем Васильовичем Гудовичем (молодшим), полковником Київського карабінерного полку в 1784—1794-их рр., який в 1787—1794-их рр. був «неотлучно» при фельдмаршалі Рум'янцеві, або з Михайлом Павловичем Миклашевським, на той час полковником Стародубського карабінерного полку. Але для українських автономістів, в тому числі для Капніста, було зовсім ясно, що тільки відновлення українського козацького війська створить належну військову базу для визволення України з-під російського ярма та відродження українського державного буття. Отож на початку 1788 року Капніст складає й подає Катерині II проект відновлення козацьких полків на Україні («Положеніе, на какомъ можетъ быть набрано и содержано войско охочихъ козаковъ»)⁹). Це мало бути окреме козацьке кінне військо, складене з добровольців, під командою власної старшини, частково виборної (сотенна старшина), фактично не зв'язане з російською армією. Проект Капніста зустрів критику з боку гр. О. Безбородька, який боявся, щоб «отноудь то не имѣло вида прежняго

⁹) Мабуть, з цим проектом була зв'язана подорож Капніста до Петербургу 1788 і перебування його там в 1788—1789-их рр., під час якого він міг відбутися якісь, на жаль, ближче нам невідомі, наради з представниками російської опозиції й поінформуватися про її настрої та плани.

гетманства», й тому заперечував проти окремішности козацького війська й виборности старшини, хоч загалом погоджувався з проєктом, як і Потьомкін, який назвав проєкт «полезнымъ» і вважав «быть ему по образцу донскихъ казаковъ». В такому вигляді проєкт відповідав тодішнім мілітарним і політичним інтересам російського уряду, який був тої думки, що — як писала Катерина II Потьомкінові 6. VII. 1789 р. — «умноженіе войскъ казачьихъ, къ которымъ въ свое время могли бы присоединиться и заграничные наши единовѣрцы, весьма нужно». Але реалізація цього була передана Потьомкінові, отже перенесена на територію Південної України. Ясна річ, що це нічого спільного не мало з проєктом Капніста, як і проголошення Потьомкіна 10. I. 1790 року «великимъ гетманомъ Нашихъ козацкихъ Скатеринославскихъ и Черноморскихъ войскъ» аж ніяк не було відновленням традиційної форми української козацької держави. Зрештою, для російського уряду це мало суто кон'юнктуральний характер. Р. 1794 той же Безбородько писав гр. О. Р. Воронцову: «ежели въ 1790 году хотѣли употребить подобное крайнее средство (мова мовиться про відновлення козацького війська на Україні — О. О.), то самая уже крайность нашего положения того требовала. Мы были въ войнѣ съ Шведами и Турками, ожидая ея отъ Англии и Пруссии. Поляки, на то время весьма сильные, противу насъ были готовы. Надлежало потому искать способовъ къ ихъ истребленію независимо отъ нашихъ операций... Теперь мы не въ такомъ крайнемъ положеніи. Украина, Подолия и Волянь наши. Слѣдовательно было бы возмутить свой собственный народъ, помнящій времена Хмельницкаго и склонный къ казачеству. Тутъ сдѣлалася бы военная нація и тѣмъ опаснѣе, что и Малороссія (Гетьманщина — О. О.) заразилася бы тотчасъ тѣмъ же духомъ, а за нею и его (Потьомкіна — О. О.) губернія (себто Південна Україна — О. О.). Отъ чего вышла бы новаго рода революція, въ которой, по крайней мѣрѣ, принуждены будемъ возстановлять гетманство, дозволять многія нелѣпыя свободы и, словомъ, терять то, чѣмъ смирно и тихо на вѣки бы владѣли».

Тим часом війна йшла далі, все більш ускладнюючи становище Росії. Ніхто не міг сказати, звідки саме — чи з півдня, чи з заходу — насувалася воєнна загроза для імперії. Це особливо виявилось в 1790—1791-их рр. Недарма ж 1790 року російський уряд перевіряє стан мобілізаційної готовости на Україні, зокрема в Києві і Переяславі, де переводиться репарація укріплень. Були вжиті заходи для військової підготовки київських та переяславських міщан. Ці міські збройні формації мали бути підпорядковані «великому гетьманові» Потьомкінові. До того ще внутрішнє становище на Лівобережній Україні було дуже напружене. Саме 1791 року генерал-губернатор Кречетніков завдав чималого вдару сподіванкам багатьох тисяч українських шляхетських (здебільшого козацьких) фамілій, які

прагнули російського дворянства. Це викликало велике невдоволення не лише серед дрібношляхетської маси. Можна думати, що дворянські зібрання 1790—1791 років на Лівобережній Україні (приміром, новгород-сіверське дворянське зібрання, що закінчилося 19 червня 1790 року) були дуже бурхливі. Звичайно, там, на прилюдних зборах, не обговорювали українських державно-політичних питань. Але в кулуарах дворянських з'їздів могли бути різні цікаві зустрічі, інтимні бесіди, далекоюсяглі пляни... Також настрої українського міщанства не міг не турбувати російський уряд.¹⁰ Взагалі настрої на Україні був дуже тривожний. Скрізь виникали великі пожежі (зокрема, в Глухові 1790 року, в Новгороді-Сіверському 1791 року тощо). Незалежно від того, звідки сподівалися головного вдару (чи з боку Туреччини, чи з боку Пруссії й Польщі), факт величезного напруження військово-політичного становища Російської імперії дуже яскраво засвідчений мобілізаційними готуваннями на Україні, ще і в центрах, надто віддалених від кордонів Туреччини й Пруссії. Російський уряд не міг не боятися свого українського запілля. Але цього не могли не знати українські патріоти.

III

За цих обставин, в українських політичних колах виникає думка про звернення по допомогу до міжнародних чинників, зокрема до можливого головного ворога Росії — Пруссії. У квітні 1791 року до пруського державного й кабінет-міністра графа Герцберга (Ewald Friedrich Hertzberg, 1725—1795) звернувся з листом невідомий йому особисто український шляхтич Капніст. Він писав (французькою мовою): «Благаю Вашу Ексцеленцію вибачити мою вільність, що з нею звертаюся безпосередньо до Вас. Вельми важлива держава справа, що привела мене з далекої країни до Вашої Ексцеленції, вимагає швидкого рішення й найбільшої таємниці. Отож, наслідуюся благодати Вас дати мені окрему аудієнцію; моя місія така, що її можна довірити лише Вашій Ексцеленції». Міністер прийняв автора листа. Це був надвірний радник (Conseiller de Cour) і урядовець державних фабрик (un emploi dans les fabriques)¹¹ Капніст, який в конфіденційній розмові (24 квітня) заявив міністрові, що він надісланий своїми земляками («par les habitants de ce pays-là»; мова про «la Petite-Russie ou Ukraine Russe»), які, доведені до крайнього розпачу тиранією російського уряду, зокрема князя Потьомкіна, хотіли б знати, чи можуть вони, в разі війни (Пруссії з Росією), числитися на протекцію пруського короля, коли вони

¹⁰ Див. вище, прим. 7.

¹¹ Ця вказівка Герцберга остаточно розв'язує питання, хто саме був цей Капніст — В. В. чи його брат Петро.

спробують скинути російське ярмо (dans lequel cas ils tacheroient de secouer le joug Russe). Капніст пояснив, що справа йде про країну колишніх запорозьких козаків («Військо Запорозьке»), в яких відібрано всі їх привілеї, а їх поставлено на стопу росіян (en les mettant sur le pied des Russes); що там утворено 28 кавалерійських полків, кожен по 800 чоловік, які служать Росії, не зважаючи на те, що вони воліли б відновити давню козацьку конституцію (l'ancienne Constitution des Cosaques); що імператриця зформувала 5 губерній — Катеринославську, Харківську, Київську та інші (себто Новгород-сіверську й Чернігівську).

Герцберг ухилився від виразної відповіді, посилаючися на те, що справа війни Пруссії з Росією ще не вирішена і що, в разі війни, від самих українців залежатиме, яке становище займе до них Пруссія. Герцберг трохи побоювався, чи не був Капніст посланий російським урядом, щоб позондувати в Берліні ґрунт. Але сам же Герцберг відкидав подібну можливість (quoiqu'il — Капніст — n'en ait pas la mine exterieure). Очевидно, особа Капніста і його пропозиція справили на Герцберга не абияке враження (Капніст, справді, дуже не подібний був на різних бельгійських, польських, угорських, балкансько-слов'янських політиків, а нерідко просто авантюристів, які шукали тоді пруської політичної й військової допомоги для своїх цілей та акцій), і він досить прихильно рекомендував його королеві Фрідріхові Вільгельмові II. „cet émissaire (Капніст) a assez bonne mine et m'a parlé d'une manière assez prévenante", — писав він королеві. Але Фрідріх Вільгельм II поставився до справи дуже холодно, мабуть, головню, з уваги на свої тісні стосунки з російським престолонаслідником, з яким він був зв'язаний ще й масонськими узами, а, можливо, також і з особистої антипатії до свого бувшого фаворита Герцберга, доля якого тоді вже була вирішена (він того ж року дістав відставку). Так чи інакше, король 25 квітня 1791 року схвалив позицію свого міністра в цій справі.

Але суттю відповідь пруського уряду була цілком ясна: це була безумовна відмова. Правда, обидві сторони не вважали пересправи за закінчені, і Капніст домовився з Герцбергом, що зв'язковим, в разі можливого продовження переговорів, буде його брат Петро Васильович, що тоді подорожував по Європі і, безперечно, був утаємничений в акцію брата. Характерно, що в цей же час російська політична опозиція, зокрема через вел. князя Павла Петровича та його конфідентів, провадила також таємні переговори з Пруссією про допомогу проти тодішнього російського уряду. Але всі ці переговори не довели ні до чого. Пруссія, з уваги на Англію, що відмовила їй своєї підтримки, змушена була скласти угоду з Австрією (Райхенбахська, або Теплицька конвенція) й зректися плянів війни проти Росії й свою агресивну політику звернула в бік революційної Франції, що закінчилося розгромом німців під Вальмі. 1791 року закін-

чується війна Росії з Туреччиною¹²), французькі події чимраз більш об'єднують реакційні держави на континенті для боротьби проти «революційної гідри», і, замість війни з Росією, Пруссія любісінько ділить з нею нову польську здобич (другий розбір Польщі).

Треба сказати ще кілька слів з приводу берлінської місії Капніста та її невдачі. Чому саме українські патріоти вдалися тоді по допомогу до Пруссії? Поза всяким сумнівом, лівобережноукраїнська інтелігенція XVIII ст. мала досить міцні, традиційні зв'язки з Німеччиною. Багато українського шляхетства вчилася (а іноді й учило) в німецьких університетах, цікавилася німецькою філософією, наукою й культурою, іноді друкувало там свої праці, а найчастіше купувало там книжки (не тільки німецькі), нерідко володіло німецькою мовою, а разом з тим провадило з давніх давен широку торгівлю з німецькими країнами (в тому числі через пруський порт Кенігсберг або через Вроцлав). Німецька культура, в силу цих обставин, не чужа була українській шляхетській інтелігенції. Але специфічно пруські риси не могли бути популярними на Україні, з її традиційним духом демократизму, тим паче, що і в Німеччині (навіть у самій Пруссії) XVIII ст., вихованій на французькій просвітній літературі, ці пруські риси не були в пошані. І те, що українські автономісти звернулися по допомогу проти Росії до Пруссії, пояснюється лише тим, що, за тогочасних умов, тільки Пруссія (яку тоді підтримувала Англія), могутня країна з першорядною армією, з багатим скарбом, яка відкрито готувалася до війни проти Росії, могла допомогти Україні. Інших зовнішньополітичних можливостей тоді в українських автономістів не було. Отже, звернення до Пруссії було неминучим, тим паче, що й польська партія реформи («конституціоналісти 3 травня»), й російська політична опозиція шукали собі допомоги саме там і могли підказати цей шлях також українській іреденті. Так чи інакше, місія Капніста до Берліну виходила не тільки з більш-менш правильної оцінки міжнародної політичної ситуації, але також і з як слід вибраного моменту — зайвий доказ на те, що за Капністом стояли дуже поважні й добре поінформовані політичні кола. Не їх вина, що зміна загальноєвропейської політичної ситуації знову загнала українську справу в глухий кут російсько-українських відносин.

Інша річ, наскільки правильна була *взагалі* орієнтація України на *закордонну* допомогу в боротьбі проти Росії. Не аналізуючи цього питання в його суті (ця надто широка й складна проблема виходить далеко за межі цього історично-біографічного нарису), мусимо підкреслити традиційність орієнтації українських автономістів на міжнародну ситуацію й закордонну

¹² Ще раніше закінчилася війна Росії із Швецією (Верельський мир 14. VIII. 1790 р.).

допомогу (Б. Хмельницький, П. Дорошенко, І. Мазепа, П. Орлик та інші). Так було до Капніста, так було й після нього. Отже, політика українського автономізму кінця XVIII ст. з цього погляду була безпосереднім продовженням політики Мазепа й Орлика. В основі цього була не служба інтересам чужої держави, навіть не помилковий політичний розрахунок, а ясне розуміння того, що українське питання — проблема міжнародна й може бути розв'язана тільки міжнародним шляхом. Саме цієї міжнародної допомоги шукали українські автономісти наприкінці XVIII ст., але її не знайшли. І коли не справдилась надія на пруську допомогу, дехто з них (переважно молодь) звернув свої погляди в бік революційної Франції, але консервативна більшість, налякана радикалізмом Французької революції, сподівалася досягти українських цілей шляхом порозуміння з Росією. Але — і це було найважливішим наслідком невдачі місії Капніста 1791 року — поважна частина українських патріотів почала усвідомлювати собі ту істину, що справа визволення України й відродження незалежної Української держави — це справа передусім самих українців, — ідея самостійности й незалежности української національно-визвольної боротьби, що з такою силою втілена була тоді у вікопомній «Історії Русов».

В цьому й був головний сенс акції Капніста 1791 року.

IV

З того часу В. Капніст надовго зникає з громадського обрію. Акція Капніста мала дуже конспіративний характер і, очевидно, не виходила за межі вузького кола однодумців. Впадає в око вже той факт, що вона залишилася невідомою російському урядові і, будь-що-будь, не пошкодила Капністові та іншим учасникам справи. Можна думати, що тут Капністові допомогли й його російські спільники. Не можна випускати з ока, що фактичний представник російського уряду в Берліні М. М. Алопеус (1748-1822) був одвертий прихильник Пруссії, отож, міг замовчати Капністову акцію перед своїм урядом, так само, як він приховав од нього, очевидно, відомі йому таємні зносини вел. князя Павла Петровича з пруським двором. Але особисто Капніст безперечно важко переживав невдачу своєї місії й крах своїх політичних плянів. До кінця царювання Катерини II він був у відставці й жив тихо й майже безвиїзно в Обухівці, іноді відзиваючися листовно до петербурзьких друзів, зокрема до Державіна, або зрідка приїжджаючи до столиці (приміром, 1793). 1796 року у Петербурзі (з друкарні Медичної колерії) вийшла в світ збірка творів Капніста. В цей час іде нова й велика літературна праця Капніста, що мала виняткове (на жаль, не оцінене як слід і досі) громадсько-політичне значення. Він творив свою «Ябеду».

Сучасники по-різному оцінили великий твір українського поета. Ф. Вігель писав: «Он (Капніст) много написал стихов и весьма хороших и, заключив поприще свое великим творением своим, называемым „Ябеда“, опустился на лавры. Не обращая внимания на наши слабости, пороки, на наши смешные стороны, он в преувеличенном виде, на позор свету, представил преступные мерзости наших главных судей и их подчиненных. Тут ни в действии, ни в людях нет ничего веселого, забавного, а одно только ужасающее, и не знаю почему назвал это комедией». Інакше підійшов до «Ябеды» молодший сучасник епохи Капніста, що, проте, відбивав у своїх спогадах думки й оцінки дружнього кола сучасників Капніста (державінського літературного гуртка), — М. О. Дмитрієв (племінник І. І. Дмитрієва). Відмічаючи, що «слозь „Ябеды“ грубъ и шероховатъ, хотя и силенъ», він писав: «Комедія Капніста „Ябеда“ была нѣсколько времени забыта, какъ піеса старая. Очень жаль! Нынче опять иногда ее играютъ на театрѣ. Это одна изъ тѣхъ комедій, которыя дѣлаютъ честь не только автору, но всей литературѣ. Сила ея изумительная! Есть такія мѣста, въ которыхъ порокъ, не теряя стороны комической, доходитъ до трагической силы: такова, напримеръ, ужасающая нравственное чувство, оргія членовъ палаты. — Вотъ право Капніста на безсмертіе...».

Дослідники давно вже зауважили, що «Ябеда» була ідейною попередницею «Ревізора» (та деяких інших творів) М. Гоголя. Це, безперечно, так. Але літературознавці упустили з ока два основні моменти: це історично-документальний характер «Ябеды» і її глибокий філософсько-етичний зміст. Передусім «Ябеда» відбиває багато побутових рис російської системи судівництва на Україні і взагалі російсько-української бюрократії 1780-1790-их років. Відомо, що чимало сатирично-побутового матеріалу дала Капністові багатолітня земельна тяжба Капністів з Тарновськими¹³⁾ та, мабуть, і інші подібні судові справи, що так звичайні були тоді серед українського шляхетства. Але особиво цікаво, що в «Ябеді» зустрічаємо майже портретно поданих людей, відносини, побут лівобережно-українського губерніяльного центру кінця XVIII століття. Хіба не можна впізнати у Кривосудові, якому дано таку оцінку:

... Дому господинъ, гражданскій предсѣдатель

Есть сущій истины Іуда и предатель —

голову Новгород-сіверської палати цивільного суду (1786-1793) — І. Я. Селецького, що користувався в колах українських патріотів дуже незавидною репутацією. Того Селецького, що, будучи губерніяльним прокурором у Чернігові в 1780-их роках, «бѣгая по домамъ, разглашаетъ, якобы Государыня лишила многихъ бѣлорусскихъ дворянъ дворянства за то, что они

¹³⁾ Почалася в 1780-их рр. і тяглася до 1801 року.

при розборѣ дворянства давали свідѣтельства, подобныя нашимъ свідѣтельствамъ¹⁴⁾, и сими ложными клеветами многіе смущаются ко вреду бѣдныхъ и требующихъ справедливой помощи людей» (слова А. А. Полетики в листі до брата — Г. А. Полетики в липні 1784 року). Ну, як не згадати тут Кривосудова, який каже:

Я былъ бы очень радъ,
Когда бъ въ крестьянску чернь, чтобъ носа не вносили,
Всѣхъ мелкотравчатыхъ дворянъ перекрестили.

А тирада Доброва:

Не знаю, какъ сказать: иль Ангелъ, или бѣсъ,
Внявъ челобитчиковъ умильному моленью,
Присутственны мѣста всѣ предалъ всесожженю;
А какъ домовъ такихъ нельзя здѣсь вдругъ найти,
Гдѣ выгодно суды могли бы помѣстить,
То Предсѣдатель нашъ въ свой домъ вмѣстилъ Палату,
Съ казны за то себѣ пріобрѣтая плату, —

чи не чудова ілюстрація до сухого документального оповідання про страшну пожежу в Новгороді-Сіверському 1791 року, що знищила всі «Присутственныя мѣста», яким потім довелось тулитися по приватних будинках.

Історичне значення «Ябеды» полягає в тому, що вона яскраво, майже документально малює той глибокий моральний розклад, який, на справедливу думку Капніста та його спільників, принесла на Україну російська губерніяльна реформа і взагалі вся російська централістична політика на Україні. Якщо «Ода на рабство» застерігала проти *можливих* (майбутніх) небезпек для волі й добробуту України від нівеляційної політики Росії 1780-их років, то «Ябеда», у винятково сильній, сатиричній, де комедія підноситься до верхів'їв трагедії, формі, одверто кидає своє невблаганне „J'accuse!“ на підставі страшної картини дійсного стану російського судівництва на Україні. З цього погляду «Ябеда» була безпосереднім продовженням «Оды на рабство» й становить дуже важливу ланку не тільки в літературній, а й в громадсько-політичній діяльності Капніста.

Але «Ябеда» має й глибший, філософський сенс, і це робить її визначним твором європейської літератури. Бо в ній з винятковою — ми сказали б, шекспірівською силою змальовані людські пристрасті й пороки. Зокрема, сцена оргії членів палати, справді, далеко виходить за рамки провінційного чиновницького побуту. Капніст подав тут художнє втілення

¹⁴⁾ Мова мовиться про так звані «свідѣтельства 12 дворянъ», які вважалися тоді законним доказом шляхетського походження претендентів на російське дворянство.

морально-філософської ідеї осуду пороку й злочину. Нехай у цій сцені чимало переборщено, аж до шаржу, вона своєю трагічною, надлюдською силою перевершує аналогічні сцени в споріднених творах Гоголя.

Сучасники, звичайно, розуміли (бо й знали) це ліпше, ніж пізніші дослідники. «Ябеда» могла з'явитися у світ і на сцені лише за Павла I, в 1798 році, і то для того лише, щоб потім довго пролежати під «спудом» російського театрального репертуару. Вона була не тільки по губерніяльній реформі Катерини II на Лівобережній Україні, але й по всій російській централістичній політиці на Україні.¹⁵⁾ Бо заключні слова «Ябеды»: «Жить ябедой и тѣмъ: что взято, то и свято» можуть бути епіграфом не тільки до неї, але й до цілої історії російського панування над Україною XVII-XVIII століття.

V

За Павла I на короткий час Капніст повертається на державну службу (ще 1797 року він приїздить до Петербургу в своїх маєткових справах), але на цей раз ближче до свого улюбленого мистецтва. 1799 року (31. X) Капніст, у чині колезького радника, був «причисленъ къ театральній дирекції и назначенъ на должность по рассматриванію всѣхъ пьесъ и переправливанію оныхъ». Але ця служба недовго забирала увагу Капніста. «Дней Александровыхъ прекрасное начало», з його девізом — керувати Російською імперією «въ духѣ въ Бозѣ почивающей дражайшія бабки Нашей» (Катерини II) прозвучало для українських патріотів похоронним дзвоном. Хоч які були куці павлівські реформи на Україні і як далекі вони були від жадань і сподіванок українських патріотів, але повернення, хай часткове, до установ і порядків часів Катерини II справді не віщувало українцям нічого доброго. Правда, Капніст написав 1801 року оду «Память ноября 6 дня 1796 года», в якій вихваляється Катерину II, але це була, мабуть, тільки неминуча данина часові й обставинам, можливо, навіть з метою самоохорони, бо всім відоме було добре ставлення Павла I до Капніста. Капніст тяжко переживав державний переворот 11 березня

¹⁵⁾ «Ябеда», як і взагалі творчість Капніста, мало досліджена. Зокрема, не вивчений ще авторський текст «Ябеды», «Содержащей в первоначальной редакции более резкую, чем в печатном издании, политическую характеристику царского неправосудия и дикого произвола чиновников» [Д. С. Вабкин, «Слово о полку Игореве» в переводе В. В. Капниста («Слово о полку Игореве». Сборник исследований и статей под редакцией членкорреспондента АН СССР В. П. Адриановой-Перетц. Москва-Ленинград, 1950), стор. 320].

1801 року і як український автономіст, і як людина, що особисто симпатизувала покійному імператорові. 14 серпня 1801 року Капніст подається до димісії з чином статського радника. Він повертається — на цей раз остаточно — на батьківщину й останні два десятиліття свого життя провадить на рідній Полтавщині, якнайближче до своєї Обухівки й того «пріютнаго домика подъ соломой», який він оспівував у своєму прекрасному вірші.

Але така вже була вдача цієї глибоко скромної, заглибленої у свій внутрішній світ людини і, разом з тим, палкого й невтомного українського патріота, що Капніст не міг довго бути осторонь громадських справ. 1802 року він був обраний генеральним суддею I департаменту Полтавського генерального суду. З 24 березня 1812 року до 19 лютого 1818 року Капніст числиться при Департаменті народної освіти; це була, мабуть, сінекура, що її він завдячував своїм впливовим петербурзьким друзям. Постійний учасник різних дворянських зібрань, він нерідко виступає з цікавими промовами, в дусі українського (територіяльного) патріотизму (приміром, промова на дворянському зібранні 1805), які справляли велике враження на сучасників своїм високим громадянським надхненням. Авторитет Капніста був такий великий, що 1820 року він був обраний полтавським губерніяльним маршалом дворянства (1820-1823), і на цьому посту його знайшла смерть.

Ма мало знаємо про громадсько-політичну діяльність Капніста в цей період його життя, хоч саме від цього часу збереглося чи не найбільше джерел, зокрема частина його листування, а також різні спогади про нього. Але, на превеликий жаль, архів Капністів (власне, його рештки, врятовані Українською Академією Наук у 1924 році), де міститься чимало паперів В. В. Капніста (літературні твори, листування тощо), й досі лишається майже недослідженим. Та немає жодного сумніву, що В. Капніст цього періоду був уже не той «бунтар», яким ми звикли бачити його в 1780-1790-их роках. І часи були не ті, і люди не ті, а головне — літа брали своє. Зовсім не треба робити з «графа Капніста» (як його іноді неточно називають: В. В. Капніст ніколи не був і не писався графом)¹⁶), якогось «мятежного вельможу», щось на кшталт ірландського лорда: Капніст, очевидно, не був учасником «Малоросійського таємного товариства» В. Л. Лукашевича.

А втім, неправий був і Д. І. Дорошенко, коли закинув Капністові його оду 1811 року з приводу відкриття в Полтаві «колюмни» на спомин Полтавської перемоги 1709 року. Так, це був «той самий Василь Капніст, що рівно

¹⁶) Графський титул (італійський) був визнаний за нащадками В. Капніста в Російській імперії щойно в 1876-1877-их роках.

20 років перед тим їздив з таємною місією до Берліна шукати для України захисту проти московської тиранії», який тепер «вшанував відкриття цього ганебного для нас монументу спеціальною одою» (Дорошенко). Відомо також, що В. Капніст, як зрештою переважна більшість лівобережно-українського шляхетства, вороже поставився до вторгнення Наполеона до Росії 1812 року. Українське шляхетство і зокрема Капніст, навчений гірким досвідом 1791 року, добре розуміли, що Наполеон розпочав війну проти Росії не в інтересах визволення України (та інших народів), а до того ще політика Наполеона щодо Польщі аж ніяк не могла бути до вподоби українським патріотам. Капніст бере активну участь у творенні українського козацького ополчення 1812-1813-их рр., що, між іншим, мало на меті обороняти Лівобережну Україну від можливого наступу французької армії. Капніст написав тоді поему «Видѣніе плачущаго надъ Москвой росіянина. 1812 года октября 28 дня». Звичайно, автор не оплакує московської пожежі, навпаки, він каже:

И пламя мстительно вертепъ неправдъ пожрало.
Надъ падшими ли здѣсь чертогами скорбѣтъ?

Подаючи яскраву картину соціально-морального розкладу цілого російського суспільства та його адміністрації, Капніст вбачає в московській катастрофі кару Божу за гріхи росіян. І хоч справжня думка вкладає в чужі уста та досить завуальована «патріотичною» фразою і він пророкує остаточну російську перемогу над Наполеоном, поема Капніста була забронена цензурою.

Отже справа не в тому, що «так змінливі в своїх поглядах і переконаннях наші люди» (слова Д. Дорошенка), а в тому, що справді Капніст ні в 1811-1812 роках, ні пізніше не зміняв своїх національних і громадських переконань. Змінилася історична доба, змінилася міжнародна ситуація, змінилося й ставлення провідних українських кіл до проблеми політичної орієнтації України. Покоління новгород-сіверців 1780-их років — а до нього належав Капніст — було захоплене ідеями Американської революції й надхнене її перемогою. Здавалося й вірилося, що й українське визволення буде здобуте тим же шляхом — «консервативної революції» (якщо можна так висловитися) й збройного повстання проти російської влади, підтриманого міжнародними чинниками. Але надія на закордонну допомогу (з боку Пруссії) не справдилася, збройний виступ проти Росії став не тільки неможливим, але й небажаним для українського шляхетства, бо французька революція 1789 року, а особливо її «поглиблення» в першій половині 1790-их років показали українським *шляхетським* патріотам страшну загрозу соціальної революції й знищення цілого суспільно-економічного ладу. «Консервативна революція» на Україні виявилася тоді неможливою, а російський уряд був єдиною твердою владою, що могла втримати й охо-

ронити існуючий громадський лад і порядок. Відтоді увага старшого покоління українських автономістів, до якого належав Капніст, звертається в бік громадської праці й культурно-національного піднесення України в *рамцях Російської імперії*, що неминуче призводило до політичного *компромісу* з російським урядом. Не треба забувати також — новітні дослідники недоцінюють цього — відміни в ставленні тогочасного українського шляхетства до особи царя, династії — з одного боку, й до Росії, народу російського — з другого боку. В той час це були зовсім різні речі. На терені Російської імперії (отже й України) панували ще традиційні феодальні форми політичного мислення, а в них справа *персональної* відданості монархові, взагалі особистий момент у державних стосунках, грали дуже велику роллю. Для українських автономістів XVIII й початку XIX століття ставлення до особи російського монарха, як суверена української держави, було щось зовсім інше, ніж ставлення до російського народу й навіть російської держави. З другого боку, офіційне становище Капніста, так само як і інших українських діячів його стану і віку, вимагало нерідко таких виступів і слів, що аж ніяк не були щирим висловом їх справжніх думок — взагалі велика трагедія всякого більш-менш видатного діяча кожної бездержавної нації, надтож в умовах московського деспотизму. Інша річ, коли б Капністова діяльність цього періоду обмежувалася тільки такими одами (які, зрештою, він писав і в 1780-1790-их рр., на честь Катерини II, Суворова тощо). Але ми знаємо й дещо інше, зовсім протилежне, а скільки ж фактів глибоко підпільної політичної діяльності (а це більше думок!) українських патріотів усіх часів залишилося назавжди захованими від історика!

У своїй, на жаль, неопублікованій (і, здається, не закінченій) розвідці про В. Капніста в 1812-1813 -их рр. Михайло Антонович аналізує один з дуже характерних моментів громадської діяльності Капніста. Мова про роллю Капніста при наборі козацького ополчення 1812-1813-их рр., якому тодішній «малоросійський» генерал-губернатор кн. Я. Лобанов-Ростовський хотів надати загальноросійського характеру. Між генерал-губернатором і полтавським губерніяльним маршалом Д. П. Троцинським виникла сварка, бо Троцинський, як і інші керівні українські діячі, обстоював український вид (себто козацький устрій) цього ополчення. Капніст цілком поділяв думку Троцинського. Захоплений цією справою, він живе навіть якийсь час у маєткові Троцинського — с. Кибинцях. Треба було шукати захисту в Петербурзі проти «злобы Лобанова». Капніст, що вісім літ перед тим посварився з Державіним на особистому ґрунті (вони були перервали всякі стосунки між собою), — в момент, коли слово досить впливового в Петербурзі Державіна могло пригодитися в українській справі, скинув

щось Державін — невідомо. Але відомо, що справа закінчилася згідно з бажаннями українських патріотів. Цей епізод дуже характерний для Капніста, який завжди дбав про *bono publico*. Правду казав Капніст, коли писав у листі до Державіна (18. VII. 1812): «общественныя дѣла были всегда близко къ сердцу моему».

Життя пішло далеко вперед, і Капніст, вірний своїм літературним ідеалам 1780-1790-их років, залишився позаду. Петербурзьке літературне товариство «Бесѣда любителей російскаго слова», що його діяльним членом був Капніст, стояло на правому фланзі російської літератури, плекаючи літературні традиції, які вже стали застарілими. 1815 року, коли М. І. Гнідич, земляк Капніста, розпочав російський переклад «Іліяди», Капніст енергійно обстоює «русское стихосложение» (проти «экзаметровъ», якими переклав клясичний твір Гнідич). Капніст тримає літературний і особистий контакт з такими консервативними діячами й письменниками, як Державін, І. Дмитрієв, В. Озеров, С. С. Уваров (зять великого приятеля Капніста — гр. Олексія К. Розумовського), А. А. Прокопович-Антонський та інші.

Консервативні погляди Капніста стають особливо помітними в його теоретично-літературних студіях останнього періоду. Звичайно, ми не поділяємо думки деяких дослідників (російські автори, а також Закке), що вважають негативне ставлення Капніста до реформ Петра I і пов'язану з цим вимогу позбутися «чужоземного яду» й пам'ятати про звичаї й добродійства предків, — за вияв його реакційности. Годі вже нам дивитися на це російськими очима. Саме з погляду *українських* патріотів петровські реформи з їх централізмом і фактичним скасуванням української державної автономії були явищем негативним, а звичаї предків нагадували українцям про давній козацький устрій та його традиції. Так само не слід вбачати якоїсь реакційности в думках Капніста про те, що руси були нащадками легендарних гіпербореїв, від яких нібито давні греки запозичили свої науки, музику й поезію («Краткое изысканіе о гипербореанахъ и коренномъ російскомъ стихосложеніи» 1814) або що «руську» мову треба розглядати як основу й прамову для інших слов'янських мов, і вона старша за латинську й грецьку, навіть старша за всі інші європейські мови (лист до А. Прокоповича-Антонського). Аналогічні думки були досить поширені серед українських патріотів другої половини XVIII століття. Але, ясна річ, в першій чверті XIX століття вони були вже застарілими.

Будь-що-будь, Капніст ще за життя став клясиком російської літератури. Його твори, зокрема «Оду на рабство» і «Ябеду» високо цінив Пуш-

кін. Вірші Капніста вважалися зразковими. Недарма відомий російський драматург В. Озеров писав Капністові:¹⁷⁾

Теперь, хотя бѣ Эдипъ за скорбною слѣпотой
 Не могъ меня вести къ безсмертью въ путь надежный,
 Стиховъ твоихъ согласьемъ, красотой
 Стиховъ, перу Капнистову приличныхъ,
 Къ безсмертью я дойду, въ досаду злыязычныхъ.

В безперечному ідейному консерватизмі Капніста останнього періоду була одна характерна риса, що мала велике значення для дальшого розвитку української національної ідеї. Поруч із своїми старими теоретично-літературними поглядами, Капніст зберіг незмінними вічні й завжди революційні ідеї українського автономізму. Далекий від революційних ідей і течій тогочасного лібералізму, Капніст до кінця залишився українським патріотом в душі 1780–1790-их років, трохи старомодним і стародумним (це помітно, крім його теоретично-літературних студій, і в його поетичних творах цього періоду, і в його захопленні клясицизмом, особливо Горацієм), але завжди щирим і відданим українській справі. Аджеж саме до цієї — останньої — доби діяльності Капніста стосується наведена вище характеристика його, як ворога Росії, зроблена Вігелем. Ідейний консерватизм тут зовсім не заважав Капністові, як не заважав він і його землякові й молодшому сучасникові — Гнідичу, про якого писав Вігель: «Все, кажется, налагало на него долг благодарности к России, а он питал к ней *совсем* *противное* чувство, которое гораздо после, против воли его, мне часто обнаруживалось в коротких с ним беседах».

Одна з найцікавіших праць Капніста цього періоду — це нещодавно (1950) опублікований його переклад на тогочасну російську літературну мову «Слова о полку Ігореві» з докладним коментарем, що над ним Капніст працював у 1809–1813-их роках. В цьому коментарі, який справді являє собою «первый опыт исторического подхода к изучению „Слова“» (Д. С. Бабкін), Капніст виявив дуже добре знання історії княжої України,¹⁸⁾ географії України, топографії її окремих місцевостей, а особливо україн-

¹⁷⁾ У відповідь на вірші з похвалою трагедії Озерова «Эдипъ въ Афинахъ».

¹⁸⁾ Капніст взагалі цікавився історією України. В його архіві зберігся рукописний збірник, який складається з Літопису Граб'янки, «статтей» В. і Ю. Хмельницьких, Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи, «Пунктів» Д. Апостола 1728 р., наказів К. Розумовського та інших актів і документів XVII–XVIII ст. (останній з них — ордер Рум'янцева 1785 про утворення карабінерних полків).

ської мови та фолкльору. Надзвичайно важливі його численні пояснення т. зв. темних місць «Слова» за допомогою живої української мови, — метода, що дала такі плідні наслідки в дальших студіях над цією славною пам'ткою староукраїнської літератури.

Та консерватизм Капніста першої чверти ХІХ ст. свідчив про те, що старе покоління українських патріотів вже не відповідало новим вимогам життя й дальшої боротьби за національну самостійність і визволення України. Потрібні були нові ідеї й нові люди.

Тихо й малопомітно пройшли останні роки Капніста серед бурхливих подій такої бурхливої епохи, як перша чверть ХІХ століття. Ми ще мало знаємо про нього в цей час, та й докладне дослідження його філософії виходить за межі й можливості цього нарису. Капніст здебільшого жив в своїй Обухівці,¹⁹⁾ пише, але мало,²⁰⁾ листувався з друзями (Державін, гр. О. К. Розумовський, Д. П. Трощинський, кн. М. Г. Репнін, В. С. Томара, кн. М. А. Цертелев, протоіерей І. Леванда, В. С. Попов, В. О. Гоголь та інші), приймає їх у себе (приміром, Державіна 1813 року і, здається, ще 1819, в дорозі до Криму), іноді сам гостює в них (особливо в гр. О. К. Розумовського в його затишному Почепі), зрідка виїздить до Петербургу. Він помер 28 жовтня 1823 року в Кибинцях і похований в Обухівці, в своєму чудовому парку, який він сам насадив і який він так любив. Він склав собі епітафію, яка вірно передає всю суть цієї небуденної людини, талановитого поета, великого громадянина.

Капнисть сей глыбою покрылся;
Другъ Музъ, другъ Родины онъ былъ;
Отраду въ томъ лишь находилъ,
Что ей, какъ могъ служба, трудился,
И только здѣсь онъ опочилъ.

*

Нам хочеться сказати ще кілька слів про те насіння — добре насіння, — що його залишив по собі Василь Капніст. Цікаві люди були діти Капніста! Іван Васильович Капніст (1794-1860), приятель кн. М. Г. Репніна, бере участь у складанні відомого проекту про відновлення українського козацтва 1831 року. Брат його — Семен Васильович (1791-1843) був одружений з сестрою декабристів Муравйових-Апостолів. А третій брат — Олекса Васильович Капніст (1796-1869), причетний колись до руху декабристів,

¹⁹⁾ Окрім Миргородського повіту, маєтки В. В. Капніста були ще в повітах Кременчуцькому, Гадяцькому — Полтавської та Верхне-дніпровському — Катеринославської губерній.

²⁰⁾ 1806 вийшло в Петербурзі друге видання його творів.

був приятелем Т. Шевченка — це той Капніст, що привіз його до Репніних. Кирило-методіївець Василь Білозерський писав своєму собратчикові Опанасові Марковичу 1846: «Въ Полтавѣ блеснулъ для меня лучъ радости и надежды: у Скалова — человекъ благороднѣйшаго и чувствительнѣйшаго, который женатъ на дочери поэта Капниста²¹⁾ (цѣну котораго я недавно только узналъ), женщинѣ весьма умной... устрояются литературные вечера. Было два, я былъ на второмъ; на первомъ былъ Чужбинскій, т. е. Афанасьевъ, который теперь находится здѣсь, и читалъ нѣкоторыя произведенія Тар. Гр. (Шевченка — О. О.) и свои записки на Кавказѣ. На второмъ я читалъ Орису²²⁾; присутствовало 4 дѣвушки и др. особы; межъ ними была М-ле Капнистъ, дѣвушка съ умомъ, (страстно) любящая, какъ кажется искренно, Украину. Слушали съ большимъ вниманіемъ и остались весьма довольны, серьезно, умно довольны. Послѣ чтенія, я обратился къ М-ле Капнистъ, дѣйствительно ли нравится ей прочитанная піеса. Она стала доказывать съ жаромъ, почему ей должна понравиться «Орися» — и сказала умныя вещи. Я не думалъ, однакомъ, чтобъ этимъ свѣтскимъ дѣвушкамъ могла она понравиться: такой противоположный бытъ, жизнь! Одинъ изъ слушателей говорилъ, что литер(атура) укр(аинская) есть послѣднее усиліе. Я, разумѣется, ему попротивурѣчилъ и опровергалъ его мысли. М-ле Капнистъ меня поддерживала, и чудно мнѣ было, когда я упомянулъ о славянскихъ стремленіяхъ и литературѣ, въ чемъ полагалъ ручательство въ существованіи Украины, а она подтвердила мои слова. Чудно, если ей (дѣвушкѣ!) панночкѣ! свѣтской! извѣстно славянское воодушевленіе».

Так, інакше й не могло бути. Бо на цих українських літературних вечорах 1847 року в Полтаві незримо були присутні ще дві особи — Тарас Шевченко й Василь Капніст, який передав новому поколінню діячів українського національного відродження священний прапор українського вивольнення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Київський Центральний Архів Стародавніх Актів, фонди:
 - а) Малоросійської Колегії, 1776, ч. 2040;
 - б) Новгород-сіверського Намісницького Правління, неописані справи.
2. Андреевъ В. Представители власти въ Россіи послѣ Петра I. СПб, 1870, стор. 263, 264, 267, 286.
3. Андріевскій А. Київскій вооруженный мѣщанскій корпусъ въ 1790 г. «Кіевская Старина», 1891, VII, 129-131.

²¹⁾ Скалон Василь Антонович (1805-1882), генерал-майор, зять В. В. Капніста. Скалон Софія Васильовна, нар. Капніст (нар. 1795) його дружина.

²²⁾ «Орися» — відомий твір П. Куліша, написаний 1844 року.

4. Андрієвскій А. Архивная справка о составѣ Кіевскаго «общества» въ 1782-1797 годахъ. «Кіевская Старина», 1894, II, стор. 192-203.
5. Антонович М. Козацький проект Василя Капніста. «Сьогочасне й Минуле», 1939, II, стор. 16-22.
6. Архивъ князя Воронцова, кн. VII, стор. 288, 299; кн. XXIII, стор. 37, 314 (В. П. Капніст).
7. Бабкин Д. «Слово о полку Игореве» в переводе В. В. Капніста. «Слово о полку Игореве». Сборник исследований и статей под ред. В. П. Адриановой-Перетц. Москва-Ленинград, 1950, стор. 320-399.
- 7а. Берков П. В. В. Капніст. Москва-Ленинград, 1950.)*
- 7б. Берков П. Русская комедия и комическая опера XVIII века. Москва-Ленинград, 1950.)*
8. Большая Советская Энциклопедия, т. 32, М. 1936, стор. 400.
9. Borschak E. L'Ukraine dans la littérature de l'Europe Occidentale, Paris, 1935, p. 70-71.
10. Булгаринъ Ф. Воспоминанія, ч. II, СПб, 1846, стор. 300; ч. IV, СПб, 1848, стор. 74 (про Гудовичів).
11. Веселовскій А. Капністъ и Горацій. «Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности Имп. Академіи Наукъ», XV, 1910, I, 199-232.
12. Вигель Ф. Записки, т. I, М. 1928, стор. 353.
13. Возняк М. Псевдо-Конисьскій і Псевдо-Полетика («Исторія Русовъ» у літературі й науці). Л.-К., 1939, стор. 154-155.
14. Воспоминанія С. В. Скалонъ (урожд. Капністъ). «Историческій Вѣстникъ», 1891, т. XLIV, V, 338-367; VI, 599-625. Передруковано в збірці «Воспоминания и рассказы деятелей тайных обществ 1820-х годов», ч. I, М., 1931.
15. Гинзбург Л., Неизданные стихотворения Рубана. «XVIII век». Сборник статей и материалов. Под ред. акад. А. С. Орлова, М.-Ленинград, 1935, стор. 415.
16. Григориїв Н. Німеччина, Росія й Україна. «Нова Україна», 1925, ч. I, Прага, стор. 73.
17. Григоровичъ Н. Канцлеръ князь Александръ Андреевичъ Безбородко въ связи съ событіями его времени. «Сборникъ Имп. Русскаго Историческаго Общества», т. XXIX, СПб, 1881, стор. 6-7, 260-261, 516-517.
18. Грушевскій М. Секретна місія українця в Берліні р. 1791. «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», т. IX, Л., 1896, Miscellanea, стор. 7-9.
19. Грушевскій М. Очеркъ історіи українскаго народа, СПб, 1904, стор. 344.
20. Грушевскій М. З біжучої хвилі. К., 1907, стор. 56.
21. Hruschewskyj M. Die Ukrainische Frage in historischer Entwicklung. Wien, 1915, S. 36 („Graf Kapnist“).
22. Грушевскій М. Історія українскаго народа. «Українскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ», т. I, Петроградъ, 1916, ст. 318.
23. Гуковский Г. Хрестоматія по русской литературе XVIII века, ст. 219-220 («Ода на рабство» В. Капніста).
24. Гуковский Г. Очерки по истории русской литературы и общественной мысли XVIII века, Ленинград, 1938.
25. Dembiński B. Tajna misya ukraińca w Berlinie w r. 1791. „Przegląd Polski“, t. III, Kraków, 1896, str. 511—523.
26. Dembiński B. Plany Seweryna Rzewuskiego. „Kwartalnik Historyczny“, 1914, Roczn. XXVIII, zes. 3-4, str. 487-501.
27. Дмитриевъ И. И. Взглядъ на мою жизнь. Записки. М., 1886, ст. 61, 269.

*) Ці видання лишилися неприступними авторові цієї праці.

28. Дмитрієвъ М. А. Мелочи изъ запаса моей памяти. М., 1869, ст. 23, 32, 34, 37, 38, 42-44, 211.
29. Donzow D. Die ukrainische Staatsidee und der Krieg gegen Russland. Berlin, 1915, ss. 69-70.
30. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї, Вінниця, 1917, ст. 39-44.
31. Донцов Д. Українська державна думка і Європа. Л., 1918, ст. 34-38.
32. Дорошенко Д. Кн. М. Репнін і Д. Бантиш-Каменський (Сторінка з українського громадського життя першої чвертини XIX століття). «Праці Українського Високого Педагогічного Інституту ім. М. Драгоманова у Празі. Науковий збірник», т. I, Прага 1929, ст. 95-97.
33. Дорошенко Д. З галерії українських міст (Київ, Харків, Катеринослав, Чернігів, Полтава). «Календар-Альманах» «Просвіти» на рік 1931, Л., 1930. Передруковано: «Наступ». Ілюстрований календар-альманах на рік 1943. Прага, 1942, ст. III.
34. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. I. Відень, 1915, ст. 6.
35. Энгельгардт Л. Записки. М., 1868, ст. 22, 26.
36. Евгений митрополитъ. Словарь русскихъ свѣтскихъ писателей, соотечественниковъ и чужестранцевъ, писавшихъ въ Россіи, т. I, М., 1845, ст. 272.
37. Єфремов С. Історія українського письменства, т. I, Вид. IV, Київ-Ляйпціг, ст. 253-254, 269.
38. Есиповъ Г. Путешествіе имп. Екатерины II въ Южную Россію въ 1787 году. «Кіевская Старина», 1890, XII, ст. 392.
39. Sacke G. V. V. Karnist und seine Ode „Na rabstwo“. „Zeitschrift für Slavische Philologie, Bd. XVII, H. 2, Leipzig, 1941, SS. 291-301.
40. Записки Одесскаго Общества Истории и Древностей, т. III, О., 1852, ст. 275.
41. Źródła do dziejów drugiego i trzeciego rozbioru Polski. т. I. Л., 1902, стор. 375—376.
42. Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности Имп. Академіи Наукъ, 1912, № 4, ст. 98-109.
43. Kwartalnik Historyczny, 1895 (реферат Б. Дембінського).
44. Кіевская Старина, 1886, XII, ст. 717-722; 1891, IV, ст. 73; 1894, III, ст. 431; 1895, X; 1901, XI, «документы», ст. 71.
45. Клепацький П. Дворянське земське ополчення («козаки») 1812 р. на Полтавщині. «За сто літ», кн. V, К., 1930, ст. 6-21.
46. Коваленко Л. О впливнн французской буржуазной революції на Україну. «Вопросы Истории», 1947, № 2, ст. 80-87.
47. Лазаревскій А. Капнисты. «Русскій Архивъ», 1876, т. III, ст. 437.
48. Лернер Н. Пушкин и Капнист. «Звенья», V, ст. 113.
49. «Литературное наследство», т. 9-10, ст. 304.
50. Майковъ П. П. А. Румянцевъ-Задунайскій. «Русскій Біографическій Словарь», том «Романова-Рясковскій», Петроградъ, 1918, ст. 521-573.
51. Міяковський В. Люди сорокових років (Кирило-методіївці в їх листуванні) «За сто літ», кн. III, ст. 67.
52. Митрофановъ П. Леопольдъ II Австрійскій. Внѣшняя политика. Т. I, ч. I. Петроградъ, 1916, ст. 145-146, 147, 171.
53. Модзалевскій В. Малороссійскій Родословникъ, т. II, К., 1910, «Капнисты» (зокрема ст. 285-286).
54. Мочульскій М. Кн. Микола Андрієвич Цертелєв. «Україна», 1917, кн. 3-4, ст. 43-76.
55. Мочульскій М. Погруддя з бронзи — Микола Цертелєв і Іван Манджура. Л., 1938.

56. Оглоблин О. Нариси з історії капіталізму на Україні, в. I, Х.-К., 1931, ст. 19-20.
57. Оглоблин О. До питання про місію Капніста 1791 року. «Краківські Вісті», 1943, ч. 129.
- 57а. Оглоблин О. Американська революція та український національно-визвольний рух кінця 18 ст. «Вісник», 1955, ч. 7-8 (81-82), ст. 11-16.
- 57б. Ohloblyn O. American Revolution and Ukrainian Liberation Ideas During the Late 18th Century. „The Ukrainian Quarterly”, Vol. XI, Nr. 3, 1955, pp. 203-212.
58. Павловскій И. Малороссійское казачье ополчение въ 1812 году. «Кіевская Страна», 1906, IX.
59. Переяславський О. Українська збройна сила в Наполеонівських війнах 1812-1814 рр. «Табор», 1933-1935, чч. 19-23, 25. Варшава.
60. Письмо В. В. Капніста къ С. С. Уварову о экзаметрахъ. «Чтеніе въ Бесѣдѣ любителей русскаго слова», XVII, СПб., 1815, ст. 18-42. Відповідь Уварова, *ibid.*, ст. 47-66.
61. I Полное Собрание Законовъ Россійской Имперіи, т. XXII, № 16 532 (20. IV. 1787).
62. Романовичъ-Славатинскій А. Дворянство въ Россіи, ст. 539.
63. Русскій Біографическій Словарь, том «Ибакъ-Ключаревъ», СПб, 1897, ст. 478-479 (В. П. Капніст).
64. Сайтовъ В. Вас. Вас. Капнисть «Русскій Біографическій Словарь», том «Ибакъ-Ключаревъ», ст. 475-478. Там же деяка бібліографія. Дата народження В. В. Капніста 1757 р. негочна.
65. Сайтовъ В., В. В. Капнисть. «Русская поэзія» за ред. С. Венгерова, ч. I, ст. 725-729.
66. Сборникъ Императорскаго Русскаго Историческаго Общества, т. т. XXVII, XXIX, XLII.
67. Семевскій В. Крестьянскій вопросъ въ Россіи, т. I, СПб, 1888, ст. 206.
68. Семенников Б. Радищев. Очерки и исследования. Москва-Петроград, 1923, ст. 7, прим. I, ст. 299, 446-448 («Радищев и Капнисть»).
69. Симоновскій В. Участіе малороссійскихъ козаковъ въ Отечественной войнѣ 1812 г. «Полтавскія Губернскія Вѣдомости», 1900, №№ 140, 144, 153, 158.
70. Сірополко С.-junior. Українська кінно-козацька дивізія в Наполеонівських війнах 1812-13 рр. «Табор», ч. 28-29, 1936, ст. 81-93.
71. «Соборна Україна», 1947, III-IV (серпень-грудень), ст. 136-139. Париж.
72. Сочиненія Г. Р. Державина, т. V, СПб, 1876, *passim*; т. VII, *passim*; т. VIII, СПб, 1880 *passim* (зокрема, ст. 278-279 — біографія В. В. Капніста); т. IX, *passim*. 1880 *passim* (зокрема, ст. 278-279 — біографія В. В. Капніста); т. IX, *passim*.
73. Сочиненія В. Капніста. СПб. 1849 (вид. Олександра Смірдіна).
74. Сочиненія графа П. И. Капніста, т. I, М. 1901, ст. XVII-XVIII. Див. *ibid.* ст. XV-XVI.
75. Stender-Petersen Ad. Gogol und Kotzebue. Zur thematischen Entstehung von Gogols „Revisor“. „Zeitschrift für Slavische Philologie“, В. XII, Н. 3-4, Leipzig, 1935, SS. 21-22.
76. Сухомлиновъ М. Історія Россійской Академіи, в. I, СПб, 1874, ст. 18; в. VI, СПб, 1882, ст. 161-173, 343, 509; в. VII, ст. 55-57, 488-489.
77. Тищенко М. Шовківництво в Києві та на Київщині в XVIII та першій половині XIX ст. «Історично-Географічний Збірник», т. II, К., 1928, ст. 177-178.
78. Ткаченко М. Архів Капністів. «Україна», 1925, VI, 170-173.
79. Труды Кіевской Духовной Академіи, 1911, т. I, ст. 94.

80. Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии, I, ст. 135-139.
 81. Труды Черниговской Губернской Архивной Комиссии, в. V, Черн., 1903, «Приложенія», «Сенатскій Архивъ», ст. 10.
 82. Туркестановъ Н. кн. Губернскій Служебникъ. СПб, 1869, ст. 64-65, 78.
 83. Частная переписка Г. А. Полетики (1750-1784), К., 1895, ст. 204.
 84. Чижевський Д. Записки до творчости Сковорода, як поета. І. Василь Капніст та Сковорода. «Науковий Збірник в 30 річницю наукової праці проф. д-ра Івана Огієнка», Варшава, 1937, ст. 172-176.
 85. Čiževskij D. Literarische Lesefrüchte. Th. V. V. Kapnist und Skovoroda. „Zeitschrift für Slavische Philologie“, XIV, 1937, 337-346.
 86. Чижовъ Ф. Историческое обозрѣніе шелководства въ Киевской губернии, М., 1851, ст. 14-16.

ПРИМІТКА.

У першій частині цієї праці, що була надрукована в «Літературно-Науковому Збірнику», виданому УВАН в Нью-Йорку 1952, ст. 177-194, трапилися, крім помічених і виправлених там, ще такі помилки:

Ст.	Рядок	Надруковано	Треба
179	8 згори	1705	1795
181	6 знизу	О. М. Львова	М. О. Львова
184	14 знизу	добрими знайомими	добрим знайомим
191	4 - " -	сами	вами
191	1 - " -	не упу-	хоч не упу-

Окрім того, на ст. 186, в цитаті з «Оди на рабство» пропущено один рядок. Повинно бути:

- ✓ Гдѣ благо, счастье народно
 Со всѣхъ сторонъ текли свободно,
 Тамъ рабство ихъ отгонить прочь.

17. IV. 1882 — 14. VI. 1931

Zbudził się dziś do życia nowego i nasz naród: Naród Ukraiński. Bezwrotnie minęły dla nas nareszcie czasy uśpienia i w przeszłość odchodzą ciężkie chwile upadku i bezwładny. Hasło życia przemknęło po szerokiej ziemi naszej od krańca do krańca. (W. Lipiński: — Z dziejów Ukrainy. — str. V).

Українське національне відродження на переломі 19 і 20 сторіччя у щораз більшій мірі та яснійшій формі конкретизувало свої остаточні цілі. Воно виходило з засад народницьких і тим самим було виявом щирого демократизму і поступовости. Його кращі представники й передові постаті (Т. Шевченко, М. Драгоманов, В. Антонович, М. Грушевський та І. Франко) жили переконанням, що тільки з глибин народного гніву, страждання і безмежного прагнення до свободи може прийти справжнє відродження народу. Впевнені в переможному поході еволюційного процесу, вони вірили, що мусить колись завершитися похід народних мас до кращого завтра. Національне відродження східної і західної України в 19 сторіччі було тісно пов'язане з ідеями демократії, лібералізму і соціалізму та черпало свою ідеологію з впливів французької і американської революцій, німецької романтики, але рівночасно раціоналізму 18 сторіччя і врешті загального національного піднесення, яке опанувало тоді цілу Європу та прямувало до об'єднання і усамостійнення націй. Захоплення народом і прикрий досвід з державними формаціями (російська і австро-угорська монархії), громадянами яких були українці, спричинювали відразу до кожної держави з її «в'язницями, шибеницями і поліцією» (М. Грушевський) і затемнювали погляд на існування у світі певних силових співвідносин. Соціальною базою цього відродження була дуже специфічна. За малими винятками українська шляхта була денаціоналізована. Буржуазне міщанство не було українське, а пролетаріят з профільованим національним обличчям не існував. Тільки тонка верства інтелігентів і певний прошарок селянства став твердо на український ґрунт.

Українські консервативні традиції вимерли з останніми репрезентантами національно-свідомого дворянства Василем Капністом і Василем Лукашевичем, які прагнули відновлення гетьманської влади і державности. Пізніші спадкоємці цього стану не відігравали багато десятиліть істотної ролі в тій частині суспільства, яка тяжіла до українського чи малоросійського патріотизму. Трагічний в нашій історії комплекс «зради» і не менш драматичний конфлікт «черні» з «лукавим панством» не впливали позитивно на всенациональний характер українського відродження. Навпаки, кожний народник з підозрінням дивився в бік тих, які хотіли зрозуміти прагнення новітнього українства. Навіть ті, що самі вийшли з шляхетських родин, перейшовши період романтичного хлопоманства, повні зневіри, споглядали в бік тих, які хотіли іти їх слідами. Як усе нове, також нове українство родилося в болях.

Ті аристократи, які верталися до українства, до свого народу, не очікували ні слави, ні здобуття якихось нових маєтностей. Навпаки, такий поворот означав в Росії асоціацію з підривними, антидержавними, антимонархічними ідеями. Цей поворот був рівнозначний з «покутою гріхів» усього свого стану.

До українства прийшла також (правда, невелика) група людей, які не поверталися, а прямо приєднувалися. До них належав і був чи не найбільш маркантним прикладом Вячеслав Казімірович Липинський, нащадок польського шляхетського роду, „*de antiqua Lipiny*“, який у 18 сторіччі поселився на Україні.

Цього року минуло 25 років від його смерті. Чверть століття достатній час, щоб заспокоїлися пристрасті, проминули упередження, відійшли в забуття буденні конфлікти, які викликає кожна непересічна людина. Сьогодні можна спокійно, критично, але рівночасно з почуттям пошани відтворити собі цю барвисту, динамічну, але також життєвим трагізмом овіяну постать, яка сполучала в собі коріння слов'янського почування з холодним інтелектом латинської культури, містичне вірування із здібністю логічної аналізи, інтегральну особисту чесність з нахилом шукати у противника також низьких мотивів, глибоке і докорінне знання минувшини свого народу з схематичним доктринерством, гарячу любов до української землі з різкою ненавистю до тих українців, які слухно або фальшиво шукали інших можливостей здобуття державности. Шляхетність його задумів не виключала різкості, нетерпеливості й навіть в'їдливості в полеміці. Липинський не вмів розрізняти між політичним і особистим, принциповою настановою і потребою дня, не толерував в житті і політиці так часто потрібного компромісу, в сферу його особистого життя вривалася часто політика, а в його політичні концепції мішалися не раз особисті переживання, симпатії і ворожнечі. Різкий критик переростів україн-

ського індивідуалізму, він сам був безмежним індивідуалістом; як усі українські політичні письменники він був найсильніший і найбільш про-никливий в критиці і майже ніколи не хотів ревізувати своєї думки навіть перед наявними реалітетами, працював найкраще сам і з неприхованим упередженням ставився до колективу, а хвороба останніх років щораз більше загострювала ці риси. Далі — він належав до тих рідких людей, які були готові триматися до кінця, нести наслідки своїх поглядів, з погордою дивився на тих, які жили з політики, а цю останню трактував, коли це було анахронізмом, як представник англійської *gentry*, за почесний обов'язок.

Липинський був найяскравішою постаттю нечисленного українського панства, яке свідомо і беззастережно називало себе власне українським. Виступ його на арену нашої історії був пізній. Шляхта як кляса тратила на переломі 19 і 20 сторіч своє значення. Липинський належав до перших і останніх справжніх панів в українській політиці 20 сторіччя. Коли Липинський став послом Української держави у Відні в травні 1918 року, епоха європейських монархій кінчалася, вони щораз більше хилилися вниз, а стиль і засади аристократичного життя доживали свої останні хвилини в старшинських касинах і кабінетах дипломатів. Епоха великих соціальних і національних революцій розпочалася, з непогамованою силою маси вдиралися на арену історії, на місце аристократичних родів приходили менаджери, функціонери, професійні політики й такі самі революціонери.

На переломі часу цей український аристократ оглянувся ще раз назад, ще один раз була зроблена спроба увидатнити собі значення, ролю, функцію і можливості того стану, який свого часу міг відограти велику націотворчу ролю і який за малими винятками так непомітно відійшов з історичної арени. Липинський мав усі прикмети кращих представників європейської аристократії. Він мав добру освіту, посідав свої власні маєтності, відзначався бездоганною особистою поведінкою, його уважали справжнім джентлменом, людиною, яка дотримувала слова і визнавала в дипломатії засади «*fair play*» не тільки коли йшлося про партнерів, але також про себе самого. Липинський визнавав без сумніву досить прямолінійну градацію вартостей, ставився з погордою до професійної інтелігенції і не добачав у багатьох випадках, поза системою принципів, догм і формул, пульсуючого і так часто невловного життя. З другого боку, він здобувся у своїй історичній і політичній творчості на устійнення цілої низки засад і принципів, які мають в українському історичному і політичному мисленні тривке й постійне місце. Як історик, він відкрив і увидатнив цілком нові аспекти нашої минувшини; а як політичний письменник, він перецепив у наше думання цілий ряд політичних засад, які є вирішальними в політиці всіх держав. Він доповнив нашу теорію політики дуже цінними спостережен-

нями, без яких вона була б бідною, а в найкращому випадку однобічною. Політичне мислення того або іншого народу є тільки тоді повновартісним, коли воно перейде різні фази і знає у своїй минувшині та сучасності відмінні течії і напрямки. Це мусять визнати навіть ті, хто не погоджується з ним проєктованою розв'язкою державного і соціального ладу української держави.

Ми завдячуємо Липинському чи не єдину в нашій новітній історії цілком завершену теоретичну політичну систему. Власне систематика політичного мислення не була ніколи сильною в слов'янських суспільствах, а зокрема між українцями. Безліч наших політичних публікацій відзначалася плиткістю, принагідністю, відсутністю ґрунтовної теоретичної підбудови, а зокрема памфлетним оформленням. В цьому відрізнявся Липинський від переважної більшості своїх земляків. Власне це треба мати на увазі при кожній критичній аналізі своєрідної щитивності, догматичності й безкомпромисовості його політичної теорії. Після 25 років, в яких українство і його політична думка переживали багато потрясень, успіхів і проґрашів, внутрішніх і зовнішніх конфліктів, на які істотний вплив мали також ідеї Липинського, перед нами стає його особа, власне повна справжніх внутрішніх конфліктів, дуже цікава у своїх задумах, насичена до меж можливого глибоким патріотизмом, в якому не було проявів шовінізму чи людоненависництва, при тому людина подиву гідної працьовитості, яка дала поважний вклад в українську культуру і розвиток політичної думки, а передусім була одним з нечисленних українців європейського формату.

*

Як парадоксальним це не звучало б, Липинський був у своїх початках народником і демократом. Цей його підхід впливав з почуття місії повернення спольщеної частини української шляхти до українського табору. В цьому періоді історичне мислення Липинського орієнтувалося на Драгоманова і Грушевського. Найбільш видатним хлопоманам — Володимирові Антоновичу, Павлінові Свенціцькому і Тадейові Рильському він присвятив свою велику історичну збірку „Z dziejów Ukrainy“ (Київ-Краків, 1912) і ствердив, що хлопоманія була «логічним і послідовним закінченням розвитку національної свідомості серед української шляхти та виразним виявом національного відродження» (Szlachta na Ukrainie, стор. 64).

Якщо мова про практично-політичну дію періоду 1909—1914 рр., то можна цілком сміливо сказати, що Липинський продовжував те, що започаткували хлопомани, а саме — повернення спольонізованої шляхти до народу. Без сумніву стиль Липинського був новий і вищий, у нього вже зустрічаємо не мрійливе закохання в народ, а ставлення наголосу на потребу служити мешканцям української землі. „Nobilis Ruthenus“ думав уже політичними категоріями й визнавав засаду, що кожний мешканець

України належить до народу на її території і з його долею нерозривно зв'язаний. В своїх перших кроках Липинський був вельми обережний: він писав польською мовою і не «виклинав» в історичному розумінні тієї української аристократії, яка в різних обставинах увійшла в організм ворожих держав, та промовляв до неї «аристократичними аргументами». Вже тут зарисовувався державно-політичний аспект мислення, а саме — примат політичного над етнографічним і фолкльористичним, коли йдеться про встановлення національної приналежності.

Як і речники українського національного відродження в 19 сторіччі, Липинський трактував демократію позитивно. Він ставився прихильно до традиційної інтерпретації революції 1648 року і окреслював її також як всенародний рух до волі. Він уболівав над тим, що в Гадяцькій угоді (1658) «представники мирних мас козацьких, отсі більше демократичні козацькі елементи відіграли другорядну роль і виступали тільки як знаряддя в руках нечисленної горстки Виговських, Лісницьких, Немировичів» (В. Липинський — Генерал артилерії в. кн. Руського — з архіва Немиричів, Записки НТШ, 1909, кн. 1, стор. 45)... Липинський додавав в тому часі зовсім вірні і в цілковитій однозгідності з Грушевським демократичні первні в релігійних рухах і братствах. «Врешті зі всіх протестантських течій аріяństwo з суспільного боку було початком найбільш демократичним, найбільше радикальним в рішенню суспільних питань. Крайний раціоналізм не дозволяв аріянням закривати очей на тодішні суспільні болячки і в результаті вони... виступали проти неволі селян на триста літ перед знесенням панщини; не дозволяли війни, противились карі на смерть, учили, що зло треба поборювати добром, боронили свободи віри і досліду. Ми маємо доказ, що аріяństwo у нас не було лише «польською вірою», що в зборах сходились і стикались між собою люди «різного стану і кондіції», подібно як і в демократичних «також православних братствах». (В. Липинський — Аріяньський сотник в Кислині на Волині в маю 1638 р., Записки НТШ, 1910, кн. IV, стор. 56, 57).

Відповідно до цих думок він справедливо оцінював процес і розвиток українського національного відродження в 19 сторіччі. В цьому контексті також Шевченко знаходить його позитивне наświetлення, який був справжнім репрезентантом демократичних і національних ідей, які опираються на пошані людини й любови до неї. (Szlachta na Ukrainie, стор. 27). В цій самій праці він з своєрідним патосом стверджує: «*My szlachta ukraińska, o tradyciach i przekonaniach demokratycznych...*» Ці погляди ще тісно пов'язані з культом народу, викликаним народниками, але продовжувані Липинським в дещо змодифікованій формі. Автор книжки *Szlachta na Ukrainie* глибоко переконаний в живучості і життєздатності українського народу, який, на його думку, хоче жити як народ самостійний. Спольоні-

зована українська шляхта повинна повернутися до народу, працювати серед нього, визнати й заступати його політичні, культурні й навіть соціальні вимоги. Ця шляхта повинна включитися в українське національне відродження, тому що воно є поступове і вживається в загальний еволюційний процес. Немає вже такої сили, яка могла б зупинити розвиток українського народу, зокрема «тепер, коли навіть найбільше аристократичні суспільства демократизуються, як це бачимо на прикладі польського суспільства, і коли в цілому світі поширюється право говорити про себе і себе самовідзначувати» (Szlachta na Ukrainie, стор. 36).

Ще в 1917-18 рр. можна знайти у Липинського позитивне ставлення до демократії як державного устрою. «Матеріяли до програми» Української демократично-хліборобської партії (ч. 1, Лубні, жовтень 1917) були написані не ким іншим, як власне Вячеславом Липинським. Це була одна з перших позитивних українських самостійницьких і національно-державних партійних програм. В ній була визначена концепція об'єднання всіх українських земель в одній національній державі, ідея народного суверенітету і позицій української хліборобської демократії. «Історія наша вчить нас, що повним національним життям жив наш народ тільки тоді, коли він користувався на своїй землі повнотою своїх суверенних прав (Київська Держава)... Українська національна ідея тільки тоді в силі оживити собою українську етнографічну масу, коли вона йде поруч з ідеєю суверенітету українського народу, коли вона кличе до повного національного визволення і на місце рабської служби чужим державним організаціям ставить домагання до створення власної держави...»

«І тому боротьбу за державний суверенітет цілого українського народу по всій Україні ми ставимо найважливішою і вихідною точкою нашої політичної програми...»

«Власна державна організація важна для нас, як представників української хліборобської демократії, не тільки з мотивів національного, але й економічного характеру...» (Хліб. Україна, 1920, збірник I, стор. 65). Факт, що Липинський залишився до червня 1919 року на посту українського посла у Відні, вже з доручення уряду Директорії УНР, не може бути однак доказом, що він ставився позитивно до республікансько-демократичної держави, а скоріше прикладом клясичного розуміння дипломатії, що дипломат, як і старшина, повинен служити кожному урядові і що міністри приходять і відходять, а дипломати залишаються.

Все ж таки треба ствердити, що Липинський висував уже в 1911 році можливість «монархічної ідеї» на нарадах українських патріотів-самостійників (Юрченко, Степанківський, Кушнір, А. Жук і В. Липинський), вказуючи на одного з синів цісаря Вільгельма (Йоахіма), синів австро-угорського престолонаслідника Франца Фердинанда. Він говорив також про

можливість секундогенітури Романових на українському престолі (А. Жук — До історії української політичної думки перед світовою війною, Визволення, ч. 3, 1923, стор. 39). Цей момент не є однак істотним. Важливим є те, що Липинський був уже в 1911 році одним з кількох самостійників, які походили з українських земель, що входили в склад російської держави. На згаданих нарадах він відстоював думку, що недоцільною є ставка на демократизацію Росії й що українці нічого не здобудуть, коли вони не вибиратимуть «державної сторони нашої справи». Він був противником пропаганди австрофільства і відстоював потребу наголошення справи державної самостійности України. Австрофільство він залишав як доцільну тактику для українських галицьких політиків (А. Жук, Визволення, ч. 3, стор. 35, 36). Він настоював на тому, щоб у майбутній австро-російській війні не ставати свідомо по боці Австрії чи Росії, а орієнтуватися в першу чергу на власні сили. Будучи одним з ідейних ініціаторів Союзу Визволення України, Липинський виготовив у грудні 1912 року меморіал «Про наше становище супроти напруженої політичної ситуації в Європі», в якому з'ясовано принцип української самостійницької політики (А. Жук — Як дійшло до засновання «Союзу Визволення України», Календар-Альманах Дніпро, 1935, стор. 109-111). Він стверджував, що розвиток української нації позбавлений сильної маєтної верстви, тісно пов'язаний з розвитком демократії і здійсненням соціальних реформ, економічно корисних для широких мас народу. Як політичне гасло руху він висунув вперше ідею «неутралізації» України, тобто створення незалежної української держави в етнографічних межах під протекторатом Росії або Австрії, однак вона мала зберегти повний неутралітет супроти цих двох держав. У зв'язку з певною орієнтацією Союзу Визволення України в цьому меморіалі порушено можливість завести на Україні конституційну монархію, проте остаточне вирішення мала зробити українська конституанта. Вже перед першою світовою війною В. Липинський послідовно відстоював ідею повного визволення України і об'єднання усіх земель України по обох боках Збруча.

Вячеслав Липинський прийшов до українства розумово, можливо, що саме тому він збагнув політичну суть української проблеми й думав від самого початку свого заангажування в національному русі *par excellence* політичними категоріями. Його не цікавили хід культурницького усвідомлення, питання, хто добре говорить по-українськи і хто є якого віроісповідання. Він не вважав, що, будучи політичним українцем, йому треба перестати бути римокатоликом. Він прийшов дуже скоро до переконання про конечність і першорядність наголошування державної самостійности. М. Грушевський з цілковито зрозумілих причин ставився стримано до цих поглядів. Напередодні світової війни Липинський вірно оцінював міжна-

родне становище, а його погляди, коли йдеться про питання самостійності, не мали широкого відгуку в українському політичному мисленні. Міжнародні відносини він оцінював уже тоді як вияв існуючих у світі силових співвідносин. В цьому відношенні Липинський був політичним реалістом. Не вільно однак забувати, що розвиток політичної думки стояв ще на низькому рівні. В народних масах панувала ще відсталість, брак освіти і національної свідомости. Коли йдеться про стан, з якого походив Липинський, то він був у його рядах білим круком. Це були об'єктивні причини, чому його узасаднені погляди не знайшли достатнього резонансу. Липинський пішов до української політики без силової бази, яка згідно з його власною теорією є основним мірилом вартості кожної політичної доктрини.

II

Наша дотеперішня історіографія, розвиваючись під впливом трьох чинників: ідеології державности російської, ідеології державности і національно-культурної демократичної і недержавної ідеології української не дає відповіді на питання, котрі виходять поза рамки того, так чи інакше ідеологічно обмеженого, досягу нашої минувшини (В. Липинський, Україна на переломі, стор. 17).

Послідовно монархічна теорія Липинського незрозуміла без її історичної бази. Історичні погляди цього українського політичного теоретика цікаві не тільки з уваги на оригінальність в українському мисленні, але також і своєрідну спрямованість. Вони є запереченням і доповненням того, що дала українська народницька історіографія або, як її називав Липинський, «національно-культурна, демократична». Ця остання обґрунтувала погляд, що українська історія — це історія народних мас, їх інституцій, а не історія «гетьманів, королів і панів». Вона виходила також з засади, «що в конфліктах народу і влади вина лежить по стороні влади, бо інтерес трудового народу — се найвищий закон всякої громадської організації, і коли в державі сьому трудовому народові не добре, се його право обрахуватись з нею» (М. Грушевський, Борітеся-поборете, ч. 1, стор. 12). Культ «безбуржуазности української нації» був помітний в усіх історичних працях народників, які твердо стояли на тому що «русини здавендавна були хлопська нація» (І. Франко — Панщина та її скасування, стор. 219). Їх позиція визначалася ворожістю супроти пануючих і посідаючих верств (головно шляхти і заможного міщанства). В особі Липинського знайшовся історик, який не тільки заперечував ці вихідні становища, але навпаки висував світлі моменти української історії, власне ті, які народницька школа заперечувала.

Перше завдання яке поставив собі Липинський, була історична реабілітація не тільки тієї української шляхти, яка залишилася при вірі своїх батьків, але також тієї частини, яка змінила своє віровизнання. Шляхтич Липинський намагався дати докази правди, що українська шляхта, обороняючи свої станові права і здобуваючи собі привілеї, поширювала засяг історичних українських національних змагань. Відповідь на це питання залишиться мабуть ще довго однією із спірних проблем української історіографії. Не йдеться про те, щоб визнавати чи заперечувати становище Липинського. Істотним є те, що він вніс новий елемент в наше історичне мислення і звернув широку увагу на важливу проблему. В його очах Jan Szczeny Herburt автор «Zdania o narodzie Ruskim» (1613) був не тільки оборонцем старої православної віри, але також речником прав руського народу. Участь української шляхти і її співпраця в братствах 16 і 17 сторіч є для нього дальшим доказом її патріотизму. Взагалі оборона віри була тоді, зокрема в тридцятих роках 17 ст., однозначною з національною позицією. Найважливішою справою, якщо йдеться про участь і вклад в українському процесі, було для Липинського її становище і заслуги в повстанні 1648 року. Цьому питанню В. Липинський присвятив свою найбільш репрезентативну працю: «Stanisław Michał Krzyczewski — Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego, r. 1648-1649». (Z dziejów Ukrainy, стор. 145-593), яку можна назвати цілком спокійно — перлиною української історіографії. Ця праця, як і наświetлення тут порушеного питання, належить до періоду «об'єктивістичної», не обтяженої ідеологічними аспектами історичної творчості В. Липинського. Як і у своїй першій праці «Szlachta na Ukrainie» він доводить, що українська шляхта «взяла участь у великій українській революції не в особі якихось окремих випадкових одиниць, але як окрема, посідаючи свої індивідуальні прикмети і спеціальні інтереси, суспільна верства. Була це настільки сильна верства, що зуміла вона, як для прикладу в угоді Зборівській або Білоцерківській, Переяславській і врешті Гадяцькій, вести свої станові домагання до загально-національних...

«Тому можемо і маємо повне право трактувати шляхту, як окрему, самостійну суспільну категорію, яка взяла участь разом з козацтвом, міщанством і врешті духовенством у великому повстанні України під проводом „Богом даного” „могутнього козацького гетьмана” (там же, стор. 162). Узглядаючи ролі шляхти в повстанні 1648 року, Липинський не виходив ще однак поза рамки українського історичного мислення напередодні першої світової війни. Він вкладав шляхту в прямування цілого народу і представляв її як один з чинників зростаючої козацької України. Ішлося йому про те, щоб надати змаганням шляхти національного характеру, щоб дати якнайбільше доказів її життєздатности і вкладу в великому повстанні

України. Він трактував, до речі, сам свої дослідження про діяльність великого хмельничанина-шляхтича, якому була присвячена згадана монографія, як „ще одну цеголку до будованого українською наукою палацу знання про нашу минувшину» (там же, стор. 159). Щойно пізніше під впливом своєї клясократичної доктрини українського монархізму Липинський надав шляхті виняткового значення. Він представив її як єдиного речника справжніх українських державних інтересів. Його твір «Україна на переломі» (1657-1659, вид. 1920) ціхується вже певним апіорним догматичним переяскравленням поодиноких аспектів української історії, він багато в чому різниться від його першої редакції, оформленої п. з. «Dwie chwile z dziejów rogowolucynej Ukrainy». Також проблема шляхти в повстанні Хмельницького є вже навітлена з погляду ним конституйованого способу будови української держави. «Шляхта руська, без сумніву, в підготовці повстання — як повстання національного — участь взяла. Але цей земле-власницький політично вироблений і посідаючий державні традиції, а через те одинокий тоді до державної творчости здатний український клас чисельно був заслабий, щоб повстання опанувати, щоб йому від самого початку не тільки національний, а в дальшій консеквенції й державно-сепаратистичний характер надати» (Україна на переломі, стор. 82). Без сумніву, українська шляхта відіграла істотну ролю в добу Хмельницького, не так в самому повстанні, у вибуху народних почувань, інстинктів, ненависти і бажанні «кращої долі», але в пізніших фазах, коли треба було здобутки повстання і поодиноких угод капіталізувати, творити певні фундаменти козацької держави, надати їй поваги і ваги. В 17 сторіччі власне не хто інший, а тільки шляхта могла вилонювати з себе старшину, дипломатів, урядовців і, щоб ужити модерного слова, всю технічну інтелігенцію. В з'ясуванні цих моментів Липинський показав себе не тільки на висоті історика-дослідника, але також як інтимний знавець явища держави. Його ідеалізацію українського шляхетського стану, свідоме переочування неясности його національно-політичних прагнень, переакцентування його державотворчих здатностей треба зарахувати на рахунок ідеологічних переростів, зокрема в останній період його творчости. В остаточному підрахунку вони є багато меншими від його сумарного вкладу в дослідження історичного місця української шляхти.

*

В. Липинський був першим українським істориком, що писав українську державну історію. Можливо, що М. Грушевський був точнішим істориком, коли він писав нашу новітню історію як історію народу, тому, що справжні державні традиції в цьому періоді були скупіші. Однак державна історія часів Хмельниччини Липинського була тим цінним доповненням нашої історіографії, яка була неприхильна до держави. Державний аспект

української історії цікавив Липинського від самого початку його творчості. Знову ж не обійшлося без тенденцій і своєрідної цілеспрямованості і інтерпретації поодиноких висловів самого Богдана Хмельницького, Переяславського трактату і Гадяцької угоди, а зокрема династичних плянів гетьмана. Але з другого боку, Липинський потрапив увидати нові моменти, кинути нову оригінальну концепцію. Він таки зумів переконливо довести державні прямуювання Хмельницького і козацької верстви. В часи Хмельниччини «зродилася, може ще тільки в загально накреслених контурах, найбільша ідея, яку видала українська політична думка: ідея незалежності і самостійності української держави» (Z dziejów Ukrainy, стор. 394). Липинський зосередив увагу в своїх історичних працях на тих моментах української історії, які мали державний характер. Він був без застереження прихильником погляду, що епоха козаччини була епохою української державности. Характеристичним є знову певне притемнення Зборівської, Білоцерківської угоди, навітлення якої виходить у нього неясно. Зате Переяславський договір і Гадяцька угода дістають нове і в багатьох випадках влучне навітлення. Липинський намагається витягнути найбільше позитивів з Переяславської угоди й обстоює думку, що вона була випадковим воєнним союзом двох держав, а через персональну присягу тільки Хмельницький був нею зв'язаний (Україна на переломі, стор. 35, 37, 38). Липинський належав останньо до тих учених, які підводили відносини України Хмельницького до Москви під категорію персональної унії, приймаючи, що Хмельницький дійсно поставив Україну в династичний зв'язок з Московою і що той зв'язок перестав існувати з хвилиною упадку династії Романових («Покликання Варягів чи організація хліборобів», Хліб. Укр., IV, стор. 313–314). Ми бачимо тут також це переключення з теорії союзу, з фактично «васально-протекторальної» концепції на концепцію персональної унії, яка краще підходила до монархічної доктрини. Він старався також віддати належне місце українській шляхті, коли йдеться про Переяславський договір, і був єдиним українським істориком, який визнав низку позитивів за Переяславським договором, не йдучи рівночасно в потоці російської імперіальної історичної школи. «Як Люблинська легенда в Польщі, так само Переяславська легенда в Росії ідеологічно і юридично врятувала українську аристократію — по банкрутстві її власної держави — відмодження верстви завойованої, підбитої, рабської в державі чужій. Ці легенди дали і тут і там нашій аристократії всі права і привілеї аристократії державної нації на підставі, що, мовляв, вона до тих держав сама, добровільно, без примусу пристала» (Україна на переломі, стор. 29). Силово-політичні наслідки цього договору для України його не цікавили; для нього було істотне, що в Переяславі українська держава була представлена як партнер. Як Переяславська, так і Гадяцька угода були темою зацікавлень В.

Липинського. Він намагався простежити, до якої міри політика Хмельницького була реалізацією усамостійнення і державної консолідації України. На підставі заходів цього гетьмана, спрямованих на те, щоб заключувати нові договори, включно до таких, які йшли врозріз з інтересами московської держави, він конструював своєрідну схему упорядкування сходу Європи. Липинський трактував Гадяцьку угоду власне як один етап державної консолідації України. Цей договір був, правда, звуженням великих намірів Хмельницького і повертав знову українські землі під польську корону, але ця остання визнавала вже Україну як «Wielkie Księstwo Ruskie».

«Поза політичними помилками тодішньої шляхти, української старшини бачимо також в цій переломовій хвилині інший факт — безмірної далекосяжності. Ним є визначення і проголошення навіть через ворожу і окупаційну державу — української державної ідеї. Ним є міжнародне узаконення і легалізація шляхом революції витвореної ідеї української державності». (Z dziejów Ukrainy, стор. 615).

В пізнішій творчості Липинського помітна велика схильність до переоцінки та навіть ідеалізації династичних плянів Хмельницького. Реальним кандидатом міг бути тільки його син Тиміш, який загинув під Сучавою. Вибір 16-літнього Юрія на гетьмана належав, правда, до останніх зручних дипломатичних ходів старого гетьмана в змаганні з козацькою старшиною, але він був наперед засуджений на неуспіх тому, що монархічні традиції в той час на Україні не існували, а кожного гетьмана хотіли таки вибирати. Український монархіст Липинський хотів бачити в Хмельницькому першого українського абсолютного монарха, який створив українську гетьманську династію. Підставою історичної концепції Липинського про монархічно-абсолютистичні цілі гетьмана Хмельницького служать два вислови цього останнього, а саме в листі до царя в червні 1648: «за чим бихмо собі самодержця господаря такого в своїй землі, яко Ваша Царська Вельможность Християнський Царь» — і сім місяців пізніше перед польськими послами — коли він сказав про себе, що він є «єдиновладним самодержцем рускім». Ці факти дозволили Липинському зробити з них дуже далекосяжні висновки. «Глибоке переконання про необхідність для України абсолютистичної монархістичної влади було у гетьмана зараз на початку повстання» (Україна на переломі, стор. 117). Проти цього можна було б висунути факт, що перші домагання з українського боку, а зокрема ті, які стосувалися реєстрів, не були аж так далекосяжними. Щойно в ході тих великих перемін, які витворила революція 1648 року на українських землях, Хмельницький став твердо на ґрунт руської державності. Народницька школа, а найбільше Грушевський, бажала бачити в гетьманах запорізького війська президентів республіки, Липинський до-

бачував у декотрих з них риси абсолютного монарха. Гетьман не був ні президентом, ні монархом, це була своєрідна інституція в цілком своєрідних обставинах і на окресленій території. Теорія Липинського про абсолютистично-монархічну спрямованість гетьманату має інші причини. Вона випливає з певного погляду взагалі на цілий хід історії. Липинський перебрав від римських і грецьких мислителів, а головню Арістотеля (Політика, кн. V) погляд про вічний поворот трьох основних організацій національної аристократії (клясократія, охлократія, і демократія). Він уважав, що кожний народ мусить перейти період монархії. Беручи до уваги, що в 17 ст. панував в Європі і Росії абсолютизм, який дав зокрема західноєвропейським державам багато інституцій, що мали вирішальний вплив на державну консолідацію, Липинський прийшов до переконання, що власне відсутність абсолютистичної монархії на українській території була вирішальною причиною неформлення власної державної організації і відсутности її протягом сторіч. «Покликанням, признанням і скріпленням самодержавної влади царської — закінчилось у решті решт власне українське повстання 1648 р. Закінчилось воно так трагічно для нашої нації тому, що тодішні політики — мужі державні — наші не зуміли збудувати своєї української, необхідної на ті часи, охоплюючої всі стани і на новій законності опертої абсолютистичної монархії. Той єдиний слухний — бо реальним стремлінням тодішньої доби і тодішній, а не нашій сучасній ідеології відповідний — закид одному тільки Великому Богдану не може бути зроблений. Але не може бути зроблений тільки тоді, коли монархічні пляни гетьманські виставлені вже ним у самім початку повстання ідеї про „єдиновласне самодержавство руське” зовсім дозрілі і виразні форми прибрали» (там же, стор. 65).

Вячеслав Липинський увів в українське історичне і політичне мислення ще один момент — культ сили і великої людини. Можна сперечатися про те, від кого він взяв це захоплення великою людиною. Можливо, що Карлейль, а можливо — сам Трайчке, який твердив, що «великі люди роблять історію», вплинули на нього. І з цього погляду Липинський перейшов певну трансформацію. У своїх ранніх працях він визнавав ще вклад і ролю тих «безіменних» людей, які в його історичній праці «Україна на переломі», а тим більше в «Листах до братів хліборобів» є вже не чим іншим, як «чернь». В центрі його історичної філософії стояла однак «велика людина», «потужний, Богом посланий» гетьман Богдан Хмельницький, з його жадобою влади, хотінням панувати, безпощадного у війнах, здібного хитрістю в переговорах і твердою рукою супроти підвладних досягти своєї цілі. Від Липинського походить апологія Хмельницького і погорда до народних мас, яка була притаманною українській правіці. Ідеалізація «великої людини» Хмельницького була дуже подібною до польського історика

Людвіка Кубали («Wojna moskiewska 1645-1655»), який захоплювався українським гетьманом і під його впливом постала відома характеристика, що нагадує «героїчну» школу Стефана Георге, послідовники якого писали твори про Наполеона, Цезаря і Фрідріха II (сіцилійського), але головно до «бомбастичної» школи англійської імперіяльної історіографії. Передасмо її тут польською мовою, щоб ще краще увидатнити її барокковий стиль. Вона стосується тієї хвилини, коли Хмельницький повернувся в 1648 році до Києва. „Przed oczyma kozackiego hetmana rozwarły się horyzonty szerokie, niezmierzone, w daleką przyszłość sięgające perspektywy. I jak przed kilku miesiącami porwał z pod Czyhryna wodza kozackiego potok rewolucyj ludowej — tak dziś, przy zetknięciu się z przedstawicielami kultury ukraińskiej, uniosła go fala ówczesnej myśli narodu. I ten wielki człowiek nie ułakł się narzuconego mu przez dzieje, przez myśl narodową olbrzymiego zadania. Współcześni, jak twierdzą kronikarze, zauważyli jakąś zmianę w jego usposobieniu. Hetman spoważniał, jakiś niby smutek osiadł na jego czole a w chwilach podniecenia „szalone“, mówiono dumy własnego utworu śpiewał. Nie był to już dawny kozak-poddany królewski, swych swobód kozackich i „wiary błahoczestywej“ broniący — lecz „od Boga dany“ narodu ukraińskiego geniusz i oswobodziciel“ (Z dziejów Ukrainy, стор. 392).

III

Політика не є жодною наукою... вона є власне мистецтвом...

(Отто фон Бісмарк, Думки і спогади).

Для Липинського політика була одним і другим, тобто наукою, коли йдеться про пізнання її закономірностей (на підставі історичного досвіду), мистецтвом у використанні рушійних громадських сил. Цей розподіл виникав з певного розмежування статичної і динамічної державної життя, при чому перша з них охоплює підстави і принципи, на яких опирається кожна держава, а друга — закони політичної дії. Розвиток, здібність до життя і відмирання кожної держави залежить від форми її організації. Ця остання залежить від «активної меншости», яка завдяки своїй матеріальній і моральній силі висувається на чоло нації і творить оці динамічні-матеріальні і духові-громадські вартості, що потім переймаються і присвоюються всією «пасивною більшістю» нації, об'єднуючи її весь час в один суспільний, свідомий себе національний організм» (Листи до братів хліборобів, ч. III, стор. 42, цит. за Хліб. Укр., кн. IV). Політичне мислення Липинського було отже, коли беремо до уваги його останній політичний твір, — авторитарним. Носієм влади мала бути отже агресивна, динамічна, войовнича, консервативна національна аристократія. Після різного і в багатьох випадках необ'єктивного засудження української демократії Липинський прийшов до переконання, що демократія як така є не чим іншим, як пануванням гроша і золота і хаотичним способом державної

організації. Це і багато іншого було без сумніву наростом його радикальної правої позиції.

Липинський сконструював як наслідок своїх міркувань концепцію дідичного гетьманату роду Скоропадських, від якої він однак відмовився в останньому році свого життя (В. Липинський — Розкол серед гетьманців, Діло, ч. 216, 224, 1930). Не входитимемо в те, які причини спонукали його на цей крок і чому саме в тих обставинах він розійшовся з Павлом Скоропадським, на політичну реактивізацію якого на еміграції він мав вирішальний вплив. Доведеться тільки підкреслити своєрідний життєвий трагізм тієї людини, яка будувала собі певну систему вартостей й яка напередодні смерті зазнала історичного потрясення. Трудова монархія, яку проектував Липинський, мала бути не тільки авторитарним, але також становим (клясократичним) державним устроєм. Продовжуючи послідовно своє розумування, він прийшов до тотального заперечення політичних партій як носіїв народного суверенітету. На їх місце мав прийти гетьманський суверенітет і маєстат. Підставою того ладу могла бути головно консервативна хліборобська кляса (продуцентів), але також і інші стани. Представництво станів мало заступити парламентарну репрезентацію. Засадничим питанням є творення провідної національної еліти. «Великий кризис національної аристократії, що його переживає тепер ціла Європа, у нас на Україні прибрав особливо гострі і складні форми, тому, бо прийшов на одну пору з процесом формування нації. Без матеріальної сили, без володіння засобами продукції (землею, фабриками), без володіння засобами війни (державою, армією), без морального авторитету не може бути національної аристократії» (Листи до братів хліборобів, ч. III, стор. 74, Хліб. Укр., кн. III). Сам Липинський стояв на тому становищі, що вартість якоїсь доктрини відзначається не її теоретичною досконалістю, а впливом на реальне життя. Спробуймо отже з'ясувати собі те, що залишиться українській політичній думці як тривале й повноцінне з творчости цього українського державно-політичного теоретика. Згаданих прикмет не має сама концепція монархістичного гетьманату, для неї немає сьогодні об'єктивних передумов, які існували ще хоч малою мірою в 1917-1919 роках. Проте є ціла низка основних думок Липинського, які сьогодні лишаються далі актуальними, а навіть зарисовуються сьогодні ще з більшою гостротою, ніж це було у час написання «Листів до братів хліборобів». Липинський відстоював погляд, що держава є націотворчим фактором і що тільки тоді може створитися повноцінна нація, коли існує вже держава. З цієї дотеперішньої настанови випливало його розуміння національної приналежності. Він ставив знак рівності між державою і національною приналежністю. На місце культурно-мовного націоналізму Липинський ставить територіальний патріотизм. В українській політичній думці утвердився вже погляд,

що мешканці української території без уваги на їх національну приналежність мають бути повноправними громадянами української держави. Постановлення знаку рівності між національною і державною приналежністю, яке зробив саме Липинський, підвищує наше мислення до висоти європейської політичної думки і було поважним кроком вперед у розвитку української національної думки в 20 сторіччі. Якраз в цьому, а також багатьох інших питаннях Липинський по смерті переміг Донцова, який роздував неістотний момент писань Липинського (триєдинство Русей) і ставив під сумнів його особисто національну гідність (ЛНВ, 1925, кн. 4, 10, 1927, кн. 9 і Державна думка ч. 1, 1927). Хоч політична доктрина Липинського була авторитарною, все ж таки вона в основному мала самобутній український характер і не являлася злюю копією якоїсь імпортованої інтегрально-націоналістичної доктрини. Вона впливала з однієї сторони, але докорінного історичного відчуження. Вона відгукується до певних прецедентів української історії і при усій своїй негнучкості пропагувала своєрідну континуацію українського політичного мислення. Держава Липинського є містичним та іраціональним тілом, вона має бути наслідком глибокого вірування і волевої акції. Держава, як продукт права, як чинник, що забезпечує громадянина з правового і соціального погляду, не знаходить оцінки в писаннях цього теоретика. Правда, він цікавився головним питанням, як найкраще здобути державу і забезпечити в перші часи її існування, і тому проблема самого функціонування держави не знаходить уже такого точного дослідження. Липинський був волюнтаристом і політичним ідеалістом, а тим самим утопістом. Це останнє окреслення його творчості не є в жодній мірі негативною оцінкою, а тільки ствердженням. Він обстоював твердо реалістичний погляд, що національні прагнення українського народу можуть бути здійснені тільки у власній національній державі. Створення її він уявляв собі тільки шляхом завоювання з середини (як історичний зразок йому служило городове козацтво часів Хмельницького). Саме тому він був прихильником імперіальної духової і політичної настанови. В якій мірі така позиція відповідала становищу поневоленої нації, є вже цілком іншим питанням.

Найістотнішим елементом мислення Липинського залишається для нас розуміння і оцінка проблеми сили. Якщо йдеться про її насвітлення і схоплення, то він виявився реалістом. «Сила й авторитет — дві прикмети, без яких не може з'явитися в нації провідна, об'єднуюча та організуюча її групи влада...» (Листи до братів хліборобів, ч. III, стор. 79, Хліб. Укр., кн. III). Тільки при наявному існуванні силових факторів політика держави має підстави для успіху, тільки через концентрацію сили можна втримати новопостапу державу. Владу можуть мати ті, які посідають силові фактори тому, «що од початку світу і мабуть до його кінця націями

правили, правлять і будуть правити найсильніші» (Листи, III, стор. 39, Хліб. Укр., кн. III). Липинський уважав, що силове співвідношення визначає функціонування не тільки внутрішньої, але також і зовнішньої політики. Однією з причин, чому власне він заступав потребу монархізму, була доказувана ним конечність легітимности влади. В своїх міркуваннях про силу в політиці він зафіксував таку позицію, що межувала з макіявелізмом, твердячи, що «без сили меча, без сили фізичного примусу, яка од початку і до кінця світу була, єсть і буде прерогативним монополем, ознакою і суттю держави, ніяка сила громадська не може ані забезпечити себе, ані зреалізувати своїх остаточних бажань» (Листи... IV стор. 126, Хліб. Укр., IV). Липинський був першим українським політичним мислителем, який вбудував проблему сили у свою систему і продумав її основні засади. Він відстоював рівнож, як один з перших українців, стару тезу про потребу розбудови власних сил. Він правильно говорив, що «ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її собі не збудуємо...» Понад усе в політиці Липинський ставить інтерес держави, і то національної держави. І цим самим як перший оформив, правда, незавершену доктрину національного інтересу в українській політичній думці. Ще одну річ увів Липинський у наше думання — систематику. До нього вона була дуже слабо розвинена і не є надто світлою прикметою сьогодні.

Усе наведене було скромною спробою схарактеризувати визначного українського історика, дипломата і політичного мислителя Вячеслава Казіміровича Липинського. Треба бути свідомим того, що ще й тепер ми дошкульно відчуваємо брак праці, яка відзначувалася б інтимним знанням його творчости та повноцінною характеристикою його особи. На таку заслужив цей дослідник українського минулого і творець однієї з українських політичних доктрин, а передусім справжня велика українська людина.

Андрій Жук: **УКРАЇНСЬКА СОЦІЯЛІСТИЧНА
ПАРТІЯ (1900-1904)**

Н а р и с

ДОБРА ПОРАДА З НЕСПОДІВАНОЇ СТОРОНИ

В журналі «Молода Україна», органі академічної молоді у Львові (ч. 9-10, 1900), появилася стаття «Революційні партії в Росії», в якій подано у виїмках нарис програми «Української Соціалістичної Партії», що була видрукована в органі Української Соціал-Демократичної Партії Галичини «Воля» (ч. 15, 1900) і окремою брошурою.

Наперед редакція «Молодої України» подала цікавий допис «одного з товаришів росіян», як голос «чужинця», «якому доводилось стрічатися в його роботі з нашою (тобто, українською, — А. Ж.) молоддю в Росії, та який у своїм дописі говорить дещо цікаве про її діяльність». Одначе про діяльність української молоді в Росії в дописі «одного з товаришів росіян» нічого цікавого немає, але є дуже цікаві, зовсім на товаришів росіян не схожі, уваги про національно-політичну інертність українців, що «товариш росіянин» слушно уважав «дуже дивною та сумною проявою». А саме «товариш росіянин» писав:

«Ніхто в Росії не дивується — я говорю тутки про соціалістів, — що ППС (Польська Партія Соціалістична) пише на своїм прапорі „Самостійна Польща“, що литовці та лотиші бажають автономії, що жиди жадають рівноправности та що усі згадані народності організують самостійні партії. Но коли ви заговорите про „Самостійну Україну“, чи всі приймуть сю заяву симпатично? Часто можна побачити соціалістів, що не задавали собі сего питання та й не знають, що на його відповісти.

«Вина за се спадає, на мій погляд, виключно на українців. Одна їх частина йде в революційний рух та, відпекавшись від усього українства, стає росіянами, а друга часть займається „кружковщиною“, себто кружковою організацією української інтелігенції. Се красне діло, алеж треба вкінці зрозуміти, що ані вишивані сорочки, ані малоруські пісні, ні виучення своєї історії — не збудують самостійної України! На се потрібна сила, а де вона? — в робітниках та селянстві».

«Ось се і мусять зрозуміти усі українці. Їх обов'язки іти в революційні групи, що знаходяться на Україні, переводити в них свою ідею та зорганізувати усі сили, які є на Україні в одну українську соціалістичну партію, но на сім не спинитись, а піти далше, се є почати сейчас агітацію поміж селянством».

Щось інше чули і чують українці від «товаришів росіян» від самих початків революційного руху в Росії, а саме, що організаційне відокремлення революційного руху на Україні, з українським характером, в ім'я українських національних інтересів, є річ непотрібна, шкідлива, реакційна і контрреволюційна.

Для 70-их років минулого століття багато матеріалу про це подає М. Драгоманов у своїх публіцистичних писаннях. Між іншим він наводить свою дискусію на зборах революційного гуртка у Києві, на яких мав реферат, з делегатом революційного гуртка з Петербургу. Драгоманов доказував необхідність пристосування революційної діяльності на Україні до місцевих обставин, а петербурзький гість з обуренням на це відповідав: «Ви все говорите про Україну, і вона у вас являється чимсь окремим, а ми повинні діяти спільно, в боротьбі зі спільним ворогом, і таких питань взагалі не слід порушувати».

До цього інциденту Драгоманов додає, що за одинадцять літ (від 1870 до 1881, коли він це писав) йому доводилось усно і писемно говорити про Україну може з двомастами особами з-поміж російських соціалістів, революціонерів і інших, відомих і невідомих, учених і неучених, і всі ті розмови були тільки повторенням отої дискусії з делегатом з Петербургу. «Перше питання, яке ми від них чули, коли говорили їм про різноманітність того, що вони називали „русским народом“, було питання щедрінського градоначальника, побачивши ріку там, де на його думку не повинно її бути: — Зачем?» (М. Драгоманов. *Историческая Польша і великорусская демократия*, Женева, 1881, стор. 267-272).

Подібні спостереження поробив також Іван Франко. «Тямлю, — пише він, — як приїжджі до Львова російські соціалісти, бачучи наші дрібні змагання коло просвіти народу і творення свого письменства, сміялися з нас і говорили зовсім категоричним тоном: — І що вам заходиться коло таких дурниць! Час пре до того, що всі люди мусять бути рівні, отже всі національні різниці мусять щезнути, а ви, працюючи для здвигнення своєї якоїсь нації, робите тільки назадницьку реакційну роботу.

«І даремно було говорити їм, що вже хоч би для пропаганди тих самих ідей рівності серед нашої суспільности ми мусимо вживати того язика, яким вона говорить і думає. — Не нужно! Не нужно! — відповідали диктаторським тоном наші розмовники (а були між ними й родовиті українці). — Малі нації мусять приставати до великих і вчитися їх язика. Отсе

найпростіша дорога, до вселюдської рівності!» (Передмова І. Франка до другого видання праці М. Драгоманова *Шевченко, українофіли і соціалізм*, Львів, 1906, стор. VII).

«Зачем?» «Не нужно!» В цих словах містилася негація українців, як окремого від великоросіян народу, асиміляційна й нівеляційна тенденція, яка в наші часи знайшла свій яскравий вислів у фіктивній УРСР і її фальшивій культурі «національній формою, соціалістичний змістом», що в дійсності є культивуванням російщини на Україні українською мовою й оплюгавлюванням тою мовою українського визвольного руху та його носіїв, невідільними руками самих таки українців.

Вертаючи до автора допису в «Молодій Україні», приходиться сказати, що це мусів бути якийсь білий крук серед чорних ворон, коли радив українським революціонерам не тільки творити власні політичні організації, замість губитися в загальноросійських організаціях, без користі для української справи, але й висунути справу самостійності України, бож такий сенс його розумувань. Але насувається сумнів, чи допис того «товариша росіянина» не є апокрифом?

Від себе редакція «Молодої України» робить до того допису «товариша росіянина» таку увагу: «Не одно можна б додати до сеї характеристики та поки що обмежимось на сконстатованню одного факту, про який вона говорить: що донедавна ще участь сеї інтелігенції в революційному життю Росії та її політична діяльність рівнялись зеро. Під цим зглядом наступила послідніми часами рішуча зміна на ліпше, якраз в напрямку зазначенім в повищій статті. Рівночасно майже виступають дві партії, що повинні означувати просоння політичної думки в російській Україні, а на кожний случай є доказом, що наша інтелігенція починає там нову, кращу усіх попередніх, епоху свого життя. Се УСП (Українська Соціалістична Партія) та РУП (Революційна Українська Партія)».

На доказ подається у виїмках програма УСП.

Не маючи під руками повного тексту програми УСП, користуємо дальше з поданих у «Молодій Україні» виїмків.

ПРОГРАМА УСП

Схарактеризувавши загально на вступі економічний та політичний стан українського народу в Австро-Угорщині і Росії, автори програми так означають завдання партії:

«І як утиск є наш трикратний — економічний, політичний та національний, так само і наше визволення мусить бути повне, мусить дати нам простір жити вигідно, свобідно і в повнім розвою національнім. Замість експлуататорів російських, польських, жидівських накласти українських визискувачів, так як сього хотіли б наші націонали патріоти, це не може

нас вдоволити, бо від цього ані на волосок не покращає доля нашого люду. Так само не видержать критики програми всіляких радикалів тим, що вони не відповідають капіталістичному розвоєві, що йде в нас так, як і в західній Європі, ані не можуть вдоволити потреб сих мільйонів сільського і міського пролетаріяту, який ми маємо у себе.

«Одинока програма, що зреалізувавшись запевнить щастя нашому людові, — це програма соціалістична; ми переконані, що тільки в суспільності, де земля, копальні, фабрики і варстати становлять спільну власність, де люд править сам собою і після своєї волі, що там тільки немає місця днешньому визискові і утискові.

«Але до цієї мети дійдеться тільки тоді, як партія соціалістична матиме політичну власть в своїх руках. І тудою мусять прямувати всі наші заміри і змагання. Тоді тільки, коли беручи міць і силу з мас народніх, пройнятих соціалістичними думками, зорганізованих і загартованих в боротьбі з визискувачами та їх захисником — правительством, здавимо в братерському союзі зі соціалістичними партіями Польщі і Росії цю чудовищну змору, яка налягає на грудях нашого люду, коли здавимо царат, тоді матимемо спромугу завести реформи, що є метою наших змагань.

«Огромна більшість нашого народу це людність працююча, що легко піддається під соціалістичну пропаганду, і це нам позволяє вірувати в нашу побіду, хоч і як ще нині сили наші видаються слабі, порівнюючи їх з потугою царства. Але це дає нам і цю певність та пересвідчення глибоке, що одинока тільки соціалістична політика може вказати вихід з теперішньої недолі тим, що вона згоджується з показом науки і з справедливими, реальними потребами нашого народу. Воюючи за визволення нашого люду з кайданів капіталізму, ми тим самим ближче тої хвилі, де в цілій могутності зацвітуть всі жизненні сили нашого народу».

Далі йдуть пропущені в «Молодій Україні» пункти практичної програми, про які сказано, що вони аналогічні до програм соціал-демократичних партій, відтак говориться про тактику такими словами:

«Ми не сподіємося на мирне, спокійне здійснення наших домагань в російському царстві; всяка залежність України од російського царства є руїною для розвою нашого життя. Нашою метою проте буде в російському царстві: через пропаганду наших думок і щоденну, безнастанну боротьбу за економічні, політичні і національні інтереси нашого люду — створити політичну силу, що могла б мірятися з царством. Боротьбу цю вестимемо з тим пересвідченням, що правительственні уступки — коли б такі уступки були справді — так само як упряме піддержування царською владою існуючого порядку — може нам тільки користь принести. Це ж вчинить глибшою і яснішою свідомість люду, при чім ми все будемо на поготівлю, щоб все як слід розсвітити.

«В австрійським царстві ми вітаємо з радістю засновання явної української партії соціал-демократичної, помагатимемо їй, кільки лиш сил нам стане, признаючи zarazом потребу одностайної, однодумної діяльности. Заяву, зложену нашими товаришами з Галичини на конгресі австрійських соціалістів у Берні, в якій ставиться домагання політичної волі і самостійности для усієї України, ми приймаємо, як наше визнання віри.

«В стосунку до інших націй ми підемо за віковичними словами нашого великого учителя, Маркса: Пролетарі усіх країв, єднайтеся! Далекі від шовіністичних натинань і поглядів наших народовців патріотів, ми в польським, російським, німецьким робітникові, що прийшов вже до клясової свідомости, вбачаємо брата і простягаємо їдь ньому руку з братерським утиском, домагаючись від нього вшанування наших прав.

«Сей принцип означає теж наш стосунок до соціалістичних партій тих національностей, з якими стикаємося щодень в життю. Щодо польських соціалістів, то стверджуємо се, що і Польська Соціалістична Партія в російським царстві признала і в програмі і в своїх рішеннях наші права до політичної самостійности та що і серед польської соціал-демократії у Галичині ми не здибали заборчих прямувань і починів. Що ж до російських соціалістів, то в нас є повна надія, що деякі великоруські (централістичні, русифікаційні, — А. Ж.) прямування, які декуди прокидаються, щезнуть з розквитом соціалістичної свідомости, а з'єднання розбитих кружків і організацій російських в одну партію позволит нам увійти в порозуміння і братерський ясно означений союз».

З цього теоретичного вступу до програми і декларації в справі тактики бачимо, що партія стояла на клясовому робітничому ґрунті, на ґрунті «потреб мільйонів сільського і міського пролетаріату», та, проте, виразно самостійницька позиція програми УСП дала привід деяким соціал-демократичним «ортодоксам» трактувати УСП як формацію дрібно-буржуазну й націоналістичну!

Клясова пролетарська позиція, очевидно, зобов'язувала авторів програми зайняти становище супроти виразників інтересів інших суспільних кляс та політичних напрямків. Але роблять вони це менше вдало, приписуючи ближче неозначеним «нашим націоналам патріотам» бажання «замість експлуататорів російських, польських, жидівських накласти українських визискувачів!». А програми «всіляких радикалів» уважають «не витримуючими критики», бо вони нібито «не відповідають капіталістичному розвоєві (?) і не можуть вдоволити потреб мільйонів сільського і міського пролетаріату, які ми маємо!» Між тим, програмі, наприклад, Української Радикальної Партії Галичини ледве чи можна було такі закиди робити.

Не маючи мінімальної практичної програми УСЦ, не знаємо, як там були сформульовані домагання політичного характеру. В інших партійних публікаціях, про які буде мова далі, говориться, що «першим пунктом нашої мінімальної програми є самостійна Україна», мабуть тільки з тих земель, що належали до Росії, а зголошене галицькими товаришами на конгресі в Берні домагання «політичної волі і самостійности для усїєї України», отже соборної України, відсувалося б у сферу ідеалу! Так чи інакше, а треба підкреслити, що самостійна Україна була начальним домаганням практичної програми УСЦ, що з цієї принципової позиції виходила партія у своїй пропагандивній діяльності, розбуджуючи тим національно-політичну свідомість в масах робітництва і селянства, свідомість окремих його інтересів і завдань в національно-політичній області, без чого окремий український робітничий рух був би лишень дублюванням загальноросійського робітничого руху, отже не мав би жодної рації існування.

Не можна не зазначити, що автори програми УСЦ занадто оптимістично і некритично ставились до позиції польських соціалістів в українській справі. Вони на віру приймали порожні декларації про визнання постуляту самостійности України, тим часом як практика польських соціалістів протирічила цьому визнанню. Особливо це треба сказати про польських соціал-демократів Галичини, де поляки були панівною нацією. Про їхні заборчі прямування говорили такі факти, як поширення їх діяльності на Східню Галичину, без узгляднення місцевих національних відносин; неприхильне відношення до організаційного усамостійнення українського соціалістичного руху й вороже відношення до домагання галицьких українців поділу Галичини на дві автономні провінції, українську і польську, в межах Австрії.

І польські соціалісти «Королівства Польського» в Росії деклямували про «нашу і вашу вольносьць» так довго, як довго були в однаковому з українцями становищі поневоленого народу. А як діждалися відновлення самостійної польської держави і прийшли до влади, то почали простягати свої загребуці руки по українські землі і зі зброєю в руках влучили в склад Польщі не тільки Східню Галичину, що проголосила була свою державну самостійність, але й великий шмат північно-західніх українських земель, що під час війни були в окупації центральних держав, а становили складову частину Східньої України.

Так само були безпідставні сподівання авторів програми на те, що «великоруські прямування на Україні цезнуть з розвитком соціалістичної свідомости». Було протилежне. Та свідомість розвивалася в централістично-нівелюційному напрямку, і мірою того, як вона зростала, а російські соціалісти всякої масти приходили до сили, зростало й їхнє негативне відношення до українських визвольних змагань, зокрема до організаційного

усамостійнення українського соціалістичного руху, при деклямаціях про «самовизначення аж до відділення» неросійських народів. А як по революції в Росії захопили владу «найсвідоміші» соціалісти, визнавши, т. зв., «пролетарського інтернаціоналізму», то із зброєю в руках влучили назад до Росії Україну, що проголосила була свою державну самостійність, переіменувавши єдину неділиму Росію на фіктивний ССРСР!

Ці уваги дещо виходять поза межі нашої теми, але вони не є тут зайвою ілюстрацією до слів і діл соціалістів панівних націй у відношенні до визвольних змагань пролетаріату поневолених націй.

Програма УСП мала значне поширення на Україні і мала вплив на формування української політичної думки серед студентської молоді, з якої складалися перші кадри й РУП (Революційна Українська Партія), що постала одночасно з УСП, але довший час не мала ясно сформульованої програми. Про це свідчить обставина, що програма була на Україні передрукована на міміографі і її відбирано при жандармських ревізіях і арештах, між іншим, у студентів Петербурзького університету М. Маслова, в селі Ковалині Переяславського повіту і О. Назарієва, в Прилуці Полтавської губ., влітку 1901 (А. Дучинський, «Революційна Українська Партія на Полтавщині», в збірнику *За сто літ*, кн. 2, Київ, 1928, стор. 286, 299).

ОЦІНКА НАРИСУ ПРОГРАМИ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ

В тій самій «Волі», де був видрукований нарис програми УСП, появилася стаття, під наведеним заголовком, що потім вийшла і окремою брошурою, з ініціалами над заголовком: С. Д. Ця стаття, як зазначувала редакція «Волі», була надіслана «гуртком соціалістів», без ближчого означення, що це за гурток і де він існує. Але пізніше стало загальновідомим у підпільному українському революційному світі, що цей гурток існує у Києві від 1896-7 року під назвою «Українська Соціал-Демократія», що під цією фірмою появилися вже раніш у Києві програмові публікації, очевидно нелегально друковані на гектографі, та що найвизначнішим членом цієї групи, її ідеологом є наша славетна письменниця Леся Українка. Більш як певно, що й авторство «Оцінки нариса програми УСП» належить Лесі Українці, тим більший інтерес представляє цей її публіцистичний виступ.

«Оцінка» спиняється на початку на обставинах, в яких зародився на Україні автономний український національний соціалістичний напрямок уже раніш, у зв'язку з галицьким радикальним рухом, та зазначає схожість цього напрямку з соціал-демократичним напрямком в Галичині і бажаність зв'язку між ними, а відтак трактується справа нариса програми УСП.

«Ми, група українських соціальних демократів, — говориться в „Оцінці“, — зважилися оце вимовити нашу думку про останнє прохання українських соціалістів, що вийшло під назвою „Нарис програми української партії соціалістичної“».

«Цей нарис ми вважаємо зовсім незалежним від перших виступів української соціал-демократичної літератури, і це ми зазначаємо тут виразно. „Нарис“ не єсть ані дальшою еволюцією, ані епігоном української соціальної демократії, а тільки рівночасним і спорідненим їй об'явом соціалістичної думки на Україні. В заголовку його сказано просто, що це нарис партії соціалістичної, а не соціал-демократичної, хоч пункти програми, коли відрізнити їх від вступу і закінчення, зовсім сходяться з загальноприйнятою соціал-демократичними фракціями всіх народів. Ця частина „Нарису“ цілком ясна і не потребує коментарів, та певно ж головно дякуючи їй „Нарис“ був прийнятий із щирим привітом та виразами солідарности деякими польськими, великоруськими і німецькими соціалістичними виданнями».

Але щодо першої вимоги програми, а саме до вимагання політичної незалежності України, то автори «Оцінки» мають тут свою відмінну думку. «Звісно, — читаємо в „Оцінці“, — щодо самого принципу незалежності України і до факту розширення національної, громадської і політичної свідомости, то ми, українські соціальні демократи, можемо ще більш, ніж сусіди-товариші, радіти за нашу країну, що в ній така свідомість починає розвиватись рівночасно в різних її частинах, тільки ж власне через те, що нас ця справа ближче обходить, ніж наших сусідів, ми можемо і навіть повинні критичнійше віднестись до тих форм, в яких виражається та свідомість» (стор. 7).

Отже українським соціальним демократам ішлося про «форми», в яких «виражається» українська національно-політична свідомість, з цього погляду у них є багато сумнівів, і вони просять авторів «Нарису програми УСП» роз'яснити їм ті сумніви.

Головні з цих сумнівів такі: справа назви партії; справа організації соціалістичних партій в Росії чи справа взаємних відносин між тими партіями; справа самостійности України, а саме — чи це має бути сепаратизм від Росії, чи федералізм з нею; справа тактики, врешті, справа того соціального осередку, на який рахує УСП в своїй діяльності, висловлюючись у тих справах.

Назва УСП, на думку авторів «Оцінки», не відповідає всім вимогам сучасного життя й науки, бо по тих вимогах мало назвати партію просто соціалістичною, а треба ще й означити її якимсь докладнішим терміном. Соціалізм тепер поділився на стільки галузів, часто суперечних межи собою, що без виразної термінології свої своїх можуть не пізнати.

Правда, з пунктів програми можна догадуватись, що це либонь має бути партія соціально-демократична, — але чому б так просто й не сказати?

Чому автори «Нарису» бідкаються тільки про соціялістів Польщі і Росії, наче б у російській державі було тільки ще два народи, окрім українського, і чому так багато сподіваються від з'єднання всіх розбитих кружків і організацій російських в одну «російську партію»? При цьому автори «Оцінки» висловлюють такий свій погляд на ці справи: «Нам здається, — пишуть вони, — що таке з'єднання мало допоможе нашій справі, і нам скоріш натурально бажати подекуди роз'єднання, себто розкладу на фракції, більш відповідного національним поділам держави. Тоді певне «российская партия» втратила б зовсім свою державно-централістичну барву і назву, поділилась би межі національними фракціями, а зосталась би «русская (великоруська) партия», вільна від централістичних, негідних вільнолюбної партії намагань»... (стор. 8). «... українським соціялістам не повинні бути байдужими соціялістичні організації інших народів російської держави, головно жидівські та литовські, виразно незалежні від великоруської чи польської гегемонії; братерський союз з такими автономними організаціями личить українцям більше, ніж кому іншому в російській державі» (стор. 9).

Найбільш неясними здаються авторам «Оцінки» ті уступи програми УСД, де говориться про незалежність України. «Видко, що в основі програми лежить тенденція сепаратизму політичного (там говориться про республіку українську), але яка дорога до тої сепарації невідомо... З пунктів програми неначе видко, що економічне та політичне визволення має відбутись одночасно, але щодо національного, то часом виходить, ніби воно має настати перш усього, а часом ніби після всього, як вінець усякого іншого визволення. Однак же для тактики треба б конче встановити, що власне має бути насамперед осягнено, чи відокремлення України від Росії, чи національно-політична реформа, в границях теперішньої російської держави?» (стор. 10). Бо в однім і другім випадку тактика мусить бути інша.

Про це автори «Оцінки» пишуть, що на мирну сепарацію нема чого надіятись, а про збройне «посполите рушення» при теперішніх наших обставинах ніхто не може думати серйозно. Лишається отже шлях педагогічний, — виховання в народі і вже не в одній, але у всіх його клясах національної свідомости, з метою якнайшвидшої сепарації, або ще шлях компромісів з іншими українськими партіями, бо інакше навряд чи можливе українське Рісорджіменто. Коли ж сепарацію має попередити боротьба за політичну волю у границях російської держави, «в братському союзі з соціялістичними партіями Росії і Польщі», то ще невідомо, чи схоче той «братерський союз» на такий зондербунд піти, бо в історії є приклади,

що не тільки від царату тяжко буває відокремитись. «Коли Україні прийдеться ждати сепарації аж до того часу, поки соціалістичні партії Польщі і Росії на те погодяться, то можливо, що вільна, незалежна республіканська українська держава настане ще не хутко» (стор. 11).

Автори «Оцінки» гадають, що для соціалістів відповідніше і практичніше була б федеративна програма, при чім політичну та економічну боротьбу партія провадила б на власну руку, не входячи в жодну консолідацію, а педагогічну роботу «над національним освідомленням народних мас могла б робити спільно з іншими партіями або, краще сказати, з усіма українськими людьми чести і доброї волі, без різниці партійних відмін» (стор. 12).

Щодо пропаганди думок, то варто б вияснити, серед якого околу має вона переважно провадитись, чи серед міських робітників, чи може головно серед робітників по економіях, сільських наймитів та дрібних селян. Автори «Оцінки» велику вагу прикладають до національного освідомлення міського робітництва, щоб між ним і сільським пролетаріатом, не зачепленим денационалізацією, не постала культурна прірва, «аби вони не стали чужинцями в рідній стороні» (стор. 14).

Кінчається «Оцінка» виразами симпатії і заохоти тому гуртові товаришів, що видав «Нарис програми», вважаючи цей гурт дружнім, зі сподіванням, що він «стане під один прапор з нами».

ВІДПОВІДЬ НА «ОЦІНКУ» ПРОГРАМИ УСП

На запити-сумніви авторів «Оцінки» програми УСП появилася в тій же «Волі» і окремою відбиткою офіційна відповідь УСП, за підписом її Центрального Комітету, під заголовком *До програми Української Соціалістичної Партії* (Львів, 1902, 14 стор.).

До питання про назву партії автори відповіді, пишуть, що, «виступаючи як „соціалісти“, ані в думці нам не було сим показувати, мов наша програма хоч в малім різниться від програми освідомленого пролетаріату цілої Європи... Додаймо, що тільки в Германії і Австрії слово соціал-демократ має виключне значення члена політичної партії. Вже у Франції слово „соціал-демократ“ цілком невідоме, і піддавання в сумнів чийсь правдивості через те, що він називає себе (тільки) соціалістом, зчинило б там щирий вибух сміху. Те ж саме бачимо в Італії, Бельгії, а й у наших сусідів поляків найсильніша з чинних робітничих партій має назву соціалістичної». Вони уважають, що назва партії «соціалістична» більш відповідна, ніж назва «соціал-демократична», але не надають цій справі особливої ваги.

Щодо твердження критиків програми, мов «соціалізм поділився тепер на стільки галузів, часто суперечних межи собою, що без виразної термінології свої свої можуть не пізнати», то автори відповіді збувають це тим,

що «ніхто ніколи не мав всіляких християнських соціалістів, соціал-політиків і т. п. знахорів суспільних за правдивих соціалістів» (стор. 4—5), поминаючи існуючі в Росії антагоністичні напрямки такі «правдивого» соціалізму, як соц.-демократи і соц.-революціонери, марксистки і народники. Їх то напевно й мали на увазі критики програми, а не християнських соціалістів й інших «знахорів суспільних», — явище поширене в західній Європі, але не відоме в Росії.

По цім автори відповіді вияснюють, чому УСП висловила бажання, щоб усі російські соціалістичні гуртки з'єдналися. «Тому, — відповідають, — що бажаємо їм добра, як і всім товаришам інших народностей, бо боротьба з царатом буде скутечна, як вестимуть її сильні партії, а не малі гуртки; нарешті тому, що на наш погляд міжнародні відносини соціалістичних партій складаються нормально лише тоді, як мається справа з дійсними силами політичними, як на сцену виступають важні політичні питання» (стор. 6—7). А слідом читаємо у них про таку ненормальну річ, як негативне відношення російських соціалістів до українського питання, справді дуже важливого політичного питання, і з контексту виходило б, що вони сподіваються унормування цього питання, як російські соціалісти об'єднуються і стануть силою політичною! Мабуть через оці безпідставні сподівання, висунене критиками програми питання доцільности роз'єднання російської соц.-демократичної партії, відповідно національному поділові російської держави, лишилося нез'ясованим авторами відповіді.

На питання, «що властиво має бути насамперед досягнено — чи відокремлення України від Росії, чи соціально-політична реформа в границях теперішньої російської держави», також маємо ухильну відповідь. «В діяльності нашій, — читаємо в брошурі, — звертатимемо систематично увагу на всі три сторони утиску — народну (національну, — А. Ж.), економічну і політичну, і з кожного боку старатимемось люд освідомити. На яке з сих питань теперішнім часом і в визначнім середовищі належить звертати більшу увагу — не місце тут розводитись. І як гадаємо, що пропаганда виключно за змінами економічними та політичними була б доктринерством, так зарівно не віримо і в поведження партії виключно патріотичної» (стор. 9—10).

Під патріотичною партією автори відповіді очевидно розуміють самостійницьку партію національної демократії, бо далі пишуть таке: «Що поляки могли колись гадати о революції чисто політичній... то лише завдяки тому, що мали вони сильну і багату шляхту, в інтересі якої була незалежність; наш же нарід складається майже виключно з люду, з тонкою поверх верствою інтелігенції, а люд сей повстане за свої народні (національні, — А. Ж.) права лише тоді, аж зрозуміє свої потреби і браки матеріяльні. Елементів для руху, який би добивався виключно незалежности

України, відкладаючи усі інші питання на після — у нас немає» (підкр. мої, — А. Ж.).

«Тим то справа здобування наперед одного, а після другого повинна бути зовсім вилучена. Ми як соціалісти добиваємось усупільнення продукції... але знаємо, що мета ся може бути осягнена лише в державі демократичній, позбавленій національного утиску» (стор. 10).

«Чи Росія дає нам яке забезпечення свобідного національного розвитку? Здається факти дають нам на се досить виразну відповідь: серед великоросів не існує досі жадне сторонництво, яке не то що з признанням наших прав, але хоча з толеранцією до них би відносилося. Навіть серед наших товаришів великоросів ледве деякі гуртки признають за нами право на народну самостійність — наколи більшість зовсім байдужа щодо злочину, якого dokonano на кільканадцятьмільйоновім народі. Не можемо про те надіятись, що перемога конституціоналістів російських вчинить нашу волю, і одинокую гарантію кращої будучности бачитимемо лише в розвоєві свідомости нашого люду. Коли цілість, або принайменше більшість нашого люду освідомиться економічно, політично та національно, тоді становитимемо таку силу, з якою кожний рахуватиметься» (стор. 11).

Після всього цього треба було б, як то говориться, поставити крапку над «і» і сказати, що начальною практичною ціллю партії мусить бути боротьба за державну самостійність України, але автори відповіді чомусь цього не роблять. Вони тільки кажуть, що «чи доведеться нам здобути незалежність України, чи ні — се річ залежна від великого числа околишніх обставин. Може статись, що політичні умови цілої російської держави ще надовго не дозволятимуть осягнути нашу ціль, але то певне, що не здобути нам жодної реформи до того часу, аж самі не переконаємось в її конечності» (стор. 11—12).

Який шлях до цього? — «Пропагувати люд словом живим і друкованим, організувати його в спосіб найвідповідніший при сьогоднішніх поліційних обставинах, пожиткуватись повторяючимися щодень колізіями інтересів задля піднесення свідомости, призвичаювати що крок до гуртових виступів в обороні сих інтересів, — се наші способи боротьби насьогодні. Що буде завтра, не знаємо, але то певне, що такого колоса як царат російський ні ми, ні соціалісти великоруські, польські, литовські та інші не зваляють лише словом друкованим. Свободи не здобуто „міт Реденгальтен унд Бешліссе фассен“, як казав колись Ляссаль в Германії, а тим паче в Росії. Без жертв, і то великих жертв, не обійдеться. Алеж і мета наших змагань варта сих жертв» (стор. 12—13). А в цій боротьбі соціалістичні партії Росії і Польщі доводяться союзниками навіть без спеціального порозуміння... «як одно з них заатакує справді царат, то можна сподіватись напевно, що всі інші поспішать товаришеві на поміч». Але «консолідацію з другими партіями

українськими для хутшого „risorgimento“ — автори відповідні відкидають і не вірять в „поводження серед нашого люду“ іншої партії, як партія соціалістична» (стор. 13).

«Щодо того, чи підемо до робітників міських, чи до селян, відкажемо, що тримаємось вказівок, які дає нам практика всіх інших націй: належить здобувати насамперед той елемент, який легше здобути, не оглядаючись на доктрину. В принципі елементом таким є пролетаріят міський, котрий з часом лише дає діячів для села (найбільше в малих містинах), але часом буває і інше» (стор. 14).

В ЯКОМУ СУСПІЛЬНОМУ ОСЕРЕДКУ НАРОДИЛАСЬ УСП

Основником УСП був українець польської культури Богдан Ярошевський (1868—1914). Ось як характеризує цю людину В. Сімович в посмертній згадці про нього.

«Покійний був родом із Поділля. Родився і цілу молодість провів серед ополячених українців-католиків, дрібних шляхтичів, а то й панів-дідачів, і зростав у шляхетських традиціях. Його предки лічили колись себе уніятами, та в часи скасування унії на Правобережжі вони перейшли на католицтво і вважали себе поляками».

«Покійний Богдан бував часто відпоручником польської поступової, а то й соціалістичної молоді на збірках українських революційних громад та з часом, на основі поглиблення свого демократичного світогляду, дійшов до думки, що, живучи на Україні, мусиш бути українцем. Він все підчеркував, що польського люду він не знає, що рідним народом, серед якого йому мило працювати, є український народ, і так поволі став свідомим українцем та порвав з усім, що польське».

«Тут грала ролю ще й та свідомість, що предки Богдана були українцями, а ще до того присвічував йому приклад таких визначних українських діячів, як Антонович, Рильський, Познанський, Юркевич і т. п.».

«Під проводом Ярошевського склався з людей так зв. польської культури, українців-католиків, осібний гурт, до котрого пристало багато й правобережців українців православної віри, і в тім гуртку виринула думка заснувати на зразок Польської Партії Соціалістичної — Українську Соціалістичну Партію» (Див. «Вістник Союзу Визволення України», Відень, ч. 7—8, січень 1915).

Децо більше біографічних відомостей про Богдана Ярошевського знаходимо в посмертній згадці про нього Вол. Гнатюка. Богдан був сином збіднілого шляхтича, що служив на дворах різних панів на Поділлі за офіціаліста, приватного урядовця. Вчився Богдан в кам'янець-подільській гімназії, але скінчити її не довелося. На п'ятій класі наука перервалася, бо батько не мав засобів, щоб далі утримувати сина в гімназії.

Вже замолоду мусів Богдан сам на себе заробляти, то писарем в панському маєтку, то бухгалтером або гувернером панських дітей. Свою освіту доповнював читанням книжок, користуючись бібліотекою пана, у якого вчив дітей. Переїхавши до Києва, користувався з київських бібліотек, ходив на всякі виклади, що їх уладжували професори університету і політехніки, та цим способом набув собі багато знання, особливо з історії, історії літератури і суспільних наук. У Києві увійшов до таємних польських гуртків, а потім до українських.

До 1901 року Богдан Ярошевський почував себе ще поляком, а потім остаточно порвав з польським табором. Цей перелім наступив під впливом заворушень українських студентів у Львові і сецесії їх з університету. «Як член польського народу, — пише В. Гнатюк, — він не міг погодитися з тим, щоб та нація, що сама утискана на своїм більшому етнографічному просторі, могла утискати другу націю, українську, на тім терені, де їй вільніше дихати. Він обурювався на саму думку, що поляки можуть у Галичині не допускати українців до повної національно-політичної рівноправности, бажать удержати їх на становищі національних паріїв та використовувати тільки для свого зросту. Він вірив, що українці, як многомільйоновий народ, який прокинувся до нового життя, не дасть себе придушити і поховати, лиш розвинеться на велику і сильну націю, тому задержання його розвою не тільки не принесе полякам користи, про яку вони думають, але навпаки, наробить їм багато шкоди, бо позбавить їх симпатії українців, яка не може їм знов так бути байдужна...»

«Перехід Б. Ярошевського до українства, як бачимо, — пише далі В. Гнатюк, — був спонуканий чисто ідеалістичними причинами. І тим цінніший він для нас, бо вказує, що і в нашій пролетарській нації витворюється якась внутрішня сила, що починає притягати до себе тих, які виховувалися не-українцями. А це значить далеко більше, як перехід українців до поляків або москалів, викликуваний переважно причинами матеріальної натури» (Див. віденське «Діло» з 29 січня 1915, ч. 229).

На жаль, провідні кола української інтелігенції, закорковані в свою етнографічну шкаралушу, замість стимулювати процес навернення до українства уродженців української землі, «що виховувалися не-українцями», без огляду на їх національність і віру, часто ставили цьому процесові перешкоди, зводячи питання національності до питання мови або релігії. Таке сталося й у ставленні до того гуртка римо-католиків, з яким Б. Ярошевський покликав був до життя УСР. Але про це буде ще мова пізніше.

На цьому місці треба зазначити, що журналістична діяльність Б. Ярошевського, як про це інформує В. Гнатюк, почалася в польських періодичних виданнях. Одною з перших його праць було справоздання з київського

археологічного з'їзду 1899 року, видруковане в консервативному краківському «Часі». Але це був випадок. Поза тим він писав по-польськи лишень в партійних соціалістичних органах преси, як «Пшедсвіт», «Напшуд», «Критика», що виходила в Кракові. Це його співробітництво в органах ППС російського «забору» і польської соц.-дем. партії Галичини відноситься, очевидно, до кінця дев'яностих років минулого і до перших років двадцятого століття, коли він мав уже свою УСП, не пориваючи зв'язку з її прообразом — ППС, співробітничавши в її органі «Пшедсвіт» й інших польських соціалістичних виданнях. Можливо, що він писав тут і пізніше. На жаль, не маємо змоги подати ніяких конкретних відомостей про цей відтинок його журналістичної діяльності. З українських органів преси містив він статті в соц.-демократичній «Волі» і «Громадському голосі», органі галицьких радикалів.

ІНШІ ПРОГРАМОВІ ПУБЛІКАЦІЇ УСП

Через два роки від появи нариса програми УСП появилася друком під фірмою УСП «Комуністичний маніфест Маркса і Енгельса» (Львів, 1902, VI + 50 стор., 8^о). Оскільки не помиляюсь, був це перший переклад на українську мову цього твору.

В передмові від «видавців українського перекладу», автором якої імовірно був Б. Ярошевський, зазначається основна думка маніфесту, що «зі самої суспільності виростають ті сили, що доведуть до основних перемін, до нового кращого людського життя. Капіталізм, руйнуючи дрібну господарку, з'єднуючи средства господарські в великих варстатах і фабриках — витворює господарські, матеріяльні умови нового ладу. А заразом з тим росте і пролетаріят, зростає новочасна армія наємних робітників, що з konieczности, встаючись за свої клясові інтереси, мусить організуватись, з'єднатись і освідомлюватись та опісля перевести переворот, завести новий лад суспільний, знести панування одної кляси над другою, знести визиск, темноту і неволю.

«Тим самим перемінюється і революційний рух робітничий. Пролетаріят, замість сліпо руйнувати машини, замість кидатись в крайній розпуці на видимі знаки невидимого капіталізму, мусить дорогою боротьби політичної і економічної здобувати для себе права і полекші та, здобуваючи тим самим силу і єдність і самосвідомість, йти до остаточної своєї цілі — соціальної революції».

Того самого року вийшла друга публікація УСП — «Робітницька справа» (Львів, 1902, 76 стор.), в якій популяризується програма партії та викладаються способи боротьби за хвилеве поліпшення становища робітництва і за здійснення соціалістичного ідеалу. Це була єдина на ті часи популя-

ризація практичної робітничої програми українською мовою, що докладно вивиснювала всі сторони життя і боротьби робітничої класи та конечні цілі цієї боротьби.

Почавши з вивиснення справи про джерела багатства і нужди, протилежності інтересів фабрикантів і робітників та економічних криз, як наслідку капіталістичної системи господарства, безіменний автор брошури докладно спиняється на формах робітничого руху (робітничі союзи) і засобах боротьби робітників за поліпшення свого становища (страйки) та постулятах робітничого законодавства, тобто законодавства про охорону економічних інтересів робітництва. Далі йде вивиснення значення першотравневого робітничого свята як маніфестації міжнародної солідарності робітництва, а потім говорить про боротьбу за політичну свободу і за владу робітничої класи в державі.

«Деколи робітники бажають справді перемогти капіталістів, — говорить ся в брошурі, — та їм насамперед потрібні політичні права, помічю яких вони здобудуть політичну владу» (стор. 56), а, здобувши політичну владу в державі, робітництво перемінить й існуючі економічні порядки, що є причиною нужди одних і багатства других та заведуть спільну власність.

«Для того робітники, — читаємо далі в брошурі, — скинувши з себе ярмо царського уряду і добувши політичну свободу, установлять слідуєчі закони: 1) кожний здоровий чоловік повинен конечно працювати. 2) Кожна людина повинна бути на все життя обезпечена усіма життьовими вигодами і користуватись з них до самої смерти. 3) Фабрики, копальні і земля переходять у спільну власність усього працюючого люду» (стор. 59-60).

Установлений на такій основі громадський лад зветься комунізмом або соціалізмом. «Усяка людина буде робітником, а усякий робітник власником спільних багатств. Свобідний, догідно живучий, він буде лічити працю громадським обов'язком, знаючи, що працює не на гнобителів, а тільки на себе і на всей нарід, що за свою працю матиме на всей вік догідне життя... На місце сучасного чоловіка, переслідуваного на кожнім ступні, борючогося з нуждою, почуваючого заздрість та неприязнь, буде вільний, заможний і розумний громадянин вільної країни. На місце насилля, взаємних кривд та обдурювання, які зустрічаємо нині на кожному ступні, настане поміж людьми правда, братерство... Завести такий лад це й є конечна мета боротьби і робітничої справи» (стор. 73-74).

Брошура ця, мабуть, є перекладом або переробкою такої ж брошури польською мовою, видання ППС. Зладжена вона імовірно Б. Ярошевським, що стояв під впливами ППС і цю партію взяв за взірець для заснованої ним УСП.

Щодо намальованої в брошурі ідилії соціалістичного ладу, то вона не знаходить, на жаль, підтвердження в країні, де той лад уже запроваджений. Масмо там щось цілком протилежне. І, мабуть, воно інакше не могло і не може бути, коли новий лад не виростає органічно, дорогою еволюційною, а накидається силою і силою тримається.

«ДОБРА НОВИНА»

У січні 1903 року почав виходити у Львові періодичний орган Української Соціалістичної Партії «Добра новина». Вийшло її всього троє чисел. Перше число мало форму газети, два наступні форму журнальчика, формату вісімки. В передовій програмовій статті першого числа «ДН» популярно вияснявалося, хто такі соціялісти, а зокрема — що таке Укр. Соц. Партія. Це вияснення подано через зображення сучасного соціально-політичного ладу в Росії та становища робітничого люду на Україні, а зосібна селянства. Цей несправедливий лад існує не тільки на Україні, а також і в інших країнах народ бідує. Тому знайшлися люди, які стали писати і розказувати, що «нема правди, оден тяжко працює, а другий і десятої часті того не робить», що бідних більше на світі, що якби вони своєю силою знали, то ворогів своїх шапками закидали б та й всі фабрики і всю землю собі забрали».

І стали ті люди, котрі так навчали, зватись соціялістами, або по-нашому громадівці. Багато ті соціялісти в Німеччині і по всіх країнах бідним людам помогли. І в нас на Україні деякі люди, «що в біді зросли та мали щастя в школах розуму набратись, стали думати і радити, як би і нашій сільській і міській бідоті поміч дати, як би їх до розуму довести. Як надумали, так і вчинили. Зібрались собі в гурток, чи, як то кажуть, в партію, та й зветься та патрія Українською Соціалістичною Партією».

На всьому світі, по всіх країнах хочуть соціялісти добра бідним людам, того ж хочуть і українські соціялісти. «Та передовсім хотять вони того, без чого ніколи українцям добра не буде... думають, що найкраще було б, коли б ми од Росії одділились...» (Підкресл. моє, — А. Ж.).

«Коли ж одділимось і Україною самі правити станемо, як колись вже було за давніх часів, то заведемо такі порядки, які для нас будуть найлуччі. Тоді і панам годі панувати. Вже ніхто їм не допоможе, бо не буде царя, не буде його чиновників і московського війська. Це перша думка Української Соціалістичної Партії, (підкресл. моє, — А. Ж.). А друга думка, щоб од панів землю і фабрики відібрати, бо тих земля і фабрики повинні бути, котрі працюють, а не тих, що коло них походжують та грошики відбирають».

Але до цього треба великим гуртом братись. «Та ж нас є сила велика, та й не тільки ми бідуюмо, бідують і польські селяни та фабричні робітники, а як бідують в Росії руські (кацапи) вжесьмо казали. От якби всі зібрались докупи та вдарили, то вороги наші не знали б, де і втікати. Та до того треба зібратись не одним селом, не одною волостю і не одною губернією, а треба щоб рушилась вся Україна. Досить ми вже терпіли, досить мучились. Пора вже нам до роботи взятись, пора показати нашим ворогам, що не дамо себе кривдити. Що чия праця, того й правда».

Українські соціалісти хочуть: «Щоб кожний мав стільки, скільки йому слід мати за його працю та щоб ми самі собою правили. Щоб ми своїх виборних людей до порядкування становили, а не московських хабарників слухали. Щоб в школах нашої української мови вчили, а не чужої російської. Щоб Україна була сама по собі, без царя і пана!» (підкресл. мое, — А. Ж.).

Присвятили ми більше уваги цій статті, як одному з перших взірців популярної соціалістичної публіцистики, а також щоб показати, що УСП справу соціалізму поєднувала з справою національного визволення, уважаючи, «що найкраще було б, щоб ми од Росії одділились». Цей політичний сепаратизм УСП погоджувала з солідарністю робітничої класи інших націй Росії в боротьбі проти царизму.

В цьому ж першому числі «Доброї новини» є статтейка п. н. «Вперед», в якій говориться про той соціальний осередок, на який хоче опертись УСП в своїй діяльності та кого вона вважає за своїх політичних союзників у боротьбі проти царату.

«Тяжкі умови, — читаємо в цій статті, — якими обставлена революційна робота в царстві, тепер тільки дали нам змогу випустити в світ перше число „Доброї новини“, газети, призначеної передовсім для сільського пролетаріату. Не поясняємо чому ідемо перш на село, скажемо тільки, що такі показки дає нам практика. Звертаємо більш уваги на село, рівнолежно будемо вести далі і міську роботу. Хто слідив за нашими видавництвами, той знає нашу програму...

«Користуючись нагодою, ми ще раз кажемо, що бажаємо стрінити в боротьбі з царатом побіч себе всіх ворогів деспотичної імперії. Поперед інших ми з радістю вітаємо РУП, котра виявилась у прошлому році і з котрою бажаємо стати під прапором суспільної праці. Вороже будемо відноситись тільки до тих партій, котрі не визнають першого пункту нашої мінімальної програми — самостійности України» (підкресл. мое, — А. Ж.).

Але «український сільський і міський пролетаріат, так як і інші, для повного і правдивого культурно-економічного розвитку мусить іти в ласною дорогою (підкресл. мое, — А. Ж.), мусить добиватись опріч еконо-

мічних, також національних прав, а це він буде мати тільки тоді, коли буде сам собою правити. Окрім того самостійність України є незвичайно революційне гасло...»

Далі в статті говориться про «зубатовщину» (поліцейський соціалізм в Росії 1903–4 рр.), від якої може охоронити українських сільських і міських робітників, мабуть, боротьба за державну самостійність України; міститься заклик до інтелігентної молоді по школах, щоб вона ставала до боротьби за права пригнобленого українського люду та стереглася «всякої угоди — цеї моральної гнилі». «Нашою задачею, — закінчується стаття, — нехай буде революційний рух, нашою метою Самостійна Демократична Українська Республіка і Соціяльна Революція».

З інших статей цього і наступних чисел «Доброї новини» можна зазначити статті: «Чого студенти бунтуються?» (ч. 1), «Про панів, про царя та про царські золоті грамоти» (у зв'язку з селянськими рухами 1902 року в Полтавській і Харківській губ., ч. 2), «Україна — короткий історичний нарис» (ч. 2), «Який порядок краций» (про форми політичного устрою, ч. 3).

Починаючи від першого числа «Доброї новини», друкувалося у ній агітаційне оповідання Ст. Загороднього (один з псевдонімів Б. Ярошевського) «Бунт в селі Вишнівці», що вийшло також окремою відбиткою (Львів, 1903, 32 стор.)

Мова тут про організацію й проведення сільсько-господарського страйку, що закінчився «бунтом». Страйк виник під ідейним впливом фабричного робітника Якіма Білого, що повернувся з міста до рідного села. Своім оповіданням про страйк робітників на фабриці в місті, де Яким працював, він кинув ідею страйку серед селянства. Було перед жнивнами. Люди мали за кілька днів ставати на панські лани жати за 12-ий сніп! Сама собою виникла у них думка страйком змусити пана дати 8-ий сніп. Цю думку підтримав Яким, сам син бідного селянина, і подав своїм односельцям вказівки, як провести страйк, як триматися під час страйку.

Цього наміру не можна було, очевидно, втримати в таємниці тим більше, що треба було й інші села підготувати до страйку, щоб вони не дали страйкбрехерів. Та коли загал селянства справи не виносив поза свій селянський осередок, то два сільські багатії пішли з цією новиною до попа і до пана. В панському дворі поставилися до справи досить стримано, а піп зразу ж зробив донос до повітового начальства, маючи зуб на Якіма за те, що той колись парубком проти попівського здирства виступав.

Доки донос ходив десь по начальству, прийшли дні жнив і почався страйк. Люди трималися солідарно і примусили пана піти на умови страйкарів. Слідом за паном мусів це зробити й піп. Та коли люди вийшли в поле жати, добившись мирним страйком здійснення своїх вимог, раптом наїхала на село поліція. По доносу попа приїхав становий арештувати

Якіма Білого. Збіглись люди з поля до села і не дали арештувати Якіма, а поліцію трохи потурбували. Повернулася ні з чим поліція до міста, а на другий день наїхало до села багато всякого начальства з поліцією і козаками усмиряти «бунт».

Зібралася громада перед начальство та не встигла опам'ятатися, як кинулись на неї козаки і поліцаї, арештували в натовпі Якіма і стали бити та тортурувати людей. Побитого тяжко Якіма відправлено до міста. Кільком іншим «бунтівникам» всипали різок і запроторили до сільського арешту.

Ось так вчинила поліція в с. Вишнівці, подія, яка в ті і пізніші часи була звичайним явищем в дійсному житті українського селянства в російському царстві.

Епілогом цієї події був підпал одним з побитих селян будинків попа і казенної монополюшки, без дальших уже наслідків, бо палія не викрито. «Червоний півень» взагалі був поширеним засобом помсти селянства, але цей засіб говорив про невисокий рівень свідомости селянства і його слабкість в організованій, масовій боротьбі проти панів і начальства більш раціональними засобами.

Оповідання написане досить живо, тільки сумний фінал страйку скорше міг відстрашувати людей від страйків, ніж до них заохочувати. Оповідання не підготовляє людей до такої можливости і не подає засобів протидії провокаційній і жорсткій поведінці влади та не робить з цього політичних висновків.

ОБ'ЄДНАННЯ УСП З РУП

В 7 числі «Селянина» (за червень 1903 року), популярного часопису РУП, появилася таке «оповіщення»:

«Центральні комітети Революційної Української Партії і Української Соціалістичної Партії, переконавшись, що теоретичні засади і практика поіменованих партій однакові в своїх головних точках, ухвалили злучити ці дві партії, з тим що:

1. Детальніші програмові точки до остаточного ухвалення єдиної програми партії на другому партійному з'їзді будуть обговорюватися на сторінках партійного часопису «Гасло», що з тою метою необмежено відкриваються для всіх членів партії.

2. Заряд партійний доповнюється, але організація партії лишається в тому самому стані, як було досі у Революційній Українській Партії, а рівно ж і назва партії до з'їзду лишається та сама.

3. Відтепер теоретичним органом єдиної партії лишається «Гасло», практичним органом для сільських робітників і надалі буде «Селянин»,

а бувший орган УСП «Добра новина», починаючи від ч. 4, явиться другим практичним органом партії, призначеним для робітників промислових.

Центральні комітети мають надію, що організація всіх соціалістичних сил України в єдиній партії матиме пожаданий вплив на розвій соціалістичного руху на Україні і забезпечить українському пролетаріату успіх в боротьбі за увільнення робітничої верстви. — Іюнь 1903. Центр. Комітет РУП, Центр. Комітет УСП.

Але це об'єднання тривало недовго. У В. Дорошенка читаємо: «Переконавшись в соціал-демократичному характері РУП, Центр. Комітет УСП, чи краще — сам Б. Ярошевський, бо він властиво репрезентував цілу свою партію, не став чекати на з'їзд і в грудні 1903 року зірвав з РУП, помістивши про це статтю в ч. 5. «Волі», органі галицьких соціал-демократів за 1904 р., так що видимим знаком невидимої згоди зісталися лише два подвійні числа «Доброї новини» (ч. 4-5 і 6-7) за сентябрь-октябрь і ноябрь-декабрь 1903 р.» (В. Дорошенко — Револуційна Укр. Партія, Львів, 1921, стор. 19).

Не маючи під руками відповідного числа «Волі», не можемо констатувати, чи подана В. Дорошенком причина розриву УСП з РУП (соціал-демократичний характер РУП) міститься в «Заяві» ЦК УСП, видимо, Б. Ярошевського, чи може належить самому В. Дорошкові. З того вияснення виходило б, що Б. Ярошевський, йдучи на об'єднання УСП з РУП, не знав, що РУП тримається соціал-демократичних принципів, і спостеріг це щойно пізніше, та що сам він не є прихильником тих принципів.

В устах Б. Ярошевського така причина розриву УСП з РУП виглядала б дуже дивно, бож він уважав себе правовірним соціалістом, марксистом, а це означає те саме, що вкладається в термін соціал-демократ. Про це свідчить і та обставина, що під фірмою УСП появилось видання комуністичного маніфесту Маркса й Енгельса. І соціал-демократичні критики програми УСП, як це ми знаємо, уважали цю програму соціал-демократичною, а укладав її напевно Б. Ярошевський. З другого боку, Ярошевському не міг бути невідомим соціал-демократичний характер РУП, що знайшло свій вислів між іншим і в проєкті програми РУП, оголошенім в журналі «Гасло» (ч. 4 за квітень 1903), отже ще перед об'єднанням. І цілком правильно було сказано в «Заяві» про об'єднання, що «теоретичні засади і практика обох партій однакові в своїх головних точках», отже по суті соціал-демократичні. Як же після цього всього міг Б. Ярошевський за причину розриву УСП з РУП брати соціал-демократичний характер останньої?

Та як би там не пояснювано причину розриву УСП з РУП в «Заяві» ЦК УСП, властивою причиною розриву був не соціалістично-демократичний характер РУП, а щось інше.

Від кого вийшла ініціатива об'єднання УСП з РУП і хто її здійснював з обох сторін, про це певних відомостей не маємо і можемо робити лише припущення. В момент об'єднання ЦК РУП, постійним осідком якого був Київ, складався з Д. Антоновича, В. Винниченка і М. Ткаченка. Винниченко, дезертувавши з війська в лютому 1903 року, постійно жив у Львові, створюючи з подружжям Голицинських, Катериною і Євгеном, Закордонний Комітет РУП, працюючи разом з ними коло партійних видань (що виходили у Львові й Чернівцях) і переправляючи їх нелегально на Україну. Часто доїжджав сюди в тих же справах Д. Антонович з Києва. У Львові перебував тоді постійно і Б. Ярошевський, зайнятий друком і кольпортажем видань УСП. Тут, у Львові, мабуть, і запало рішення про об'єднання між Антоновичем і Винниченком за РУП, з одного боку, і Ярошевським за УСП, з другого боку. А ініціатива об'єднання правдоподібно вийшла від Ярошевського.

Але скоро після цього у внутрішньому житті РУП сталися такі сумні випадки. В липні 1903 року В. Винниченко «провалився» на кордоні з транспортом літератури і просидів у київській тюрмі майже півтора року. Перестало виходити «Гасло». Десь у серпні повернувся з закордону на Україну Антонович і в листопаді був заарештований у Харкові, одночасно з усім активом харківської організації РУП. Це був час загальної «ліквідації» РУП царською охранкою. Масові обшуки й арешти членів партії відбувалися скрізь по Україні. У Києві був арештований М. Ткаченко. Партія була обезголовлена і дуже ослаблена. Зростала еміграційна хвиля її членів, що виривалися з арештів або уникали їх. Під кінець 1903 року і в перші місяці 1904 у Львові зібралася поважна група нових емігрантів, що започаткувала «нову еру» в партійному житті за кордоном, узурпуєчи загальнопартійне керівництво. Про це знаходимо цікаві інформації в споминах одного з «новоерістів» Ол. Скорописа.

ОРИГІНАЛЬНА «ПЕДАГОГІКА»

«В кінці 1903 року, по арешті т. Войниловича (Антоновича), — пише Скоропис у своїх споминах, — я виїхав за кордон і разом з тт. Лозенками (Євген і Катерина Голицинські) весь час, а частинно й з тов. Баском (Меленевським), Кавуном (Канівцем) і Хвилею (Ткаченком) беззмінно до невдатного другого партійного з'їзду (грудень 1904) займався партійним видавництвом... Все партійне видавництво цього року має зовсім вироблений с.-д. характер, чого про дійсний склад партії того часу зовсім не можна було того сказати... Ми, видавці сеї літератури, поставили собі цілком педагогічну мету: круг с.-д. ідей, які ми, оскільки мали сили, транспортували в партійнім видавництві на Україну, в кристалізовува-

ти зерно українського пролетарського руху і, не розбиваючи партії, усунути з неї непридатні для с.-д. праці елементи. (Підкресл. мое, — А. Ж.). Як справжні педагоги, ми уникали всяких непевних питань і, напр., національне питання... ми цілком свідомо усували, а на протязі цілого 1904 року ні одним словом про нього не згадали... Фактично в РУП вже налічувалось чимало тов. соціал-демократів, але добра половина дійсних членів партії були ще стихійними революціонерами, з різними ідеологіями. Досить пригади такий цілком не с.-д. гурт, що входив тоді до РУП, як бувша УСП (пор. його «Соціал-демократичний рух в Сквирським і Васильківським повітах в 1906 р.». «Наш голос», ч. 11-12, Львів, 1911, стор. 507-508).

Отже «педагоги» з закордонного центру РУП, вважаючи себе єдино правовірними соціал-демократами й покликаними виставляти свідoctво правовірности іншим, зверху виключають цілий гурт членів партії, прирікаючи їх на вигнання з партії. Що саме не соціал-демократичне вбачали «педагоги» в УСП, про це Скоропис нічого не говорить, але не трудно догадатися, коли поставити виразно національний і самостійницький характер УСП поруч із цілковитим ігноруванням ними національного питання, яке, як признається Скоропис, «було одним з дуже цікавих проблемів нашого руху, тільки не практичного, а чисто теоретичного характеру», а про постулат самостійности України говорить, що «прийняття цього пункту в корні підкосило б дальший розвиток РУП в соціал-демократичному напрямку (sic!) й унеможливило б який би то не було контакт з РСДРП...» (там же, стор. 509).

Таке було «зерно українського пролетарського руху», яке «викристалізовували» педагоги в партійному видавництві і транспортували на Україну, — воно, те зерно, нічого не мало в собі українського, крім однієї форми. Задля контакту з РСДРП «педагоги» зрікаються всякої згадки про національне питання, щоб товариші з РСДРП не запідозрили їх в націоналізмі і несоціал-демократичності, заперечуючи тим національний характер РУП.

Якими інтересами жили «педагоги» з закордонного центру, про це подає цікаві інформації В. Дорошенко, що був короткий час наочним того свідком. «Бувши в літі 1904 р. на українських наукових курсах у Львові, — пише він, — я близько зійшовся з своїми партійними товаришами і по курсах прожив з ними цілий місяць в Синевідську Вижнім, помагаючи в редагуванні „Праці“. Пригадую й досі, якими завзятими іскровцями були вони («Искра», партійний орган РСДРП, — А. Ж.), як пильнували, щоб у виданнях не проскочило щось, що могли б російські товариші взяти за «ересь», як безпардонно конфіскували статті, які хоч трохи відбігали від іскрового канону або миналися з рекомендованою „Искрою“ тактикою...

„Мене, свіжого чоговіка, непривичного до еміграційних відносин, разило вузьке доктринерство і якесь, сказати б, партійне «буквоїдство» товаришів та захоплення їх російською еміграційною літературою, яка (визначалася) своєю нетерпимістю, доктринерством і лайливістю... Поведення наших закордонців видавалося мені ззагалі безпредметовим і неоправданим за-побіганням ласки у російських товаришів, поминаючи вже всеросійський централізм і нехтування українства з боку останніх» (В. Дорошенко. «Революційна Українська Партія», Львів, 1921, стор. 26).

Оце невільничче підпорядкування «педагогів» з закордонного центру РУП під смак російських товаришів з «Искры» позначилося також в двох випусках «Доброї новини» (4-5 за вересень-жовтень і 6-7 за листопад-грудень 1903), що була органом УСП, а по об'єднанні стала органом об'єднаної РУП і виходила за їхньою редакцію. Попередні числа «Доброї новини», за редакцією Б. Ярошевського, були справді українським часописом, що, поза класовим освідмленням робітництва, освідмлювала його й національно, а нові числа, під фірмою РУП, можна назвати російським часописом, друкованим по-українськи.

Б. Ярошевський проводив об'єднання УСП з РУП з людьми, що стояли на українському політичному ґрунті, а опинився в товаристві, що сходило з цього ґрунту, во ім'я «чистоти» «українського пролетарського руху», що зводилось на очищення того руху від всяких ознак його української національно-політичної суті, зафіксованої у виданнях попереднього періоду і РУП і УСП, а все для того, щоб «запобігти ласки у російських товаришів» з «Искры». З таким самозапереченням Б. Ярошевський не міг погодитись, а довідавшись, що нові люди в закордонному центрі РУП, присвоївши собі право партійного провідництва, збираються проводити «чистку» в партії і в першу чергу викинути з неї і його самого, не хотів ждати на такий безславний кінець його заходів коло об'єднання в одній партії всіх українських соціалістичних сил і розірвав умову про об'єднання УСП з РУП.

Так, мабуть, в дійсності стояла справа з тим об'єднанням і роз'єднанням!

Не місце тут займатися розглядом становища «новоеристів», з їхнім замовчуванням національного питання, але треба зазначити, що те замовчування не означало неґації національного питання, тільки відсувало його на задній плян перед основним завданням революційного руху в російській державі — знесення самодержавного царського ладу і запровадження демократичної республіки. Хибно при цім думалось, що при творенні тієї республіки автоматично полагодиться і національна справа у мноґонаціональній російській державі, а в тім і українська справа, без спеціальних зусиль з боку самих українців, без висування окремих українських полі-

тичних кличів, щоб не вносити дисгармонії в суцільний загальноросійський революційний фронт!

Логічним посуненням «новоеристів» в організаційній площині було їхнє змагання до об'єднання зреформованої ними РУП з РСДРП. Коли ж цілої РУП не вдалося перевести на загальноросійські організаційні рейки, то утворилася окрема організація — «українська соціал-демократія», яка, під назвою «Української Спілки», об'єднується з РСДРП.

Головним творцем цієї політичної формації був М. Меленевський, визначним практичним діячем «Спілки» і членом її Головного Комітету був О. Скоропис. Сталося це напередодні вибуху першої революції в Росії, коли революційний рух почав набирати масового характеру. Але широка народна маса України, серед якої вели революційну пропаганду здебільшого особи такого політичного ґатунку, як «спілчани», легко переймалася кличем «Долой самодержавіє», але оставалась неспівомною своїх особливих, питома українських інтересів і завдань.

В такій неспівомості застала ту народну масу України і друга революція в Росії 1917 року, і тим треба пояснити недовговічність національно-політичних придбань нашого народу в процесі революції 1917 року.

Замовчування «новоеристами» національної сторони української справи не було також ніяким національним відступництвом, як дехто їх в цьому посуджував. Вони були добрими патріотами своєї країни. Про це свідчить обставина, що О. Скоропис і М. Меленевський були співосновниками і членами проводу Союзу Визволення України в роки першої світової війни.

Про цю метаморфозу, від замовчування національного питання в 1904–1907 рр. до практичної самостійницької політики в 1914–1917 рр., оповідає Скоропис в своїм післяслові до «Самостійної України РУП» з 1900 року, виданої під фірмою СВУ у Вецлярі 1917 р., і я туди відсилаю цікавих.

З КОГО СКЛАДАЛАСЯ УСП

З якими людськими силами в центрі і зв'язками на місцях зливалася УСП з РУП, відомостей маємо небагато. В. Дорошенко, в цитованій уже брошурі, пише, що Б. Ярошевський властиво сам репрезентував цілу свою партію (стор. 19). Що УСП була чисельно слабшою від РУП як на інтелігентські сили, так і на зв'язки з народною масою, це правда. Що головню Б. Ярошевський був, так би мовити, втіленням УСП, як її організатор і ідеолог, це також не підлягає сумніву. Поза Б. Ярошевським ми зустрічаємо всього пару осіб, про яких можна думати, що вони були його ближчими співробітниками. Лев Ганкевич згадує серед емігрантів у Львові, крім Б. Ярошевського, ще Л. Седлецького (відомий пізніше український громад-

ський діяч, під прибраним назвиськом Сава Крилач) і Герасименко. (Див. його «Святослав Таган у Львові», в збірнику «Симон Петлюра в молодості», Львів, 1936, стор. 66). На самій Україні він таких свівробітників і взагалі однодумців мусів мати більше. Взагалі було б неправильним зводити появу УСП і її чотирилітнє існування, з поважною і цінною змістом літературною продукцією, до підприємства одиниці. В даному випадку за одиницею стояло середовище, з якого вона вийшла. Тим середовищем була студентська молодь Києва, римо-католицької віри й польської культури, в просторіччі — поляки з українськими симпатіями. Був це рух, аналогічний рухові «хлопоманів» 60-их років мин. століття, що дав нам В. Липинського, постать — рівну постаті В. Антоновича.

Про це свідчать такі факти. В ч. 2 «Доброї новини», органу УСП, за лютий 1903 року є посмертна згадка про Володислава Міхновського, студента київського університету, що помер у Києві в січні 1903 року. «Велику втрату понесла Україна, — читаємо тут, — велику втрату понесли українські соціалісти». В цьому ж числі «Доброї новини», в дописі з Києва, пишеться, що 28 лютого «почтили ми пам'ять тов. Міхновського. Покійний був католик, тому й зійшлися всі в костьолі, де замовили панахиду». По відправі було дві промови. По-польськи говорив шкільний товариш покійного, поляк. По-українськи довшу промову виголосив українець Г. (можливо, що згаданий вище Герасименко, — А. Ж.), в якій, між іншим, сказав: «Було б дуже гарно, коли би всі, котрі живуть на Україні, не вважаючи, якої вони віри, були такі українці, такі щирі приятелі робочого люду, як покійний Міхновський».

На панахиді зібралось чоловік 50 студентів, кілька школярів (гімназистів?), кілька дівчат (гімназисток?) «та ще чоловік 15 з тих, що знали, що буде». Отже на панахиді було 15 осіб, які знали, «що буде», що будуть поминати українського соціаліста римо-католицької віри, в просторіччі поляка. Це були, мабуть, головно члени УСП, такі самі поляки, як і Міхновський. А серед загалу присутніх на панахиді студентів і гімназистів, мабуть, не бракувало й православних.

Тоді існувала в Києві Українська Громада учнів середніх шкіл, мішаного віроісповідного складу, членами якої були: Борис Матюшенко, Колесніченко, Максим Рильський, двоє братів Милорадовичів, Лев Юркевич, Кониський, Косач, Вол. Удовенко, Вячеслав Липинський, Роман Войцеховський, (див. Л. Ганкевич, «Святослав Таган у Львові», стор. 64). Бачимо тут синів «хлопоманів» 60-их років (Рильський, Юркевич) і нових поворотців на українство, як от Липинський. Можна припускати, що як не всі перечислені члени Громади, то дехто з них теж брали участь на панахиді пам'яті В. Міхновського.

Про близькі взаємини між римо-католицькою і православною шкільною молоддю Правобережжя подає цікаві відомості в своїх споминах В. Садовський, що був одним з основників українського гімназіального гуртка в Острові 1901 року. Цей гурток, оповідає В. Садовський, стояв в приязних відносинах з польською гімназіальною організацією, вони взаємно обмінювались літературою. Польська соціалістична література мала і на Садовського позитивний, національно освідомлюючий вплив. Він признається, що «свої перші знання щодо ваги і значення національного питання завдячує статтям «Пшедсвіту», органу ППС. На початку 1904 року за допомогою одного з товаришів поляків український гурток дістав транспорт літератури з Києва, де були видання РУП, УСП: «Гасло», «Селянин», «Добра новина» тощо.

Через товаришів з польської гімназіальної організації Садовський ще в гімназії познайомився з студентом поляком Лісецьким, а як по закінченні гімназії 1904 року вступив до університету у Києві, то зв'язки з Українською Студентською Громадою нав'язав через того самого Лісецького, про якого каже, що він «був близьким до УСП». Той же Лісецький познайомив Садовського з головою Громади, яким був 1903-4 рр. Є. Мілковський, теж поляк, тобто українець польської культури (див. його «Студентське життя у Києві в 1904-1909 рр.» у збірнику «З минулого», т. II, Варшава, 1939, стор. 6-7).

Про зв'язки УСП на провінції свідчить такий факт. В збірці проклямацій, долучених до книжки О. Гермайзе «Нариси з історії революційного руху на Україні», знаходимо оригінальне «Друже посланіє», яке появилось в 1903 році в формі проклямації як видання «Самостійних українців». Своїм змістом, стилем і правописом (ярижка) ця проклямація дуже нагадує видання УСП. Можна припускати, що цю проклямацію видав якийсь гурток прихильників УСП десь на провінції.

«Брати українці! — читаємо в цьому «Дружому посланії», — Наша Україна (перераховуються українські губернії) була колись вольна, ні од коло независима і нікому не піддана. А хазяїнували і розпоряджались в їй ні ляхи та пани і ні руські царі, а наші українці, гетьмани, а після того її розоряли татари та ляхи, поки завладіли Україною самі ляхи і почали їй робити таке, що страшно й розказувать...» (Перераховуються різні способи здирства і знущання над народом за Польщі). «Допекло це українцям, і вони розправили свою дужу руку і скинули з себе польську неволю, але од панів таки не збавились... Не дуже лучче стало українцям під московським царем, ніж було під польським королем, обдирають бідного мужика, як білочку».

Кінчається «Друже посланіє» таким закликком: «Брати українці! Стоїть тільки прислухаться, і зараз видно, що не так спокійно скрізь, як здаєть-

ся. Скрізь за мужика стоять розумні. Та й ви, брати, не ждiть поки цар сам скаже: «ви вiльнi», а старайтесь самi добитись волi, бо волi у нас немає. Спасайте ж Україну, нехай Україна знову буде вольна, як було й перше. Жити в свободi, — умерти в борнi!» Підписано: «Видання Самостійни(х) українців». Писано від руки друкованими літерами і одгектографовано на одній сторінці звичайного писального паперу.

З наведених фактів виходить, що УСП мала поважне громадське підложжя в польському інтелігентському елементі, в людях, що, лишаючись культурно поляками, політично ставали українцями або й зовсім поривали з польщиною, переходячи в український національний табір. Виховані на польській самостійницькій літературі, ці навернені на українство елементи вносили і в український православний табір самостійницький дух. Але православні українці були до такої міри зросійщені, що те самостійництво людей польської культури було для них чужим, а в ліпшому випадку несвоечасним. І тим треба пояснити, що революційно настроєна українська православна молодь у значній частині заповняла ряди російських централістичних партій на Україні, в меншій частині йшла до РУП, а УСП взорована на ППС, опинилася в ролі чужородного елемента.

ПОЛІТИЧНІ ВИСТУПИ УСП ПІСЛЯ РОЗРИВУ З РУП

Після розриву з РУП УСП робить самостійні політичні виступи. З приводу російсько-японської війни, що почалася в лютому 1904 року, Центральний Комітет партії випускає дві гектографовані відозви. Перша відозва, що має заголовок «Правдиве слово про війну», популярно, гарною мовою вияснює, як прийшло до війни, що вона є війною двох загарбницьких держав за китайську провінцію Манджурію, в якій вже засіла Росія, а Японія хоче її звідти висадити ніби для того, щоб китайці були там хазяїнами!

Закінчується відозва таким закликком: «Брати українці! Подумайте, за кого ви тепер проливаєте свою кров. За російський уряд, за російського царя, що 250 літ тому назад загарбав нашу Україну, загарбав Польщу, Крим, Фінляндію, Молдавію, Кавказ, Туркестан, а тепер грабує Манджурію. Брати селяни! Брати робітники! Чи ж ворог вам китайський або японський селянин та робітник? Ні, він не ворог вам... Ваш ворог — то пани, багаті, чиновники і уряд (правительство) і царь! — На погибель їм усім!»

Логічним висновком цієї відозви був би заклик — не йти на війну, а на полі бою — дезертирувати, переходити на сторону противника, але цього висновку чомусь не зроблено!

Друга відозва, теж на тему війни, звернена «До всіх київських робітників», з такими висновками: «У нас є страшніший ворог, як всі чужоземні нації. Цей ворог — уряд російський і капіталісти. Не еднатись нам з ними, не помагати їм, а користуватись кожною їх невдачею. Коли ми не скористуємось тяжкими годинами уряду і не доб'ємося уступок, то на довгі літа будемо стогнати у неволі... Для нас існує одна пісня — революційна, один прапор — червоний і одно гасло — нехай живе соціально революція! (О. Гермайзе, «Рев. Укр. Партія», стор. 177, 178, 380-382).

Отже, обидві відозви, пропагували поразенство Росії у війні з Японією, закликали до революційної боротьби проти царського уряду, щоб добитись поступок, які вели б до... «соціальної революції». Належить підкреслити окреслення Росії в першій відозві як імперіалістичної, завойовницької держави, — момент дуже важливий для національно-політичного освідомлення широкої народної маси поневолених Росією народів, а в цьому випадку українського народу, чого не зустрічаємо, наприклад, у відозвах РУП на тему війни. І, мабуть, цей момент заважив на тім, що урядові чинники, довідавшись про широке розповсюдження згаданих відозв, дуже зацікавились партією, яка їх випустила.

Про поширення цих відозв О. Гермайзе подає такі відомості на підставі архівних жандармських матеріалів. Відозви розсилалися з Києва в звичайних запечатаних ковертах по всіх волостях Київщини, на адреси волосних старшин і писарів, що про їхні прізвища легко було довідатися з губерніяльного адрес-календаря. «В березні і квітні ц. р. (1904), — писав з тривогою жандармський ротмістр Дунін, — в деяких повітах Київської губ. були невідомо ким поширені відозви «Правдиве слово про війну», способом розсилки поштою особам із сільської адміністрації, а частинно способом розкидування. Всі допити, пороблені в цій справі в Київському, Каневському і Радомиському повітах не дали цілковито ніяких наслідків» (О. Гермайзе, стор. 195).

Цю саму відозву знайдено в різних місцевостях Бердичівського, Сквирського, Липовецького і Уманського повітів Київської губ., на Поділлі, по лінії залізниці між Вінницею і Козятином, на станціях Фастів і Київ (Гермайзе, стор. 197).

У зв'язку з поширенням цих відозв департамент поліції із Петербургу запитував начальника київської охоранки 13 березня 1904 року, «чи немає відомостей про особи, що друкували ці відозви, і хто саме». Одночасно Департамент поліції просив повідомити, чи входить Центральний Комітет УСР в склад РУП, чи він є новим і самостійним «сообществом». В останньому випадку Департамент поліції просив повідомити про час виникнення цього «сообщества», його персональний склад, програму, діяльність і зв'язки.

Охранка на цей запит відповідала, що вона не має відомостей про осіб, які друкували і ширили згадані гектографічні відозви. Що ж торкається видавця тих відозв, ЦК УСП, то він не є новим «сообществом», а входить в склад «Української Революційної Партії» (Гермайзе, стор. 107-108). З цього виходило б, що УСП в Департаменті поліції ще не була зареєстрована, та що київська охранка теж не була добре поінформована про цю партію; знала вона, що УСП об'єдналася з РУП, але ще не знала, що зірвала з РУП.

Пізніше вже не зустрічаємо ніяких звісток про УСП. Здається, оті дві відозви з приводу війни були її «лебединою піснею».

А що ж сталося з людьми, що творили УСП і тим середовищем, з якого вони вийшли і на яке спиралися? Про основника УСП Б. Ярошевського і одного з його найближчих співробітників Л. Седлецького (Саву Крилача) знаємо, що вони були, дещо пізніше, діяльними членами безпартійної групи українців польської культури. Можливо, що до цієї групи ще пристав дехто з колишніх членів УСП. Але елементи менше на український лад настроєні з-поміж того середовища, на яке спиралася УСП, не знайшовши місця в рядах РУП, пішли до ППС.

Але й ці елементи шукали зв'язку з українським соціалістичним рухом, репрезентованим РУП, а від 1906 — з УСДРП, на жаль, безрезультатно. Перед другим з'їздом УСДРП (в березні 1907) до ЦК УСДРП зверталися товариші з ППС, що працювали на Правобережній Україні, з пропозицією з'єднання. Пропонований ними проєкт з'єднання містив визнання партійної програми і тактики, постуляту автономії України і автономії в партії для організацій польського пролетаріату в справах організаційних, пропаганди і агітації. З'їзд, з причин для нас невідомих, не займався цією справою, і чим закінчились ті переговори — також невідомо. (Див. А. А-ко, «Соціалістичні організації на Україні — Укр. Соц.-Демокр. Роб. Партія», Праця, Львів, ч. 1, 1909, стор. 33. Також «Наш Голос», Львів, 1911, ч. 6—8).

Автором статті в «Праці» був я. І причини, чому з'їзд не займався пропозицією товаришів з ППС про з'єднання з УСДРП, а ЦК УСДРП взагалі легковажив цю справу, були мені добре відомі, як членові ЦК, але я не вважав тоді потрібним про це писати. Причини полягали в тім, що УСДРП за прикладом єврейського соц.-дем. «Бунду» стояла на ґрунті так званого принципу національних організацій пролетаріату, згідно з яким членський склад РУП-УСДРП мав би обмежуватися українцями православної віри...! Як же можна було приймати до партії групу, складену з поляків, та ще й визнаєць засад ППС! Тим більше, що УСДРП вела тоді переговори про об'єднання з РСДРП, а присутність в складі УСДРП гуртка пепеєсівців могла б стати перешкодою для того об'єднання!..

**З ЖИТТЯ І ЖУРНАЛІСТИЧНОЇ ТА ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
Б. ЯРОШЕВСЬКОГО ПІСЛЯ УПАДКУ УСП.
ЙОГО ХВОРОБА І СМЕРТЬ**

Розбратання УСП з українськими соціалістами з-під стягу РУП і коротке потім самостійне існування УСП було початком нової доби в житті її основника і духового провідника. Розчарований в своїх політично-організаційних починах соціалістично-революційного характеру над поєднанням в одній соціалістичній партії України всіх соціалістичних елементів, без різниці віри і народности, і надання цій партії виразно українського характеру, з основним постулатом державної самостійности України, Б. Ярошевський зближується по революції 1905 року з демократичними елементами українства, беручи участь в українських демократичних органах преси, з більшим завзяттям, як досі, працює над головним завданням свого життя — наверненням спольщених українців в лоно рідного народу. В цей переходовий час він, здається, одружився, і ця обставина також, мабуть, мала вплив на зміну його настроїв і ходу життя, — треба було подумати про якесь становище, про сталий заробіток для утримання сім'ї.

В. Гнатюк оповідає, що Ярошевський на початку 1904 року приїхав до Львова, щоб відбути тут банкову практику, після чого мав старатися за посаду в якомсь банку (мабуть, у Києві). Почувши, що організуються відомі курси українознавства на вакаціях 1904 року, Б. Ярошевський звернувся до В. Гнатюка, що приймав зголошення на ці курси, і це було їх перше знайомство, яке підтримувалось і пізніше. Ті курси були важливою подією в українському культурному житті. Організовані вони були за почином проф. М. Грушевського і призначалися головню для студентської молоді з України, для поглиблення її національної свідомости. На жаль, через паспорткові труднощі слухачів з України прибуло не багато, але їх доповнили емігранти, яких було тоді у Львові таки чималенько. Слухачами цих курсів були й студенти галичани і навіть дехто з старших осіб з-поміж галицької інтелігенції. Прослухав ці курси і Б. Ярошевський, нав'язуючи ближче знайомство як з іншими слухачами, так і з лекторами, якими були: М. Грушевський, І. Франко, Федір Вовк, М. Ганкевич, В. Гнатюк, Ів. Брик.

Участь Б. Ярошевського в цих курсах мала для нього те значення, що ввела його в ширші кола української інтелігенції з обох боків кордону, молодшого і старшого віку, і по революції 1905 року ми вже бачимо його не в соціалістичному таборі, а в таборі націонал-демократичному. Докладних відомостей з життя і літературної та громадської його діяльності від цього часу до смерти не маємо і подаємо тут тільки те, що знаходимо в посмертній згадці про нього В. Гнатюка.

В цей час Ярошевський містить свої статті в «Літературно-Науковому Вістнику», «Новій громаді» (1906), в «Раді», в редакції якої засідав аж до хвороби й виїзду до Закопаного. Писав також у деяких російських поступових часописах, між іншим в «Киевских откликах». А як організовано у Києві видавництво тижневика «Пшегльонд Крайови» (1909), орган українців польської культури, Ярошевський взяв у ньому жваву участь, ставши секретарем редакції. Душею цього видавництва був В. Липинський, що випустив в той час свою цінну працю «Польська шляхта на Україні», а дещо пізніше не менш цінну збірку історичних розвідок, п. н. «З дзеюв України», про роллю шляхти в політичних судьбах України.

У 1907 році Б. Ярошевський захворів на туберкульозу і потім кожного року виїздив на зиму до Закопаного, заїжджаючи по дорозі до Львова, відвідуючи тут старих знайомих, цікавлячись поступами українського життя в Галичині. Зимом 1913-1914 року В. Гнатюк, теж хворий на сухоти, перебував у Закопанім і жив в однім пансіоні з Ярошевським від жовтня 1913 до березня 1914 року.

«Тут, — пише Гнатюк, — провадили ми довгі зимові вечори на спільнім читанню та безконечних дискусіях, в яких усе пробивалася гаряча натура Богданова. Ми укладали разом різні далекосяглі пляни і проєкти, які ніколи не мали здійснитися, бо для їх виконання не було в нас сил, ні засобів, але не маючи ніяких розривок, ми тішилися бодай ними, переносючи себе в часи, коли вони будуть сповнені. При таких дискусіях забували ми і про хворобу і повні оптимізму мріяли про далеку кращу будуччину нашого народу, не прочуваючи тоді, яке лихо вскорі їй загрозить».

В Закопаному написав Б. Ярошевський статтю для Збірника на честь Ів. Франка, в якій він подав свої враження з викладів, що їх мав Іван Франко на вакаційних курсах 1904 року. Це була його остання стаття, якої йому не довелося побачити в друку, бо збірник вийшов уже після його смерти.

Останній раз бачився В. Гнатюк з Б. Ярошевським у Львові 29 червня 1914 року. Він був тоді з донькою, ученицею Українського інституту для дівчат в Перемишлі, на здвигу «Соколів» і «Січей». Із Львова виїхав з донькою до Славути, на Поділлі. Помер того ж року у Києві.

В особі Б. Ярошевського маємо справу з тим типом поляка, зовсім тоді невідомого в Галичині, що, поставивши себе на службу працюючим масам народу України, тієї країни, де вродився, а виховався на чужинця, скинув з себе чужинецьку одіж, зливаючись культурно з народною масою, переймаючись всією сумою інтересів країни і народу. Зробив так, як повинен

зробити кожний соціяліст і демократ чужонаціонального виховання чи й походження, особливо в країні, народ якої терпить національний гніт, призначений на винародовлення, на експлуатацію його матеріальних і духових сил пануючим над ним народом. Переходячи на українство, переніс Б. Ярошевський на український ґрунт деякі політичні ідеї польського народу, що в своїй переважній частині, в межах російської держави, був у такім само підневольнім становищі, як і народ український, та засвоїв ідею державної самостійности України і став гарячим її пропагатором. Чогось подібного ми не зустрічаємо серед тих соціялістів і демократів на Україні, що є зажими родовитими росіянами або вихованими на чужинців тубільцями. Як вони ставились і ставляться до українських визвольних змагань, про це була у нас мова на початку цієї праці.

Юрій Луцький: **ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ ВАПЛІТЕ**

Літературна організація *Вапліте* (Вільна Академія Пролетарської Літератури) була заснована 20 листопада 1925 року в Харкові групою письменників, що ідеологічно стояли на радянській платформі, духово жили національними прагненнями і в творчості своїй прагнули до високої мистецької форми. Конфлікт, до якого довело їхнє намагання погодити ті різні ідеали, був причиною ліквідації *Вапліте* в січні 1928 року. В своїй книжці, виданій англійською мовою п. н. *Literary Politics in the Soviet Ukraine, 1917-34*, автор цих рядків старався навітлити ролю, яку відіграла *Вапліте* в українському літературному житті. В цій праці він користувався, за дозволом преосвященного владики Мстислава, великою частиною архіву покійного Аркадія Любченка, колишнього секретаря *Вапліте*. Ті матеріяли, що були наведені в англійському перекладі у вищезгаданій праці, друкуються тут в оригіналі вперше. Правопис подається без змін (включно з механічними помилками в текстах). Тому, що деякі документи писані від руки, не виключено, що до відновленого тексту закралися малі неточності. В примітках подано коротенькі пояснення до поодиноких документів і місць, але не до осіб і назв. Квадратові дужки в текстах належать упорядчикові, а звичайні — це ті, що є в оригіналах текстів.

Матеріал складається з двох частин: перша (I-IX) це документи про організацію «*Вапліте*», подані в хронологічному порядку. Лист Миколи Куліша (X) це наче місток до другої частини матеріялу (XI), в якій події 1926 року відзеркалені в особистих поглядах членів *Вапліте*. Обидві частини себе взаємно доповнюють.

I

ПРОТОКОЛ

наради письменників м. Харкова, від 14 жовтня 1925 року¹⁾

Присутні: Хвильовий, Коцюба, Лейтес, Досвітній, Іванів, Йогансен, Слісаренко, Вразливий, Яловий, Тичина, Гордієнко Кость, Бондаренко, Майський, Ліфшиц, Довженко, Фельдман, Яновський.

Голова зібрання — Ліфшиц, Секретар — Майський

Слухали:

Постановили:

Про організаційні форми майбутньої літорганізації

Літорганізація мусить об'єднувати кваліфікованих письменників, бувших Гартованців,²⁾ Плужан³⁾ і інших. Керовним органом повинна бути Рада, що

пролетарських
письменників.
Інформація тов.
Хвильового

обирається з представників різних ліній і напрямків. Рада виділяє зі свого складу голову, або президента й секретаря. Організація поділяється на певні школи, що об'єднуються в цілу організацію на ідеологічних підвалинах і мають широкую автономію щодо своєї літроботи, формальних питань, видавничої роботи, гуртування навколо себе молодих літературних сил і переведення культурної роботи поза межами організації. Організація мусить бути цілою; складається з окремих одиниць; школи що є в ній не мають окремого юридичного лиця.

Про вироблення
статуту для
організації

Обрати комісію в складі товаришів Слісаренка, Ялового, Епіка. Доручити цій комісії до 21 жовтня розробити статут і представити його до розглядання загальних зборів харківських пролетарських письменників, що мусять відбутися 21/Х.

Голова зборів — Б. Ліфшиц

Секретар — Майський

II

ПОСТАНОВИ ВАПЛІТЕ⁴⁾

Про з'їзд пролетарських письменників (постанова загальних зборів 25, I, 27 р.) Вважаючи на те, що: 1) Оргбюро в справі скликання Всеукр. з'їзду пролетарських письменників своїм більш як зневажливим відношенням до «Вапліте» одгородило нас од можливості взяти участь на з'їзді, 2) представника «Вапліте» до себе не покликало і жодної спроби хоча б формально погодити ідею цього з'їзду з «Вапліте» не зробило, 3) нарешті, закликаючи на відкриття з'їзду, прислало один (!) квиток з правом дорадчого (!) голосу з ультиматумом: до шости годин вечора вияснити відношення «Вапліте» до з'їзду, ухвалили —

участи в з'їзді не брати,

Президії скласти відповідь на ультиматум в межах цієї постанови.

Про бюлетень Оргбюра в справі скликання з'їзду пролетарських письменників (постанова Президії Вапліте з 23, I, 27 р.) Щось подібне до виступу баб Палажок та Парасок, що лаяли, лаяли, насилу все село перелаяли.

Не відповідати зовсім.

Про відношення «Вапліте» до нової літорганізації «Всеукрспілки пролетарських письменників» (ВУСПП) (постанова Президії з 15, II, 27 р.).

Відношення це залежатиме від того, оскільки згадана спілка своєю ідеологічно-творчою роботою доведе своє право на ту почесну назву, що вона собі прибрала.

Про закиди «Вапліте» в ідеологічних збоченнях (постанова загальних зборів 19, II, 27 р.)

Вмістити в черговому числі журналу «Вапліте» такі пояснення:

1) Мета «Вапліте» — в умовах братнього відношення до літератур народів СРСР брати разом з ними активну участь в утворенні соціалістичної культури. Для цього зв'язок з ними і боротьба проти всякої спроби вилучити або поставити українську жовтневу літературу у стан ворожого відношення до літератур народів СРСР.

2) «Вапліте» рішуче відкидає теорію боротьби двох культур.⁵⁾ Філософською основою в роботі «Вапліте» є ленінізм. Технічні засоби «Вапліте» бере (оскільки це потрібно) од буржуазних культур, найбільш розвинених, що мають найвищу органічну структуру, перетворюючи засоби на зброю революційної творчости.

3) керуючись постановами червненого пленуму ЦК КП(б)У,⁶⁾ Вапліте що до неокласиків цілком приймає й приймає формулу постанов.

4) Вапліте ставить на місце викривлене «благочестивими літпроскурнями» поняття масової роботи. Масова робота письменника — це його твори, а не літературні вечорниці, каганцювання й просвітянщина перед десятками людей замість десятків тисяч читачів.

Про т. т. Досвітнього, Хвильового та Ялового (постанова загальних зборів з 28, I, 27 р.)

Під час літературної дискусії т. т. Досвітній, Хвильовий та Яловий прийшли до помилкових тверджень, що набрали значіння ідеологічних збочень. Разом із цим зазначені т. т., перебуваючи в складі Президії та Контрольної ради Вапліте, не ставили доскусійних питань на попереднє обговорення цілої організації (за винятком питання про неокласиків). Керуючи видавничими справами Вапліте, вони вмістили в зошиті ч. I статтю Досвітнього про неокласиків, не взявши до уваги застережень і протилежних думок загальних зборів. Протягом часу виявилось, що т. т. не відмовились від тенденції вести відокремлену од організації лінію, що й привело до розриву їх з Вапліте. Хоча т. т. і зреклись у листі з 1/ХІІ, 26 р. своїх помилок, проте надалі в остаточних по літературній дискусії висновках, а також у поглядах на шляхи розвитку пролетарської літератури на Україні між т. т. та рештою Вапліте не досягнуто згоди, що може негативно відбитися на дальшій роботі й лінії Вапліте.

Постановили: виключити т. т. Досвітнього, Хвильового й Ялового із складу Вапліте.⁷⁾

III

Січня 25, 1927 р.

ДО ЧЛЕНІВ ВАПЛІТЕ⁸⁾

Витяг з протоколу

Оргбюро Всеукраїнського З'їзду пролетарських письменників, розглянувши питання про представництво від харківських організацій на З'їзді, ухвалило: звернутися до членів ВАПЛІТЕ з пропозицією дати не пізніш,

як о 6-й годині 25/I, точну відповідь про своє відношення до Всеукраїнського з'їзду Пролетарських Письменників, зважаючи на те, що до цього часу всі літературні організації України привітали й активно підтримали ідею з'їзду, не зробили ж цього лише письменники, що перебувають у ВАПЛІТЕ.

Оргбюро З'їзду вважає цей факт за прояв негативного відношення до Всеукраїнського З'їзду пролетарських письменників, що ставить собі завданням консолідацію всіх пролетарських сил України на фронті жовтневої літератури і утворення Всеукраїнської Спілки пролетарських письменників з метою боротьби з дрібно-буржуазною та націоналістичною стихією в царині радянської культури зокрема літератури.

Оригіналові відповідає.

Від Оргбюро

Ів. Микитенко

IV

ДО КОМФРАКЦІЇ «ВАПЛІТЕ»⁹⁾

За відомостями редакції «Комуніста» 30 січня «Вапліте» виключила зі свого складу т. т. Хвильового, Ялового і Досвітнього.

В постанові «Вапліте» ні слова не сказано про *мотиви*¹⁰⁾ виключення названих товаришів.

Відділ преси гадає, що виключення 3-х комуністів зі складу такої організації, як «Вапліте», де всього 9-ть комуністів, значно ослабляє комуністичне керівництво в тій організації де й без того справа з комуністичним впливом перебуває в досить плохому стані.

Отже, Відділ Преси ЦК КП(б)У пропонує комуністичній фракції «Вапліте» негайно дати до Відділу преси офіційне пояснення, через що виключено з рядів «Вапліте» т. т. Хвильового, Ялового і Досвітнього?

Це питання набирає великої ваги, особливо в тому, що виключено комуністів — членів партії і не дано будь яких мотивів.

Відділ Преси вважає, що без обґрунтованих мотивів виключення Хвильового, Ялового, Досвітнього друкувати зазначене повідомлення «Вапліте» не слід.

Зав. Відділом Преси ЦК КП(б)У

А. Хвиля

4/II 27

V

ДО ВІДДІЛУ ПРЕСИ ЦК КП(б)У¹¹⁾

На Ваші листи з 4/II і 10/II ц. р. пояснюємо:

Підчас літературної дискусії т. Хвильовий, а згодом і т. т. Яловий і Досвітній прийшли до помилкових тверджень, що набрали далі суто-політичного значіння і поставили літературну організацію «ВАПЛІТЕ» в

таке становище, що 1) вона могла стати (і таке вражіння вже склалось) резонатором політичних суперечок та загострень, що приховано точилися до цього часу десь в партійних колах в справі національної на Україні політики і 2) утворили несприятливі умови для літературної роботи членів ВАПЛІТЕ (особливо безпартійних) і цілої організації.

Хоча т. т. Хвильовий, Яловий і Досвітній і зреклися у відомому листі¹²⁾ своїх помилок, та це не одмінило зазначеного становища. Навпаки, трохи згодом на сторінках нашого партійного органа зреченню товаришів було надано певного недовір'я з поширенням його на всю організацію ВАПЛІТЕ.

Партійна частина ВАПЛІТЕ (без трійці), зваживши всю цю ситуацію, прийшла до таких висновків:

Літературну організацію ВАПЛІТЕ, що має найбільш передумов до утворення на Україні пролетарської літератури (фактично — кращі письменницькі сили) негайно треба вивести із смуги зазначених політичних суперечок і загострень і поставити її в нормальні умови літературної роботи, строго додержуючись постанов з літературних питань Пленуму ВКП(б) і завдань, що їх визначено в статуті організації.

А єдиний, на нашу думку, спосіб для цього є виключення з ВАПЛІТЕ т. т. Хвильового, Ялового і Досвітнього.

Товариші помилилися, спробували одмовитися, їм неймуть віри та мабуть і надалі не повірять, а від цього становище організації що-дня гіршає і починає набирати якогось трагічного значіння (натяки на політичне недовір'я до всієї організації, майже щоденне цькування з боку інших організацій).

Крім того, ми не певні, щоб товариші Хвильовий, Яловий і Досвітній, лишившись в організації ВАПЛІТЕ, не виступили б знов з якимись думками і твердженнями, що знов наберуть загостреного суто-політичного значіння.

VI

Цілком таємно

Комуністична Партія (б-в) України
Центральний Комітет¹³⁾

Харків, вул. Карла Лібкнехта, ч. 64, комутатор Ч. 9-11

Ч. С-т 69 § 8

21. III 1927

фр. «ВАПЛІТЕ»; т. т. Попову М., Хвилі

Витяг

з протоколу Ч. 69 засідання С-ту ЦК КП(б)У від 14. III, 1927 р.

Слухали

8. Про виключення т. т. Хвильового, Ялового та Досвітнього зі складу «ВАПЛІТЕ»

Ухвалили

8. Вказати на неправильність вчинків фракції «ВАПЛІТЕ» по питанню що до виключення т. т. Хвильового, Ялового та Досвіт-

нього зі складу «ВАПЛІТЕ» не погодивши це питання та не одержавши санкції на виключення від Центрального Комітету.

Секретар ЦК КП(б)У
(печатка)

Кліменко

VII ¹⁴⁾

1. Після виключення трьох Вапліте й надалі існуватиме, як самостійна і незалежна од інших письменницьких угруповань літературна організація.

2. Після виключення й оголошення протокольної про це виписки жодного виступу нашого, що плямував би виключених товаришів або визначав якесь самопокаяння й самокритику організації, не може бути.

3. В межах літературних заступаємо собі право вести й надалі боротьбу зо всіма літературними течіями, подіями, явищами, що гальмуватимуть або фальсифікуватимуть розвиток української пролетлітератури.

4. З боку відділа преси жодного командування лише загальне керування (резолюції пленумів ЦК ВКП(б) липень 1925 року і ЦК КП(б)У — липень 1926 року).

5. Що до з'їзду пролетарських письменників то участі в ньому Вапліте не братиме (без Вапліте його скликали, без Вапліте нехай провадять).

6. Наше співробітництво в Ч. Ш.¹⁵⁾ з умовою, що цей журнал мусить бути позагруповим з метою гуртування навколо нього талановитих письменників, критиків та притягнення до співробітництва попутників — орган широкої громадсько-літературної думки.

7. Співробітництво в літклубі на підставі добровільних умов з іншими літгрупами і лише з нами (без посередників).

8. Надрукувати в пресі: а) листа Тичининою із зпростованням закидів йому в «протасківанні національного дурмана»,¹⁶⁾ б) прихильні до Вапліте і окремих творів Ваплітянських рецензії.

VIII

ПРОТОКОЛ ЗАГАЛЬНИХ ЗБОРІВ «ВАПЛІТЕ» 12/І, 28

Присутні: Куліш, Вразливий, Громів, Копиленко, Смолич, Майський, Іванов, Тичина, Лейтес, Слісаренко, Яновський, Коцюба, Сенченко, Йогансен, Любченко, Панч, Дніпровський.

Початок — 9 г. — кінець — 12 г. 50 х.

Головує — Куліш,

потім — Громів.

Куліш пояснює перед загальними зборами, як це трапилось, що було видруковано статтю Христюка.¹⁷⁾ «Як це мені самому не дивно, а я не знав, хто такий в минулому Христюк (хоч і сидів у гетьманських тюрмах). Коли Христюк приніс мені статтю, сказавши, що її не приняв до друку ЧЩ, я розглянув її і, під вражінням запалу дискусії, вирішив, що вона підходить

журналові «Вапліте», тимпаче, що ми не обмежуємо кастово коло співробітників журналу. Я не оцінив тоді, який може бути від неї ефект після чого, як її прочитати саме в нашому журналі, зіставляючи з ім'ям Христюка. Що до співробітництва в журналі — Хвильового, Ялового та Досвітнього, то я не доглянув гостроти питань, зачеплених, скажімо, в «Вальдшнепах».¹⁸⁾ Пропонує — нехай редакція журналу та й весь колектив дасть до Комуниста листа з свого боку. Крім того — треба з'ясувати ситуацію, що створилася довкола «Вапліте».

Слісаренко теж, як член редколегії читав статтю, розглядаючи її з погляду літературної дискусії. Що до постави Христюка, то, знаючи його минуле, однак не надав йому особливої ваги. Адже Христюк співробітничав по наших газетах, писав навіть у «Комунисті», а головне з його підручника «історія класової боротьби» вчать навіть по радпартшколах. Він навіть до останньої хвилини вважав, що Христюк (член правління ДВУ)¹⁹⁾ є член партії.

Що до пропозиції Куліша, то пропонує його персональний крок (лист до Комуниста) ствердити в імені цілої організації.

Громов — підтримує цю пропозицію, вважаючи, що не тільки підтвердити, а зробити ще додатки з поясненнями.

Йогансен — висловлює певні сумніви що до виняткової одіозності постати Христюка. Адже член ВУСПП-у, Савченко Я. — теж щось робив в петлюрівському пресбюрі.

Слісаренко — додає, що й другий член ВУСПП Загул був колись головою з'їзду адвентистів у Лондоні, представляючи там адвентистську Німеччину.

Ухвалили: Дати лист до «Комуниста»²⁰⁾

Редакцію виробити — Громову, Сенченкові, Слісаренкові, Любченкові, Йогансеніві. Завтра о 12 знову зібратися, щоби затвердити редакцію.

Друге питання — Обговорення ситуації

Яновський — Організація наша весь час була в важкій атмосфері. Вона чим-раз згущається і зараз — найгущіша. Стаття Христюка лиш повод. Треба нарешті зробити розрядку, щоби наша літробота була плідотною і доцільною. Обставини склалися так, що не вбачає іншого виходу крім припинити існування організації. Бо це існування за таких обставин непотрібне і недоцільне, і організацію і журнал треба ліквідувати.

Слісаренко — Літдискусія почалася ще до організації «Вапліте». Потім виникла окремо політична дискусія. Їх неправдиво поставили в зв'язок і залежність. На такому стані почали спекулювати деякі «письменники», що відчаївшись здобути собі слави поганими віршами взялися писати статті, що хоч були ще гірші, але приймалися, як добрі, бо були скеровані проти Вапліте. Ці «дільці» заробляють на літдискусії, а ми — письменники — мусимо лишати свою роботу і реагувати на всі ганебні і брехливі

наклепи. Таким чином та письменницька робота, що в її ім'я ми закладали «Вапліте», лиш гальмується. З другого боку, нас картають за ухили, в'яжуть літдискусію з політикою, вважаючи нас мало не контрреволюціонерами. А з цього резонанс такий, що в бібліотеках наші книжки бояться давати читачам. Держати в таких умовах організацію — тільки шкодити літературі. А ми відчуваємо відповідальність і перед партією, і перед радянським суспільством і перед пролетаріатом бо носимо почесне ім'я пролетарських письменників. Крім того в наслідок цієї атмосфери створюється хибне вражіння наче б то ми й справді суто політична організація. Вихід один — самоліквідуватися.

(Дніпровський — А перспективи?)

Наш сучасний стан дає ще менше перспектив. Після ліквідації кожний з нас відповідатиме сам за себе. Коли він і справді чим провиниться — нехай відповідає.

(Лейтес — А коли нашу самоліквідацію зрозуміють як демонстрацію?)

Демонстрацією можна назвати все, навіть коли ми іменно не ліквідуємося, а будемо й надалі існувати. До чого ж у відповідальній статті Тарана ²¹) недвозначно поставлено питання саме про ліквідацію.

Любченко — Члени «Вапліте» не раз вдавалися до «Комуніста» з ріжними листами і спростованнями всяких наклепів. Але їх не вмщалося. Статтів, що добре розцінювали наші твори теж не вмщалося, а інсинуації «Божків» вмщалося. Були ми «богеярі», «шовіністи», «фашисти» тепер нас шикють в якусь нову політичну партію. Хіба можемо ми зробити хоч один крок, щоби нам не пришили ще чогось? За що це все? За які провини нас компромітується? Ми цього не хочемо. Краще справді розійтись. Може, спочинувши, ми собі розійдемося по інших організаціях, чи персонально підемо в федерацію,²²) і спокійно будемо працювати.

Лейтес — Якщо ми й розійдемося, то нам почеплять на спину бубновий туз «бувших ваплітовців». Нам не повірять і вважатимуть за якусь підпольну організацію.

(Копиленко — Для цього є ДПУ).

Коли й ліквідуватися, то так, щоби це не вважали за демонстрацію.

Йогансен — Ліквідуватися звичайно теж не легко. Нас за звичаєм запитають — а чому? Треба точно формулювати причини. Чи нас обвинувачуватимуть поодинокі? Ні; всі виступи скеровано проти організації в цілому, а не персонально. Чому ми розходимось? — бо мети, що її собі ставили, не досягли. Треба, значить, шукати інших шляхів. Наші перспективи — по одинокі йти в федерацію. Отже нема доводів проти ліквідації. Лиш один — жалко: виробнича атмосфера в середині організації була у нас прекрасна.

Копиленко — На нас заробляють. Умови роботи — неможливі. Далі так не можна. Треба розійтись. Перспективи — нас не будуть поодинокі пере-

слідувати, це ясно, бо кожного з нас прекрасно знають, чудово знають, що ми не опозиціоністи, не уклоністи, а пролетарські письменники.

Панч — Коли зараз не ліквідуємося, атмосфера ще більше згусне. Все одно йдеться до ліквідації. Не сьогодні, тож завтра.

Коцюба — Рік тому була така ж атмосфера — ми всі сподівалися, що вона порідшає. Ні. Може іноді ми й самі були винні. Скажемо — з Християном це помилка. Однак це не такі помилки, щоби їх роздмухувати до статті Тарана і виступів «Божків». А що ми маємо в результаті? Критики бояться писати про наші твори хороші рецензії. Так, скажемо, — київські критики.

Смолич — Підтримує думку про ліквідацію. Додає ще й те, що справді утворюється якийсь зовсім небажаний ефект. Нас пошито в «політичну» організацію, хоч ми й не політична організація, і всі це добре знають. Але з боку утворюється вражіння, що ми немов й справді організація політична. А за кордонами радянських країн вже напевно подумують, що на Україні якісь політичні заколоти, що на чолі їх стоять авангардні культурні сили — письменники. Нам зовсім не бажане таке. Ми — радянські громадяни і пролетарські письменники.

Майський — Ми вже не можемо боротися проти ярличків, «богеми», «шовіністів» та ще навіть «політичної партії». Розійтися треба.

Сенченко — Ось факти, як на нас дивляться зовні: 1. Коли читачі запитують, де б купити журнал «Вапліте», їм кажуть — «що ви, хіба можна його читати?» 2. Коли Гарбуз збирав передплату і досить успішно до останнього числа, то після статті Тарана, передплата різко впала. Передплатники відмовляються від своєї підписки. Треба ліквідуватися.

Тичина — Ліквідуватися таки треба. Матеріалів про «напади» на нас занадто багато. Маємо й випадки і нерівність що до цензури. Найкраще буде обговорити техніку.

Сенченко — говорю про резонанс по закордонних книжках. В «Державній нації» Донцова Вапліте проголошують, як своїх друзів, за яких він навіть загрожує мститися.

Куліш — погоджується з багатьма товаришами, каже що не береться переконувати противного, бо кожний тут відповідає за свої переконання і висловлює думки. Те, що нам закидають трохи не ес-еровщину він відкидає, як непорозуміння. Але трагедія в тому, що нас оточила міщанська юрба, і коли ми зараз ліквідуємося, то це звичайно теж дасть свій резонанс. Саме це — мене спинає, як члена партії. Треба вийти з ситуації так, щоби не зробити нічого навіть схожого на шкоду радянській суспільності. Ні в якому разі не можна припустити, щоби склалося вражіння наче нас «придушили».

Громов — Будучи під вражінням приписаних нам політичних ухилів, важко повстати проти пропозиції товаришів. Але може не ставити питання «руба»? Може зачекати, не ставити питання негайно? Наколи б ми різко повернули лінію журналу і зробили з нього виключно літературний...

(Куліш перепиняє: А ви вважаєте, що наш журнал «політичний»?)

Я цього не кажу, але може публіцистичний розділ надто великий.

Я вважаю, що при такому стані, коли ми розпустимось, то нас будуть бити поодинці.

(Куліш — товаришу Громов, чи ви маєте звідкіля повноваження так говорити? Я вважаю, що ЦК нашої партії вам не доручило цього говорити?)

Але «Божки»...

(Куліш — справа не в «Божках», а в газеті «Комуніст» — органі ЦК партії)

Я гадаю, що нас лятимуть, як письменників.

Пропонує: 1) розпускатися пізніше,

2) нехай кожний зокрема спростує закид йому ес-еровщини.

Іванов — Дивується з промови і пропозиції Громова. Чи подумав Громов про те, що значать персональні спростовання? Тільки загальний лист. Це єдиний правильний метод. Що до розпуску організації, то доводи товаришів надто слухні і серйозні. Нема гарантій, що організації покращає. «Вапліте» треба ліквідувати, але так, щоби це не дало того ефекту, що про нього говорив Куліш.

Слісаренко — пропонує голосувати принциповий бік справи.

Йогансен — стоїть за негайну ліквідацію — сьогодні. Кожний день може ускладнити ситуацію і додати нових труднощів, нові моменти.

Куліш — заявляє, що це не так — йому, як члену партії і президентові не відомо, щоби могли бути якісь нові моменти.

Іванов — Сьогодні ліквідуватися не можна. Це якраз утворить отой резонанс. Сьогодні можна і треба говорити тільки принципово.

Панч — виступає проти пропозиції Громова. Він чув від Кулика, що закордоном появилась стаття «Умови роботи письменників на Україні», де є низка інсинуацій. Пропозиція Громова — це матеріал для таких інсинуацій.

Майський пропонує одкласти ліквідацію.

Слісаренко — Про резонанс треба говорити, але не треба перебільшувати. Стаття Тарана зробила найбільший резонанс, але він теж мабуть про це думав. Нам треба дбати, щоби резонанс від ліквідації був менший від резонансу статті Тарана.

Вражливий — Що-далі — резонанс буде більший. Треба ліквідуватися саме негайно.

Дніпровський — Резонанс буде величезний, але нема й гарантій, що буде краще коли не ліквідувати. Резонанс створюється ввесь час вже самими примітками до наших заяв. Виходу нам нема.

Лейтес — настоює, що ліквідація буде виглядати як демонстрація. З погляду юридичного ми не маємо права цього робити — вчора стаття Тарана, а сьогодні ліквідація.

Куліш — Зауважує, що ніхто тут і не ставить питання про ліквідацію як політичний акт. Деякий резонанс буде. Але ніхто не захоче робити з нього резонанс політичного акту. Лейтес звичайно правильно зауважує — треба все зважити надто серйозно.

Іванов — Зауваження Лейтеса дуже слухні. Не можна на статтю в «Комуністі» відповідати розпуском — так це буде звичайно політична помилка. Але Лейтес забуває, що в постанові ми скажемо, чому ми розходимося, і буде зрозуміло, що це зовсім не відповідь на статтю Тарана.

Куліш додає, що проти ліквідації він ще й з моментів особистих — він президент, відповідальний редактор і член партії. Підсумовує, що є дві пропозиції — ліквідувати чи не ліквідувати.

Громов говорить проти ліквідації, бо ліквідація свідчитиме, наче ми справді з Христюками.

Куліш на це зауважує, що все, що він колись писав, то писав щиро, так і лист до «Комуніста».

Іванов підсумовує:

1. Питання з реабілітацією проти закидів Тарана вже розв'язано.
2. Що до дальшого існування, то більшість за розпуск.

Пропонує голосувати:

1. Чи існуємо надалі, чи ліквідуємося.
2. Коли ліквідуємося, то обрати комісію, що має обдумати, як цю ліквідацію провести найобережніше, а також виробити текст резолюції.

Панч — пропонує обрати комісію і доручити їй обговорити неможливість дальшого існування.

Куліш пропонує не ліквідувати організацію.

Лейтес пропонує: держати курс на ліквідацію, але перед тим цілком реабілітуватися.

Яновський пропонує: обрати ліквідком.

Громов резюмує: пропозиції лишаяються все ж таки дві — ліквідувати, чи ні.

Голосування — Результати голосування:

За ліквідацію	14
Проти	2 (Куліш, Громов)
Утримався	1 (Лейтес)

Крім того ухвалюється:

Лист про реабілітацію вмістити зараз же, а про ліквідацію передати протокол до ЦК і НКО, в пресі тим часом не оголошуючи і нікому не кажучи.

Для резолюції обирається комісія —

Слісаренко, Іванов, Тичина.

Комісії дається наказ: в суботу о 8 год. має подати загальним зборам текст резолюції.

Голова загальних зборів

Секретар Ю. Смолич

ІХ

РЕЗОЛЮЦІЯ ЗАГАЛЬНИХ ЗБОРІВ ВІЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ПРОЛЕТАРСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ «ВАПЛІТЕ» 14 СІЧНЯ 1928 РОКУ м. ХАРКІВ²³)

Члени Вільної Академії Пролетарської Літератури «ВАПЛІТЕ», неухильно і цілком вважаючи за єдиного свого класового провідника Комуністичну Партію та бажаючи і надалі з подвійною силою і енергією працювати на користь пролетарської культури та літератури, заявляють що:

Задумана як суто літературна організація, «ВАПЛІТЕ» дала високий стандарт художньої роботи і значну відіграла роллю в розвитку радянської пролетарської літератури на Україні. Однак в процесі літературної роботи й літературної полеміки «ВАПЛІТЕ» допустилася помилок, що помимо волі і усвідомлення організації набрали політичного негативного значіння. Ці помилки «ВАПЛІТЕ» та окремі її члени цілком щиро визнали неоднократно в постановках організації на сторінках журналу «ВАПЛІТЕ» та в заяві президента тов. М. Куліша надрукованої в газеті «КОМУНІСТ», до якої в повній мірі приєднуються всі члени «ВАПЛІТЕ».

Проте ж до останнього часу використовується наші помилки, яких ми зреклися для цькування нас як письменників в різних органах окремих літературних угруповань. Таким чином саме для нашої літературно-творчої роботи створилася надто важка атмосфера, що заважає кожному з нас продуктивно працювати в складі організації на користь української пролетарської літератури.

Через це ми, члени Вільної Академії Пролетарської Літератури вважаємо за краще розпустити свою організацію, щоб дати можливість письменникам, членам «ВАПЛІТЕ» спокійніше та продуктивніше працювати на користь радянської пролетарської культури, якою керує наша Комуністична Партія.

Голосували за резолюцію: В. Вражливий, І. Дніпровський, П. Іванов, М. Йогансен, О. Копиленко, Г. Коцюба, М. Куліш, А. Лейтес, А. Любченко, М. Майський, П. Панч, І. Сенченко, О. Слісаренко, Ю. Смолич, П. Тичина, Б. Фельдман, Ю. Яновський. Утрималися: О. Громов. Проти голосів не подано.

Голова загальних зборів — Фельдман

Секретар Майський

X

ДО ХАРК. ОБЛПРОКУРАТУРИ
СЛІДЧОМУ т. КУШАРСЬКОМУ²⁴⁾

Допіру вийшла друком (накладом видавництва «Рух») збірка вибраних творів М. Хвильового, т. I. Я тільки сьогодні придбав собі цю книжку і тому не знав, що в цьому першому томі вибраних творів є дуже на мою думку важлива передмова Хвильового, яка певною мірою освітлює нам одну з головних причин самогубства Хвильового. Додаю цю передмову до цього мого листа з підкресленням окремих важливих місць. Я у своїх Вам поясненнях про мотивів самогубства т. Хвильового писав, що він ніколи сливе не скаржився мені та й другим товаришам з приводу свого особистого становища в літературі (ставлення критики, оцінка, освітлення, хоч кричуща що до цього ненормальність й несправедливість впадала мені в очі). Але з цієї передмови видно, як було важко мовчати про це Хвильовому і як нелегко було йому продовжувати творчий шлях пролетарського письменника, чотирнадцять років якого дехто із наших не в міру дбайливих критиків рішуче й безапеляційно закреслювали. Мої припущення про *внутрішню* творчу кризу та її причини треба розуміти лише в світлі цієї передмови. Про це і вважаю за свій обов'язок написати вам в додаток до моїх попередніх пояснень.²⁵⁾

М. Куліш

XI

ЛІТЕРАТУРНИЙ ЩОДЕННИК²⁶⁾

[рукою Любченка]

6, X, (1926)

30-го жовтня в помешканні залізничого Технікуму заходами педагогічного персоналу улаштовано вечірку нової української літератури. Вступне слово — О. Білецький. Демонстрація творів: А. Любченко («Via Dolorosa»), П. Панч («Мишачі нори»), В. Сосюра. Присутніх — 50—60 чол. Відношення найуважніше. Перша найкраща, справді літературна вечірка (а не вечорниця).

Є пропозиції до ВАПЛІТЕ: виступити на літвечірці в Будинкові Вчених та в Деркачівському Технікумі.

В Н. 26 «Нового Мистецтва» видрукувано «Une lettre» М. Хвильового. Хвильовий вчора хвалив Сенченка за нову книжечку, вбачає повне наближення до Бальзака. Любченкові висловив побажання й надалі продовжувати працю над новелею, що наближається до французької новели, зауваживши що такий характер белетристики є новий для української літератури і що його треба культивувати. Панч вніс застереження: «Ніколи не можна письменникові давати порад — це його спантеличує».

(Хвакт) Одному початкуючому письменникові (П. І.) в ніч перед 7 жовтнем (9 роковини) наснилося, що він після довгих страждань і мук, знайшов кімнату. Довелося «вселятися» «з боку», з бомбою і наганом у руках. Був ордер В. Ж. К. і до нього приколото записку Відділу друку ЦК: «Просимо допомогти т...ім'я рек і т. д...» Після в'їзду, коли він сів на новеньку канапу і легко зітхнув, завалилася стеля, що й... розбудила його... Прокинувся. Холодно. Грюкіт машин.
(Він, *напередодні 9 роковин Жовтн. рев.* ночував у друкарні тої установи, де служив).

Ранком було дуже холодно... Туман надворі... Протягувало через відчинену квартиру величезного вікна... Пішов снідати до дружини, що ночувала десь у старих...

Пав Ів.. [анов]

Ви ж собі уявляєте, що вставши о 10 г. ранку (не спавши ***²⁷) ніч та попобігавши, щоб вирішити справу журналу та зробивши це передімною стала дилема або мушу поспішати на потяг або встигнути поїхати на полювання. — Звичайно ніяка «проза» не полізе в голову. Скандал навіть таке вшкварив одним подихом без жадної тобі крапки.

Все чи ні? ...

О Досвітній

Щож його писати. Що мені скучно, що криза й не хочеться писати, а авансу не дають під майбутній матер'ял? Якби їх обдурити.

В Сосюра
6, XI, 26

Спокійні тумани, пахне провінцією, хвилюватися — нудно, й коли трапляються такі хвилини, то вони не гармонують з обставинами. Инколи думаєш, бачучи своїх товаришів, чого вони просиджують в «ЧП» щось висмоктуючи з пальця. Чого ніхто нікуди не виїде, чого не оселяться десь у Сибіру чи й на Україні якоюсь трудовою колонією або що? І від цього нудно. Приходиш до висновку, що всі ми лодарі і не те робимо, щоб слід нам було робити.

В Вражливий

Сербським епосом заповнена душа моя. Про що ж іще писати? Нема часу — а можливостей чорт його зна скільки.

П Т{ичина}

У мене сьогодні свято. Так свято яке може переживати мати, коли в неї родиться дитина. Я закінчив оповідання «Молитва калік», а може воно буде по іншому називатися. Не знаю. Я зараз радію — бо це є мій протест проти війни. Я його сказав. І ще хотів цим сказати, що війни без певного лозунгу, без стимулу ніколи не може бути. Я працював місяць, але це була

не тільки праця, а й заново переживання тих кошмарів, учасником яких мені судилось бути. І тому, коли я годині біля третьої ночі гасив електрику і лягав до постелі, до самого ранку образи 1063, 4, 5 днів війни вставали перед очима й не давали можливості забутись сном. Я зараз радію. Буду ще радіти, доки не оброблю остаточно цього твору і комусь не зачитаю. Потім прийде кінець моєї радості, бо я відчую, що для думки не хватає слів і мені більше ні з чого радіти. Так було зі всім, що я до цього писав. І я немов ненаситний любовник накинуся на нову річ. Можливо там я вже зможу задоволити не тільки її, а й себе. Я знаю, що це омана, але про це не треба знати.

Коли оповідання вже написано я бачу, що не подбав про форму, але форма єсть форма по формі кістяка за якого я не мав права не подбать.

Тепер я сяду за «ярмарок нації», і дам карти в руки формі. Вона мене тішить, як новий костюм студента. За рік, звичайно костюм стане старим, але те, що виношувалось під ним завжди буде бити свіжими ключами.

До цього часу мене чомусь вважають за орнаменталіста побутовця. Це помилка. Я найзавзятіший сюжетист, і на доказ прошу вчитатися в ці останні речі «З моря» і «Молитва калік». Доки в мене в голові не змонтовано сюжету від початку до кінця, не берусь за тему. У мене єсть тема, єсть сюжет, а на кінці пера з'являється побутове тло й ця складова частина побуту — орнамент. Орнамент без побуту буде мертвий, побут без сюжету буде порожній, як сюжет без теми буде зайвим.

Тому я думаю, що наші орнаменталісти напевно виходять із такого принципу: аркуш паперу коштує 2 крб, атрамент — 1 крб. Разом 3 крб, а платять за аркуш 150.00 крб. Значить єсть вигода займатись набором слів, чи то так виспівувати «крицеві леза на загравах за обрієм надсвітніх зойків...»

Пардон, я зовсім не про це почав розмову. Значить зайшла вже мозга за мозгу. Кидай, Петре.

6 листопаду 1926 р.

Петро Панч

8 листопаду [рукою Любченка]

5-го листопаду відбулися летючі збори президії та контрольної ради В(аплі)те. («Черв. Шлях» між 12-3 дня), на яких ухвалено видавати періодичний журнал ВАПЛІТЕ. Двохмісячник. На 8 аркушів. Редколегія: Тичина, Яловий, Досвітній, Слісаренко.

Учора до мене заявився М. Куліш, у військовій формі. Заскочив до Харкова на 1 день із Сум, де відбуває 1½ місячні курси комскладу. Обмірковує ситуацію літературну, готує тези. У вчорашньому «К. П.»²⁸⁾ стаття Ю. Смолича «про театр і драматурга». Вісти — вірш Слісаренка «Електрополіс—Дніпрельстан». В «Комуністі» — вірш Сосюри «Дніпрельстан». «К. П.» — стаття Лейтеса «Західня література минулого року».

Йй-бо, не знаю, яке число — щасливі годин не знають. Дуже, дуже гарно, що є такий щоденник, що є Любченко, що є Панч, що є * * *²⁹⁾, що є нарешті життя — таке надзвичайне й прекрасне. Тисну тобі руку життя

Микола Хвильовий

Я знаю: жертвою впаду
На голубу чиюсь долоню...³⁰⁾
17, IX, 926 І. Дніпровський

і ще:
я знаю истину одну
что рай нигде мне не обещан.
ползи, ползи звено к звену,
за ночью ночь, как змей из трещин.
Все.

[рукою Любченка]

*) 23, XI — перша (коротка) інформація в «Комуністі» про зміну складу редакції «Ч. III.»

*) 24, XI — (середа, там же) більша з певною характеристикою інформація про зміну в складі «Ч. III.»

*) 4, XII (субота) Лист-заява групи комуністів членів «Вапліте» (Комуніст, Вісти, Харк. Пролетарий).

*) 11, XII — виступ Коряка в Артьомовці³¹⁾ з доповіддю «Три мушкетери». (Хвильовий, Яловий, Досвітній). Докладач сів маком. Злякався появи на лекції Хвильового і інших ваплітовців. З докладу вийшов пшик. «Три мушкетери» лишилися тільки назвою. Хвильовий вимагав був слова. Потім і вимагати нічого.

*) 12, XII — в ІНО³²⁾ виступи Коваленка й Івана Ле, що приїхали з Києва. Коваленко «розносив» Вапліте, зокрема Тичину й Хвильового. Студенти послали багато записок. Відповіді не дано. Коли звернулися до президії, Коряк, що був там, заявив, що Коваленко має рацію. Так, мовляв, і треба. (передав Плискунівський)

*) Утворено ініціативну групу по збудуванню будинку для письменників. Оргбюро в складі: Ю. Войцехівський, А. Любченко, О. Слісаренко, П. Панч, С. Пилипенко. Справа на мазі. Підтримує ЦК.

*) О. Слісаренко почав друкувати роман в робітничій газеті «Пролетар». Хвильовий написав статтю про Коряка, як критика.

*) 12, XII «Комуніст» — з'явилася стаття Кундзіча «Молодняк» (sic!).
14, XII, 26

Сьогодні прибув, скінчивши повірочні військові курси, Куліш. Починаємо уважніше вивчення обставин, перевірку лінії організації. Цими днями скликаємо збори. Сьогодні «таємне» засідання у Войцехівського: ще вчора прибули раптово: Микитенко (Одеса-Гарт), Коваленко, Ле (Київ-Гарт). Нарешті прибули: Я. Савченко й Терещенко. Останні не в курсі справ. Буквальна розмова зі мною:

- А коли буде нарада? — вони.
 — Яка нарада? — я.
 — Черняк нам сказав, що нас викликають на якусь видавничу нараду.
 — Не знаю. Знаю, що організовується «Гарт». Вчора ще прибули (такі то).
 — ?! ?! (щиро).

Я доложив, що такі-то прибули. Войцехівський сказав, що зізналися, але попросив зайти згодом. Савченко наговорив мені багато компліментів за «Буремну путь», яку він прочитав нарешті. Особливо за «Гайдаря». Терещенко висловив задоволення, що я культурний письменник. Розумію, розумію. Книжки обох друкуватимуться незабаром за моєю допомогою. Браття писатели etc...

Яке саме засідання у Войцехівського — ще не відомо. Безперечно одне: гуртують кадр біля «Ч. Ш.», сподіючись, що після зміни редакції Вапліте не даватиме матеріялу. Ой... ну та чи варто?.. А Коряк просить видати йому архіва «Гарту»...

Журнал Вапліте задержано в Головліті уже майже два тижні. Обіцяють завтра видати. Матеріал уже прочитано Відділом друку ЦК і виступ Коряка в Артемівці зв'язаний з тим, що він прочитав статтю Хвильового про себе, яка ввійшла до Н. 1 журналу. Субсидію на журнал раптом урізано. Недодержано 666 карб. Порушуємо справу перед Затонським.

Цими днями спровокували Сосюру: Пилипенко й Войцехівський сказали йому, що я і Панч вдавалися потай до Хвилі і зрікалися участі в Вапліте. А ларчик просто откривався: нас бачили в ЦК в наших же справах — я ходив за грішми, Панч з приводу зміни редакції «Ч. Ш.». Дешево й сердито... Володька був удався в паніку, пішов трубити... Все з'ясувалося.

Вчора Усенко не привітався, не вітаються й інші. Що це? Письменники, чи хлопчаки, чи просто нещасні, безнадійні люди? Де-ж література? Де серйозність і щирість творчості? Факт дрібненький, але многозначний. Досить дати підвищення (Усенко — тепер редактор «Молодняка») і буде запопадливо хапати за литки. Коли б хапало справді щось помітне, хапають щенятка, і смішно і болісно на них дивитися. Болісно тому, що врешті-ж і ми і вони робимо одне діло, ми й вони можемо домовитися, але натомість гриземось. А пройде рік-два і наші щенята червонітимуть, буде-ж їм соромно, соромно... Микитенко, стоячи вчора з В. Поліщуком якимось розгублено сміявся, коли В. Поліщук услід мені крикнув: «Остеронись. Розкладове Вапліте йдуть». Я прийняв з усмішкою і відповів: «Ніколи не почував себе таким цвстущим, слово чести».

22, XII, 26

У понеділок, 20, XII Куліш ходив у ЦК до Затонського. Розмова довга й цікава. Для Вапліте прояснюється. Таке вражіння. При розмові в ЦК був присутнім і Хвиля. Говорилося про необхідність декларації з боку Вапліте, про важку атмосферу, про... навіть про допомогу ЦК в справі поїздки письменників по СРСР та закордон.

21, XII вийшов альманах перший ВАПЛІТЕ. Куліш ходив до Хвилі в справі реорганізації редакції »ЧШ». Сьогодні Куліш сів на фактичного редактора «ЧШ». Розмова з Хвильовим про Всеукраїнський з'їзд пролетарських письменників. Запит Дніпровського, чи братимуть ваплітовці участь в журналі «Ч. Ш.» Моя відповідь: братимуть.

20, XII — в громадській книгозбірні вечір присвячений пам'яті Блакитного. До президії з Ваплітовців обрано: Слісаренка, Любченка. Доповідь Тарана, скерована на захист Блакитного од Хвильового. Вираз Тарана: «червоний формалізм у літературі». Проти статті Хвильового були статті: Десняка («Комуніст») Доленга (К. і П.) Хвилі («Вісті»).

22, XII — в «Вістях» Н. 295 лист групи письменників-клян до Оргбюра в справі скликання з'їзду пролетарських письменників. Засідання у т. Затонського нової колегії «Ч. Ш.»

13, I, 27 р. Сьогодні в «Харків. Пролетарии» доповідь т. Чубаря на окружній конференції (парт.), цитує Тичину «Чистила мати» — лас Вапліте.

Сьогодні у «Вістях» доповідь т. Петровського на з'їзді нацменів. Лас Вапліте за націоналістичні (?) ухили.

Сьогодні на рецензії Юрезанського до «журналу журналів» на 11-12 число «Ч. Ш.», де моє «Оповідання про утечу» — помітка «лінія ЦК і Арк. Любченко». Рецензію запропоновано переробити, як найменше хвалити мене (sic!)

Вчора були орг. збори в літклубі Блакитного. Вибори правління. Наших мало бути кілька чоловік і як навмисне, один сподіваючись, що піде другий, — не пішов ні один. Скандал. Зовсім небажане явище. Тільки зайве загострення і так уже загострених взаємин. Треба хлопців серйозно підтягнути. У понеділок скликаємо загальні збори.

Вийшов сьогодні Н. 1 журналу Вапліте.

Вибори місцькому відбулися 8, I. З Ваплітовців увійшли: Любченко, Іванов, до канд: Панч, Слісаренко, Майський.

22, I, 27

Сьогодні погромний листок Оргбюра З'їзду Пролетписьменників. Стаття Хвилі. Найрішучіший наступ на Вапліте. Моє побачення з Кулішем... Увечорі був у Коцюби, Дніпровського. Будинок літератури. Зустріч із Хвилею. Моя з ним розмова.

24, I, 27

Надзвичайні збори Вапліте в буд. літератури. Розпуск організації, чи виключення Хвильового, Ялового, Досвітнього? Схиляється більшість до виключення. Вапліте накидає ЦК політичну лінію. З цим треба боротися.

25, I, 27

Пропозиція з'їзду до Вапліте: виявити своє відношення до з'їзду й подати до 6 г. вечора (ультиматум...). Відповідь таку їм: через цілу низку причин (перераховано) участі брати не можемо. Моє побачення з Хвилею й передача заяви Вапліте. Зустріч з Вишнею. Сьогодні Куліш вів розмову із Затонським.

ПРИМІТКИ

¹⁾ Нараду цю можна вважати за організаційний зародок *Вапліте*. Протоколи загальних зборів *Вапліте* за період від 20 листопада 1925 до 1928 року переходять в архіві; вони дуже короткі (крім протоколу останніх зборів, який тут друкується) і не мають великої документальної вартості.

²⁾ «Гарт» — літературна організація «пролетарських» письменників, заснована Василем Блакитним у 1923 році. До неї належали, між іншими, Хвильовий, Куліш, Сосюра, Дніпровський, Досвітній, Любченко. В архіві переходиться «гімн» гартян п. н. «Інтернаціонал Гартованський».

³⁾ «Плуг» — літературна організація «селянських» письменників, заснована 1922 року Сергієм Пилипенком.

⁴⁾ «Постанови», писані рукою президента *Вапліте* Миколи Куліша, були виготовлені до друку як відповідь організації на поставлені закиди. З'їзд пролетарських письменників (25-28 січня 1927) був інспірований від ЦК КП(б)У з метою утворення нової літературної «пролетарської» організації ВУСПП (Всеукраїнська Спілка Пролетарських Письменників) для протиполітичної акції.

⁵⁾ Теорія «боротьби двох культур», вперше висунена секретарем ЦК КП(б)У Д. Лебедем, передбачала перемогу зросійщеного українського міста над українським селом. Теорію цю засудила опісля партія.

⁶⁾ Пленум ЦК КП(б)У в червні 1926 р. проголосив директиву в справі літератури, в якій писалось: «Партія стоїть за самостійний розвиток української культури, за виявлення всіх творчих сил українського народу. Партія стоїть за широке використання українською соціалістичною культурою, що будується, всіх цінностей світової культури, за рішучий її розрив з традиціями провінціальної обмеженості та рабського наслідування, за творення нових культурних цінностей, гідних творчості великої класи».

⁷⁾ Ця постанова була потрактована в партійній пресі як тактичний маневр для врятування *Вапліте* з ініціативи самого Хвильового.

⁸⁾ «Ультиматум» ВУСПП-у до *Вапліте*, про який згадується в «Постановах».

⁹⁾ Лист А. Хвилі до тих ваплітян, що були членами партії.

¹⁰⁾ Підкреслення не Хвилі, а, мабуть, Куліша.

¹¹⁾ Відповідь Куліша на лист Хвилі.

¹²⁾ «Заява групи комуністів-членів *Вапліте* («Вісті», 4 грудня 1926 р.), в якій ті письменники визнали свої «помилки».

¹³⁾ Тасмний витяг з протоколу ЦК КП(б)У в справі виключення Хвильового, Досвітнього та Ялового з *Вапліте* вказує на те, що ЦК партії не подобалась згадана постанова *Вапліте*.

¹⁴⁾ Рукопис Куліша (без наголовку), де накреслені позиції *Вапліте* після виключення Хвильового, Досвітнього і Ялового.

¹⁵⁾ «Червоний Шлях» — відомий громадсько-політичний і літературний журнал.

¹⁶⁾ Лист Тичини, в якому він обороняв себе від закидів, поставлених йому Чубарем, був друкований в «Комуністі», 3 листопада 1927 р.

¹⁷⁾ Стаття Павла Христюка «Розпеченим пером» появилася в «Вапліте» ч. 5. стор. 194-203.

¹⁸⁾ Частина роману Хвильового «Вальдшнепи» була видрукована в «Вапліте» ч. 5, стор. 5-69.

¹⁹⁾ Державне Видавництво України.

²⁰⁾ Лист Куліша появився в «Комуністі» 12 січня 1928 р. В заввазі до листа редакція «Комуніста» відкинула пояснення Куліша, вказуючи на його «недоговоренність» і підкреслюючи, що «ми не маємо голосу цілої «Вапліте» про те, яка її думка про співробітництво з П. Христюком». Тому на загальних зборах *Вапліте* вирішено було вислати другого, збірного листа.

²¹⁾ Стаття Тарана п. н. «Про Вапліте, розпечене перо і самокритику» появилася в «Комуністі» за 8 і 10 січня, 1928 р.

²²⁾ В кінці 1927 р. ЦК КП(б)У і зокрема Скрипник висунули ідею створення «федерації», що об'єднувала б всіх «пролетарських» письменників.

²³⁾ Остання заява *Вапліте*.

²⁴⁾ Лист Куліша (в чернетці) без дати, написаний після самогубства Хвильового, 13 травня 1933 р.

²⁵⁾ Останнє речення перекреслене Кулішем.

²⁶⁾ «Літературний щоденник» — це наголовок, даний А. Любченком записникові, в якому він і інші ваплітяни занотувували свої щоденні враження з літературного життя.

²⁷⁾ Нечітке слово.

²⁸⁾ «Культура і побут», літературний додаток до «Вістей».

²⁹⁾ Нечітке слово.

³⁰⁾ З поезії Дніпровського «Не на майдан», вперше друкованій в «Червоному Шляху» ч. 9. 1926, стор. 53.

³¹⁾ Комуністичний Інститут ім. Артема в Харкові.

³²⁾ Інститут Народної Освіти.

³³⁾ Головне управління в справах літератури і друкку, властиво цензури.

Микола Глобенко: „ТЕРАТУРГІМА“ АТАНАСІЯ КАЛЬ-
НОФОЙСЬКОГО В ЇЇ ЗВ'ЯЗКАХ
ІЗ СТАРОКИЇВСЬКОЮ
ЛІТЕРАТУРНОЮ ТРАДИЦІЄЮ

«Тератургіма» Атанасія Кальнофойського належить до досить часто згадуваних, але мало досліджених творів української літератури 17 століття. Вийшла друком вона в Києво-Печерській Лаврі, польською мовою, в 1638 році. Це збірник оповідань про чудесні явища, що сталися в Лаврі, переважно за недавній перед появою книжки час. З доручення митрополита Петра Могили А. Кальнофойський зібрав такі оповідання, частково використавши записи, зроблені самим митрополитом, і попередивши їх трактатом в оборону давніх святих печер київських проти представників інших конфесій і докладним описом лаврських печер. Книжка, що дістала насамперед практичне — полемічне призначення і тому друкувалася польською мовою, була опрацьована в гурті вчених ченців Києво-Печерської Лаври і мала назву: *Тератовруґма*, lubo cuda, ktore były tak w samym świętocydnym Monastery Pieczarskim, Kijowskim: iako y w obu dwu świętych Pieczarach, w ktorych po woli Bozey Błogosławieni Oycowie Pieczarscy, pożywszy, y ciężary Ciał swoich złożyli: wiernie y pilnie teraz pirwszy raz zebrane y światu podane. Przez W. Oyca Athanasiusa Kalnofoyskiego, Zakonnika tegoż Ś. Monastery Pieczarskiego. Z drukarni Kijowopieczarskiej Roku P. 1638.*)

В стилі доби було, поряд використання старих повчальних матеріалів для піднесення морального й релігійного життя сучасників, звертатися до недавніх прикладів, шукаючи в них аналогії до здавна відомих, незаперечно авторитетних. Католицька Церква в той час «щедрою рукою розсіювала збірники й брошури змісту повчального й оповідного, де переважним елементом були чудесні перекази, що при тому нерідко мали на меті викривання схизми»¹⁾. Тим паче це було на часі в православних колах у Києві. Саме тоді митрополит Петро Могила, дбаючи за впорядкування,

*) Намагаємося, наскільки дозволяють технічні умови, зберегти своєрідність тексту «Тератургіми».

кращий зовнішній вигляд Києво-Печерської Лаври, «ревню намагався зміцнити за нею те релігійне значення, яке з давніх часів мав цей монастир, завдяки чудотворній іконі Богоматері, що тут була, і, особливо, угодникам Божим, які нетлінно спочивали в печерах»²). Але, «не зважаючи на релігійне значення згаданої святині, що здавна приваблювала до Лаври маси богомольців, вона (до часів Могили) ще не мала цілком відповідної до свого високого положення обстанови»³), хоч число ченців «досягло на кінець першої чверті 17 століття величезної цифри восьми сот»⁴).

Сам митрополит Могила, який був одночасно й архимандритом Лаври, упорядкувавши печери й надавши їм відповідного вигляду, збирав і записував перекази й оповідання, зв'язані з Києво-Печерською Лаврою⁵). Він спонукав до подібної діяльності й своїх помічників. З його доручення Сильвестр Косов (пізніше митрополит) видав польською мовою відповідно опрацьований і скорочений текст «Києво-Печерського Патерика» під назвою „Paterikon“ (1635), що на багато років попередив повне видання українізованою церковнослов'янською мовою — «Патерикъ или отечникъ печерскій» 1661 р. (наступне видання 1678 р.). Подібний характер мало доручення митрополита А. Кальнофойському опрацювати матеріали для «Тератургіми» (див. далі).

Київські вчені 19 століття не раз згадували цю книжку. До неї зверталися переважно дослідники старого Києва, що їх найбільше цікавив опис Лаври та додана до книги карта, напр., автор виданого Києво-Печерською Лаврою «Описанія Кієвопечерской Лавры» (вид. 2. Київ 1831), що використовує «Тератургіму» як джерело до історії Лаври (відзначаючи, між іншим, що в «Тератургімі» говориться про такі моці обох печер, яких на початку 19 віку вже не було), далі — М. Закревський⁶), М. Петров⁷). Але згадували про «Тератургіму» і дослідники історії церкви, зокрема митрополит Євгеній Болховітінов⁸), що мав власний примірник цієї рідкої книги, єпископ Філарет⁹), проф. Голубев, що в своїй розвідці про Петра Могилу¹⁰) присвятив чимало місця «Тератургімі», знайомлячи читачів із змістом її в аспекті історії діяльності митрополита; його найбільше цікавить використання Кальнофойським записів Могили та полемічна скерованість твору. Літературна сторона оповідань цікавить Голубева мало: «Обозрѣніе этого, второго отдѣла (трактата) Тератургимы — самихъ чудесъ, описанныхъ Кальнофойскимъ, — не входитъ въ нашу задачу»¹²). «Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Комиссією для разбора древнихъ актовъ», подав витяги з «Тератургіми», а саме: передмову, текст присяги і, неповно, полемічну частину книги, скеровану проти заперечень святости мощів отців печерських. Самих оповідань не опубліковано¹³). Ф. Тітов у «Матеріялах для історії книжної справи» містить передмову і опис друкарського оформлення книги.

Літературознавці обмежувались або побіжними згадками, як І. Франко¹⁴⁾, або короткими характеристиками. С. Єфремов у своїй «Історії українського письменства»¹⁵⁾, в огляді «письменства литовсько-польських часів», неприхильно характеризуючи «спеціальні богословські трактати, яких силу сплodiла була нова та школа, все в грубшу прибираючи їх кору схоластики», писав:

«Як зразок таких (себто схоластичних — М. Г.) творів, згадаємо ще «*Тератургіма lubo cuda*» (1638) Атанасія Кальнофойського — книгу, заповнену наївними казками про сучасні авторові чудеса од святих печерських і такими ж наївними домислами про те, що і всенький край чудесами тими тільки й держиться. Для нас цікаві Кальнофойського легенди як одгук почасті й тодішнього фольклорного матеріялу та ще для історичної топографії Києва ті пляни монастиря печерського й міста, що додав до своєї книги Кальнофойський».

М. Возняк в «Історії української літератури»¹⁶⁾ коротко описує книгу, очевидно, на підставі згаданої праці Голубева, повторюючи висловлювання останнього про «завелику красномовність і риторичну напушистість деяких її відділів».

М. Грушевський мимохідь кілька разів згадає про «Тератургіму» в «Історії української літератури»¹⁷⁾. В побіжних згадках О. Білецького в його оглядах української літератури — «Литературная Энциклопедия»¹⁸⁾ і «Большая советская энциклопедия»¹⁹⁾ — за жанрово-тематичними ознаками визначається місце «Тератургіми» поряд «Патерикона» С. Косова, «Неба нового» Й. Гаятовського й «Четьх Міней» та «Руна орошеного» св. Дмитра Туптала-Ростовського.

В укр. літературі 17 століття «Тератургіма» Атанасія Кальнофойського найближче пов'язана з „Paterikon-ом“ Сильвестра Косова (1635 р.) і з «Патериком Печерським», видрукуваним у Лаврі в 1661 і 1678 роках. Ця група творів має спільну тематику: виникнення Печерської Лаври та життя її перших ченців, і спільний жанр: переважно коротке оповідання або оповідання, збудоване з окремих невеликих епізодів (елементи морального повчання й полемічного трактату не належать до нашого розгляду).

Оскільки згадані твори не можуть не мати відношення до «Киево-Печерського Патерика», що постав у 13 столітті й у 15 столітті був двічі відредагований у Києві, ця група друкованих у Лаврі книжок притягає увагу кожного, хто цікавиться питанням про зв'язок української літератури 17 століття із старокиївською літературною традицією.

Спир про те, хто і в якій мірі має право на київську літературну спадщину, не новий — він триває понад сотню літ. Найвизначніший із противників українських літературознавців — акад. В. Істрін на початку 1920-их років з граничною ясністю оформив свої погляди про те, що «южнорусская», за його термінологією, література не була безпосереднім продовжувачем літератури найдавнішої, себто київської доби, що стара літературна традиція до 16 століття на Україні цілком зникла.²⁰⁾

В останні десятиліття в підсоветському літературознавстві на Україні з політичних причин дискусія на цю тему неможлива. Відома постанова Центрального Комітету КП(б)У з 1946 року засуджувала виданий Інститутом Літератури ім. Шевченка АН УРСР «Нарис історії української літератури» саме за те, що його автори (згідно із «схемою М. Грушевського») розглядали період Київської Русі як початковий у розвитку української літератури. В той час як автори курсів російської літератури спокійно викладають її розвиток, починаючи з київської доби, українські підсоветські автори позбавлені права підходити до цього періоду без спеціальних застережень.²¹⁾

Офіційні погляди на це питання висловлені в статті акад. М. Гудзія «Література Київської Русі в історії братніх літератур»²²⁾. Випущений у світ Інститутом Літератури в 1954 році перший том «Історії української літератури» демонструє, як важко підсоветським ученим на Україні говорити про стару і середню добу: 11—18 століттям присвячено всього 100 сторінок. Там не може бути мови про об'єктивне вивчення ні старої, ні середньої доби українського письменства. Тим паче не можна вільно трактувати цікаве питання про давню літературну традицію, яке в нинішніх обставинах здається нам особливо актуальним.

Подібно до того, як в іншій статті²³⁾ ми розглядали «Paterikon» С. Косова в його безпосередній залежності від «Киево-Печерського Патерика», подаючи тут огляд «Тератургіми» А. Кальнофойського, ми теж насамперед цікавимося зв'язком її з цією ж славетною пам'яткою української літератури найстарішої доби.

Як уже згадано, «Тератургіма» Атанасія Кальнофойського, видрукована в Києво-Печерській Лаврі в 1638 році, дуже близько стоїть до „Paterikon-a“ С. Косова: „Paterikon“ мав на меті явити світові подвиги і чудеса перших печерських ченців — «Тератургіма» повинна була довести, що чудесна сила продовжує діяти в монастирі і далі.

За свідченням Атанасія Кальнофойського, митрополит Петро Могила доручив йому «описати вірно і правдиво святі чудеса тих же святих отців

печерських, почавши від найдавніших часів аж до нинішнього року, і подати їх світові, як колись Фідій свою вирізьблену Мінерву».

Надрукована in 4° книга має 34 сторінки без пагінації і 322 з пагінацією.

Зворот титульної сторінки, себто 2 непагіновану сторінку, займає герб князів Святополків-Четвертинських. Сторінки 3-4 містять шість віршів „Oyca Authora” „Na starożytny kleynot iasnie oswieconych xiążat ich Mci na Czetwertni Swatopolkow Czetwertenskich”.

На 5-бсторінках — присвята „Xiążęciu iego mci x. Heliaszowi na Czetwertni Swatopolkowi, Czetwertenskiemu, odważnemu rycerzowi Władysława Czwartego, Naiasnieyszego z Łaski Bożey Krola Polskiego, rotmistrowi...”

7—25 сторінки без пагінації займає „Przedmowa”. У передмові-присвяті автор звертається до вірного сина Східньої Церкви князя Іллі Святополка-Четвертинського і, після зауважень про обставини, в яких постала книга, розповідає про предків Четвертинського — князів руських; при цьому він посилається на літопис Нестора і польські хроніки. Далі на 26—38 (без пагінації) сторінках міститься передмова „Do Łaskawego Czytelnika” з уславленням численних печерських святих-чудотворців „pod protectią Przebłogosławionej Panny, Wybranej Getmankj, y pod Regimentem świętych Patriarchow Antoniego y Theodosego milituiących, Lud Chrzesciąński z sercem skruszonym y wiarą stałą przychodzący curuiących”. Хоч автор і обіцяє читачеві: „Słow wydwnych, y Oratorsko ufigurowanych nie naydziesz tu”, проте передмова побудована вишукано, з численними згадками про події біблійні, про отців церкви й філософів античності.

За передмовою (на 31-33 непагінованих сторінках) іде „Syllabus authorow z ktorych swiadcstwa y sententię się brały”, з посиланням на 117 джерел, між якими знаходимо книги Старого й Нового Заповіту, отців Східньої і Західньої Церков, імена античних письменників, польських переважно істориків, Нестора, «монаха печерського і літописця руського», та ін.

Тут, очевидно, віддається данина літературним звичаям барокової доби, коли авторитетові книги сприяло оздоблення її численними цитатами й посиланням на багатьох авторів, між ними й на античних. Треба гадати, що ці посилання зв’язані з працею співробітників Атанасія Кальнофойського, які обробляли «Тератургіму» в Києво-Могилянській Колегії, як про це свідчить у передмові автор, кажучи про свою книжку, що вона „po dobrej in Atheneo Mohilaeano politurze idzie pod prasę kunsztu drukarskiego”.

Характеристичним зразком цієї „politury” є таке місце з передмови „Do łaskawego czytelnika”: „Ma y ten monastyr niezliczonych śś. pod regimentem świętych patriarchow Antoniego y Theodozego mitituiących, lud chrzesciąński z sercem skruszonym y wiarą stałą przychodzący curuiących. O pieczary, asylum y ucieczko zdrowia! O apoteko, w gorniey acadamiy mająca promotow medicow! Pieczary!

o pieczary, cerkwi duchownego y cielesnego pokoju, iesli na początku wesela y smętku mego przepomnię was, niech przyschnie ięzyk moy do podniebienia mego, niech zapomniana będzie prawica moia! Bo któż nie wpisze w kalendarz pamięci do-brodzieystw waszych? Tylko niewdzięcznik“.

За вміщенням на сторінці 34 текстом присяги, яку мусили виголошувати особи, що хотіли засвідчити чудо („Jurament, tym święte cuda pieczarskie Te osoby ktore Ich Doznały, Tak stanu Duchownego, Jako Y Swieckiego Potwierdzaią“), іде „Tractat pirwszy“; він обіймає 1—94 паріновані сторінки й складається з 9 параграфів.

Paragraph pirwszy (стор. 1—9) має такі піднаголовки:

1. O różnych koło Pieczar śś. między różnemi ludzmi opiniach.

2. O delinearitay Pieczary dalszey ś. Theodozego manuctuctia, z opisaniem gory, w ktorey iest wygobiona.

Автор обіцяє подати правдиві відомості про печери, що про них поширюють різні безглузді балачки, ніби вони йдуть під Дніпро, можуть довести до Москви тощо:

„Prawią inni, że ulicą w Pieczarze Świętego Antoniego będącą, mogłby komu lubo do Moskwy zapiełgrzymować. Drudzi zaś pod Dnieprowe nurty sklepienia pieczarne zniżaią, y pod wodą, że chodzą, gdy po tych mieyscach śś. idą, mniemaią“.

„Inni Czobotków niewiem iakich wwodzą, y nowe wymysły wprowadzaią: ktorych ia za łaską Zbawiiciela y odkupiciela mego Chrystusa Jezusa, tudzież y za modłami śś. Oycow Pieczarskich, z labirintu tego baiania wtym, drugim, y trzeciім paragraphie, iako Theseusa Ariadna na ozdobno śliczne wyprowadzę prawdy theatrum...“

Оповідвши коротко (на 4 стор.) про дві печери — ближчу, Антонієву, і дальшу, Теодосієву, автор (у цьому параграфі вдруге) згадує, що про них докладніше написано „w Żywotach śś. Pieczarskich, nie dawno wyćiśnionych, rozumіючи тут, безперечно, „Paterikon“ С. Косова, видрукуваний 1635 року, а далі наводить, посылаючись у маргіналіях на старий руський літопис — Nestor: w roku 6558 — оповідання про печеру, вириту Іларіоном і знайдену Антонієм (в літописі за Лаврентіївським списком відповідне оповідання подане під 6559 роком).

У повченні (Paraenesis), поданому на сторінках 5—9, у переліку місць, що їх звичайно оглядають відвідувачі, себто дверей, печер, моців і т. д. (автор згадує 75 прикметних назв), знаходимо імена святих, що є героями оповідань «Печерського Патерика», а саме св. Теодосія (стор. 5) і Атанасія Затворника (стор. 7).

За віршами „Do czytelnika, o kiiowskich Pieczarach“ (стор. 10) міститься „Paragraph wtory“ (стор. 11—66), що має такі підзаголовки:

1. Święty Antoni na drugą się gorę przeności dla ostreyszego ieszcze pożycia.

2. W niey Pieczarę kopie.

3. Tey delinearitia.

4. Tudziej y o mnogości Ruskich śś. Zakonnikow w Pieczarach.

В описі печери св. Антонія (на стор. 11—12) знаходимо коротке оповідання про те, як він, залишивши монахам керівника, віддалився на іншу гору для дальших подвигів. Оповідання це в скороченому вигляді пе-

редає один із епізодів Несторового «Сказанія, что ради прозвася Печерський манастирь», яке приєднане було до основного складу оповідань «Печерського Патерика» в 1 Касіянівській редакції 1460 року²⁴).

У „Paraenesis“-і (стор. 13—14), говорячи про неминуці цінності, за які повинна дбати людина, автор згадує притчу із повісти про Варлаама і Йоасафа про «короля на один рік».

„Zaprawdę o Roxolanine, za czasu tam dobra przygotować się, gdzie na wieki przemieszkować przydzie tam majątności przesyłać u skarbić (iako on u Świętego Barlaama u świętego Jozaphata Krolewicza Indyiyskiego, rokokowy (очевидно, rokowy) Krol uczynil) gdziebyśmy od głodu to iest na wyspie opuszczenia, u łaski Bożey złupienia, potom mizenie (очевидно, mizemie) nie konali“. На берегах: „Damas : in hist: śś. Barlaami et Josaphati“.

Тут бачимо звертання до книги, здавна, ще з старокиївської доби, відомої, а тоді популярної серед читачів могилянського гуртка; 1637 вона була надрукована в Кутеїні. Характеристично, що С. Косов у „Paterikon-i“ 1635 р. теж звергається до образів повісти про Варлаама і Йоасафа, порівнюючи з останнім св. Миколу Святошу (стор. 146); це порівняння перейшло і до «Патерика Печерського» друкованого (видання 1661 р., стор. 245).

У дальшому переліку особливо шанованих відвідувачами місць (80 назв на стор. 15—18) знову бачимо численні імена, зв'язані з «Киево-Печерським Патериком». Деякі імена супроводяться короткими поясненнями, що здебільша походять з оповідань «Киево-Печерського Патерика». Це — святі Антоній, Спиридон і Онисифор (стор. 15); „Mularzow dwanaście pozostałe, iedne całe, drugi rozpadły się, odpoczywaią ciała. Ci Cerkiew Naświetszey Pannie, posłani od niey z Blahem, iako od Cesarzowey (gdyż tym się im kształtem naymιάc ich Maria Matka Boża ukazała) w Kiiowie Monastyru Pieczarskim zmurowali“ (стор. 15), — вони є героями «Сказанія о пришествіи мастеръ церковныхъ».

Далі згадані святі: Варлаам, син Ізяславового боярина Івана, ігумен Дмитрівського монастиря, Ісакій Печерник, Олімпій (стор. 15), Арефа, ігумен Никон, Никон — чернець — „ś. Zakonnik Nikon, ten to był poimany od Połowcow, u ciężko dręczony“ (Никон Сухий — 2 Касіянівської редакції), Кукша, „ś. Ociec Eustratij, darmo tego lud pospolity iakimś Simeonowym Holybcem zowie, cudotworny“, Нестор-літописець („Święty Zakonnik Nestor Kronikarz Ruski“), Федір і Василій, убиті Мстиславом, князем київським, Даміян — пресвітер, Агапіт — лікар (стор. 16), Єфрем — «каженик», Іван многостраждальний („Ś. Jan wiele cierpiący u dziś po ramiona wkorany stoi w ziemi cudotworny“), Мойсей Угрин (Ś. Moysesz Węgrzyn, czystości lubownik“), Микола Святоша (на берегах примітка, яка наводить дані з «Патерика Печерського» в близькому до останнього і до літопису формулюванні: «сынъ Давидовъ, внукъ Святославль» — „Był ten synem Xiążęcia Dawida, wnukiem Xiążęcia Swiatosława, przyjęty do Zakonu Roku 6614“ (стор. 17), Марко-печерник, Никита, Григорій, Еразм, Пимен, Прохор, Матвій — „wprzod wszystko wi-dzący u prorokujący“, Іеремія (стор. 17).

Варто відзначити таку примітку до згадки про Спиридона й Онисифора:

„ŚS. dwu Braćiey, Spiridona y Onisifora leżą ciała, z tychto, gdy ieden wprzod zasnął w Panię, drugi mu się z mieysca pomknął, aby miał snadnieysze odroczenie“ (стор. 15). Тут із іменами Спиридона та Онисифора зв'язується оповідання, якого в їх життях у «Патерику» нема. Найближче до цього стоїть один із епізодів життя Марка Печерника, коли святий просить померлого поступитися місцем для його старшого брата Теофіла²⁵). Помилка тут зв'язується саме з життям Марка Печерника, що його С. Косов чомусь не вмістив у „Paterikon-i“, яким Кальнофойський при складанні своєї книги користувався і до якого відсилав своїх читачів.

У цьому ж показнику маємо згадку, не зв'язану з «Кисво-Печерським Патериком», але цікаву для літературознавців: на стор. 16 під ч. 12 читаємо: „Ś. Zakonnik Iliа, tego darmo lud pospolity Czobotkiem zowie, iако się z Tractatu piрwszego okazuje“.

Після короткого зауваження — („Obiasnienia czwartego punktu Wtorego Paragraphu“, стор. 19) про те, що в «каталогах» вміщені лише ті святи, що лежать зверху, а всіх похованих святих безліч, Кальнофойський подає історію виникнення Києво-Печерського Манастиря (стор. 19—20).²⁶)

Сторінки 21—26 містять дороговказ із точним, за нумерами, означенням вартих уваги відвідувача місць у манастирі. Згадки про дорогу на Либедь (24 стор.), про руїни церкви Федора Тірона (на стор. 15) супроводяться посиланням на берегах на польського історика: „Strykow.: lib : 4“, „Stryk : lib : 13“.

Так само посиланням на чужоземні джерела („Ditmarus Episcop: Chron:“, Długosz, Strykowski, Miechowita) супроводиться згадка про колишній Київ із незліченною кількістю церков, що користувалися багатими пожертвами й пошаною, тим часом як тепер, — скаржиться автор, — не шанують церков і віднімають те, що придбали монахи й священники з праці рук своїх (стор. 25—26). Стор. 27—49 містять розділ „Nagrobki Fundatorum“. С. Голубев у своїй праці «Кіевській митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники» з приводу цих епітафій пише:

«Надгробія эти представляютъ важный историческій матеріаль. Въ русскомъ переводѣ они, между прочимъ, изданы въ Сборникѣ матеріаловъ для исторической топографіи Кіева и его окрестностей. Кіевъ. 1874 г., отд. II, стр. 27—43. Въ концѣ перевода сдѣлано такое замѣчаніе: «конечно, всѣ вышеприведенныя эпитафіи, по крайней мѣрѣ въ стихотворной ихъ части, были составлены единовременно при архимандритѣ П. Могила и не были выбиты на надгробныхъ камняхъ, но только отпечатаны разнообразнымъ шрифтомъ какъ образецъ типографскаго и стихотворнаго искусства кіево-печерскихъ иноковъ (слѣдуетъ прибавить: и кіево-могилянскою коллегии). Но разумѣется, при составленіи стихотворныхъ эпитафій въ основу ихъ положены были и историческія данныя».²⁷)

Перша епітафія з числа 31 присвячена „Ś. Oycu Theodozemu zakonnikow ruskich wtoremu ро ś. Antonim Patriarsze“; далі йдуть епітафії, написані на честь князів та членів їх родин, переважно з Олельковичів і Острозьких, крім того, епітафії, присвячені іншим особам, близьким Лаврі, між якими знаходимо написи на честь недавно померлих найвидатніших літературних і культурних діячів Києва: Захарії Копистенського²⁸), Єлисея Плетенецького, Йова Борецького, Тарасія Земки, Памви Беринди.

Початок розділу „Catalog Dobrodzieiow у Opiekunow Świątego Monastery Pieczarskiego“ (стор. 50—67), на берегах стор. 50 має цікаве посилання: „Czytaj Paterik Słowiański o сум szyroce“. Вказівок докладніших на те, який саме «слов'янський патерик» має тут на увазі Кальнофойський, не знаходимо.

«Каталог» починається коротким оповіданням про апостола Андрія (стор. 52) в душі «Повѣсти временныхъ лѣтъ»; за ним іде список „dobrodzieiow у opiekunow“, де знаходимо імена Антонія і Теодосія (стор. 52), митрополитів київських Олександра, Петра, Йони, Кипріяна, Фотія, княгині Ольги, князя Володимира із згадкою про те, що мощі його знайдено в 1636 році, й посиланням на берегах на свідчення Стрийковського, у кн. 4, про збудування Володимиром церков Василя і Десятинної. Далі згадуються патріархи Микола, Сергій, Михайло, а під написом: „Patronowie święci mieysca świętego pieczarskiego, iasne oświecone xiążęta kiiowskie“ Ярослав, княгиня Анна (стор. 55), Святослав Ярославич (стор. 55—56).

Говорячи про заснування Печерської церкви й подаючи при цьому короткий нарис її історії (стор. 55), автор відзначає рік закладин (6581) з посиланням на Нестора; на нього ж він посилається й в оповіданні про Батив погром (стор. 56), як і в згадці про збудування за часів кн. Святослава церкви, закладеної за Із'яслава.

... „A tym czasem Cerkiew Pieczarska iuż była stanęła ze wszystkim, to iest, R. P. 6584, iak pisze ś. Nestor w Roku 6583 od tych Mularzow, ktorych z Konstantynopola Przebłagosławiona Panna przysłała była...“ (стор. 57). Подвійна хронологія, треба гадати, спричинена розходженням між Стрийковським (на якого посилається автор) і старим руським літописом.

Згадку про Нестора, поряд із посиланням на Стрийковського, маємо й в оповіданні про Михайло-Золотоверхівську церкву.

Важливо відзначити, що Кальнофойський розрізняє «Нестора» як літописне джерело українське, південне, і північні, російські літописи; так на стор. 58, в оповіданні про збудування церкви Кирилівського монастиря Марією, дружиною кн. Всеволода Святославича, дочкою Казіміра, короля польського, він пише: iako Ruskomoskiewski Kronikarz.

Незвичайне посилання знаходимо на стор. 57, де йдеться про збудування Видубецької церкви князем Всеволодом Ярославичем: „Czytaj o tym w Prolohu, 6 Septembra“, бо в списку джерел „Syllabus authorow z ktorych swiadectwa у sententię się brały“, на стор. 31—33, Пролог не згадується.

Далі Кальнофойський наводить перелік архимандритів печерських: W. O. Hylarion; W. O. Genady; W. O. Melety Hrebtowicz Bohuriński, Episkop Włodzimirski у Berestiyski. W. O. Euphimi, w doskonałym Zakona obrażie; a przedtym Jelisei Pleteniecki. W. O. Zacharia z Kopyсна Kopysteński і додає: „O innych ktorzy przed nimi byli czytaj w niedawno wydanym Polskim dialektem Świątych Oycow Pieczarskich Pateriku“.

Paraenesis (на стор. 65—67), доданий на Catalog-a, присвячений питанню про молитви, милостиню і жертви за померлих.

Paragraph trzeci (стор. 67—71) має підзаголовки:

1. O opiniey, która twierdzi, że Pieczary idą do Moskwy;
2. Że też aż popod Dniepr przeciągaia się;
3. O Czobotku Refutacya.

Цей параграф мав на меті спростувати чутки про печери, що ходили серед тодішньої людности Києва і його околиць. Справді, збереглися звістки, які свідчать про велике поширення в давнину переказів, зв'язаних із київськими лаврськими печерами.

Не збираючись переглядати ці звістки вичерпливо, згадаємо деякі з них. Станіслав Сарніцький у передмові до „*Annales sive de origine et rebus gestis Polonorum et Lituanorum*“ під назвою „*Descriptio veteris et novae Poloniae cum divisione eiusdem veteri et novo 1585*“ писав: «Київ (Kiovia) 51 град. 12 мін. широти 54 град. 12 мін. довготи. Старовинна резиденція руських князів. І як колись римляни оповідали байки про північних та індійських потвор і дивовижі, так і руси тепер стараються запевнити інших про свої чудеса й героїв, яких звать богатырями, себто півбогами. Вони поховані за руським звичаєм у гірських печерах, які, нібито, як підземні коридори, тягнуться на величезну відстань аж до Новгороду великого. Тільки те безсумнівне і вважається за чудо богомольцями, які сходяться до Києва, що ченці показують там нетлінні тіла князів, які, завдяки якійсь особливій властивості місцевости (*temperamentum loci*), лишаються без будь-якого ушкодження багато років. Кияни відносять це до релігії й пояснюють святістю місця».²⁹⁾

Пастор Йоган Гербіній, який листувався з Інокентієм Гізелем, дістав від нього «Патерик Печерський» (очевидно, 1661 р.) і видав у 1675 р. „*Religiosae Kijovienses cryptae sive Kijovia subterranea*“; у розділі V цієї праці «Матеріал печер київських» він заперечує думку польського автора Фльора (*Florus Polonicus*. „*Indifferens Norinbergae*“, 1666), що писав, ніби печери йдуть під руслом Дніпра й тягнуться до Чернігова, Смоленська, Москви й Печери, а також що вони викладені всередині міддю.³⁰⁾ М. Грушевський³¹⁾ наводить оповідання у Марцінковського — „*Lud Ukraiński*“, II, стор. 122 — про жінку, що блукала коридорами київських печер сім років, аж доки не вийшла до церкви в Єрусалимі.

Не виключено, що до поширення фантастичних уявлень про розміри печер в якійсь мірі спричинилися й самі ченці: «Описаніє К.-П. Лавры», 1831 (стор. 99) згадує:

«Кієвпечерській архимандритъ Иннокентій Гизель въ письмѣ своемъ отъ 2 марта 1674 г., писанномъ на латинскомъ языкѣ къ саксонскому пастору Іоанну Гребинію, издавшему въ Іенѣ 1675 г. книгу подъ названіемъ *Religiosae Kijovienses cryptae sive Kijovia subterranea* и помѣстившему письмо сіе на стран. 43 и слѣдующихъ, — пишеть, что и неизвѣстно, до какихъ мѣстъ простираются сіи Пещеры. Ибо де лѣтъ около 60 до того времени отъ бывшаго землетрясенія въ нѣкоторыхъ мѣстахъ они завалились».

О. Гваньїні в „*Sarmatiae Europaeae descriptio*...“ (1581 р.) писав, що в Києві «с величезні підземні печери, прокопані під землею на велику відстань, як дехто каже, на 80 миль».³²⁾ Аналогічні висловлювання наводив Андрій Целлярій у „*Regni Poloniae ... descriptio*“, 1659 р., цитуючи записки з польської історії (1585) Д. Лаврентія Мюллера, радника курляндського герцога³³⁾.

Імператорський посол Ерїх Ляссота, їдучи до запорізьких козаків, 1594 року оглядав Київ, де йому показували могилу «Іллі Муровлина» в церкві

св. Софії. Ляссота називає його «знатним героєм або, як кажуть, богатирем (bogater), про якого оповідають багато байок».³⁴⁾

Антонович і Драгоманов наводять витяг із твору Еріха Ляссоти: „Tagebuch des Erich Lassota von Steblau. Halle, 1886, 205. Es liegt darinen (в печерах Лаври) unter andern so Ich gesehen, Sanct Denis, Sanct Alexius, Sanct Marcus (aber nicht der Evangelist). Item ein Riesz und Bohater, Czobotka genandt, von dem sagt man, dasz Er einmals von vielen seinen Feinden unversehen überfalen worden, gleich wie Er den einen stiefel angelegt, Als Er aber in der eile zu keiner andern Wehr kommen können, hatt Er sich mitt der andern stiefel, so er noch nicht angezogen, zur gegenwehr gesazt undt sie alle damit erlegt, undt davon den Nahmen bekommen“.³⁵⁾

Відзначимо, що М. Грушевський вбачав у поширенні таких оповідань доказ існування в 16-му столітті переказів про богатирів, які пізніше зникли.³⁶⁾

Пояснивши дуже широко в «Параграфі третьому», що оповідання про незвичайну довжину печер є безглузді вигадки, Кальнофойський спиняється докладніше на спростованні уявлень про св. Іллю. Немає, — каже він, — підстав говорити про Іллю як про велетня, що ним він вважається у багатьох відвідувачів печер. Довжина тіла здається значною, бо святий лежить через тісноту так, що видно з одного боку святого, а з другого, обійшовши, можна бачити ноги. Автор виміряв з доручення свого начальника тіло і встановив, що неприродного тут нічого немає, особливо коли взяти до уваги, що раніше люди були далеко вищі загалом і жили довше.

„Wzięty u Pana swego Chrystusa Jesusa Iliia Zakonnik święty, dla wielce pobożnego w Zakonie pożyčia, iednakże wzięty, nie tak iako u Panow Ziemianow, ktorzy o nim wszedzy do mieszkania Pieczarnego, natychmiast iako nieiakims obrzymie z wielkimi pytaią instantiami, Czobotkem (dziw, że nie Briareusem), niewiem iakim, tytułuią onego, y długości tego przeciąglę, iako wtorego Poliphema, spectatorami bydź uśilnie pragną; był statury trocha rosleyszy. O jego iednak wielkości bayka ztąd wzrost swoy wzięła, że leżąc w swey Pieczarze, w mieyscu tak wyrobionym szczupło, iż z niego tylko głowę z iedney strony widzieć So można, a nogi obszedzsy trochę ściany ziemney wrzek się podały, wyszle oglądamy. Z samey długości albo przeciągłości ziemie et quantitate, ktora się wydała, łatwa y tego świętego Plij Zakonnika Pieczarskiego, ciała wysokość mensurować; Ia w tym trocha pracowalem z rozkazania Starszego mego, y ludzi wiele podobnych wzrostem świętemu y teraz żyjących nalazłem: iest longus pedes Romanos sex et septemi pedes części dwie et medium. Tych, ktorым świętego assimiluię, opuściwszy, to przypominam, iż lat pułpiętaста temu, iako Święty ten żył, a tego czasu odmiana w wielkości, lubo też w mnieyszości ludzkiej ieszce nie stanęła znamienita, a to dla tego, iż period życia ludzkiego codziennie nieukraca się dla roznych rodzeni: co widzieć możemy w kroluіącym Proroku Dawidzie ś.; ten przed narodzeniem naszego, od Wody y Ducha Świętego będąc, pisze o sobie: Dni żywota naszego są siedmdziesiąt lat, a iесли в mocniejszych tedy ośmdziesiąt lat, a nadto co więcej iest праца y boleść (на беперах: Psal.: 89. Podobnego coś temu mówi Berzelay Galaadczyk. 2 Reg: c. 19. V. 35 y niżej), także y indzie o sobie mowi: Namniejszy byłem z Braci moich. Co się znać daie ex comparatione Philistaei Goliad, że daleko mnieyszy był staturą iako wiele rodzajow po nim Physik niech rachuię“ (стр. 70—71).

Отже перші три параграфи першого трактату подають короткі відомості про найвидатніші місця в Лаврі з додатком історичних коментарів до них.

Продовження трактату є вступом до збірки оповідань про чудеса, яка становить основну частину книги Кальнофойського.

Трактат перший скерований як проти представників латино-уніятського табору, що визнавали можливість творення чудес лише в Римсько-Католицькій Церкві й своїми міркуваннями зменшували авторитет Лаври, так і проти протестантів, які взагалі заперечували можливість чудес, відкидаючи шанування святих, мощів і ікон.

Подавши визначення чуда і класифікацію чудес (із поділом їх на 1. «самі чудеса», 2. надприродні знамення („znaki, ktore oznaczaią coś nad-naturalnego“) і 3. дивні відхилення від законів природи („portenta sive prodigia“), автор твердить, що вони здійснюються ангелами, як службовими духами, і розглядає, яку мету вони мають. У своїх міркуваннях про справжні і несправжні чудеса Кальнофойський наводить приклад з античної історії і дуже докладно спиняється на прикметах, за якими справжні чудеса відрізняються від облудних. Чудеса, які відбуваються в Лаврі, є ознакою її святости, особливої допомоги їй від Бога в наслідок заступництва Богоматері і святих. Міркування про значення молитовного заступництва Пресв. Богородиці, святих і шанування ікон подано в пляні полеміки з раціоналізмом протестантів.

Послідовність думок Атанасія Кальнофойського у цій теоретичній розправі, що попереджає історію чудес, які мають прославити монастир, видна з піднаголовків окремих параграфів, а саме:

Paragraph czwarty (стор. 71—75): 1. Co iest Cud? 2. Jak wieloraki u Doktorow? Pytanie, kto te troiakiє cuda odprawuie? (стор. 74). Pytanie wtore. 1. Czemu się działy Cuda od Chrystusa Pana? 2. Czemu y teraz od Świętych iego dzieć się nie przestaią? Paragraph piąty (стор. 75—78): Że się Cuda dzieć od Poganow, Here-tykow y Schismatykow, lecz iakie y iako mogą. Paragraph szosty (стор. 79—80): Od kogo własnie dziei się Cuda? Paragraph siodmy (стор. 81—83): 1. Cuda Pieczarskie łasce Bożey osobliwie temu miejscu świętemu udzieloney przypisać się maią? Paragraph osmy (стор. 84—91): 1. Czemu by się Obrazy w Cerkwi stawiały? 2. Czemu by cudowniejszy był jeden niż drugi? 3. Kto obrazy pierwszy uczynił, ktore w cześć Bożą y świętych iego bywaią sławione. Paragraph dziewiąty (стор. 91—94): O tych ktorzy nie wierzą Cudom Pieczarskiego Monasterya.

Сторінки 95—305 книги присвячені оповіданням про чудеса. Заголовок цієї частини такий:

Tractat wtory, o samych cudach, ktore sie w świętey wielkiey y cudotworney Lawrze Monasterya Pieczarskiego Kijowskiego Na Roznych Mieyscach Odprawowały, y teraz Nieustaia. Poswięcony Imieniowi tegoż Ias: oswieconego pana, pana Heliasza Xiążecia na Czetwertni Swatopołka Czetwertenskigo, R. woyska I. K. M. KWAR. A Prawosławnym Wschodniey Cerkwi posłusznym Roxolanom dla ućiechy, żywota poprawy, y chorob roznych uleczenia osobliwego w Typographiey Pieczarskiej wy-ćisniony.

Тут маємо 63 невеликі оповідання неоднакового розміру і, крім того, 4 оповідання в додатку (Appendix, на стор. 307-322).

Ці оповідання і темами і формою дуже близькі до творів «Неба новаго», «Руна орошенного» чи коротких оповідань «Патерика или отечника печерскаго» (друкованого). В центрі уваги — чудо, є дуже коротка експозиція, так само коротка кінцівка. Кожне оповідання має під наголовком двовірш польською мовою і супроводиться моральним висновком у «Paraenesis-i».

Звідки брав Кальнофойський матеріал до своїх оповідань, що мали звеличити його монастир? Про це є вказівки в самій «Тератургімі», а крім того дещо збереглося і в окремому записі. За свідченням Кальнофойського, про чудесні випадки, що траплялися в Печерському монастирі, оповідали йому монахи: ієродиякон Ливерій П'ятиницький, що помер старим 12 березня 1637 року (чудеса 4, 5 і 6); Зиновій Павлович, що якийсь час завідував печерами (чудеса 40, 45, 48, 49, 50, 51); ієродиякон Єлисей Зучковський (чудеса 28 і 37), колишній ігумен Троїцького (шпитального) монастиря Іларіон Воцкевич Творовський (чудеса 10, 23 і 27); намісник Лаври за часів Захарії Копистенського Філотей Бакшей (чудо 34); монах Силуан Беринда (чудо 44); монах Половлович, що був за настоятельства Зах. Копистенського параеклесіархом у Лаврі (чудо 32). Ряд оповідань записано, як свідчить автор, від людей, що виступають у книзі об'єктами дії чудесної сили.

Нарешті, проведене С. Голубевим³⁷⁾ порівняння записів Петра Могили з оповіданнями в «Тератургімі» потверджує заяву Кальнофойського про часткове використання ним матеріалів, зібраних митрополитом. 21 оповідання «Тератургімі» дуже близько стоять до оповідань П. Могили — точніше кажучи, по-польськи переказують записи митрополита. Голубев наводить (стор. 305) такі зіставлення: чудеса 7 (у власноручних записках П. Могили арк. 43 зв. — 44), 8 (там же арк. 21 зв. — 22), 11 (арк. 5), 19 (арк. 49-50), 20 (арк. 11 зв.), 22 (арк. 28), 30 (арк. 45), 33 (арк. 21), 35 (арк. 2-3), 36 (арк. 28), 38 (арк. 11), 39 (арк. 21), 41 (арк. 4 зв. — 5), 42 (арк. 27), 43 (арк. 26 зв.), 46 (арк. 13 зв. — 14), 47, Appendix I (арк. 13), Ар. II (арк. 12), Ар. III (арк. 12 зв. — 13), IV.

Переглядаючи записи Могили³⁸⁾, ми могли помітити тут тільки дуже невеликі розходження, як розбіжність у визначенні року в чуді 7 і в прізвищі в чуді 39.

Як бачимо, Могила і Кальнофойський збирали оповідання, що ходили між богомольцями й монахами. Не маємо змоги спинитися на побутовій стороні оповідань. Очевидно, цей багато забарвлений фолкльором матеріал міг би дати чимало для дослідника побуту тієї доби. Уявлення про недуги, напр., звичай лікувати біснуватих, себто нервово-хворих, приковуючи їх до стовпа й лишаючи самих на ніч у печері, монастирська обстановка, а особливо небезпеки тодішнього життя: захоплення татарами, втечі з полону тощо переносять читача в атмосферу початку 17 століття.

Тут ми спробуємо намітити тематичні групи оповідань.

Величезна більшість оповідань «Тературґіми», за традицією подібних збірок, має темою чудесне зцілення хворих. Переважають короткі оповідання про зцілення біснுவатих (їх 14 — це чуда 13, 33, 37, 40, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 58, 61, 62, 63), а також випадкових чи божевільних (29, 44); є кілька оповідань про чудесне вилікування від сліпоти (8 : чуда 4, 16, 17, 18, 20, 27, 36, 42); іноді оповідається про зцілення від тяжкої хвороби без визначення її характеру (4 : 17, 19, 21, 59); часом недугу визначено дуже докладно: гарячка — оповідання 39, кровотеча з пупка у дитини — 43, пухлини в череві — 57.

Кальнофойський оповідає про чудеса, що трапляються по молитві не тільки з людьми: католицький єпископ київський оповідає, як по його молитві до Богородиці — Покровительки Лаври зникла пухлина, від якої мав загинути його кінь — Appendix, Cud 3.

Але божественна сила не обмежує свого виявлення самим лікуванням хвороб. Покровителі Лаври допомагають віруючим знайти свій спасенний шлях, безпосередньо втручаючись у їхні переживання. В цій групі оповідань Кальнофойський користується дуже відомими в повістях і новелях про чудеса, як східного, так і західного походження, сюжетами видіння уві сні, покарання за блюзнірство й чудесного попередження про небезпеку.

Чудесно навертається до православної віри при могилі св. Антонія кальвініст Мартин із Поморської землі (оповідання 37); у 1631 році Данилові Снятинському в дорозі явилася Богородиця й наказала триматися обрядів Східної Церкви (50).

Дбаючи про тілесне й духовне здоров'я вірних, вища сила, властива печерським святиням, неблаганно карає тих, хто насмілюється зневажливо до святинь Печерської Лаври поставитися. Такими нечестивцями в оповіданнях Кальнофойського здебільшого виступають люди, які належать до інших віровизнань (у чому відбивається тодішня загостреність конфесійної боротьби на Україні), або взагалі ті, хто зневажають святиню.

Такий є німець-хірург, що відрізав ногу св. Федора (в записі П. Могили — «єдиному оть святыхъ») ³⁹⁾ і був переляканий уночі, коли освітілася вся кімната, де переховував він ногу святого. Німцеві довелося признатися у злочині; ногу з пошаною перенесли до тіла святого, а нечестивець згинув невідомо де (оповідання 7).

Образ Богородиці тричі відкинув від себе злодія Івана із Шклова, що наважився вночі пограбувати храм; на нього нагримав св. Теодосій, а коли в олтарі архангела Михаїла почулося бряжчання ланцюга, злочинець упав, як неживий, і незабаром, утікши з монастиря додому, умер (9). Раптовою смертю був покараний «nieiakiś atheista y niewiernik z Secty Bodu obgzudłego Ariusza» за вкрадений з руки св. Юліянії перстень (12). Сліпотою покараний хлопець-німець за блюзнірство (28); тяжкою хворобою був

вражений слуга Ян Лімонтівський за спробу скрутити голову св. Івана (35), а слуга ротмістра Павловського за блюзнірство ж був покараний хворобою і смертю (47), майже так, як Вольський, слуга католицького єпископа київського Богуслава Радошовського (Аррєндіх, суд 1). І потрібне було щире каяття, щоб знята була кара з пана Кражевiча (46) і з Катерини, що зрікшись Східної Церкви під впливом чоловіка-католика, блюзнірством накликала на себе хворобу (60).

Навіть тоді, коли ієродиякон Ливерій П'ятницький, поправляючи випадково зруйноване місце в печерах, схотів узяти хрестик від невідомих мощів, він перестав володіти рукою; лише виконання наказу, здобутого від сні, про замурування знайдених мощів повернуло йому здоров'я.

До цих творів близькі оповідання про різні чудесні явища, які мають нагадувати віруючим про постійно діючу небесну силу. Оповідається про те, як богомольці священик Петро Михайлович і Федір Куцевич із Кам'янця Литовського відчувли чудовий аромат на великій відстані від Лаври (чудо 10). Оповідання про перенесення мощів св. Бориса і Гліба має той же мотив чудесного аромату (3). Нагадаємо, що аромат як ознака присутності вищої сили фігурує в численних релігійних оповіданнях. «Патерик Печерський» згадує про пахощі, які заступили собою сморід, в оповіданні про Онисифора і негідного ченця.⁴⁰⁾

Коли монах Доротей водить із свічкою по печерах побожних жінок Анну й Марину, вони, і тільки вони, бачать, як їх супроводить із свічкою старий чернець, що несподівано зникає (чудо 14). У покинутій на холодний час великій церкві святі чи ангели уночі чинять відправу. Коли, помітивши це, відкрили храм, то знайшли всі ознаки недавно закінченої служби (15).⁴¹⁾ В оповіданні 32 наведено кілька випадків, коли вночі в церкві самі запалюються свічки. Тасмнича поява вогню в замкненій церкві св. Софії й чудесна служба без людей, як виявляється, є ознакою, що віщує повернення цієї церкви від уніятів православним (стор. 193-199).

Як відомо, ангельська служба є мотив, взагалі поширений у християнських оповіданнях; нагадаємо зокрема, що в житті св. Теодосія є епізод, коли ангельські співи рятують від пограбування монастирську церкву.⁴²⁾ Найвища Заступниця монастиря Печерського піклується про його долю. Коли по смерті архимандрита Єлисея Плетенецького настали неприємності, чернець Макарій бачить уві сні Богородицю, і вона, висловивши сум за долею монастиря, провіщує появу нових пастирів (чудо 21).

* * *

Найбільше натяків на історичну обстанову тих часів дає невелика група оповідань про допомогу небесної сили людям, які щиро моляться, потра-

пивши у велику небезпеку. Це оповідання (чудо 23) про те, як по молитві священика Івана Зінкевича була визволена з в'язниці Домна Горська, посаджена туди за підозрінням її пані. Таке оповідання про викуплену з неволі Izmaelczykow пані Євдокію Бутовичеву, що починається згадкою про Овідія і Яна Кохановського, який «tak Philomeli lament poczyна:

Ia płaczę, a żal zakryty,
Mnoże we mnie płacz obfity :
Spiewa więżeń okowany,
Taiąc na czas wnętrzney rany“
(чудо 26).

В іншому оповіданні (чудо 41), взятому з записів Петра Могили⁴³), за-порожець Андрій Гулак Ляхута, повертаючись із товаришами з морського походу на турків, мало не гине під час бурі на Чорному морі. Розгубившись і не знаходячи порятунку, козаки починають молитися й тоді бачать „ze dna czolnu Młodziana złotu podobnego, na złotopodobnym koniu siedzącego wyiachałego, y w poórzodku nas stanąlego, tudzież y mowiącego, nie obawiajcie się mężowie, tylko Pana wzywajcie y miłosierdney matki iego pilno, wybawi wias z tey toni...» Видіння зникає, і запорожці цілими повертаються додому.

Ці оповідання, здається, найбезпосередніше, найсвіжіше передають пізнішому читачеві кольорит тодішньої бурхливої доби воєн, нападів чужоземців на Україну, поневірянь полонених. Повітря, яким дихали невідомі на ім'я складачі козацьких дум, відчувається, коли читаємо чудо 26 про поворот із неволі Євдокії Бутовичевої, що, переживши небезпечну подорож, приходить до монастиря подякувати за чудесну поміч Богородиці, за врятування в дорозі від розбою, вбивства, нового нападу татарського.

З особливою рельєфністю виступають обставини тих часів в оповіданні про втечу з турецького полону Семена Тодоровського з Тодорова (чудо 25, датоване 1623 роком). Оповідання кількома сторонами відрізняється від традиційних описів чудес, що їх знаходимо в «Тератургімі» та інших збірниках 17 ст. Насамперед немає в ньому безпосереднього вияву чудесного. Поміч нетутешніх сил виявляється в сприятливому для втікача збігові обставин, який він пояснює допомогою Пречистої Диви (щоб подякувати Їй, він, врятований, приходить до монастиря).

Твір цікавий для тодішнього етапу відмежування «реалістичного» оповідання, сконцентованого навколо поодинокі події при обмеженому числі персонажів, від релігійної легенди чи житійної повісти, яка будувалася здебільшого аморфно, ведучи виклад за ходом подій у житті героя.

З другого боку, оповідання відрізняється і від зразків світської перекладної повісти, яка, за свідченням рукописних збірників, знаходила читачів і цінителів на Україні 17-18 століть. Чудо 25 споріднене з цими повістями структурною викінченістю, напруженістю сюжету, світською темою, проте в ньому помітно переважає елемент «реалістичний». Воно зберігає побуто-

вий, історичний кольорит і, в якійсь мірі, навіть простоту розповіді. Це не значить, звичайно, що справа обійшлася без того літературного шліфування, про яке Кальнофойський говорить на одній з перших сторінок свого збірника. Дійсно маємо, наприклад, двовірш, поданий попереду оповідання, порівняння: «як колись жиди за стовпом вогненным і за зіркою царі перські», називання турків «агарянами», порівняння втікача з Марієм, «сім разів консулом», і посилання тут же на Плутарха, образи, притаманні тогочасній прозі барокко, як «чорна ніч, що облітає землю на темних крилах», побожні сентенції й деякі інші деталі оповідання, властиві загально для манери Кальнофойського.

Впадає в око свіжість запису з народних уст із збереженням подекуди наївних життєвих подробиць розповіді, що так приваблюють, напр., у написаній далеко пізніше автобіографії Іллі Турчиновського. Але для нас найцінніше, мабуть, те, що сюжет викликає асоціації з мотивами повороту на Україну в думках. Поєднання елементів живої розповіді з ознаками книжного опрацювання, «літературного шліфування» ще посилює, на нашу думку, інтерес такого зіставлення «чуда 25» з безсмертними творами українських кобзарів.

Наводимо оповідання в зробленому нами дослівному перекладі:

ЧУДО 25 РОКУ ПІСЛЯ БОЖОГО НАРОДЖЕННЯ 1623

Симеона чудовно з пут, з ґалери, з моря
Визволила над зірки найліпшая зоря.

Босфоряни, або нещастям нашим відомий народ Татари, живучи здобичку, захоплюють її по різних державах. Сталось, що вдерлися і в Королівство Польське, де, загарбавши в полон багато людей з їхнім добром, захопили між ними Семена Михайловича Тодоровського з Тодорова: маєтність ця лежить на Підляшші, поряд із Суражем; продали його за певну ціну агарянам*), у яких років тридцять терпів обридлі кайдани, а під час плавання на ґалерах тяжкі весла, дійшовши вже до крайньої нудьги. Сівши якось у ґалеру в Царгороді, задумав, як би визволитися з цієї невольницької клітки, хоч смертю, хоч втечею; і спало йому на думку ім'я Святих Печерських і самої Цариці Небесної, а також і те, що вона по щирій молитві багатьох визволила з біди. Отак помисливши, став про це дбати, але на третій день мусів плисти з бусурманами за Єрусалим: перезимувавши там, повернулись додому. Висадившись із судна, агаряни поїхали до міста; він закликав ім'я Пречистої, багато разів повторяв обіцянку (піти) до її святого місця; тим часом чорна ніч, облетівши землю

*) Агарянами зветься турки, бо походять від Агарі, матері Ізмаїлової.

на темних крилах, дала снові волю; оттомани, що zostалися, безпечно спочили, як і невільники; він же, зачепивши наготованим залізом, відламає заклепку на одних кайданах, на других пробує, але не може відбити й скинути з ноги, проте хоче вмерти вільним, зачеплює знову, з усієї сили натискає, спадають і ці. Тоді йде на прову, і кидається з неї в море, і пливе до Галати, де, змучений довгим плаванням, кілька разів поринає й, виринаючи, благає Пресвяту Богородицю про допомогу. Вчетверте вже поринає тонучи й намацує пальцями ноги колоду на такій глибині, що міг вільно віддихнути; з неї, остерігаючись смертельно небезпечного падіння, другою ногою теж намацує покладену (в напрямі) до Галати (о милосердя твоє, Діво милосердна!) другу колоду, що її на такій великій глибині, як морська, Препоблагословенна Богородиця зробила своєму слугі довшою, ніж буває звичайно. По ній пройшов до Башт Галатських, відпочив, на них спершись, і, знайшовши зручне місце, бідний в'язень злазить на одну з них, з неї спускається до міста і, — як Марій, сім разів консул (на бер. Plut: in Marjo), в озерному очереті, — він, боячись частих там узимку відвідин тих, хто його знає, увесь день лежить у канаві, а вночі вилазить з міста і мандрує за ясною зорею, що з'явилася йому Промислом Божим, як колись жиди за стовпом вогненным і за зіркою царі перські. Вийшов у поле, там зарився, щоб полежати день вільним від крикливих птахів**) і безпечним від погоні. Коли ж друга ніч заспокоїла людей, виліз, пішов далі за тією ж хмарою. І, не маючи води, щоб освіжитися, почав рукою збирати росу. І, так себе окропивши, відійшов миль кілька і знову закопався на день. Аж ось уранці приходить на те місце велика овеча отара; пастухи з псами йшли з іншими поодаль. Тоді голодний в'язень хапає ягня, скручує йому шию, накриває землею й травою, а тим часом пастух свистить, вівці рушають до нього й ідуть в інший бік.***) Подорожній же, коли смерклося, вирушає далі і натрапляє, маючи провідником Пречисту Діву, на вогонь, що його вдень розклали ці ж пастухи, обдирає свою здобич, пече її, зберігає шматок на дорогу — промислом милосердної Диви даний, як пророк і інші пустельники Божим провидінням мали хліб від крука, від якого малі крученята мають покорм, — і бере, щоб жити помалу, так що їжі стало йому аж до Валахії, де Дунай... (побачивши) сказав собі: Небоже Семене, тут уже християни, іди до дому. А при вході до нього, зустрічає його в сінешніх дверях господар. Гамує його, кажучи, що у нього****) зараз троє турків, які мають право скрізь хапати в'язнів, заводить його до шопи, накриває соломною, а коли ті відійшли, вводить до мазанки,

**) Чайки неприявні до в'язнів.

***) Річ, гідна подиву.

****) Знову лихо.

годує, поїть, обмиває, а на другий день каже: Брате Семене, якби була твоя воля у мене поробити, я б заплатив готівкою. Він же, болячись другого поневолення, відповідає: Маю, пане мій, дуже старих батьків. Якщо не померли, хотів би потішити їх синівським поклоном і побачити. Відпускає його зараз господар, вказує дорогу; зазнавши всяких небезпек дорожніх, прибув до милої Польщі й поспішив до Манастиря Печерського, щоб виконати в ньому свою обіцянку; як належить, що пообіцяв, усе здійснив, напрочуд дивний муж і статечний, і, причастившись св. Тайн, після тривалої праці відійшов до своїх (стор. 168-171).

* * *

Для нас важливо відзначити ті елементи в «Тератургімі», які виявляють її зв'язок із літературною традицією давньої доби. Ми мали вже нагоду побіжно згадати, що перелік гідних особливої пошани місць у Лаврі, наведений у «Параграфі другому» (стор. 15-18), має імена подвижників, яким присвячені окремі епізоди чи окремі оповідання в «Києво-Печерському Патерику». Тут спинимось на оповіданнях «Тератургіми», де зв'язок із старою традицією виступає виразніше.

Це насамперед згадана вище історія виникнення Печерського манастиря: „Zkąd gzeszony monastyr nasz Pieczarskim, i Jego Delineatia” (стор. 19-20) має очевидний зв'язок із текстом 2 Касіянівської редакції «Києво-Печерського Патерика» (1462), як це видно з порівняння текстів:

Друга Касіянівська редакція (1462 р.) «Патерика Печерського».

... Сказаніе что ради прозвася Печерський манастирь...

... И нача Богъ умножати чрѣноризца молитвами пречистыа Богородица и преподобнаго Антоніа, и съвѣтъ сътвориша братіа съ шгуменомъ поставити манастирь. И идоша пақы къ Антонію и рѣша ему: отче! братіи умножається и хотѣли быхом поставити манастирь. Антоній же рад бывъ и рече: «благословень Богъ о всемъ, и молитва святаа Богородица и сущихъ отецъ, иже въ Святѣи Горѣ, да будетъ с вами».

И сіа рекъ, посла единого отъ братія къ князю Изяславу, рекъ тако: «княже благочестивый, Богъ умножаєть братію, и мѣстьце мало, просим у тебе, дабы еси нам дал го-

«Тератургіма»

... Tęż y drugi raz legatją sprawował, przyszedł do świętego znowu z Braćią, referując mu, że się robotników do Winnice Panskiej codzień to więcej przymnaża, y żadaiąc, aby y powtore im błogosławił, Cerkiew więszą na gorze wystawić y Monastyr założyć. Na te ich słowa Duchem się ućieszył Wielki Oćiec Antoni, y rzekł: Niech będzie Pan we wszystkim błogosławiony, modlitwa przebłogosławioney Panny, y Świętych Oycow, ktorzy są na gorze Athonie, niech będzie z wami. Rzekszy to, zarazem posłał dwu Braci do Xiążęcia Iziasława, mowiąc: Xiążę Prawosławny, Pan umnożył Braci Zakonney, a plac mały ku ich pożyćiu, prosze się ze wszystkimi o te gorę, która iest nad Pieczarą. Gdy to poselstwo odprawili święci Braćia, radości

ру ту, иже над печерою». Князь же Изяславъ, сіа слышавъ, зъло радостень бысть, и посла к ним боярина своего, дасть имъ гору ту...⁴⁴⁾

się napiętniło serce X. Iziasława, przez natchmiast posyła z Radnych swych iednego Pana, któryby Świętemu Oycowi y Braći resignował tę górę, y podał, iakoż y stało się... (стор. 20).

Як бачимо, текст Кальнофойського дає подекуди буквальний переклад із Касіянівської редакції «Патерика», хоча автор трохи обробляє його в дусі бароккової «політури», поширюючи текст, а слова «единого отъ братія» чомусь заміняє на «dwiu Braci». «Paterikon» С. Косова не міг бути безпосереднім джерелом для цього оповідання в «Тератургімі», бо відповідне місце має там коротшу редакцію, а саме:

„... Błogosławiwszy posłał do Xiążęcia Izasława (bo Jarosław iuż był umarł), aby tey gory, o którą Bracia na Monaster i Cerkiew prosili, pozwolić raczył. Xiąże Izasław z ochotą pozwolił, i posławszy Dworzanina swego, onę górę im podał“ („Paterikon“ С. Косова, стор. 20).

Для нас безсумнівним здається і зв'язок із «Киево-Печерським Патериком» оповідання про смерть і перенесення мощів Теодосія Печерського, що має заголовок „Cud I. Roku po Narodzeniu Pańskim 563 (sic!), Die 3 Maij mane“ (стор. 96—99).

Починається оповідання міркуваннями про неминучість смерті й постійну готовість до неї Теодосія:

„Zawsze straszna ta śmierci y sądu trąmba brzmiała w uszach Świętego Patriarcha naszego Theodozego Pieczarskiego, zawsze go do dobrych y Panu Bogu miłych w Pieczarze ciała y dusze ćwiczeni, iakoby niaakim bodźcem stimulowała, zawsze o niebieskich, przeżyrawszy ziemnie marnośći myślić pobudzała, iakoż w tak ciężkim y twardym, iakie w Pieczarze było, życiuli rzekną albo więzieniu wątpię; przebywając, przypędził do periodu życia swego, dobry on w biegu swoim zawodźca, wybrany Chrystusow żołnierz (виноска: Do Tymot: R. 4. 7. 8), y pocztu Zakonniczego czuły przedwodźciel, y odniósł koronę zastużoną zszedszy z swiata tego, Roku y dnia mianowanych“... (стор. 96).

Сповівши в такому ж піднесеному тоні про скорботу братії, автор переходить до опису похорону і чудес, для якого використано, щоправда, з поширенням викладу, як бачимо з наведених зіставлень, «Патерик Печерський».

Друга Касіянівська редакція (1462 р.) «Патерика Печерського»

... Тогда же сътвориша над нимъ плачь великъ, и тако въземше того, несоша въ церковь и по обычаю святое пѣніе над нимъ сътвориша. Абіе же, яко нѣ от коего явлѣнія божественаго подвижесея вѣрных множество и съ усердіем сама придоша, и бѣша предъ врата сѣдяще,

«Тератургіма»

... wziąwszy tedy ś. Ciało iego z Ciele, niesli ie do Cerkwie, częstymi nakrapiając łez wodkami, a węgle zwyczajau Zakonnego odprawiwszy nad nim Ceremoniae pogrzebowi przyzwoite, gdy chcą ziemi teyże z ktorey był wzięty, bryłę gliny oddać, cicho y bez wiadomości ludzkiej, uchodząc tey ktorey zawsze Oćiec ś. biegął, prozney slawy, alic oba-

ожидающе, дондеже блаженанаго изнесут... (Далі йде епізод із видінням кн. Святославоу, що його Кальнофойський подає нижче).

О погребеніи святаго Θεодосіа. 55. Братіи же врата затворившим и никого не пустящимъ, по повелѣнію блаженанаго, и бѣша присѣдающе над нимъ, ожидающе, дондеже розыйдуться людіе, и тако тогда погребуть его, якоже блаженный заповѣда. Бяше же и боляре мнози пришли, и ти пред враты стояще. И се, по смотренію божию, поблачися небо и сниде дѣждь, тождь ти тако разыдошася. И абіе паки дождь престаше и солнце въсія, и тако того несше въ преже реченную пещеру, положиша и запечатлѣша, и тако отыдоша и бес пища весь тѣи день пребыша.⁴⁵⁾

Як видно з зіставлення, в основі оповідання «Тератургіми» лежить текст «Житія св. Теодосія» з «Патерика Печерського», але опрацьований. Він подекуди поширений побожними міркуваннями, де в чому скорочений, зроблені також переставлення: епізод із видінням Святославоу виділений як «суд други» — продовження поданого тут опису похорону.

Благовѣрный же князь Святославъ бѣ недалече от монастыря блаженанаго стоя, и се видѣ стлѣпь огнень от земля до небеси суцъ над монастыремъ тѣмъ. Сего же инъ никто же видѣ, но точію князь единъ, и яко же от того разумѣти ему преставленіе блаженанаго, и глагола к суцимъ с нимъ: «се, яко же мню, днесъ блаженный Θεодосіе преставися». Бѣ бо прежде того дъне былъ у него и видѣвъ болѣзнь его тяжку зѣло. И пославъ увѣдѣти истіе преставленіе его, и се бысть тако, и плакася по немъ много.⁴⁶⁾

czą przez drzwi Cerkiewne ludzi prawowiernych wielkie zebranie w przyślonku Cerkiewnym, które się na pogrzeb so Theodozego (snadź o tym sam Pan im obwieścił, chcąc to okazać, iż iest mu wdzięczna śmierć świętego y wiernego iego; ponieważ Zakonnicy nikomu o tym nie oznaymowali) zgromadziło; dali preto pogrzebowi pokoy, a pomniac na wtore przykazanie świętego Patriarchy naszego nabożni bracia. Tego wieku y czasu (roskazał był święty, aby nikt nie wiedział o Ciała iego świętego pochowaniu) zawarci w Cerkwi przy Reliquiach byli, żalosnie oczekiwaiąc, ażby się lud polity do swych rozeszł domow, y stało się po godzinie, że niebo obłokami zaczerniwszy się, deszcz spory wylało, y ludzi rozpędziło. Ci odeszli, a słońce tudzież krągi swoje slicznie oświeciło; Święci zaś Oycowie y Bracia niesli Ciało Świętego do Pieczary, która y podziśdzień Pieczarą, świętego Theodozego zowie się, y pogrzebli ie. (стр. 96—97).

Teyże śmierci godziny wyiechawszy sobie wielce pobożne (на бер.: Światosław w Kiiowie panuje, gdy Iziasław w Polsce iest wygnany. Суд други). Xiążę Światosław na pole, y będąc niedaleko Monastyra starego teraz, na ten czas Pieczarskiego obaczył sam ieden, słup ognisty, który się wziąwszy z Monastyra, az do Niebios przeciągnął: Y rzecze do swoich sług: Iako mniemam y słup mię ten uczy, dzisa Święty Ociec Theodozy od nas odchodzi, ponieważ był dniem przedtym u niego, a widząc wielce ciężką iego chorobę, tak o iego śmierci concludował: wszakże tym się ieszcze nie contentuiąc, a chcąc wiedzieć doskonale

coby się działo, posyła iednego z swoich Bolarow (на бер.: Bolary tam tych czasow radni (стерте слово) Panowie byli) do Pieczary, który toż obaczywszy co świętobliwy Xiążę powiedział, zwróciwszy się przyniosł wieść o śmierci świętego: o tey usłyszawszy Xiążę Swiatsław, płakał Oycy swego w duchu, y sługi Bożego odeszcia (стор. 97).

Наведені два епізоди написані на підставі відповідних місць із «Житія св. Теодосія». Дальші два епізоди цього оповідання — поява трьох стовпів вогнених і видіння зорі над печерою ігуменом Стефаном — створені на основі «Слова... о пренесеніи мощемь святаго преподобнаго отца нашего Теодосіа».

Обминувши докладне оповідання «Слова» про знайдення тіла святого Теодосія, похованого в печері, Кальнофойський бере самий епізод із появою стовпів і розцвічує деталі:

... Въ тожде врѣмя бѣста два мниха въ монастыри бдяща, стрегуще, егда игумень, утаився нѣ с кыми, и пренесеть мощи преподобнаго отай, и зряста прилѣжно к печерѣ. Егда же удариша въ церковное било заутреніи, и видѣша три столпы, яко дугы зарени, и стоавше, придоша на верхъ церкви пречистыя, идѣже положень бысть преподобный Теодосіе. И се видѣша вси мниси, иже къ заутреніи идуще, також и мнози благочестиви въ градѣ. Бѣаше бо им прежде възвѣщено бысть о пренесеніи мощей святаго, и рѣша: «се есть преносять мощи честныя преподобнаго Теодосіа от печеры. Утру же бывшу и дни освитающу, и слышано бысть по всему граду, и множество людій придоша съ свѣщцами и вимьяном.⁴⁷⁾

... Gdy abowiem odkopano Błogosławionego Przodka naszego Reliquiae, przede dniem, gdy do Jutrznie dzwoniłono, patrząc Oycowe śś. z dziśieyszego Monastyra Pieczarskiego ku pieczarze tamtey, obaczyli nad nią trzy słupy ogniste, takimi właśnie rozmalowane farbami, iakie się zdadzą byдъ w Tęczy wypisane, a gdy się im przypatruią, ruszą się one, przyszedzszy nad Cerkiew Przebłogosławioney Matki Bożey, y długo nad nią postawszy, zniknęli. Toż y w Kiiowie samym ludzie, którzy do południa na łozku tak iako ia grzeszny nie gnuśnieią, obaczywszy zrozumieli, że przenoszą Reliquiae sługi Bożego. A gdy się dzień uczynił, lud wszystek z swiecami y kadzidłem na akt tak święty przyspiał. (стор.98).

Із значним скороченням передано епізод з видінням ігумена Стефана, який, побачивши велику зорю над печерою, поспішив на урочистість перенесення. (Невідомо чому, переказуючи звістку про перенесення мощів святого, Кальнофойський замість п'ятьох єпископів, як у 2 Касіянівській редакції, або трьох, як у літописі, налічує чотирьох).

В наведених випадках питання про залежність оповідання від «Патерика Печерського» розв'язується шляхом безпосереднього зіставлення текстів обох пам'ятників. Однак самим використанням оповідань «Патерика Печерського» справа не обмежується.

«Тератургіма» серед «спадкоємців» «Патерика Печерського» посідає особливе місце тим, що тут маємо не тільки перероблення текстів, а й наслідування сюжетів «Патерика» чи оповідань, пов'язаних із Лаврою.

Дослідники «Патерика Печерського», як відомо, встановлювали джерела, звідки автори оповідань, у ньому поданих, могли черпати мотиви і цілі сюжети. Зокрема В. Яковлев у своїй праці «Древне-кієвскія релігійозныя сказанія» (1875) подає ряд аналогій між оповіданнями «Патерика Печерського» і творами з «Лімонаря» Іоанна Мосха, «Лавсаїка» Палладія, «Собесѣдованія» Григорія Двоєслова та окремими житіями. До тих самих висновків приходять М. Петров,⁴⁸⁾ говорячи про впливи іноземних джерел на «Кієво-Печерський Патерик» і наводячи також визнання цього Полікарпом («древнихъ убо святыхъ подражаемъ мы грѣшніи писанію»). Д. І. Абрамович⁴⁹⁾ продовжував встановлювати сліди знайомства авторів «Патерика Печерського» з багатьма творами перекладної літератури.

Проте ці дослідники, не спиняючись докладніше на переробках 17 століття, не відзначили наслідування «Патерика Печерського» в побудові сюжетів, у даному разі наслідування оповідань «Патерика Печерського». Тим часом Атанасій Кальнофойський, оповівши про чудо, сам в одному місці спиняє увагу читачів на аналогії з перекладної літератури до того, про що вони знайшли в книзі, і цим підкреслює своє розуміння характеру побудови оповідання. Аналогія, подібність сюжету в розумінні побожного автора ні в якій мірі не применшувала значення того, про що він оповідав. Навпаки, вона скріплювала вагу розповідженого. Розповівши про чудесні огненні стовпи над мощами св. Теодосія та інші дивні явища, він у «Paraenesis-i», додає:

„Czytałem u świętego Oycy Sophroniusza Patriarchy Hierosolimy, iako gwiazdy okazaniem zalecona iest pobożność Świętego Nonna Archimandryty: (na beperax: W Łące Duchowney, s. 104): Patrzal mowi Święty Patriarcha Theodozy Episkop Capituliady na Cerkiew w nocy przez okno, a widząc Nonna kłęzącego, obaczył nad głową iego gwiazdę, świadka pewnego opatskiey ku Bogu y Bożey ku opatowi miłości (na beperax: Idem, s. 6). U tegoż nayduie, gdy Bracia w Monastyru Hierykontskim zmarlego społbrata chowali, iak go nieść z Celle poczęli aż do włożenia w grob gwiazda nad głową iego zawsze stała, a to świętobliwość iego opowiadając. Y Świętemu Ephremowi Bog słupem ognistym S. Bazilego ukazuje: słupem lud Żydowski na puszczy prowadzi, oswiadczaiąc tym samym miłą sobie bydź te osoby, ktorey takie dobrodzieystwo czyni. Wdzięcznym bydź sobie y naszego Oycy Świętego

Theodozego Pan Bog tymże słupem ognistym, y innemi iako w Cudzie czytasz pokazal ...“ (стор. 98—99).

І в своїй практиці, користуючись нескладними сюжетними схемами, відомими з приступних йому творів житійної літератури тієї доби, Кальнофойський удається також до оповідань, узятих із «Патерика Печерського». В збірці, яка має на меті довести, що Лавра і далі є святим місцем, де діються чудеса, природно бачити звертання до добре знайомих із «Патерика Печерського» традиційних оповідних схем.

В житії св. Теодосія є ряд невеликих повчальних оповідань, які мають довести, що ченцям не треба дбати про завтрашній день, не треба виявляти скупість, бо вищі сили увесь час за своїх слуг піклуються. Надмірна ж скупість буває явно покарана. Таких оповідань на мотиви «нестяжання» чимало в візантійських патериках, особливо багатих на запозичення; вони виявляють виразну тенденцію до боротьби проти надмірного зацікавлення ченців матеріальними благами. Ці оповідання з давньою літературною традицією стали дуже актуальними в добу боротьби архимандрита, а потім митрополита П. Могили за піднесення чернецької дисципліни. Тож ці оповідання були не лише літературним зразком, але й важливим актуальним матеріалом.⁵⁰⁾ В житії св. Теодосія цю тенденцію виявляють епізоди: «О недостатку масла древяного», «О преслушаніи келаревъ», «О ослушаніи святого заповѣди». Схема їх дуже проста: із звичайних життьових міркувань обачности робиться запас харчів. Але з погляду благочестивих аскетів він цілком зайвий, і самий такий задум гріховий. Тож запас цей знищується або з наказу святого, або через те, що його псує нечиста тварина, яка потрапляє в посуд, звичайно, керована промислом Божим. Навпаки, коли дбайливий господар тільки скаржитися на недостачу і смиренно чекає на допомогу, не піклуючись про дальше, така допомога чудесно з'являється, як в оповіданнях «О недостатку брашна» або «О наполнившейся бочцѣ меду по словеси святого».

Подібні сюжети знаходимо й в оповіданнях «Тератургіми». Чудо 11⁵¹⁾ оповідає про те, як 11 квітня 1617 р. до „świętey u wiekopamiętney sławy godnego oycsa Helizeusa Pletenieckiego Archimandrita Pieczarskiego“, прийшов монастирський пекар брат Антоній із скаргою, що не може встигати пекти хліб, бо його розбирають богомольці. Якщо такі великі витрати триватимуть і далі, то монастирські фільварки не зможуть настати для монастиря хліба.

„Zasmucił się świętobliwy y iako gołębica gniewu nie mający przez starą szedziwość Labędziowi podobny Archimandrita, y idźie sam do piekarnie; przed którą, y w ktorey, obaczy wielką ludzi kupę, w ktorey z choremi skupili się y zdrowi, tych on odłączywszy wypędził...“

Не встиг Єлисей, вигнавши здорових богомольців, повернутися до своєї келії, як сталося чудо:

„...Mała pokaże się na pogodnym niebie chmurka, wnetże z niey grad tak wielki y gęsty spadnie, że wszystką w okolicy Monastyra pszenicę, y żyto, tak wytłukł, iż zdźbła żadnego całego nie zostało, a o miedze tak drugich Monastyrow iako y poddanych śiewbom nic prawie nie zaszkodził...“

Звичайно, архимандрит Єлисей Плетенецький, сприйнявши це як кару за свою скупість, наказав кожному, хто просить, давати хліба і вареної страви. Закінчується оповідання повченням, вкладеним в уста Єлисеєві Плетенецькому, про непотрібність піклуватися за матеріальні блага, бо „Monastyr święty do posledniego ubostwa nigdy nie przydzie za łaską Bożą“.

Повчення перефразують аналогічні висловлювання св. Теодосія у згаданих вище оповіданнях «Патерика Печерського», але, відповідно до манери редакторів «Тератургіми», поширені й прикрашені згадкою про пророка Іллю й сарептську вдовицю.

Близько до цього оповідання стоїть інше — чудо 34, позначене 1626 роком. Починається воно посиланням на слова св. Теодосія, які й досі, мовляв, здійснюються: „Zysciło się tu, co Błogosławiony Patriarcha nasz Theodozjus zwlekaiąc śmiertelnego: a w wiecznego odziewaiąc się przez śmierć swoją Człowieka przyrzekł, że nigdy ninaczem Świętemu Monasterowi temu zbywać nie miało...“

Посилання це зв'язується, очевидно, з такою обіцянкою вмираючого св. Теодосія: ... «Обаче же о семь разумѣйте дръзновение мое къ Богу: егда видѣте вся благаа въ манастири сем умножающася, видѣте, яко близь владыки небеснаго ми суца...» («О порученіи и обѣщаніи святаго къ ученикомъ своим»).

Саме чудо полягає в тому, що ключник Філотей Бакшей, без відмови частуючи пивом спраглих богомольців, на свій великий подив увечорі знайшов усі бочки наповненими. За наказом намісника Бакшей нікому не говорив про те, що сталося, аж поки Кальнофойський не став збирати оповідання, які мали довести, що чудеса в Лаврі тривають далі.

Останнє оповідання характеристичне виразним підкресленням мети, з якою його тут подано: „Błogosławiony Pan, który y dziś w tey Świętey Ławrze naszej Cuda też, które przedtym za wiekow Oycow naszych odprawował, łaskawie czynić nie przestaie...“

Нарешті, знаходимо оповідання, що являє собою одну з цікавих трансформацій давнього в українській літературі сюжету.

Це «чудо 8» (сторінки 118—119), датоване 3 травня 1597 року. Наводимо його повністю:

Roku po narodzeniu Pańskim 1597, miesiąca maia, dnia 3.

Stał w krzesle Theodozy, což iest?
śnadź Lacina.

Gnusny wodzu ta twoie lenistwo pudcina.

Wedle roczney rewolucyey dzień ten, którego święty oyciec y patriarcha nasz Theodozy, rozłączywszy się od companyey ciała swego, zapozwany stawił się przed Areopag Niebieski, przyspiał: tego uroczystość, aby wedle przystoynego porządku chrześcijańskiego świętym oycom y nabożney braci celebrować dopomogli, ziedchali się xia-

żęta, panowie y wszyscy, ktorzy w trakcie kiowskim włości mają ziemianie. A gdy znak początku nabożenstwa dzwonieniem uczyniono, Wielebny oyciec Nicephor Tur archimandrita y sam omieszkał iść do cerkwi, y drugich rozmowami swemi zatrzymał. W cerkwi wedle zwyczaju paraecclesiarch Isaki Boriskowicz (potym episkop Łucki y dziś żyjący) z drugim erodiakonem, na mieyscu archimandryczym obaczywszy męża pobożnego y świętobliwego zakonu naszego odzianego habitem, na twarzy bladego, z czarną rusawego, brody nie bardzo przeciągłej, rozumiał bydź archimandrita, szedł do niego, pokłon uczynił, ręką pocałowawszy wziął błogosławieństwo. Mąż zaś ten wszystką noc w krześle archimandryczym, iako modlący się stojący bardzo był podobny obrazowi s. Theodozego. Począł powtore erodiakon na polieleos dziewiętej pieśni kadzić, y powtore błogosławił go święty. Przy końcu nabożenstwa, gdy Chwalcie Pana na wysokości zaśpiewano, przyszedł W. O. Archimandryt Nicephor z książety y panięty do cerkwi; za którego weściem paraecclesiarch stojąc w oltarzu, zatworzył się bardzo y rzekł: „ieśli dopiero Archimandryt przychodzi, któż był całą noc w krzesle czuiący, od ktoregom błogosławił się?“ a poyrzawszy nie obaczył iuż więcey oney osoby. A za zrządzeniem Pańskim zrozumiał, iż był sam święty ociec Theodozy, pilny Archimandryt y pasterz rozumnego stada swego, za ktore się ustawicznie do Pana Boga modłami swemi wkłada, od niego nigdy nie odstępue. Po odprawieniu iutrznie mianowany paraecclesiarch tym objawienie y widzenie to powiedział porządkiem w celli W. oycu archimandrytowi, iak im się działo. Takich rzeczy słysząc istotną relatią, iagody swe obfitemi pokrapiając staruszek łzami, rzecze: „mnie to, dziatki mile, mnie napomnienie, mnie nauka, mnie ćwiczenie, abym starszy wprzod innych w cerkwi y cerkiewney (patrzcie prałaci) naydował się powinności y do wszego dobrego braci świętey był wodzem“, — y odtąd znaczną uczynił w życiu archimandryt poprawę, wyrzekł się lenistwa, w trzezwey zachował się czulości, światowe obrzydził sobie zabawy, ulubił lekki ciężar y słodkie iarmo Pańskie, wiodące na zatracenie bite y szyrokie puścić gościńce, ciemistą, kamienistą, przykrą y waziuchną do dziedziny wiecznie miłej obrał ścieszkę, którą dościgł tego, ktorego ulubiła dusza iego“.

Це оповідання про недовголітнього архимандрита печерського Никифора Тура, відомого впертою обороною недоторканости Лаври та боротьбою на цьому ґрунті з митрополитом Михайлом Рагозою, а також тим, що підготував ґрунт для широкої освітньої діяльності своїх наступників Є. Плетенецького, З. Копистенського і П. Могили, взяте, очевидно, безпосередньо із власноручних записів останнього. Наводимо текст так, як подає його «Архивъ Ю.-З. Россіи», ч. I, т. VII, Київ, 1887: — Собственноручныя записки Петра Могили, стор. 90:

«Повѣда намъ Исаакій Боришковичъ, Епископъ Луцкій, глаголя: при архимандритѣ Печерскомъ Никифорѣ Турѣ, сущу ми панамаремъ, се есть параекклесіархомъ, въ лѣто 1597 на праздникъ святаго преподобнаго отца нашего Феодосіа печерскаго, егда по обычаю бденіе всенощное свечера съвръшашесь, архимандритъ отъ начала не приіде въ церковь, но, съ князы и інѣми благородными бесѣды твоя, въ келіи кѣсняше. По обычаю же азъ іереемъ и діакономъ, видя въ архимандритскомъ сѣдалици мужа благообразна и святолѣпна, иноческо одѣанна, стояща, лицемъ блѣдна,

недолгобрана и, не домышляяся о немъ, кто есть, нъ мняще его архимандрита быти, идохомъ и, поклоншесь ему, лобзахомъ руку его и пріяхомъ благословеніе. Всю жъ ночь на архимандритскомъ мѣстѣ бѣ, аки молясь, стоя. Подобень же бѣ иконѣ святаго Феодосіа, якъ же вышъ рѣхомъ. Начинающу же діакону на поліелеи и на 9 гѣсни кадити, по обычаю благословяще. Егда же начаша славословіе пѣти, архимандритъ съ князы и съ боляры приде. Мы же, видѣвше архимандрита идуща, ужасни рѣхомъ къ себѣ въ олтарѣ стояще: «да аще нынѣ архимандритъ идетъ, кто убо есть всю ночь стояй на мѣстѣ его, отъ него же и благословеніе пріяхомъ?» — и възрѣвше не видѣхомъ его. Абіе же проразумѣхомъ, якъ преподобный отецъ нашъ святий Феодосій бѣ, честь своего престола съхраняя и увѣряя насъ, якъ всегда, якъ же бодрый пастырь о стадѣ своемъ къ Богу безпрестани молится и не отступаетъ отъ насъ, аще и лѣннихъ правителей имамы, — и прославихомъ Бога, сподобившаго насъ своего угодника, нашея же печерскія Лавры первопрестольника и учителя видѣти и благословеніе отъ него пріяти. По скончаніи же утрѣни, повѣдахомъ архимандриту видѣнное. Онъ же съ плачемъ рече: «мене ради, о чадца, вѣдѣніе се бысть, да навикну, якъ архимандриту преже всѣхъ подобаеъ на церковномъ обрѣстись правилѣ, такождѣ и на всякомъ дѣлѣ богодухновенномъ», — и отъ того часа нача частѣе обрѣтатись въ церкви, и себѣ опаснѣе внимати, въ славу Бога, предивно и различно путь спасенія людемъ своимъ показующему, Ему же подобаеъ всякая слава, честь и поклоненіе во вѣки вѣкомъ, аминь».

Мотив заступлення недбалого священнослужителя іншою постаттю, відомий в агіографічній літературі, з'явився в українському письменстві дуже рано. Цікаво простежити, як відомі нам пам'ятки модифікують ситуацію. В одному випадку недбалого заступає святий, в іншому — осел або біс, що є грізною пересторогою грішникові.

В «Повісті временних літ» під 6582 (1074) роком, в оповіданні про св. печерських ченців, в епізоді про св. Матвія прозорливого, читаємо:

«Единою ему стоящю на утрени, возведъ очи свои, хотя видѣти игумена Никона, и видѣ осла, стояща на игумени мѣстѣ, и разумѣ, яко не всталъ есть игумень. Тако-же и ина многа видѣнья провидѣ старецъ, и почи в старости добрѣ в монастыри семь»⁵²).

Обидві Касіянівські редакції «Киево-Печерського Патерика» (1460 і 1462 рр.) обминають цей епізод. У т. зв. Теодосіївській редакції, теж 15 в., як вказує проф. Д. Абрамович, цей епізод передано так:

«Стоящю ему на заутренѣ, възрѣвъ видѣ бѣса на игуменѣ мѣстѣ стояща, и разумѣвъ старецъ, яко игумень не всталъ есть»⁵³).

С. Косов, який, укладаючи «Paterikon», здебільша дуже близько тримається 2 Касіянівської редакції (1462 р.) «Киево-Печерського Патерика», однак вносить епізод із видінням св. Матвія у такому вигляді:

„A gdy iednego czasu Ihumen Nikon na Jutrznia zaspal, widzial ten swiety Matheus goraco sie w Cerkwi modlac, na mieyscu gdzie Ihumen stawać byl zwykl osla stoiacego, zkad porozumial swiety Matheus, ze Ihumen Jutrznia zaspal“ (стор. 70). Отже епізод поданий за літописним текстом.

Цікаво, що друкований у Лаврі «Патерикъ или отечникъ печерскій» (ми могли користатися 2 виданням 1678 року) повторює цей варіант, додаючи повчення в дусі тексту Могили: «... Случися блаженному Матѣю виденіє сицево: единою стоя на оутрени возведе очи свои хотя видѣти игумена Блаженнаго Нікона, и се видѣ осла стояща на игуменстѣмъ мѣстѣ, и разумѣ яко неприйде Игуменъ на оутреню. Повѣда оубо сіе старецъ: Игуменъ же откровеніє то въ наказаніє приимѣ, зѣло кающеса: и оттолѣ отлага, не глаголю лѣность, но всяко и нужное орудіє монастырское, тшачеса по обычаю прежде всѣхъ обрѣтатися въ Церкви, яко наказаніемъ тѣмъ возбужденну ему доспѣти скорѣе блаженства» (стор. 147).

Поряд із цим варіантом, — мабуть, у пізніший час, — виник другий, близький до оповідання «Тератургіми». Він, за свідченням проф. Д. Абрамовича, зберігся в рукописному «Патерику» Йосифа Тризни (архимандрита Лаври 1647-1656 рр.):

«Единою ему стоящу на заутреніи, возвед очи свои, хотя видети игумена Никона, и виде преподобнаго Феодосія на игумѣнове мѣстѣ стояща, и разумѣ, яко святыи Феодосій по обѣщанію своему всегда духом съ братіями пребывает, и похвали Бога».

Як бачимо, старовинне оповідання, що з тексту «Повісті временних літ» перейшло до друкованого «Патерика», в якийсь невідомий нам час породило варіант, який більше відповідав бажанню прославити діячів Києво-Печерської Лаври і саме в такому вигляді послужив схемою для складення переказу про Никифора Тура, записаного Могилою і перенесеного в «Тератургіму». Автор «Тератургіми» не тільки знав про інший, «одіозний», варіант, але й засвідчив це, містячи на берегах оповідання про

Никифора Тура зауваження: „Nikon ś. widzi Osła stoiacego na Ihumenowym mieyscu. Roku 6582, który gnusność y lenistwo znaczył. Nestor“. Значення цього посилання на літописний епізод не зменшує те, що, точно переносючи рік, Кальнофойський переписував імена, поставивши замість св. Матвія — игумена св. Никона.

* * *

Розглянуті попереду оповідання дають ряд прикладів зв'язку «Тератургіми» з традицією старого українського письменства. Але не позбавлені цікавості й відгуки цієї книжки в новій українській літературі. Ці відгуки ми знаходимо у Пантелеймона Куліша. Один із найкращих знавців фактів

17 століття, він був, може, найсуб'єктивніший інтерпретатор тієї доби. В основі його оцінок історика, поета, критика лежали народ як етнографічна селянська стихія і рідне слово⁵⁵⁾. В ім'я цих святощів він ладен був перекреслити українську культуру минулого. Віктор Петров, характеризуєчи його діяльність просвітителя, писав: «Куліш дискредитував минуле задля сучасности. Дискредитація минулого задля сучасного — характерна риса для всієї літературної діяльності Куліша»⁵⁶⁾. Сповнений контрастів, він не журився тим, що ці його вимоги не поєднуються з піднесенням культурницької ролі польського панства, а пізніше російських царів.

Тож не дивно, що саме під впливом П. Куліша ширився погляд на 17 століття як на добу, цілковито безплідну в українській культурі... «Не пішло на користь українській словесності змагання за унію: держалось виковане ним слово по судах та по школах, появляло мертву для народу прозу і такі ж мертві вірші, а за півсотні років письменської праці не ступило ані ступня до більшої краси і сили. Митрополит Петро Могила і його учене товариство писали так же темно, в'яло і не до смаку простому українцеві, як і князь Острозький, навкруги которого купилися письменні оборонці древнього благочестия», — так писав Куліш в «Нарисі історії словесности русько-української» 1869 року.⁵⁷⁾

Як відомо, запальний Куліш, що постійно вносив у поетичні твори полемічні мотиви, не раз гостро виступав проти культурних діячів 17 століття та їх творів. Зокрема в поемі «Грицько Сковорода» він писав:

... Сполячений волох Могила
Вчепивсь у Русь, мов той реп'ях:
Його наука й по ляхах
Перевертнів із нас робила.
Хто двадцять літ з ляхом прожив,
І той польщизною смердів.

XV.

Чернігове! ти другим градом
В Багрянородного стоїш
По Києві, та й другим садом
Польщизни руський дух стидиш.
В тобі, мій батьку, Лях Ляхович,
Преславний Лазар Баранович,
Віршами польськими співав
Народність нашу добивав...⁵⁸⁾

.....

І далі:

XXXVII

... Письменської ж науки — зась!
 Вона із школи розтеклась,
 Що над латиною потіла,
 Жувала в жвачці польський стих,
 І навіть чудеса святих
 Печерських славити посміла
 Польщицзною, мов та Ляхва
 Або сполячена Литва.

XXXVIII

Вбачав се добре наш учений
 Аж надто вже Сковорода,
 Яка постигла мир хрищений
 У ту Хмельниччину біда,
 У ту полем'яну Руїну,
 Що знівечила Україну,
 Чия б вона там ні була.
 Тепер, як молока з козла,
 Досталось ранньому потомству
 Від Кальнофойських та Могил
 І їх тупих «Тератургім».
 Тепер ми Хмелів віроломству
 Платили дань ще й за Петра,
 Великоти богатира.⁵⁹⁾

Однак цей рішучий противник української культури 17 століття, зокрема творів Могили і Кальнофойського, читав «Тератургіму» й навіть використав із неї окремі історично-побутові деталі в своїй пізній поемі «Маруся Богуславка», що була видрукувана по смерті автора в «Літературно-Науковому Віснику» 1899 і 1901 рр. В примітках до поеми Куліш робить кілька посилань: Дума І пісні 10, присвячена Мовчальникові, князеві Лику кінчається словами:

Святий подвижник сей не появлявся
 На Божий світ уже давно з могили.
 Шептали іноки, що вже скончався,
 Та приступить к його мощам не сміли,
 А тільки молячись кругом ходили
 І обоняли запах благовоний,
 Бо янголи невидимо кадили
 Там, де почив отшельник богомольний,
 За грішну братію молитвенник безмовний.⁶⁰⁾

До останніх рядків Куліш подав примітку: Із «Тератургіми» Кальнофойського. Він списав епітафію Семена Лика⁶¹). Але справа тут не обмежується епітафією, однією з 31, наведених Кальнофойським (стор. 27-49 — Nagrobki Fundatorum). Куліш опрацював не тільки епітафію кн. С. Лика, але й оповідання про підземні ходи під Дніпро, про подвижника, що закопав себе в землю (можливо, св. Івана Многостраждального), про чудесний аромат як свідчення святости померлого (див. «Тератургіма», чудеса 3 і 10 а також оповідання «Києво-Печерського Патерика» про Онисифора й негідного ченця). Саме вже посилання Куліша на «Тератургіму» дає підставу робити припущення, що й згадка в пісні 2:

О доню! утікай сюди від ката;
Сховайся під наміткою моєю, —
Я в Київ проведу тебе попід землю...
Святі ченці там ходи покопали
Аж до самого Іерусалима,
Щоб люди від невір туди втікали,
Ховались із добутками своїми...⁶²)

— могла бути навіяна боротьбою Кальнофойського з давнім поетичним переказом про підземні ходи — печери («Тератургіма», стор. 67-68).

Нарешті, в думі 3 пісні 11 говориться про те, як козацтво — вгонблялось

І піснями про Пороги
І про Кафу, про пучину
Християнських сліз і крові,
Що зробили там руїну,
Вічну славу козакові;
І про те, як Море врало
Мов ревучими левами,
І безодні розверзало
Під козацькими човнами;
І як Юр святий по хмарах
Грав конем над ними білим,
Сліпив очі яничарам,
Додавав козацтву сили;
Як «оброки» й обітниці
Козаки на себе клали,
І в небесної Цариці
У Печерським роботали...⁶³)

До згадки про св. Юра Куліш подає примітку: «Про св. Юра і про козацьке працювання писав Кальнофойський у своїй «Тератургімі»⁶⁴). Очевидно тут ідеться про чудо 41, взяте з записів П. Могили про запорожця Андрія Гулака Лахуту. Мотив «оброків» і «обітниць» і роботи,

виконуваної в подяку за порятунок, зціління і т. д., трапляється в багатьох оповіданнях «Тератургімі».

Так, відкидаючи цінність «схоластичного письменства», Куліш однак знайшов у «Тератургімі» ряд мотивів, сповнених своєрідного аромату доби, й використав їх у поемі. Очевидно, і тут, як у багатьох інших випадках, поет сам заперечував свої твердження. Доводиться пошкодувати, що нині нема можливості встановити, коли він натрапив на «Тератургіму» — чи в молоді роки, коли жадібно накидався на мало відомі історичні й літературні пам'ятки старого Києва, чи вже на схилі літ, працюючи над останніми творами, до яких належить посмертно видрукувана «Маруся Богуславка».

Підсумовуючи розгляд оповідань «Тератургімі», можемо констатувати, що автор її, маючи на меті довести сучасникам наявність чудес у св. Лаврі Печерській і в часи найпізніші, звертався до ряду творів, що входили до «Патерика Печерського»:

1. В описі визначних місць Лаври Кальнофойський звернувся як до джерела до «Сказанія о пришествіи мастеръ церковныхъ».

2. В коротких характеристиках святих, похованих у печерах Лаври, автор звертався до окремих житій з «Патерика Печерського», запозичаючи з них потрібні відомості.

3. В основу опису печери св. Антонія і оповідання «Zkađ rzeczony monastyr nasz Pieczarskim...» Кальнофойський поклав «Сказаніе что ради прозвася Печерський манастырь».

4. В оповіданні про смерть і перенесення мощів св. Теодосія Печерського (чудо 1) безпосередньо використав Несторове «Житіє св. Теодосія».

5. Оповідання — чудо 11 і чудо 34 збудовані цілком за зразком епізодів, що входять до складу того ж житія Теодосія.

6. Оповідання чудо 8 написано за сюжетом короткого літописного оповідання про перших ченців печерських під 6582 роком, яке увійшло в пізніші переробки «Патерика Печерського».

Крім того, в багатьох місцях Кальнофойський посилається на літопис — «Нестора», виразно відокремлюючи його від північних літописів.

Це дає підставу розглядати «Тератургіму» Атанасія Кальнофойського як пам'ятку, що своїм зв'язком із «Киево-Печерським Патериком» і «Повістю временних літ», поряд «Paterikon-a» і «Патерика» друкованого, безпосередньо продовжує в українській літературі 17 віку традицію старокийівської доби.

ПРИМІТКИ

- 1) Голубевъ С. Кіевскій митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники, томъ I. Кіевъ 1883, стор. 365.
- 2) Там же, стор. 339.
- 3) Там же, стор. 338.
- 4) Там же, стор. 288.
- 5) Собственноручныя записки Петра Могилы. Архивъ Юго-Западной Россіи, часть I, том VII. Кіевъ 1887.
- 6) Закревскій Н. Описание Кіева, II. Москва 1866.
- 7) Петров Н. Опыт реставраціи плана Кіева в Тератургіме А. Кальнофойского 1638 г. Известия Отделения русскаго языка и словесности Академіи Наук, XXIII, 1918, і кн. 1, 2, 1919.
- 8) Евгений. Словарь историческій о бывшихъ въ Россіи писателяхъ духовнаго чина Греко-Россійской Церкви, томъ I. Изданіе II. СПБ. 1827.
- 9) Обзоръ русской духовной литературы. 862—1720. СПБ. 1857.
- 10) Голубевъ С. Кіевскій митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники, томъ II. Кіевъ 1898.
- 11) Там же, стор. 295—298.
- 12) Там же, стор. 304.
- 13) Часть I, томъ VIII, вып. 1. Кіевъ 1914, стор. 473—504.
- 14) Нарис історіі українсько-руської літератури до 1890. Львів 1910 (із помилковою датою 1634 замість 1638).
- 15) Історія українського письменства, том I, видання 4. 1924, стор. 159.
- 16) Історія української літератури, том II. Львів 1921, стор. 109.
- 17) Історія української літератури, том IV. ДВУ 1925.
- 18) Літературная Энциклопедія, том XI. Москва 1940.
- 19) Большая советская энциклопедія, том LV. Москва 1947.
- 20) Истрин В. Очерк истории древнерусской литературы домосковского периода (11—13 вв.). Петроград 1922, стор. IX, 40—42.
- 21) Про це ми писали в статті: До питань вивчення барокової доби на Україні. Україна, VIII. Париж 1952, стор. 619 і наступні.
- 22) Російсько-українське літературне єднання. Збірник статей. Київ 1953.
- 23) Глобенко М. «Paterikon» С. Косова. Записки НТШ, том 165.
- 24) Абрамович Д. Кієво-Печерський Патерик, Київ 1930 (на обкладинці 1931), вступна стаття.
- 25) Там же, стор. 158.
- 26) Зважаючи на особливо тісний зв'язок із «Кієво-Печерським Патериком», розглянемо це оповідання далі.
- 27) Голубевъ С. Кіевскій митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники, томъ II. Кіевъ 1898, стор. 296.
- 28) Голубевъ — там же, стор. 66-67, — відзначає помилку у Кальнофойського в датуванні смерті З. Копистенського: не 1626, а 21 березня 1627 р.
- 29) Сборникъ матеріаловъ для исторической топографіи Кіева и его окрестностей. Изданный Временною Комиссією для разбора древнихъ актовъ, отдѣлъ II. Кіевъ 1874, стор. 14.
- 30) Там же, стор. 109.
- 31) Грушевскій М. Історія української літератури, IV. ДВУ. 1925, стор. 573.
- окрестностей, отдѣлъ II. Кіевъ 1874, стор. 12.
- 32) Там же, стор. 95.
- 33) Сборникъ матеріаловъ для исторической топографіи Кіева и его окрестностей, отдѣлъ II. Кіевъ 1874, стор. 14.
- 34) Там же, стор. 17.

³⁵⁾ Историческія пѣсни малорусскаго народа съ объясненіями В. Антоновича и М. Драгоманова, том I. Кієвъ 1874, стор. 156—157.

³⁶⁾ Грушевський М. Історія української літератури, IV. ДВУ. Київ 1925, стор. 63—65.

³⁷⁾ Голубевъ С. Кієвскій митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники, томъ II. Кієвъ 1898, стор. 305.

³⁸⁾ Архивъ Юго-Западной Россіи, часть I, томъ VII. Кієвъ 1887.

³⁹⁾ Там же, стор. 109.

⁴⁰⁾ Абрамович Д. Кієво-Печерський Патерик. Київ 1930, стор. 106.

⁴¹⁾ Чудесні явища (світло, шум, тріск) вночі у порожній церкві — це один із найстаріших мотивів агіографічної літератури (пор., напр., Петровъ Н. О происхожденіи и составѣ славяно-русскаго печатнаго Пролога, Кієвъ 1875, стор. 166, наводить епізод із тріском у порожній церкві, що була в користанні аریان, перед її посвяченням, із «Бесід» Григорія Двоєслова).

⁴²⁾ Абрамович Д. Кієво-Печерський Патерик. Київ 1930, стор. 52.

⁴³⁾ Архивъ Юго-Западной Россіи, часть I, томъ VII. Кієвъ 1887, стор. 54—55.

⁴⁴⁾ Абрамович Д. Кієво-Печерський Патерик. Київ 1930, стор. 18—19.

⁴⁵⁾ Там же, стор. 74.

⁴⁶⁾ Там же, стор. 74.

⁴⁷⁾ Там же, стор. 80.

⁴⁸⁾ Петровъ Н. О происхожденіи и составѣ славяно-русскаго печатнаго Пролога. Кієвъ 1875, стор. 187.

⁴⁹⁾ Абрамовичъ Д. Исслѣдованіе о Кієво-Печерскомъ Патерикѣ какъ историко-литературномъ памятникѣ. СПб. 1902, розділ III.

⁵⁰⁾ Голубевъ С. Кієвскій митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники, томъ I. Кієвъ 1883, стор. 288.

⁵¹⁾ Запозичене із записів П. Могили. Архивъ Юго-Западной Россіи, часть I, томъ VII. Кієвъ 1887, стор. 122.

⁵²⁾ Повість временныхъ лет. Часть I. Текст и перевод. Изд. Академии Наук СССР. Москва-Ленинград 1950, стор. 127; в коментарі Д. Ліхачов (частина II, стор. 408) слушно заперечує датування запису, вказуючи на те, що оповідання могло бути вставлене лише після 1088 року, коли ігумен Никон помер.

⁵³⁾ Абрамович Д. Кієво-Печерський Патерик. Київ 1930, стор. 219.

⁵⁴⁾ Там же.

⁵⁵⁾ В листі до Г. Галана з 30. 3. 1857 р. Куліш, наприклад, писав: «Тоді б то явилась словесність, котора свій критерієм мала б не в знімечених панських головах, а в щирих мужичих, навпаки московській... Спасеніє нашого краю — в нашому слові. Слово земляка укаже землякові, і явиться сила общественна, которої тепер немає, явиться воля й дума єдина». «Кієвская Старина», том 66, 1899, стор. 348.

⁵⁶⁾ Петров В. П. Куліш у 50-і роки. Життя. Ідеологія. Творчість. Том. I. Київ 1929.

⁵⁷⁾ Твори Пантелеймона Куліша, том VI. Руська письменність. Львів 1910, стор. 424.

⁵⁸⁾ Куліш П. Грицько Сковорода. Староруська поема. Твори П. Куліша, том II. Руська письменність, VI, 2. Львів 1909, стор. 292—293.

⁵⁹⁾ Там же, стор. 343—344.

⁶⁰⁾ Там же, стор. 146.

⁶¹⁾ Там же, стор. 506.

⁶²⁾ Там же, стор. 31—32.

⁶³⁾ Там же, стор. 163—164.

⁶⁴⁾ Там же, стор. 508.

Співець Божого слова-Логосу, євангелист Йоан, переповідаючи у своїй євангелії прощальну бесіду Ісуса Христа, розгортає перед нами незвичайно глибокі змістом думки Христа, які дають проєкцію недалекої майбутности, що в ній опиниться відкуплена Христом людина. «І я проситиму Отця, і дасть вам іншого утішителя, щоб пробував з вами повіки, — Духа правди, що його світ прийняти не може, бо не бачить і не знає його; ви ж знаєте його, бо він з вами пробує і з вами буде» (Йо 14, 16).

«Це я вам сказав, пробуваючи між вами. Утішитель же, Дух Святий, що його пошле Отець у мое ім'я, той навчить вас всього і пригадає вам усе, що я говорив вам» (Йо 14, 25).

» А як прийде утішитель, що я пошлю мав від Отця, Дух правди, що походить від Отця, він засвідчить про мене» (Йо 15, 26). «Та я правду кажу вам: краще для вас, щоб я пішов; бо як не піду, утішитель не прийде до вас. І він, як прийде, переконає світ...» (Йо 16, 7).

Наведені вгорі тексти євангелиста Йоана важливі в християнській теології тим, що це клясичні тексти святого Письма Нового Завіту, в яких говориться про об'явлену правду Божого буття, правду про триєдність Бога, про Пресвяту Трійцю.

Нове — слово-поняття утішитель, в оригінальному грецькому тексті параклітос, вжите євангелистом Йоаном чотири рази в прощальній бесіді його євангелії й один раз в одному із його послань (1 Йо 2, 1). Слід зауважити, що цього поняття не зустрічаємо ні разу в інших авторів письма Нового Завіту.

Та не тільки користування новим поняттям «утішитель» є знаменним в прощальній бесіді Ісуса Христа, важливішою є новість в самому характері утішителя. На думку Христа, цей утішитель-параклітос наскрізь інший. Інший за своєю природою, ніж всі відомі з об'явлення постаті, що їх можна б якоюсь мірою зарахувати до категорії утішителей, в тому числі патріархи та особливо пророки. Цей новий утішитель, Дух Святий, буде в своїй істоті наскрізь іншим. Його пошле або дасть Бог-Отець. У наслідку цього особливого посланництва він, утішитель, з'явиться в найближчу епоху людства, він прийде. Поява й прихід утішителя-параклітоса повністю залежні від здійснення посланництва Христа-Богочоловіка, бо якщо Христос-Богочоловік не піде, тобто не піде на муки й смерть і не воскресне, тоді утішитель-параклітос не прийде. Або іншими слова-

ми: якщо друга особа в троїчному Божому бутті не довершила б свого посланництва і не закінчила б однієї епохи в релігійному бутті людини, тоді не могла б наступити нова епоха в історії людського роду, епоха, в яку буде діяти утішитель-параклітос. Про характер істоти самого утішителя, і в цьому є те нове, говориться в прощальній бесіді, що утішитель, який прийде, — це дух правди, дух святий. Правда і святість — це його невідемні атрибути, вони його природа. Завдання і дія утішителя-параклітоса виявлятиметься в тому, що він перебуватиме повіки в новій і остатній епосі буття людини, він буде з людьми, він навчить людину усього і пригадає все, він засвідчить про Христа і переконає світ. Утішитель-параклітос з'явиться як непереможна, дотепер небувала духовна динаміс, що діятиме в новій епосі й надасть їй і живучій в ній людині наскрізь нове обличчя.

Поява утішителя оповіщається в прощальній бесіді в найближчому майбутньому — як тільки відійде Христос, утішитель прийде — перебування утішителя між людьми окреслюється довгою епохою: «Він буде повіки з нами».

Вдумавшись у слова прощальної бесіди, ми виразно відчуваємо, що Христос, прощаючись із своїми учнями безпосередньо перед завершенням свого посланництва й відходом з цього світу, оповіщає прихід між людей і перебування між майбутніми своїми учнями, між новими людьми, яким історія надала пізніше ймення християн, іншого утішителя, яким буде не хто інший, як третя особа в Божому троїчному бутті, Дух Святий.

А водночас із приходом цього утішителя постане на землі також наскрізь нова епоха в історії Божого об'явлення та в історії взаємовідносин між Богом і людиною.

Прочитавши біблійні твори Старого і Нового Завіту, доводиться ствердити, що оповіщення нових епох, які лежатимуть в майбутній історії людства, не є якимсь єдиним чи маловідомим явищем. Клясичні тексти прощальної бесіди, переданої євангелистом Йоаном у новозавітній літературі, можна сміливо поставити поруч з загальновідомим біблійним старозавітним текстом, що його звать першою благовістю після упадку прародичів, протоєвангеліон. Коли читаємо в книзі Битія цю першу благовість — «ворожнечу положу між тобою і жінкою, між потомством твоїм і потомком її. Той зітре тобі голову, а ти будеш кусати його п'яту...» і порівняємо її з цитованими текстами прощальної бесіди в євангелиста Йоана («...і я проситиму Отця і дасть вам іншого утішителя, щоб пробував з вами повіки, — Духа правди...» — то мимоволі відчувається та сама мелодійна музика й подібність у змісті. В першому тексті оповіщає Бог-Отець прихід Божого Сина, Христа-Богочоловіка, в других текстах прощальної бесіди оповіщає Христос-Богочоловік прихід Святого Духа. В протоєвангелії провіщається в далекому майбутньому нова епоха в історії людського

роду, коли має здійснитись процес відкуплення людини та акт нового зближення й повернення людини до Бога, в прощальній бесіді оповіщається наступна епоха вже нового буття людини після довершеного відкуплення.

Крім протоевангелія, зміст якого творить обітниця приходу Спасителя-Месії, в старозавітних біблійних книгах зустрічаємо цілий ланцюг провіщань пророків, обітниць Бога, даних патріярхам, благословень патріярхів, переданих своїм потомкам, пророчих псалм, які своїм змістом стосуються однієї постаті — Христа-Богочоловіка і змальовують перед нами картину однієї епохи життя, діяння, навчання цього ж Христа-Месії.

Наскрізь новою й істотно різною благовістю є заповідження, змальовані в прощальній бесіді Ісуса Христа.

Якщо правильно розуміти слова прощальної бесіди Христа, то він нового, іншого утішителя виразно відрізняє також від себе самого, що й його також з уваги на посланництво відкуплення можна вважати утішителем. Своїми пророчими словами, що водночас є Божою волею, яка неодмінно має здійснитись, Христос оповіщає прихід нового утішителя, і н ш о ї Божої особи, прихід між людей Святого Духа, а разом із цим Христос змальовує перед учнями картину нової епохи в історії людини в аспекті її відношення до Бога. В прощальній бесіді Христа розгортається перед нами картина нової історичної в релігійному аспекті епохи, коли позиція, роля й характер людини стануть докорінно іншими, як це було до моменту відкуплення її Христом-Богочоловіком.

Порівнявши обидві благовісті — старозавітну в протоевангелії і новозавітну в прощальній бесіді — стверджуємо один незвичайно важливий в теологічному розумінні факт: Бог є триєдиний не тільки у своєму бутті, він триєдиний також у своїй дії, яку виявляє у відношенні до всесвіту й людини. В цьому виявляється глибока логіка. Бог-Отець, ця перша особа в троїчному бутті єдиного Бога, діє і виявляє себе впродовж першої епохи в історії людства, відомої під назвою Старого Завіту; цей самий Бог-Отець, перша Божа особа, приготує і заповідє прихід другої епохи в історії людства. В ній приходить на світ і діє друга Божа особа, Христос-Богочоловік. Це епоха самого відкуплення, коли Христос-Богочоловік здійснює своє посланництво. З уваги на характер появи другої Божої особи в т. зв. гіпостатичній унії між Божою і людською природою ця епоха по своїй природі короткотривала, бо зв'язана з земним триванням життя Богочоловіка. В ній Христос-Богочоловік діє і перед завершенням свого земного посланництва заповідє третю й останню епоху в історії людства, коли головною діючою особою буде Дух Святий, третя особа в троїчному Божому бутті. Так сама історія людства з уваги на вияв і дію в ній окремих Божих осіб, взявши до уваги теологічний її аспект, в якійсь далекій мірі відзеркалює в собі Божу триєдину природу...

НА ГРАНІ ПРИРОДНОГО І НАДПРИРОДНОГО

Зупинившись на окремих біблійних текстах Старого й Нового Завіту та прийшовши на підставі їхньої аналізи до висновку, що в них виразно говориться та змальовуються картини різних епох в історичному бутті людського роду, ствердивши, що в цих текстах заповіджено нову епоху Святого Духа, яка стала історичною дійсністю в день П'ятидесятниці, важливо не тільки теоретично відмітити саму релігійно-теологічну істину, що дана епоха постала. В цілому комплексі релігійної проблематики важливим є пробудити свідомість теперішньої християнської людини, свідомість, в яку саме епоху з погляду наших відносин і взаємин з Триєдиним Богом ми живемо. Усвідомивши цю істину, людина повинна пізнати, що саме є характеристичним для цієї історичної в релігійному аспекті епохи людства, в яку вона живе, та яка в ній позиція і роля людини. Щоб досягти цього, треба вийти від фундаментальної тези: все, що творить релігійну сферу людської свідомости в суб'єктивному розумінні, та все, що становить весь комплекс релігійної проблематики в об'єктивному розумінні, можна в загальному звести до кількох елементарних понять. Ними є: Бог-теос, всесвіт-космос, людина-антропос. Взаємини між цими основними факторами: Бог-всесвіт-людина, — їхні відношення визначають різність історичних епох в бутті людини; очевидно, йдеться про епохи в релігійно-теологічному розумінні. Отже, сотворення всесвіту-космосу, встановлення відношення творця й сотворіння, сотворення людини, встановлення відносин творця й свідомого сотворіння, об'явлення Бога людині в самому сотворенні й окремим надприродним способом у вияві безпосередньої Божої волі, характер та ступінь цього об'явлення, а далі пізнання людини всесвіту-твору та Бога-Творця, зв'язок між людиною і Богом, характер цього пов'язання з Творцем Богом — все це змінне та різне в залежності від історичних епох; воно постійно інтенсифікується.

Для відсталої від релігійної проблематики людини все це виглядає чимсь далеким, чужим; та, вдумавшись у весь всесвіт, скільки аналогій можна знайти в наскрізь природному порядку буття людства. Різні духові течії, культурні, соціальні та політичні напрямки, епохальні винаходи на полі техніки позначають не раз цілі століття. Чи ж обличчя нашого століття не різблять, з одного боку, небувалі структуральні зміни соціального й політичного характеру, з другого боку, велетенські винаходи на відтинку технічних наук, а слідом за тим і небувалий розвиток людства. Людина знайшла навіть спосіб розбити те, що вважалось неподільним впродовж тисячоліть. Вона дослідила найменшу частинку матерії й викрила в ній приспані незбагнуті енергії. І тут на чисто природному полі технічних знань людина дійшла до меж великої таємниці, своєїрідної природної містерії, як на грані психологічних наук зустрілася також з подібними природними

таємницями, що сьогодні входять в далеко ще недосліджену ділянку психології... Ось так, вже в природному порядку буття та в природничих науках людині доводиться стати перед нерозгаданими загадками, таємницями чи містеріями. Йй відомий факт, зате далеко нерозгаданим залишається «як» у самому факті. Тому немає в тому нічого дивного, що, увійшовши у сферу буття людського духа і зокрема у сферу релігійної свідомості, мусимо стати перед ще більш недосяжними і нерозгаданими таємницями — містеріями наскрізь надприродного порядку. З допомогою в розгаданні й розумінні цих надприродних таємниць приходить людині Бог Творець у своєму об'явленні. Таємниці природи приймаємо за дійсні, хоч часто не задаємо собі труда, щоб їх проаналізувати; приймаємо як самозрозумілі і в практичному житті користуємося ними, хоч часто не розуміємо їх істоти. А тим часом різниця між природним і надприродним є не в їхній дійсності, дійсним є одне і друге. Різниця є в авторитеті, який нам одне чи друге, одну чи другу таємницю розкриває. За одним стоїть безпосередньо авторитет людського розуму, за другим авторитет Божої Софії-Мудрости...

Як в надприродні релігійні, так і в природні епохи в історії людства роля людини визначається формами існуючих суспільних понять, поняттями із сфери філософії, культури, релігії чи навіть ступенем матеріально-технічного поступу. Коли, наприклад, сьогодні людина знайшла ключ до розплутання прихованих сил атома і, бодай теоретично говорячи, могла б навіть довести до зруйнування всього земного життя, до самознищення, то це означає не що інше, як можливість розірвати й знищити свої природні зв'язки, які випливають з позиції людини у космосі. Така можливість — це марево гріха людини, скерованого у взаємини між людиною і всесвітом. Вона однозначна з порушенням природного ладу. Проведення можливості у дійсність було б розривом гармонії, яка повинна існувати між двома сотвореними факторами — між антропос і космос.

Складення в руки людини цієї великої таємниці господарювання матерією та дримаючими в ній силами й користування цими енергіями на добро чи на зло, в напрямі покращення буття людини чи на його зруйнування, це щось, що так живо нагадує нам картину з первопочатків буття людини, яку Творець обдарував великою динаміс свободної волі й перед деревом пізнання добра і зла змусив її до творчого зусилля, рости або впасти... В праісторії буття людського роду людина порушила встановлений Богом порядок, зруйнувала взаємини між Богом і людиною й довела до самознищення в надприродній сфері, до першого гріха, що розірвав встановлене Творцем духове відношення у ланці теос-антропос...

ЗАВІТ — ОСНОВА РЕЛІГІЙНО-МОРАЛЬНИХ ВЗАЄМИН МІЖ БОГОМ І ЛЮДИНОЮ

Релігійно-моральні взаємини між Богом і людиною встановлювалися впродовж історичного буття людського роду т. зв. завітами. Щоб розуміти зміст цього поняття, треба сягнути до старозавітних біблійних текстів. В єврейській мові, якою написані святі старозавітні біблійні книги, наше слово «завіт» віддається поняттям «беріт», чи «габерет», що за своїм змістом означає взаємовідношення приналежності двох договірних сторін, партнерів, з докладним визначенням їхніх прав та обов'язків. Отже, основними елементами завіту-договору є: а) взаємини, які спираються на участь однієї договірної сторони у владі другої, або інакше — взаємини, основою яких є обмін влади та обостороння партиципація у ній; б) докладне визначення соціально-правної сторони в окремих випадках завітів-договорів тому, що йдеться про договори між діаметрально різними партнерами, якщо брати до уваги характер їх буття, а також онтологічну позицію договірних сторін. І якраз, взявши до уваги цей другий елемент завіту, тобто онтологічну позицію партнерів, слід звернути увагу на те, що, згідно з текстуальними свідченнями святого Письма, завіт-габерет завжди приносить з собою мир-шалом. Віддати зміст єврейського слова «шалом» незвичайно важко, доказом чого вже є хоч би той факт, що перекладачі єврейського тексту біблійних книг на грецьку мову, які дали перший переклад під назвою «Септуагінта», вживають біля двадцяти різних грецьких понять, щоб передати зміст єврейського слова «шалом». Найчастіше вони користуються поняттям «іріні», що його в слов'янських текстах віддано словом «мир». Та єврейське поняття «шалом» долеко ширше, ніж поняття «іріні» чи «мир». Єврейське «шалом» виводиться від дієслівного пня «шлм» і означає — бути досконалим, цілим, інтегральним, ненарушеним у статичному розумінні або жити досконало, ненарушимо — в динамічному розумінні.

Якщо отже завіт приносить мир-шалом, то це означає, що у наслідку здійснення завіту настає своєрідний спосіб буття людини чи народу, чи навіть усього людства, в залежності від того, хто є партнером завіту з Богом. Конкретно сказавши, коли мова про завіти-договори між Богом і людиною, то вони дають певне, досконале, ціле й суверенне буття договірної сторони-людини.

На зміст поняття завіту складається ще й інше значення, яке міняє взаємини договірних сторін. З встановленням завіту постають між договірними сторонами подібні взаємини, які в природному порядку постають через кровне споріднення або спільноту крові, отже завіт творить рідинні зв'язки між договірними сторонами та участь одного партнера в бутті другого.

Факти встановлення й існування завітів-договорів між божеством і людиною зустрічаємо єдино в біблійній історії. Натомість в позабіблійній старині відомі завіти між людьми, де божество закликається тільки на свідка та сторожа завіту-договору, тому логічно у всіх завітах-договорах є також присяга та проклін чи клятва.

Наприкінці треба звернути увагу на ще один важливий характеристичний атрибут завіту в біблійній старині: всі завіти між Богом і Ізраїлем відбуваються з ініціативи Бога. З тієї причини кожний завіт в біблійній історії вважається особливим даром Бога, або Його ласкою-благодаттю.

ОСНОВНА ДУМКА

БІБЛІЙНИХ ЗАВІТІВ-ДОГОВОРІВ В ПЕРШУЗАВІТНУ ЕПОХУ

В старозавітну біблійну епоху натрапляємо на цілий ряд відомих завітів-договорів, де договірними сторонами є Ізраїль та його представники, з одного боку, та Бог-Ягве — з другого. Звичайно, взявши до уваги основну ідею всіх цих договорів, а саме — приготування наступної епохи, не маємо тут справи з різними завітами, мова йде про один за змістом завіт, що його треба було відновлювати, якщо його призабуто чи порушено, або уточнювати та доповнювати окремими деталями, коли відстань часового простору до наступної епохи маліла.

За своєю істотою всі ці старозавітні договори, від першої обітниці в протоевангелії аж до останніх старозавітних пророцтв, залишаються одним завітом-договором. Однією договірною стороною цього завіту-договору в старозавітну епоху є Бог-Ягве, що представляється людині як її Творець, володар і власник, а з бігом часу, коли докладніше змальовується картина наступної епохи, коли прийде й діятиме Месія, Божий Син, цей Творець виявляє себе також Богом-Отцем, першою Божою особою. Другою договірною стороною в цю епоху виступає покликана й вибрана Богом людина, точніше — ізраїльський народ, як зберігач завітних правд. Позиція цієї другої договірної сторони в першу завітну епоху визначається характером власності і повного підпорядкування. Договірні взаємини на відтинку теос-антропос формуються на базі характерних окреслень договірних сторін: Творець Володар і сотворіння раб.

Прикладами часткових завітів-договорів в старозавітну епоху можуть бути відомі з біблійних писем завіти між Богом і патріархом Авраамом, між Богом і патріархом Яковом і особливо, якщо йдеться про виразне оформлення правної сторони й багатство змісту, завіт між Богом і Мойсеєм на основній базі декалогу. Відновлення й уточнення завітів відбувалось пізніше в добу королів Ізраїльського народу та в добу пророків. Основною думкою всіх тих часткових завітів-договорів, чи радше завіту старозавітної

епохи, треба вважати висловлену у вступі до завіту-договору між Богом і Мойсеєм непорушну засаду:

«Ти будеш моїм народом, я хочу бути повіки твоїм Богом...»

Ізраїль, як репрезентант вибраної людини старозавітної епохи, є повною власністю Бога, і цей стан, як наслідок завіту-договору, Ізраїль був зобов'язаний респектувати й маніфестувати, зберігаючи заповіді та виконуючи встановлені приписи богопочитання. Зате друга договірна сторона, Бог, зобов'язується хоронити свій народ та вибрану людину, гарантує обіцяну землю нового поселення, благословення земними й духовними добрими і врешті прихід у другу завітну епоху Месії, Христа-Богочоловіка.

З часом, головню в добу пророків, характер завіту, як двостороннього договору, міняється, і завіт набирає все більше характеру одностороннього рішення Божої волі. Цим рішенням одна договірна сторона, Бог, визначає на тепер і на майбутнє взаємини між Богом і людиною. Таким способом наголос в завіті пересувається з двобічного договорення на добровільне рішення Божої волі, і тому завіт чимраз виразніше набирає характеру дару, Божої ласки, тобто постійної готовости Бога відновити та удосконалити договори з Мойсеєм на горі Сінай в іншу епоху, яка наступить з появою на землі Христа Месії. Не зупиняємось основніше на причинах, які вплинули на таке пересунення в елементах завіту, бо це могло б бути темою окремого дослідження, вистачить тут відмітити, що це явище постало, поперше, з приводу розбиття ізраїльського народу, недостаті в ньому стійкої репрезентативної й відповідальної влади, подруге, у наслідок перемін, які наступили у відношенні ізраїльського народу до Бога. Постійне порушення й ламання завіту-договору було, мабуть, основним поштовхом до такого пересунення акценту з договору на однібічне виявлення волі. Це рішення Божої волі, заповіджене пророками, вносить щось нове у відношенні Бога до людини, а саме — бажання відновити завіт на наскрізь іншій основі, яку творитиме особлива Божа любов до людини. Отже акцент нових взаємин між Богом і людьми буде перенесений згідно з рішенням завітної Божої волі з наскрізь формально-правного відношення залежности, посідання, власности й послуху на відношення морального характеру, яке буде базуватись на взаємній любові між Богом і людиною. Майбутня завітна епоха становитиме релігійно-моральну обнову всього людства, і з уваги на те, що головним фактором відновлення людини буде Божа любов, в нову завітну епоху постане також інший, новий морально-етичний порядок. Взявши до уваги також і те, що нова завітна епоха доведе до переродження чи новонародження людини, можна говорити про те, що позиція людини у ній буде онтологічно іншою. Це буде наскрізь нове буття людини...

Сімдесят мудреців, звідси Септуагінта, що зладили перший переклад старозавітних біблійних книг недовго до приходу Христа, передали єврей-

ське слово «габерет» грецьким «діятекі», яке рідко коли в клясичній грецькій мові має значення договору чи навіть рішення волі. В народній грецькій мові «діятекі» означає заповіт, на означення договору грецька літературна мова має поняття «сінтекі».

Вже з цього факту наглядно виходить, що перекладачі наголосили в понятті єврейського «габерет» той елемент, що виразно виявився в добу пророків, тобто в добу відносно близьку для перекладачів, а саме — одностороннє виявлення Божої волі, яким встановлюються взаємини між Богом і людиною. В новозавітних письмах зустрічаємо поняття «діятекі» 26 разів, з того числа 7 разів в цитатах старозавітних писем, 16 разів у відсилках та натяках на старозавітні тексти, а лишень три рази незалежно від Старого Завіту. Спосіб користування цим поняттям в цитатах та відсилках говорить за те, що й новозавітні автори бажали віддати повний зміст понять «завіту»-«габерет» так, як їх розуміли в старозавітну епоху, тобто розуміли під поняттям «завіт» договір або рішення волі, при чому істотним являвся стан взаємоприналежності договірних сторін і їх взаємини.

Найхарактернішими текстами в новозавітних книгах є безсумнівно тексти єв. Матея 26,28: «Пийте з неї всі, бо це кров моя нового завіту, що за многих проливається...» і єв. Луки 22,20 та ап. Павла 1 Кор. 11,25: «Оця чаша — новий завіт у моїй крові...» Коли в цих текстах заступимо поняття «завіт» повним його значенням, тоді отримаємо «пийте з неї всі, бо це моя кров нового договору та нового рішення моєї волі...» чи «Оця чаша — це новий договір та нове рішення моєї волі, закріплене моєю кров'ю...»

І хоч в перекладній літературі — грецьке «діятекі», латинське «тестаментум», українське «заповіт», правда, зустрічаємо також німецьке «бунд» та французьке «альянс» — звужено поняття завіту тільки до одного елемента, вияву останньої волі, то, проаналізувавши біблійні тексти старо- й новозавітних книг, таки треба прийти до висновку, що при завітах ідеться не так про вияв останньої волі, як радше про створення нових взаємин приналежності й відношення між Богом і людиною. В основі цих взаємин лежить договорювання між партнерами, а коли немає об'єктивних умов для договорювання, тоді їх основу творить вияв волі одного партнера Бога, при чому приймається як самозрозуміле, що цей вияв натрапить на готовість прийняти цю волю з боку другої договірної сторони — людини. Приймається ця готовість як самозрозуміла, бо прийняття рішення Божої волі людиною створює корисні і більш досконалі умови її буття.

Та навіть залишивши на боці факт, що завіт-договір у своєму первісному значенні дає можливість точніше й вірніше розуміти всі відповідні місця святого Письма, на підкріплення саме такого значення завіту, як договору між партнерами, можна навести ще й інші дані. Усі договори в старозавітну епоху були зв'язані із окремими обрядами, де кров відогравала

важливу роллю. Жертві крові, якою стверджувало й закріплювало завіти-договори, прислужувало особливе значення. Кров вважалась символом життя, осідком душі чи навіть самим життям. А принесення в жертву крові символізувало не тільки міць і тривкість завіту-договору, але й вказувало на характер буття однієї з договірних сторін. Завіт-договір, що його довершувало разом із жертвою, створював такі взаємини приналежності, які в природному порядку могли виводитись із кровних пов'язань між договірними сторонами, або інакше говорячи — завіт створював нові родинні зв'язки кривняцтва. Перенісши таке значення кровної жертви на завіт між Богом і людиною, доводиться сказати, що за помітчу завіту поставала нова позиція та новий характер в бутті, зрозуміло, слабшого партнера, людини: слабший партнер, людина, ставши договірною стороною в завіті-договорі, закріпленім жертвою крові, входить у сферу доідеалішого буття свого договірного партнера, в даному випадку у сферу божеського життя і в якійсь мірі партиципує в ньому.

В завітах-договорах старозавітної епохи це родинне пов'язання тільки символізувалось приносом кривавих жертв звірят, що означало, що людина завдяки завітові ставала власністю Бога так само, як власністю людини було жертівне звіря. І тому можна говорити, що в старозавітну епоху людина входила в родинні взаємини з Богом Творцем, але цю приналежність треба розуміти ще в дуже недосконалій формі.

ДРУГА ЗАВІТНА ЕПОХА ВОПЛОЧЕННЯ

Позиція людини в старозавітну епоху, характеристичну дуже вільним, назв'єм це холодним, пов'язанням людини з Богом, пов'язанням, опертим на факт сотворення людини та на завітах формально-правного характеру, і родинним відношенням в дуже недосконалому значенні, докорінно міняється з приходом Христа-Богочоловіка на світ. Вже сам факт народження Христа, воплощення Божого сина, другої Божої особи, абстрагуючись від здійснення Христового посланництва, об'єктивно створює в історичному бутті людини нове фактичне, хоч договірно не завершене становище. Факт, що Божий Син прийняв на себе «зрак раба», отже вигляд слуги-раба, знаменний для першої завітної епохи в історичному бутті людини, отже вже сам факт з'єднання двох природ, Божої і людської, в одній особі творить наскрізь нову дійсність: кожна людина входить автоматично в певне кровне відношення до божества, людина стає братом по крові Христа-Богочоловіка. Мова тут про фактичний об'єктивний стан, що постав з моментом народження Христа-Богочоловіка, при чому не входимо тут в питання, наскільки члени людської спільноти були свідомі чи несвідомі того нового характеру свого відношення до Бога. На ділі все людство, за

винятком кількох одиниць, було несвідоме того, що опинилося в новій історичній епісі взаємин між Богом і людиною. Ця епоха незвичайно коротка, вона виповнена життям і діянням Христа, і в ній довершується процес відкуплення людини, який стає фундаментом для ще новішої, в даному випадку довготривалої, епохи, коли головною діючою особою є третя Божа особа, Дух Святий. Він визначає цю епоху та формує взаємини між божеством і людиною. Фактичний стан нових взаємин і нового елементу в відношеннях між Богом і людиною, започаткований народженням Христа — стан кровного споріднення з Богочоловіком, логічно й природно не має в своєму началі будь-якого договору. Можна прийняти, що цей завіт-договір доповнено екс пост Христом-Богочоловіком евхаристійними словами «Оця чаша — це новий завіт у моїй крові...» І як при всіх завітах-договорах, так і в договорі між Христом-Богочоловіком і людиною існує жертва. Її приніс Христос, перенісши криваву мученичу смерть. Народження Христа-Богочоловіка об'єктивно створює нову позицію людини в її історичному бутті, воно впроваджує в буття людини елемент кровного споріднення з воплощеним божеством, знову ж кривава жертва Христа-Богочоловіка на взір давніх завітів підтверджує цей новий стан взаємин між Богом і людиною. З однією тільки різницею: на закріплення завіту-договору приноситься в жертву не німа тварина, в жертву крові приносить Христос-Богочоловік себе самого. І тому вже сам характер жертви говорить про іншу, ніж у старозавітну епоху, позицію людини та на інше, ніж у давню біблійну старину, відношення між Богом і людиною. Бо вже навіть в цю короткотривалу епоху відкуплення або епоху, якій свою печать надав Христос-Богочоловік, друга Божа особа, позиція людини визначається реляцією брата до Богочоловіка. Відношення раба до володаря, характеристичне в старозавітну епоху, губиться в приємках старозавітної історії в бутті людини...

ТРЕТЯ Й НАЙНОВІША ЗАВІТНА ЕПОХА СВЯТОГО ДУХА

Евхаристійні слова Христа-Богочоловіка на Тайній вечері, з одного боку, дають договірну печать на коротку епоху відкуплення, з другого боку — творять договірну основу й відкривають шлях в нову історичну епоху людства, що невдовзі мала наступити. Завіт-договір, довершений евхаристійними словами й закріплений останнім актом земного життя Христа-Богочоловіка, Його кривавою хресною жертвою, в одному аспекті має відношення до короткої епохи воплощення, в другому однак аспекті, встановленням вічної евхаристійної, отже безкровної жертви, що являтиметься таїнственным відтворюванням кривавої жертви Христа на хресті, цей завіт-договір стає фундаментом для нової епохи Святого Духа, тієї

епохи, в яку, згідно з обітницею Христа, прийдє інший утішитель, Дух Святий. З уваги на те, що характер цієї епохи має різьбити третя Божа особа, Дух Святий, основні характеристичні елементи цієї епохи будуть лежати не, як було в першу старозавітну епоху, у формально-правних взаєминах, ні, як у другу епоху воплощення, в об'єктивно матеріально-кровному відношенні між божеством і людиною, а в наскрізь духовому елементі. Характерним для цієї епохи будуть взаємини, де дух-пневма дійде до повного розгорнення й росту. І тому також жертвою цієї пневматичної епохи не буде жертва крові, байдуже тварини чи людини-Богочоловіка, а спеціально встановлена вічна й таїнствена безкровна евхаристійна жертва. Діючими партнерами в цю нову епоху буде людина і третя Божа особа, Дух Святий, оцей Христом заповіджений Утішитель-Параклітос...

Детально й прецизно цю нову епоху Святішого Духа змальовує недосяжний у своїх теологічних міркуваннях велетень, великий апостол Павло в різних картинах своїх багатьох послань. Клясичні місця, які характеризують епоху Святого Духа, знаходяться в 1 Кор 11, 25; Гал 4, 22-31; 2 Кор 3, 6; Рим 8, 1-4; Гал 4, 6: 5, 18; 6, 15; 2 Кор 5, 15. Багатство текстів і описів, що відносяться до схарактеризування цієї епохи, виходять поза рамки цього загального шкiцу, тому зупинимося й передамо лишень основні думки, які характеризують найновішу епоху Святого Духа, отже на ділі нашу історичну епоху буття людини. В дзеркалі цієї характеристики виникне також позиція й новий характер людини у ній.

Основні елементи нової епохи, в яку діє особливим способом Дух Святий як третя особа Троїчного Божого буття наступні:

Давніше неволя, зараз свобода; давніше рабство, зараз Боже дитинство; колись непроходима віддаль між Богом і людиною, тепер зближення завдяки перебуванню Духа Святого в людських серцях; колись пов'язання з Богом шляхом правного відношення між власником і власністю, сьогодні тісна злука за поміччю окремої ентiтас — ества надприродного духового порядку — Божої ласки, що нею обдаровується людська душа. Ця ентiтас в'яже буття людини з божеським буттям. Спокуслива перспектива, що її розгортав колись диявол перед думками прародичів — «будете яко бози» — «будете, неначе боги» парадоксально стає дійсністю не через непослух супроти Творця Бога, а завдяки ласці-благодаті Святого Духа, що сповнює нас великою духовою динаміс та піднімає на ступінь божеського життя... Разом із тим усім сама людина, яку Дух Святий звільняє з рабства і творить з неї нову істоту, змінє свій дотеперішній характер: перестає існувати «тілесна» людина — «антропос саркінос», на поверхні нової історичної епохи з'являється завдяки динамічній дії Святого Духа духом проіннята людина — «антропос пневматікос»... У наслідку таких істотних перемін в бутті людини, що їх спричиняє Дух Святий, в нову епоху постають нові

взаємини між Богом і людиною. Людина піднялась на вищий ступінь буття, елементом якого є вже початкова або, користуючись технічним теологічним поняттям, інхоативна партиципація людини у сфері божеського буття.

Такою є новітня історична епоха, в яку живе сучасна модерна людина. Такою є також недосяжна природними силами позиція людини в цю епоху Святого Духа. Таким є об'єктивний стан буття людини в дану епоху. На жаль, модерна людина ще далеко не свідомо того, на які висоти підняв її Господь Творець...

*

Підсумовуючи рефлексії-думки в питанні завіту між Богом і людиною, доходимо до наступних висновків:

1. Домінуючою проблемою теологічного порядку в історії людства є взаємовідношення між двома факторами — з одного боку, Богом-Теос, з другого боку — людиною-антропос. Ці взаємовідношення формують увесь перебіг дотеперішнього буття людства. З уваги на позицію одного партнера в цих взаєминах та на роль, яка припадає в дану історичну добу кожній із осіб Триєдиного Бога, відмічається в історичному бутті людини три основні епохи:

а) епоха Бога Отця, б) епоха Бога Сина, в) епоха Бога Святого Духа.

2. В основі кожної епохи лежить завіт-договір у своєму повному значенні, отже не тільки як вияв останньої волі, тестамент, діятеки чи заповіт, але в значенні двостороннього, білатерального договору, яким встановлюються присутні взаємини між Богом і людиною.

Основним завітом для епохи а) є перша благовість-протосвангеліон, уточнена завітом на горі Синай; для епохи б) фактичне постановля завіту наступає з моментом воплощення Божого Сина, взаєминам між Богом і людиною надає свою печать гіпостатична унія або заманіфестоване єднання двох природ, Божої і людської, в одній особі. Формальне довершення вже на ділі постало завіту знаходимо в євхаристійних словах Христа на Тайній вечері; для епохи в) формальним договором-завітом треба вважати слова прощальної бесіди Христа з обітницею послати нового утешителя та євхаристійні слова. Здійснення завіту-договору постає завдяки новому еству-ентітас, Божій благодаті, що перетворює людину в Божу дитину. Прихід Святого Духа в день П'ятидесятниці започатковує цю нову епоху.

3. Кожна завітна епоха характеристична своїми, наскрізь різними, жертвами: епоха а) — криваві жертви тварини; епоха б) — одна єдина кривава жертва Христа-Богочоловіка; епоха в) — безкровна євхаристійна жертва.

4. В кожну епоху позиція й характер людини міняється:

а) Людина — це беззастережна власність Бога, вона раб-слуга.

б) Людина, через сам факт вочлочення, споріднена з божеством, вона брат по крові Христа-Богочоловіка.

в) Людина, завдяки освяченню та перебуванню в ній Святого Духа через ентитас Божої благодаті, духово зв'язана з божеством, вона Божа дитина.

5. В залежності від історичних епох буття людини зустрічі між Богом і людиною відбуваються на різних площинах взаємин:

а) Бог — це Творець і Володар, людина — це сотворіння і раб. Далека віддаль.

б) Божество приймає «зрак раба», вочлочується, сходить до людини, щоб її підняти до гідности брата по крові вочлоченого Божого Сина. Віддаль маліє, постає кровне родинне пов'язання.

в) За посередництвом нового ентитативно іншого, вже духового споріднення людина переноситься в іншу сферу буття. З піднесенням людини на такі височини віддаль між Богом і людиною стає ще меншою, бо людина живе вже в стані початкового, інхоативного, посідання Бога. Завершення цього стану наступить після того, як людина повністю звільниться з матерії, тіла — «саркс», та повністю в воскресінні мертвих стане іншою прославленою людиною...

Раби, брати, діти... Оце ті щаблі, по яких ідемо, будши вірними завітам-договорам впродовж усіх історичних епох нашого релігійного буття, до все більш досконалого та світлішого буття. Образно говорячи, в троїчному Божому бутті відбувся похід з недосяжних висот на земні низини, похід від Божого буття до життя раба тільки з однією метою: щоб здобути сотворіння-людину, надхнути її до походу на висоти й підняти з буття раба до буття Божих дітей... І саме у цій свідомості, плеканні її і житті з цього пізнання криється дійсний характер і об'єктивна правдива гідність сучасної християнської людини...

ПРО ДЕЯКІ РАДЯНСЬКІ ВИДАННЯ 1955

Сенсаційна зміна радянської «партиїної лінії» чи тактики, проголошена під час останнього з'їзду компартії, не була такою несподіваною в області «радянської науки», де протягом якогось часу (щонайменше від половини 1955 року), на підставі програмових статей у фаховій пресі та звітів з дискусій на наукових з'їздах, можна було очікувати деяких змін.

Чи «відлига», як досить влучно названо новий курс Москви, на науковім полі дійсно відбудеться та яких форм вона набере; далі, чи пошириться вона на українку, це покаже майбутнє. «Покаже», бо поки що нема фактичних даних, тобто поважніших праць, в яких вона б документувалася. А втім, мабуть, ще й рано цього вимагати, бо всяка реінтерпретація вимагає часу.

Теоретично беручи, не вважаємо можливим ні апіорі заперечувати її можливість, ні твердити, що вона неминуча, покликаючись на «законони» історичного розвитку. Сьогоднішня історична наука не знає «законів», щонайвище тільки тенденції, які звичайно схрещуються і оцінка яких підлягає суб'єктивним критеріям. До цього доходить неможливість врахувати спонтанний момент, що вирішально перешкоджає зведенню історії до соціології, яке, починаючи від Конта, намагається здійснити одна історична школа (у нас, до речі, репрезентована покійним Грушевським).

Проти суттєвої, далекосяжної «відлиги», якщо мова про українку, промовляє, на нашу думку, те, що «ідеологічний стрижень» радянських писань визначений певною схемою інтерпретації історичного процесу,

виробленого на підставі «марксизму-ленінізму», директив компартії та традиції московсько-російської історичної думки від 15 століття. Остання відіграє фундаментну роллю й надає цій будівлі стійкості: вона уможливило ідентифікацію з нею не тільки компартії, продовжувача московсько-російської державности, але й значної частини російського народу. Тим то, при даних силових відношеннях у державі здається мало реальним очікувати суттєвих змін в цій схемі, що відповідає інтересам (правдивим або уявним) «владі імущих», як і великої частини населення.

Але в історії все можливе.

«Історія» починається — за Енгельсом — від «вилюднення мавпи». Коли в західньому світі спроби знайти «missing link» між людиною й мавпою належить уже до минувшини, радяни, що затрималися на дарвінізмі кінця минулого століття, все ще його шукають, властиво навіть його «знайшли»: бо засадничою прикметою «радянської науки» є те, що вона в усіх кардинальних питаннях не «шукає» вже, а «знайшла» істину й береже її у формі догми. Варто отже собі згадати, що спільним предком людей і мавп був «дріопітек», що жив будім то на території цілого старого світу. Від нього починає заслужений передісторик І. Г. Шовкопляс своє оповідання про «Стародавній кам'яний вік на Україні», видане Академією наук УРСР. Лишивши на боці факт, що видання цієї популярної брошури Академією наук здається нам дещо курйозним, вона ознайомлює

читача з поважними поступами передісторії в дослідженні нашої країни. Недостача цього роду публікацій в тому, що важко встановити, де кінчаються факти, а де починається їх ідеологічно зумовлена інтерпретація, яка не тільки підпорядковує їх своїй концепції, але й часто зовсім покидає реальну базу.

Як виходить із слів О. Касименка (який це мусить знати), головним завданням українських радянських істориків не є, як можна б думати, дослідча праця, тільки «остаточне викриття буржуазно-націоналістичних спотворень історії». Це питання є «винятковою політичною ваги, що вимагає від радянських істориків неослабної пильності й непримиренності до будь-яких ворожих маневрів» («Російсько-українські взаємини 1648 — початку 1651». Акад. наук УРСР, стор. 20). Очевидно, радянські історики виходять з тези, що історія виглядає так, як вони її бачать; але з наведених слів видно, що не так важливе, яка вона дійсно є, як те, яка вона з політичних мотивів має бути. Про це ж вирішує партія.

Інститут мовознавства ім. О. Потебні при АН УРСР видав збірник статей різних авторів п. н. «Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови». В першій статті «Про умови формування полтавсько-київського діалекту» Ф. Жилко виходить із засади, що на початку історії Русі існувала «одна руська народність», яка *per definitio* припускає існування однієї тільки мови (Жилко говорить про «мовну спільність», що є або товтологією або нелогічно, бо «спільність» існує тільки там, де є можливість «різности»; ця можливість не існує на підставі радянської дефініції народу чи «народности»). Як і коли ця «народність» розпочалась і «як виникли три східнослов'янські мови», це питання не розв'язане, на жаль, досі радянською наукою (стор. 5), визнає Жилко. Тут наше довір'я до здобутків радянської науки могло б де-

що захитатися; але підбадьорюємо себе: коли вона розв'язала питання, яких «буржуазна наука» з браку доказів розв'язати не в силі, то розв'язати питання всім наявне, що і чому єдності нема, їй повинно врешті вдатися. Але дальший хід думок автора ставить не зовсім в марксо-ленінській діалектиці «битого» перед ще більшими труднощами. «Через дальший розвиток продуктивних сил феудалізму феудальна роздрібленість Київської Русі дала підставу до визначення територіяльних діалектів в межах феудальних «півдержав» східних слов'ян». Отже, виходить, що держави чи «півдержави», тобто політичні границі визначали границі лінгвістичні. Але далі каже Жилко: «У Галицькому й Волинському князівстві, на території, де колись були племінні діалекти хорватів (білих), тиверців, улічив, виникає діалектичний масив, який у своєму розвитку визначається пізніше, з 14 століття, вже як південно-західний діалектичний тип української мови». — Як же так? Значить, перед «мовною єдністю» Київської держави існували вже діалекти? Чи це треба розуміти так, що перед тим цієї «єдності» не було? А пізніше, по втраті «єдності», знову постали діалекти? Без ніякого пов'язання з попередніми? Чи може і під час «єдності» були діалекти? Але цьому перечить твердження, що діалекти постали «пізніше», під впливом пізньої «феудальної роздрібленості»!

Потішаючись, що не рецензент один цієї «діалектики» не розуміє, читаємо далі. Але скоро знову сумніви: чому «в часи діалектичної роздрібленості в добу давньоруської народности, витворюються три діалектичні типи української мови» (стор. 6). Чому зараз три? Адже ніколи не було таких «меж фавдальних півдержав»? Отже під яким впливом в той час ті діалекти витворюються?

На це питання Жилко не дає відповіді. Але, може, вона покривається з «виясненням» О. Касименка (в уже згаданій праці), який каже, що «умови дальшого економічного і політичного розвитку Древньої Ру-

си... привели відосібнення окремих частин (!) древньоруської народності й виникнення трьох братніх народів: росіян, українців і білорусів» (стор. 20). Мабуть, ці специфічні «економічні й політичні (?) умови» й витворили три «братні» українські діалекти. Знову ж виринає питання, чому раз «діалекти», а другий раз «мови» та «народності» постали.

Те, що в тих «трьох братніх народів» збереглася назва Русь, свідчить, на думку Касименка, «про їх спільне походження». Тут уже, здається, діалектика ні при чому. Мабуть, тоді й усі «історики» мають спільне походження? Страшно подумати, які перспективи виринають перед «радянською наукою»!

За радянськими істориками «процес формування» української, білоруської та російської народності мав відбутися в 14-15 ст. (Касименко, стор. 21). Цікаво було б знати, чому галичани і волиняни, приміром, за часів своєї державності творили ще разом із суздальцями «древньо-руську народність», коли ж тільки були поділені між польськими та литовськими державними органами, вирішили якраз зформуватися в українську «народність»? Цікаво теж, коли саме «росіяни» (щоб ужити цього анахронізму) зформувалися в свою «народність»; чи ліквідовані москвичами новгородці творили російську державу чи «древньоруську»? Якщо цю останню, то коли стали вони росіянами? Чи тоді, коли недобитків переселяли на московські землі?

★

Але годі дождити, коли радянська наука ці питання вирішить (чи подасть до вірування); тому переходимо до останнього видання «Слова о полку Ігореві», видавництва «Радянський письменник», цієї «найвидатнішої літературної пам'ятки древньоруської народності — спільного предка російського, українського і білоруського народів, яка є їх спільним дорожнім художнім надбанням», як твердить у вступній статті академік М. Гудзій (стор. 3). Книжка скла-

дається з тескту та перекладу на сучасну українську мову, поетичних перекладів та переспівів «Слова» українськими поетами від М. Максимовича до О. Коваленка. Очевидно, декого із «неблагонадійних» пропущено, приміром, Б. Лепкого. Вступна стаття знавця Гудзія дає на 25 сторінках досить добрий вступ, але рівночасно дає відчуті границі, за які не може вийти в радянських умовах літературознавець. Вважає передусім постійне наголошування основної «публіцистичної ідеї» твору (стор. 9), яке розуміється як «вияв активного втручання поета-громадянина в події» (стор. 10), що мав бути «виразником загальнонародних інтересів» та ставив «завданням свого твору служіння рідній землі» (стор. 11), при чому виявився його «пристрасний публіцистичний темперамент» (стор. 12) і т. д.

Починаючи від Маркса «марксизм», а за ним, в ще яскравішій формі, радянська наука відзначається свідомою чи несвідомою анахронізацією історичної науки, інтерпретацією всіх історичних епох псевдо-«вічними» масштабами 19 століття та нової радянсько-російської ідеології. Протилежні критерії трактуються як «буржуазний релятивізм». В поетичній аналізі «Слова» Гудзій говорить, як це робилося 100-150 років тому назад, про «одухотворену природу», «символічні образи», «епітети», «метафори» і т. п., як поетичні «засоби» автора, ігноруючи розвій науки від Дюркгайма, Леві-Брюля та Кассірера, в світлі якого маємо справу з мітичним способом думання, не «засобами», що в кожному разі вимагає переглянути все досі на цю тему говорене й потрудитися коло евентуальної інтерпретації. Коли автор «Слова» говорить про «сім тисяч» полонених, то, на нашу думку, це означає «дуже багато», а не простий статистичний факт, як думає Гудзій. Досить дивним виглядає порівняння автора «Слова» з Бояном, яке подається (стор. 13-14) при браку всяких зразків творчості останнього. За твердженням про вплив народної поезії на «Слово» (стор. 14) слідує тверд-

ження про його цілковиту оригінальність, яка виключає можливість когонебудь наслідувати (стор. 19). Здається, що Гудзій більше каже, ніж може знати на підставі самих фактів, «доповнюючи» їх на підставі радянської доктрини.

*

Вернімся ще раз до книжки Касименка.

Від часів свого поневолення в 14 ст. «український народ ніколи не припиняв боротьби за визволення своєї землі від іноземних поневолючів, за союз і воз'єднання з російським народом... для українського народу був лише один вихід — боротьба за своє національне існування і розвиток в складі російської держави, в союзі з російським народом» (стор. 21). Приймім, що це все «суцця правда», але чи не добре було б, якби шановний автор наперед вияснив, наприклад, як це міг «український народ» боротися за своє «національне визволення», коли за його власними словами тоді не було ще українського «народу», тільки існувала українська «народність»? Якщо ж це те саме, то чому всі автори говорять про «народність», не про «народ»? Далі, як міг «український народ» (чи «народність») боротися за своє — «національне» існування, коли українська «нація» постала тільки в 17-19 ст., як твердять радянські науковці (про це далі), тобто його існування не могло бути «національне»? Ці й багато інших питань, наприклад, у склад якої російської держави бажав увійти український народ тоді, чому не було для нього іншого виходу і т. п. — лишилися на жаль, без відповіді. Зате довідуємося, що «російська держава», що на початку 16 ст. «визволила» Чернігівосіверські землі, без уваги на те, що «відбивала інтереси фєвдалів, мала об'єктивно-прогресивний характер» — бо... (тут здивувався б Маркс, що на кожному кроці ганьбив російський ретроградний імперіалізм) «була спрямована на визволення всіх російських, білоруських і українських земель і об'єднання їх в складі еди-

ної російської держави» (стор. 22).

Далі ми вже не дивуємося, довідавшись, що й Запорозька Січ тільки й мріяла про «возз'єднання». Щоб служити цій великій ідеї, виїхав І. Федоров з Москви ширити на Білорусі та на Україні «російську культуру» й «граматику» (стор. 33), а «Степенна книга», це ідеологічне виправдання московського депотизму, ширила на Україні «стислий огляд історії Росії», заки ще ця остання постала.

*

Брестський Собор 1596, який був ніби польською, шляхетською затією, спрямованою проти... «возз'єднання» (стор. 34), звертає нашу увагу на центральну постать цього часу, якою був, за радянськими істориками й літературознавцями, Іван Вишенський. Ця інтерпретація не випадкова. Ще Грушевський підкреслював «широкий демократизм» та непримиренне наставлення Вишенського проти «західної, католицької культури» (Іст. України-Руси, т. VI, стор. 550). Вишенський не належить до представників українського ренесансу (що відбувався в барокових формах) кінця 16 — початку 17 ст. (як це підтверджує Єремин, стор. 232, у вступній статті до «Иван Вишенский — Сочинения. Ак. наук СССР»), які заложили підвалини нової доби в нашій історії. Негативне ставлення Вишенського до західних культурних течій (інших тоді не було) та звернення до афонського близькосхідного релігійного аскетичного ідеалу робили його не тільки єдиносприйнятним тогочасній Московщині з усіх наших полемістів, але й для теперішньої радянської ідео-науки.

Як лишити на боці мотиви цього зацікавлення, найповніше досі видання творів цього нашого визначного релігійного письменника й блискучого стиліста є явищем позитивним, тим більше, що зроблене воно дбайливо. Менше переконливою є згадана стаття Єремина, який намагається довести, що метою Вишенського було не суто релігійне спа-

сіння душ та навернення на єдино, на його думку, спасенню дорогу його земляків, а викриваюча критика всіх основ сучасного йому феодално-кріпацького суспільного устрою, що збуджувала «свідомість широких народних мас» (стор. 269), отже інтерпретація Вишенського як політично-суспільного агітатора. Постійні анахронізми починаються вже від термінології, наприклад, твердження про «розгоми панських поместій» (стор. 224) — цієї чисто московської інституції, якої не знала Польща, де існувало дідичне володіння землею.

Прикро вражає занепад історичної методики в радянських науковців, нехтування підставових правил джерельної критики. Джерела цитуються безкритично, щоб «довести» те, що з ідеологічних чи інших міркувань має бути доведене, та збудити враження наукової праці. Зате висновки основної важливості є «перепачковувани» між цитатами під омофором науки та з спекуляцією на те, що недосвідчений читач не помітить цієї «техніки». Так побудована, наприклад, вже цитована праця Касименка. Дозволимо собі навести з неї ще одне місце: «Очолоючи підготовку до всенародного повстання (в 1647 р.), він (Хмельницький) вважав головною умовою й запорукою успіху визвольної боротьби — союз з Росією, її допомогу повсталим козакам, її виступ на захист України. Він докладав усіх зусиль, щоб козаки і старшина, які готувались до повстання, добре усвідомили собі, що єдино вірним і надійним шляхом розвитку народно-визвольного руху є здійснення віковичних прагнень українського народу до возз'єднання» (стор. 52).

На все це автор не має ніякого підтвердження в джерелах, крім посилки на польського історика Грондського, який подав, що козаки надіялися на поміч від Москви, що зрештою не є неправдоподібним. Вже тепер, заки ще вийшов анонсований 2 том праці (до 1654, але чому не продовжити праці й видати

ще 3-4 томи?), треба ствердити, що авторові не вдалося довести (думаємо про джерельні докази, а не наведені в поданій формі) того, що він на початку праці твердить: що «возз'єднання» «було завершенням всього попереднього історичного розвитку російського і українського народів» (стор. 3). Хай він потішиться, що доказ цей неможливий до здійснення з тієї простої причини, що і український і російський народ від цього часу далі розвивалися і що кінцева мета (якщо така існує) їх розвитку прихована для очей смертних.

Досить інтересне порівняння української та московської мови 17 століття подає І. Вілолід у статті «Возз'єднання України з Росією в 1654 р. і його значення для розвитку української літературної мови», поміщеній у згаданому вже збірнику «Кієво-полтавський діалект...» В цій же статті він торкається проблеми «формування української народності в націю», яка, властиво кажучи, для нього не є проблемою, бо з слів Леніна можна вивести, що вона відбулася в період «розкладу кріпосницьких відносин та народження капіталізму», тобто в другій половині 18 та першій половині 19 століття (стор. 155-193). Цю саму думку відстоєє і П. Волинський (рецензована нижче праця), тим часом Жилко дозволяє собі на малу поправку, коли пише: «Перетворення української народності в націю — тривалий процес, що почався в 17 ст. і закінчився в 19, супроводився визначенням основних елементів нації, серед яких перше місце належить мові» (стор. 19).

Як би то не було, ця «формація» за радянськими даними давно вже — ще за часів Гоголя — відбулася. Є надія, що цей факт дійде нарешті до відома української «буржуазної» еміграції, і може під впливом цього вона нарешті припинить всі писання й дискусії до проблематики «української нації» й зрозуміє недоречність сумнівів у тому, що вона

виявила закономірність розвитку економічних та суспільних процесів.

★

З економічної ділянки не без інтересу є студія А. Барановича «Магнатское хозяйство на юге Волыни в 18 в.», видана Акад. наук ССРСР (стор. 184). Баранович виходить із своїх попередніх праць (українською мовою) — 1920-30-их рр., піддаючи їх при цій нагоді «самокритиці», в якій відкликає, між іншим, свою давнішу думку про «прогрес» сільського господарства під польським режимом в часи від 17 до кінця 18 століття. Тепер він тримається офіційного погляду, що в «панській» Польщі не могло бути прогресу, хіба регрес, прогрес же застережений Росії (без уваги на суспільний устрій). Як полишити на боці сумнівної вартости висновки на кінці праці та вступ, праця дає багато цікавого джерельного матеріалу, який однак треба сприймати, як сам автор радить (у зв'язку в використуванім матеріалом), з «критичним до нього підходом».

★

Іван Котляревський у П. Волинського («Іван Котляревський», 2 вид.) зображений на фоні його доби. Автор стверджує, що «серед деякої частини українського дворянства в перші десятиліття 19 століття» мали місце «сепаратистські прагнення», в основу яких він кладе «обставини клясових інтересів дворянства» (стор. 10). Ці прагнення, додає він, «були ворожі, чужі для мас українського народу», і «передова інтелігенція (чия?) поставилась до цих прагнень неприхильно» (стор. 11). Він все таки сумлінно згадує клопотання українського шляхетства за організацію університету в Києві (в 1760-их рр.), заходи коло відновлення автономії України тощо. Далі Волинський спростовує «шкідливі писання критиків космополітів» та «порочні прийоми компаративізму», тобто порівняльну методу досліджу, яка, на його думку (точніше, за рішеннями радянської наукової політики), від-

риває письменника «від історії суспільства, історії народу» (стор. 13). Ця засада не стосується однак, як далі виявляється, до «російського народу», бо «передові діячі української культури росли і розвивалися під благотворним впливом російської культури» (стор. 13). «Цим шляхом пішов і Іван Котляревський», не зважаючи на те, що його бібліотека «складалася з кількох латинських авторів, французьких книг псевдоклясичної епохи і філософів 18 ст., Вольтера та інш.» (стор. 35 і 62-63). Тому, як довідуємось, Котляревський принципово «не використовував переробок ні Скаррона, ні Блюмауера», зате «травестію Осіпова... мав у певній мірі за зразок» (стор. 67). Широко накреслює Волинський історію зносин Котляревського з діячами «декабристського руху» (в найширшому значенні), спираючись головню на досі 10-томове видання матеріалів до цього руху та кладучи головну вагу на його відносини з Новиковим та українським революціонером Лукашевичем, головою «Малоросійського общества». Ці знайомства Котляревського, думає Волинський, «безумовно свідчать про... зв'язки Котляревського з людьми того кола, які могли складати назване товариство, якщо воно існувало в дійсності. Проте ці знайомства ні в якій мірі не означають ще наявности однакових ідейних поглядів (стор. 48). З цим очевидно можна погодитися. Важче зате з тим, що брак українського «націоналізму» в цю добу та панування ідей етатизму, відданости суверенові та державному апаратові автор інтерпретує як вияв «загальноросійського патріотизму», перші прояви якого в національних державах Західної Європи датуються від 18 століття, а він був імпортований звідси до Росії тільки в 19 столітті. Намагання вияснити всі культурно-політичні явища внутрішнім «російським» розвитком штовхають автора до пов'язання Котляревського з російськими «прогресивними сатиричними журналами» 18 століття.

★

Твори Т. Шевченка виходять з деякого часу в неповному вигляді. У виданні творів «Державного видавництва» в 3 томах в першому томі пропущені: «Великий льох», «Давно те діялось», «Заступила чорна хмара», «Розрита могила», «Стоїть в селі Суботові», «Чигирине» та «Якби то ти, Богдане п'яний». Останній вірш пропущений також в 2-томовім ваданні «Поезій Шевченка» Бібліотеки поета. Другий том складається з прозових творів поета, третій — драматичні твори, журнал та «вибране» листування. Вибір поглянув тут у тому, що пропущено (в порівнянні з XI томом варшавського видання 1935) 12 листів поета, з них 9 за 1839-44 роки (2 до брата Микити, 2 до Гр. Квітки, 2 до Я. Кухаренка та по одному до М. Маркевича та О. Бодянского), які з дещо сумнівним світлі представляють офіційну концепцію про любов Шевченка до «братнього народу».

★

Ця концепція програмово накреслена у вступній статті М. Ковчука «Развитие революционно-демократических идей на Украине в 19 в.» до «Избранные общественно-политические и философские произведения украинских революционных демократов 19 века» (Москва, 688 стор.). Тут подано винятки з творів Шевченка, П. Мирного, Франка, Грабовського, Коцюбинського і Лесі Українки.

Автор визначає 4 періоди розвитку «передової суспільної думки на Україні» (стор. 7 і далі): перший обіймає другу половину 18 та першу чверть 19 століття, він має «просвітянський» характер; ще не розірвав з філософічним ідеалізмом; другий, що обіймає роки 1825-60, визначається народженням революційно-демократичного напрямку суспільної думки, батьком якої є Шевченко. Його характеризують ідеї революційної боротьби проти кріпацтва і царизму, матеріалістичні та атеїстичні погляди. Ці традиції розви-

ваються далі в третім періоді, що обіймає 60-ті та 70-ті роки. Їх представники, П. Мирний, М. Вовчок, оборонці інтересів селянства. В четвертій періоді, що обіймає 80-ті і 90-ті роки, наступає дальший розвиток революційно-демократичної ідеології під впливом робітничого руху та ідей марксизму. Його представниками були Франко, Грабовський, Коцюбинський і Леся Українка.

Ковчук виступає проти націоналістичного, цілісного погляду на український культурний процес, який він негує, та твердить, що була тільки боротьба передових ідей з назадняцькими, які захищали інтереси поміщиків і «контрреволюційної буржуазії». Вигадкою останньої є й погляд, неначе б матеріалізм був чужий українському народові (стор. 9).

Українські і російські «революційні демократи» боролися разом, при чому перші «все звертали свій зір на великий російський народ, на його передову культуру» (стор. 11). На доказ цього Ковчук цитує Белінського, Чернишевського, Герцена, Огарева, Добролюбова, Нершті Франка (який вимагав відмежувати російську літературу від режиму).

★

Перейдім до офіційної інтерпретації Шевченка.

На революційну боротьбу проти царату надхнула Шевченка російська революційна демократія 40-их рр., згрупована коло Белінського (!), вона й «оплодотворила своїми ідеями його поетичну творчість» (стор. 14). У 1846-47 рр. Шевченко очолював ліве крило Кирило-Методіївського Братства й виступав проти правого (!), ліберально-націоналістичного, очолюваного Костомаровим (!) і Кулішем. Пізніше йшов Шевченко разом з Чернишевським і Добролюбовим. Його твердість зробила велике враження на Герцена й інших російських революціонерів. Від неї віє духом клясової боротьби, вона була проти-лежністю до буржуазно-націоналі-

стичної публіцистики, що намагалася замінити боротьбу кляс «боротьбою» націй (стор. 15-19). Помилкою Шевченка було, що він не звертав потрібної уваги на прогресивно-історичну роль Росії стосовно до інших народів (стор. 18-19).

Радянський падан до Зайцева дав Дмитро Косарик: «Життя і діяльність Т. Шевченка — Літературна хроніка (389 стор.). Це не значить, щоб обидві книжки можна було порівнювати. Еляборат Косарика має завдання представити пов'язаність Шевченка з історичним та літературним процесом імперії. Друга й третя частина, що охоплює роки 1861-1955 (!) є «мікстум композитум» з випадками проти «буржуазних націоналістів», звеличенням партії і т. п. Без уваги на тенденційність, книжка може прислужитися для швидкої орієнтації.

Про Шевченка-художника із нарису П. Говді (вид. «Мистецтво») можна довідатися, що «радянськими ученими пророблено величезну наукову роботу по вясненню справжнього творчого обличчя Шевченка, поета й художника». На жаль, важко вірити Говді на слово, тим більше, що з його нарису цієї роботи не видно. Виходить, що вона полягала на тому, що «розкрито зв'язок Шевченка з представниками передової російської революційно-світоглядкової думки, з'ясовано її роль у формуванні революційного світогляду поета й його естетичних поглядів, з'ясована роль Брюллова, як учителя Шевченка, що зживав в ньому художника-реаліста» (стор. 4). Ці тези Говдя постійно повторює без спроби шляхом мистецької аналізи творів Шевченка цей вплив «реально» довести.

★

Минулого року появилася зібране видання творів П. Мирного, 3-тємє видання творів М. Коцюбинського та перші томи повного видання М. Вовчка. Леся Українка друкувалася тільки у «вибраних творах». Крім цього, вийшли деякі речі Нечуя-Левицького, А. Свидницького й інших.

Із 20-тємємє видання творів Франка рецензент мав змогу бачити тільки кілька томів, так що годі про це видання щось сказати. А втім рецензії радянських публікацій з нагоди Франкового ювілею знайшли вже місце на сторінках нашої преси, тому обмежимся тільки симптоматичним. У розвідках Олексія Дея «Франко та народна творчість», А. Халімончука «Суспільно-політична сатира І. Франка» та М. Возняка «Нариси про світогляд І. Франка» — послідовно підкреслюється, що світогляд Франка формувався під впливом двох джерел: марксизму та передової російської літератури чи ідей російської революційної демократії.

Безперечно найкращими з них є ще розвідки Возняка («Автобіографічний елемент в оповіданні Франка — „На дні“»; «Перший наддністрянський прогресивний журнал»; «Формування світогляду Франка»), який не встиг ще переучитися писати чи, як сказано про нього в передмові, «виявив слабкість методів дослідження» (стор. 3). Всі розвідки присвячені молодечим рокам ювілята: 1876-81, добі його початкового знайомства й захоплення соціалізмом. Висновок Возняка (?): «Франко вивчав праці Маркса, пропагував деякі наукові положення соціалізму, хоча повністю засвоїти теорію марксизму не спромігся» (стор. 194).

★

В розвідці А. Новиченка — «М. Горький і українська радянська література» («Питання української радянської літератури — Літературно-критичні статті», Радянський письменник, Київ) говориться про те, що українські письменники знаходили й знаходять «надійну опору і допомогу в досвіді своїх російських товаришів» (стор.5). Так «творчий приклад Горького полегшував ідейно-художнє шукання українських письменників, вказуючи їм шлях до правильного вирішення важливих питань...» (стор. 7-8). В творах Ле-

сі Українки добачає автор «прометеїзм», споріднений з «горьківським уславленням вільної людини», «її ненависть до моралі рабів, до проповіді покори і терпіння» він ставить в залежність — борони Боже, не від Ніцше — а від ненависти Горького «до боягузливих пінгвінів і вузків міщанства» (стор. 9). Далі він твердить, що «революційна романтика» Лесі зформувалася під впливом «творчого методу (?) Горького, який «допомагав», і «слідом» за ним Леся «нещадно-гостро...» «вкривала буржуазну ідеологію...» Але не тільки Лесі допомагав Горький плямувати буржуазних декадентів і ренегатів усіх мастей («На полі крови»): так само й Тичині. Він був і є взагалі «учителем» українських письменників в питаннях літературної мови і стилю (стор. 34).

Одним з доказів «братерської допомоги діячів великої російської культури» для українського народу має служити теж композитор Чайковський, що «гаряче любив Україну». У тексті розвідки «Чайковський і Україна» (Київ) Г. Тюменева на підставі аналізу творчости композитора виказує однак дуже численні запозичення Чайковського з українських народних пісень та мотивів. Цю методу речевої аналізу пропонуємо надалі частіше плекати радянським науковцям.

★

Аналіза нових радянських романів, оповідань та поезій мусить лишитися поза рамами цієї статті. Дозволимо собі тільки зупинитися ще на хвилину на книжці «Українські радянські письменники. Критичні нариси», том I (451 стор.), в якій 8 авторів інтерпретують на біографічному тлі творчість Тичини, Рильського, Сосюри, Ваяна, Головка, Корнійчука, Кочерги, С. Тудора, Я. Галана, О. Гаврилюка, А. Малишка і О. Гончара.

«Прояви ложного гуманізму, що доводив його іноді до цілковито невірних, політично порочних висновків», добачає А. Новиченко в окре-

мих творах Тичини 1917-19 рр., зокрема в «Скорбна мати», «Відчиняйте двері», в циклі «Замість сонетів і октав». Тичина плекав «ілюзії про якісь спільні для всіх клас українського суспільства загальнонаціональні інтереси, ілюзії, нав'язані націоналістичною пропагандою». Але «сила марксистсько-революційних ідей допомогла поетові подолати помилки і хитання...» «Тичина почув правдивий, мужній голос Комуністичної Партії і впевнено пішов на цей голос» (стор. 9-10). Sapienti sat.

Рильський був жертвою «величезної роботи компартії по перевихованню старої інтелігенції, гострої, але справедливої партійної критики», що «допомогли» йому перебороти «невірні погляди на роллю і завдання мистецтва в суспільному житті», думає Крижанівський (стор. 51). Те ж саме трапилося з Ваяном, якому «сувора, але справедлива партійна критика допомогла усвідомити свої помилки і перебороти їх» (стор. 167). Що ж до Сосюри, якому, «більше ніж будь-кому з наших поетів доводилося відступати, втрачати вже завойований терен, щоб потім знову вести на них наступ», що в «окремі періоди своєї діяльності допускався серйозних ідейних помилок і зривів», «йому неоднократно подавала допомогу партійна і радянська громадськість» (!), що «сприяла подоланню помилок і перекручень, спрямовувала його творчість в річище високоїдейної поезії» (стор. 89).

★

Попробуємо підсумувати коротко стан українки на радянській території напередодні згаданої «відлиги».

Наслідки наукових праць є наперед визначені й контрольовані партійною догмою. Без уваги на те, що «догма» може мінятися, тобто що може бути на наказ партії інакше інтерпретована, принизливий стан служіння, в якому опинилася наука, викликав уже невідворотні шкоди, які направити, навіть при добрій волі, на протязі короткого часу хоч би одного покоління, зда-

ється неможливим. До цих шкод належить (реально, не ідеально): занепад наукової методики та джерельної критики, каламутна, псевдодіалектична термінологія, невилікувальний, бо в самій марксистській догматиці суцільний анахронізм інтерпретації минулого. В тому, що «генеральна лінія» викладу догми залежить насамперед від чинника політичного, не соціального, як це було в клясичнім марксизмі, додачуємо наближення до старої російської ідеології. Цей фактор мусять знайти свій вияв в напрямі можливих «відлиг». Виробився певний «рутуал» дозволеного й забороненого, який дозволяє, наприклад, говорити тільки про «російсько-українські» взаємини, ніколи навпаки. Росіяни, російська культура і т. п. були і є «зразком», вони «надхнули» й «оплодотворили» Шев-

ченка, «під їх впливом формувався» Франко, Котляревський і всі інші українці. Вони були «надійною опорою» (а українці були і є такі, що мусять «опиратися»), давали і дають «творчий приклад», «вказували шляхи» і «допомагали», були «учителями» а «слідом за ними» йшли українці. Останні можуть щонайвище (Шевченко) справити «враження» на росіян, але не більше. Тоді як методи росіян (прим., Горького) є «творчі», українців (прим., Возняка) — «слабкі» без допомоги росіян. Нічого дивного, для українців був і є «тільки один вихід»: возз'єднання».

Насувається психологічне питання: як довго може самоповага 40-мільйонного народу терпіти таке принизливе трактування?

Цей чинник готовий колись спричинити відтавання.

Хронікальні нотатки

Томас Манн помер 12 серпня 1955 у Цюріху (народився 6 червня 1875). Уродженець ганзейського міста Любеку, автор «Будденброків», «Чарівної гори», «Тоніо Крегера», монументального чотири томового роману «Йосиф і його брати», низки есеїв про Шіллера, Гете, Толстого, Ніцше, нарешті роману «Фавст» завжди й незмінно лишався німецьким письменником, хоч велику частину життя провів за межами своєї батьківщини, будучи для німців ніби другим Гете. У світовій літературі Томас Манн вважався одним з кращих стилістів, хоч і досить важким для читання («Льотта у Ваймарі», «Фавст»). 1929 — нагорода Нобеля («Будденброки»), 1949 — нагорода Гете.

★

Нагороду Нобеля за 1955 рік одержав ісландський письменник Лякснес (народився 1902). Після багаторічних мандрів по світу і неодноразової зміни поглядів, письменник повернувся 1930 року з Америки прихильником комунізму, займаючи приблизно таку саму позицію, як француз Сартр: занадто гостро осуджуючи слабості заходу, він стільки ж поблажливо ставився до комунізму, здійснюваного в СРСР. Його найкращий роман трилогія «Дзвони Ісландії» (1943-1946). Один з останніх романів Лякснеса — «Атомовою станція» — протест проти американізації ісландського суспільства і розташування американських баз на території Ісландії. Як відомо, ісландський уряд мав намір зажадати усунення військових баз США з Ісландії, але в наслідок подій в Угорщині, здається, зрікся цього наміру. Чи під впливом цих подій змінив свої погляди і Лякснес, як це зробив Сартр, невідомо ще.

★

Лавреатом Нобеля за 1956, став еспанський поет Хуан Рамон Хіменез. Його учнями була ціла група еспанських поетів молодшої генерації, в тому числі й Федеріко Гарсія Льорка, що загинув у еспанській громадянській війні.

★

Хозе Ортега і Гассет, еспанський філософ і письменник, помер 18 жовтня 1955 в Мадриді (народився 1883). Діставши освіту в Німеччині і ставши професором метафізики в Мадридському університеті, він розвинувся пізніше скоріше на есеїста, ніж філософа в німецькому розумінні цього слова. У ряді блискучих есеїв («Повстання мас», «Історія як система», «Схема криз», «Медитації про дон Кіхота», «Про техніку» та багато ін.) Ортега умів тонко спостерегти щойно в зародку пізніші тенденції суспільного розвитку, чим подав багато ідей своїм сучасникам, які розгортали їх далі чи заперечували.

★

Моріс Утрільйо, один з найвидатніших малярів французької школи, помер 5 листопада 1955 (народився 1883). Син відомої малярки Сюзанни Валядон, Утрільйо прожив майже все своє життя на Монмартрі і малював майже виключно тільки Монмартр: завжди меланхолійний пейзаж вузьких вуличок часто з Сакре-Кер на задньому плані. Більшість своїх шедеврів Утрільйо намалював у 1907-14 роках. Це за життя, як і Пікассо, він увійшов у легенду. 1914 року в готелі Друо було продано двадцять ліпших його картин за 576 франків. 1949 — одна картина з того ж самого періоду була оцінена в 1 200 000 франків. Сьо-

годні немає в світі великої колекції, публічної чи приватної, у посіданні якої не було б образів Утрільйо.

★

Олександр Корда, англійський режисер угорського походження, помер 23 січня 1956 (народився 1893). Діставши освіту в Угорщині і почавши з журналізму, Корда перейшов до кінематографії, працюючи спочатку в Будапешті, Берліні, потім у Голлівуді й Парижі. З 1930-их років Корда оселився в Англії і за кілька років підніс англійське кіномистецтво на одне з перших місць у світі. Працюючи режисером і кінопродюцентом, Корда притягнув до співпраці видатних режисерів з інших країн: Рене Клер («Фантом на продаж»), Жюльєн Дювів'є («Лідія») та ін. Серед десятків інших кінофільмів Корди особливо значення мають «Приватне життя Гелени Троянської», «Марій» і «Приватне життя Генріха VIII».

★

У 50-ліття з дня смерти Поля Сезана, що минуло цього року (1839 — 1906), ще раз з особливою яскравістю підноситься постать цього майстра як родоначальника модерного малярства 20 віку. 1874 Сезан разом з Пісарро, Моне, Ренуаром, Дега й іншими влаштували виставку, від якої учасники її дістали назву імпресіоністів (за назвою картини Моне Impression, soleil levant). Але ні на цій, ні на пізніших виставках Сезан не мав особливого успіху. Слава прийшла щойно від виставки 1895 року. Аж після смерти мистця його картини, число їх сягає 1600, досягають козкових цін. Картина *Хлопець у червоній камізелі* була оцінена 1913 року в 56 000 золотих франків, а в каталогах 1956 року стоять ціни від 10 до 33 мільйонів. Такий посмертний реванш Сезана. Але й не тільки в цьому. Його вплив незаперечний на творчості мистців найрізноманітнішого напрямку: Брак, Моріс Дені, Матісс, Дерен, Модільяні та ін.

★

Німецька література втратила в особі Бертольда Брехта, що помер 14 серпня 1956 (народився 1898), ще одну видатну постать. Останні роки свого життя Брехт керував Берлінським ансамблем у східньому Берліні, куди він повернувся з Західньої Німеччини 1948 року. Як письменник Брехт визначався особливим талантом, зокрема в драматичних творах, з їх феєричною патетикою і гострим динамічним діалогом. Щоправда, при тому ліва тенденційність письменника, з підкресленням «ідейності» (Mutter Courage, Dreigroschenoper), завжди йшла на шкоду мистецькій вартості. Лівизна Брехта поставила його в дещо ізольоване становище між сходом і заходом. Тоді як тут упереджено ставилися до його прокомуністичних симпатій, там своєю чергою він ніколи не користувався довірою як письменник занадто оригінальний і незалежний.

★

Смерть Олександра Фадеева, що поповнив самогубство 13 травня 1956 року (народився 1901), якось особливо підкреслила трагізм радянської літератури доби сталінізму. Перший свій роман «Розгром» Фадеев написав 1927 року, і капіталом з цього роману, що, не являючи собою чогось особливого, зраджував непересічний талант початкуючого письменника, він прожив до кінця свого життя. Усе, що Фадеев починав пізніше, або лишилося незакінченим («Останній з Удеге»), або до невпізнання мусіло перероблюватися («Молода гвардія»). Сталінізм перетворив письменника на чиновника від літератури, за що Фадеева, звертаючись не на ту адресу, уїдливо критикував на 20 партійному з'їзді Шолохов. Можливо, що ця критика, в умовах сумнівної «відлиги», була для Фадеева останнім аргументом, що спонукав його вийти з життя.

★

Для українців, що з чужини приглядаються до подій, які відбуваю-

тяться в УРСР, 1956 рік був періодом напруженого спостереження над тим, що станеться з т. зв. «відлигою», що почалася в лютому ц. р., коли вперше на 20 з'їзді партії почато критику культу Сталіна. З обіцянок, висловлених на з'їзді, обливо ж в таємній доповіді Хрущова, що в світлі останніх подій витлядає досить мітичною, треба було сподіватися деяких полегшень. Підсумуємо, що до цього часу сталося в ділянці культури.

★

За час від лютого до кінця червня (кульмінаційна точка «відлиги») в радянській пресі появилася ряд статей (покійного Довженка, Рильського, Крижанівського), в яких можна було вичути намагання здобути дещо й для української національної культури. Однак в ділянці конкретної творчості не можна було відзначити жодного поступу, за винятком тільки оповідання Довженка «Зачарована Десна», яке можна вважати єдиним не лише в українській радянській літературі, а й у всесоюзному масштабі. Бо все інше, що друкувалося й друкується за цей час, ні на його не відбігає від сталінізму попередньої доби. І це вже змушувало ставити під сумнів щирість кремлівських обіцянок. Треба було прийти до висновку, що «відлига» була, з одного боку, виразом слабости післясталінської колективної диктатури, а з другого — намаганням всякою ціною зберегти сталінізм і на майбутнє.

★

Те саме враження й з так званих «реабілітацій». Досі з страчених реабілітовано Микитенка, Миколу Куліша, Досвітнього, Скрипника, Бобинського та інших. Обіцяно видати їх твори, що називається «упорядкуванням спадщини». З тих, що пережили заслання, відновлено в складі Спілки письменників України, що теж означає реабілітацію, Гната Хоткевича, Зінаїду Тулуб, Григорія Епіка, Валеріяна Поліщука, Володимира Гжицького та ряд інших. Твори тих, чию спадщину «впоряд-

кують», будуть підчищені й видрукувані, інші дістануть членські квитки спілки письменників. І проте в цій реабілітації разить елемент фальшу. Реабілітували, наче нічого й не було, наче Куліш, бувши хворою людиною, не помер, закатований на далекій півночі. Очевидно ж, що реабілітація була б справжньою тільки тоді, коли про трагедію цих людей можна б говорити з усією щирістю й одвертістю, коли можна було б опублікувати листи Куліша, до дружини, в яких він просив вислати йому головку часнику, коли реабілітований Епик міг би розповісти, як довели його до такого стану, що він сам себе назвав «скаженим собакою», термін, яким цинічно жонглював Постишев (теж реабілітований!), добиваючи тих, що ще не були заслані.

★

На цьому покищо відлига зупинилася. Події в Польщі й Угорщині показали, що сталіністи в керівництві СРСР роблять одчайдушні зусилля відновити сталінізм. Заспиртований труп диктатора, якого вони ненавидять і проте не можуть викинути з мавзолею, тримає їх у своїх мертвих пазурях, як їх власне приречення. Так кінчився перший етап відлиги, і літературна преса знову повернулася майже до тону сталінських часів. Чи прийде другий етап, побачимо в наступному році.

★

Українська література понесла в 1956 році дві втрати: померли Остап Вишня (28 вересня 1956) і Олександр Довженко (25 листопада 1956). Якщо у випадку першого хвилює з чисто людського погляду трагедія людини, десятиліттями мордованої і передчасно загнаної в могилу з зав'язаними устами, то в Довженкові українська культура втратила людину великого масштабу, різносторонній талант, які на цілі століття появляються тільки одиницями. Його не засиляли, нагороджували орденами, але наклали найбільшу кару, яку для мистця мож-

на вигадати: заборону творити. Як режисер, він не зробив жодного фільму так, як сам хотів, як письменник — не написав жодної речі без того, щоб не пристосовуватися. Блиснув лише кількома кадрами,

образами, і з того тільки ми побачили, як нам відібрано талант, який міг би без жодних натяжок рівнятися з найвидатнішими мистцями Європи двадцятого століття.

(ic)

Видання об'єднання „Слово“

Об'єднання українських письменників «Слово» (Нью-Йорк) за два роки (з кінця 1954 по кінець 1956) випустило під своєю маркою одинадцять книжок, в тому один товстий роман, одну книжку художнього репортажу, шість книжок поезій, одну книжку поетичної містифікації-пародії, одну книжку історико-літературних документів, один есей і одну мистецьку монографію.

І все ж при такій великій видавничій продукції «Слово» не можна назвати видавництвом. «Слово» є письменницька асоціація, яка поставила своїм завданням сприяти публікації і поширенню творів сучасних письменників, які живуть на еміграції, та пожвавлення літературного процесу. Культурна дезінтеграція української еміграції, що оставила фактично поза рамки своєї практичної діяльності і літературу, і науку, і мистецтво та театр, привела письменника в становище самотньої одиниці. Ця одиниця мусить працювати на фабриці чи деінде не за своїм фахом, а у вільні для відпочинку години працювати над своїм твором і прагнути перечитати сотні книг своєї і чужих літератур, щоб не стати культурним провінціалом.

Про оплату своєї літературної праці письменник у таких умовах не може й думати. Його твір і без гонорару нікому видати. Відрух до створення письменницького товариства виник після того, коли стало відомо, що перші варіанти видавничого Східньо-Європейським фондом плану УВАН-НТШ, фінансованого (Форда), майже не включають тво-

рів сучасних письменників, що живуть і працюють на еміграції. Ініціатори «Слова» оголосили з цього приводу в пресі своє розчарування та заявили, що утворюється Об'єднання українських письменників «Слово», яке мірою своїх сил буде займатися справами видання (не важно під чією маркою — своєю чи іншою) і популяризації творів сучасних письменників. Дотеперішня робота «Слова», що дала одинадцять книжкових видань, пару десятків літературних вечорів, клубні зустрічі письменників, до сотні статтів, рецензій і відгуків і т. п., відбувалась без жодної копійки допомоги з будь-якого боку. Цю роботу винесли на своїх плечах і кишенях самі автори за допомогою свідомих і щирих прихильників сучасної незалежної української літератури. Такими прихильниками стали не люди, які мають чималі гроші, а читачі, які мають культурну звичку читати сучасну літературу і переживати її успіхи і поразки. Постановлення «Слова» змусило й УВАН-НТШ включити в свій видавничий плян кілька книжок сучасних письменників. Звернули на сучасного письменника дещо більшу увагу й інші видавництва. Ці факти можна лише привітати.

Подаємо нижче список дотеперішніх видань під маркою «Слова», притримуючись по змозі хронологічного порядку дат виходу:

Докія ГУМЕННА. БАГАТО НЕБА. Нью-Йорк, 1954, 236 стор. Збірка нарисів з подорожі по США.

Оксана ЛЯТУРИНСЬКА. КНЯЖА ЕМАЛЬ. Поезії. Нью-Йорк-Торонто, 1955, 196 стор. Досі найповніша збірка поезій.

ГОЛУБИ ДИЛІЖАНСИ. Листування ваплітян (матеріали з архіву Аркадія Любченка). Нью-Йорк, 1955, 47 стор. Упорядкував Юрій Луцький.

Едвард СТРИХА. ПАРОДЕЗИ. ЗО-ЗЕНДРОПІЯ. АВТОЕКЗЕКУЦІЯ. Нью-Йорк, 1955, 268 стор. Редакція Юрія Шереха. Обкладинка й оформлення Якова Гніздовського.

Докія ГУМЕННА. ХРЕЩАТИЙ ЯР. (Київ 1941-43). Роман-хроніка. Нью-Йорк, 1955, 488 стор. Мистецьке оформлення Любомира Кузьми. Юрій ТАРНАВСЬКИЙ. ЖИТТЯ В МІСТІ. Поезії. Нью-Йорк, 1956, 64 стор. Обкладинка О. Л. Вороневича.

Ігор КАЧУРОВСЬКИЙ. В ДАЛЕКІЙ ГАВАНІ. Поезії. Нью-Йорк-Бу-

енос-Айрес, 1956, 87 стор. Оформлення Валерії Гутник.

Василь БАРКА. ЖАЙВОРОНКОВІ ДЖЕРЕЛА. Есей. Нью-Йорк, 1956, 24 стор. Обкладинка Володимира Кузьми.

Микола БУТОВИЧ. МОНОГРАФІЯ. Автобіографія М. Бутовича і стаття В. Січинського. З багатьма репродукціями. Нью-Йорк, 1956, 62 стор.

Остап ТАРНАВСЬКИЙ. МОСТИ. Поезії. Нью-Йорк, 1956, 80 стор. Оформлення Я. Гніздовського.

Богдан РУБЧАК. КАМІННИЙ САД. Поезії. Нью-Йорк, 1956, 64 стор. Оформлення Мілонадіса.

Крім названих вище, підготовані до друку під маркою «Слова» збірка поезій Богдана Бойчука, том повістей Василя Гайдарівського, збірка перекладів японської поезії Ігоря Шанковського.

По сторінках чужомовних видань

Soviet Imperialism, Its origins and tactics. A symposium by Waldemar Gurian, N. S. Timasheff, Michael Pap, Richard Pipes, W. Weintraub, Ling Naijui, F. C. Barghoorn. (Edited by Waldemar Gurian, University of Notre Dame Press, Notre Dame, Indiana, 1953, pp. 166).

Це була остання публікація Вальдемара Гуріяна (професора політичних наук в університеті Нотр-Дам, директора інституту для студій міжнародних взаємин і видавця поважного американського кварталника Review of Politics), що помер у травні 1954. Н. С. Тімашев представляє в цьому збірнику традиційний російський погляд про відсутність російського елемента в большевизмі та про інтернаціональний характер комунізму і пропонує розв'язати національну проблему СРСР «у демократичній федерації, можливо,

швейцарського типу» (стор. 42). Американський професор Ф. Ц. Баргорн висловлюється за американське непередрішенство у відношенні до росіян або неросійських народів. Річард Пайпе вважає, що російський імперіалізм треба трактувати окремо від елементів російської історії і політики.

Важливою довідкою збірника з українського погляду була студія молодого українського вченого М. Папа п. з. «Українська проблема» (стор. 43-73). М. Пап подав речеву й солідну аналізу еволюції української самостійницької думки і вказав на низку прикладів агресії російського імперіалізму на Україні. Позицію Папа про пов'язаність підтримав Віктор Вайнтрауб, який переконливо довів наступ радянського культурного імперіалізму в Польщі.

Сам Гуріяна з'ясував у вступному

слові позиції російської й української сторони, зберігаючи тактовно нейтральність в суто політичних питаннях. Його заслуга полягала в тому, що він не продовжував тоді в американських сходознавчих колах сильно поширену русофільську орієнтацію.

Richard Pipes, *The Formation of the Soviet Union, Communism and Nationalism, 1917-1923*, Harvard Univ. Press, 1954, pp. 355).

Гарвардський історик соціології молодшої американської генерації намагається подати синтетичну працю про постання і формуацію Радянського Союзу. В цьому контексті Пайпс аналізує можливості і здобутки неросійських народів під час революції. Якщо йдеться про використані ним джерела, то помітною є перевага на користь російських і більшовицьких. Автор не взяв для прикладу жодної праці Ісаака Мазепа. Пайпс реферує розвиток українського національного руху, підкреслюючи, що перед 1917 роком в українському суспільстві самостійницьких тенденцій не було. Національне питання постало на Україні особливо через земельну справу тому, що українські селяни бажали розв'язувати свої проблеми незалежно від російських власників. Селяни були однак слабою базою для самостійницьких змагань через свою дезорганізованість, політичну незрілість, хиткість і нахил до анархії. «Безідеологічний» американець Пайпс виходить однак при своїх оцінках з певного погляду на Схід Європи.

Він надає надто великої ваги питанню доброго співжиття росіян і українців. Його симпатії стоять виразно по стороні «Тимчасового уряду» і російських демократично-центрових груп. Він вважає, що договір Центральної Ради з Тимчасовим урядом був історичним успіхом першої (стор. 61). Він критикує також радикалізацію української політичної думки, якщо йдеться про національне питання. Українські політичні діячі не змогли нав'язати добрих взаємин з російськими демо-

кратичними силами, робили спроби «високої» політики, акцептували зовнішні ознаки суверенітету і проголошували акти, які не відповідали політичній дійсності (стор. 150).

Такі інтерпретації російсько-українських взаємин є радше сприйманням наперед устійненої концепції Сходу Європи, ніж висновками, зробленими на підставі холодної аналізи джерел. Вірне трактування причин українських невдач межують часто з апіорним бажанням «демократичної, федеральної, все-російської» розв'язки національного питання.

Frederick C. Barghoorn, *Soviet Russian Nationalism*, New York, Oxford Univ. Press, 1956, pp. 330.

Вперше поставив собі один американський вчений, проф. Баггорн завдання історично та аналітично простежити феномен «радянсько-російського» націоналізму. Книгу не повітають ні українці, ні росіяни. Останні тому, що в книзі зібрано чимало доказового матеріалу про наявність російського традиційного націоналізму в сучасному більшовизмі, українці через те, що автор холодно викрив слабі сторони їх національних аспірацій. Баггорн визнає факт, що комунізм русифікує неросійські народи (стор. 6), що офіційний месіанізм російської еліти в СРСР сильніший, ніж у інших великих націй (стор. 26), і що головним джерелом концепції «радянського» патріотизму є такий російський патріотизм (стор. 24).

Баггорн додає цілковито узагальнено причину перемоги російських централістів над українськими націонал-комуністами в тому, що ці останні не зуміли забезпечити за собою елементів сили і влади (стор. 38). Автор відстоює погляд, що національна проблема є другорядною в порівнянні з питанням колективізації селянства або з проблемою робітництва (у всесоюзному масштабі), однак не заперечує важливості цієї першої (стор. 94).

Баггорн належить до тих американських авторів, які постійно пере-стерігають американську громадсь-

ку думку перед заангажуванням про російській або неросійській стороні. В практиці непередришенство іде на користь росіян, яким залишається монополярна позиція у східноєвропейських дослідах.

John A. Armstrong, *Ukrainian Nationalism, 1939-1945*, (New York, Columbia University Press, 1955, pp. 322).

Автор, говорячи про націоналізм, розуміє його, як зрештою і весь західний науковий світ, як змагання народу до державної самостійності і суверенності, і не випадково називає в цьому контексті Грушевського «батьком українського націоналізму» (стор. 7). Політичну доктрину і політику ОУН він окреслює (головно, коли мова про час до 40-их років) як «інтегральний націоналізм», тобто течію зближену політично до фашизму.

Армстронг розглядає легальний і нелегальний сектор української політики. Сильнішою частиною є без сумніву обговорення першого з них. Національний аспект українського православного церковного життя, проблема українських мілітарних формацій при німецькому війську (1 УД, УНА, УВВ) і діяльність та політика УЦК під головуванням проф. В. Кубійовича оцінені правильно. Слабкість книги треба вважати брак висвітлення легального сектора українського підрадянського життя 1944-45: зміна конституції УРСР, вступ УРСР до ООН, міжнародна активність УРСР, і частковий розвиток українського культурного життя.

Армстронг підійшов до питання розламу в ОУН 1940 року уважно і зумів вчутися в атмосферу, яка панувала напередодні та під час розколу в рядах ОУН і дав досить влучну характеристику членів ПУН.

Проблеми підпільної боротьби на Україні автор розглядає тільки до 1943 року, хоча в заголовку претендує на висвітлення подій аж до 1945.

Армстронг намагався висвітлити політичну програму українських націоналістів, яка зарисувалася під час їх перебування на східно-

українських землях, однак не вправся всебічно з своїм завданням. Він спромігся накреслити найосновніші риси цієї програми. «Вимога національної незалежності залишилася центральною позицією, але вона була доповнена пунктами про аграрний устрій, який повинен опиратися на волю селян, про організацію індустрії, в якій буде збережена суспільна власність і вилімоване централістичне управління, а також гарантуванням особистих свобод і багатьма іншими моментами, які промовляють до східних українців» (стор. 287).

Günter Stökl. *Die Entstehung des Kosakentums*, Isar Verlag München, 1953, S. 191.

Новоіменований звичайний професор східноєвропейської історії Кельнського університету опублікував свою габілітаційну працю в серії випусків (III том) східноєвропейського інституту в Мюнхені (дир. проф. Г. Кох). Штекль був студентом проф. Коха і належав до віденської історичної школи, яка вже здавна підходить до східноєвропейських проблем критично і об'єктивно та не вирізняється жодним спеціальним «фільством». Автор досліджує період 1450-1550 рр., тобто аналізує постання козаччини. Він користується всією приступною літературою і далекий від того, щоб керуватися будь-якою політичною доцільністю. Зокрема приємно вражає точність в термінології, якою цей автор відрізняється від багатьох німецьких науковців, а в першу чергу постійним вживанням правильного німецького перекладу для слів Русь, руський (Reussen, teussisch).

Передумови формування і соціальна підбудова козаччини вірно аналізовані Штеклем. Також політичне і національне визначення знайшли об'єктивного інтерпретатора. Автор зумів схопити причини антидержавної і демократичної постави в період постання козаччини.

Три історичні школи дали свій вклад у дослідження насвітлення феномену козачства. Карамзін, Ключ-

чевський, Платонов, Любавський — керувалися великоросійськими імперіальними тенденціями і, хоч і не недоцінювали і не легковажили всього комплексу, проте напевно обмежилися в доборі своєї тематики. З політичних мотивів вони пробували поставити під знак запити навіть окремішність українського народу (стор. 21, 123). Клясики української історіографії, Костомаров, Антонович і Грушевський, цілковито відмінно оцінили постання і значення козащини. Вони, абстрагуючись від певної ідеалізації, наświetлювали епоху козащини під аспектом окремішньої української державної екзистенції (стор. 25, 26, 146). Гюнтер Штекль вважає, що польська історіографія (А. Яблоновський), коли йдеться про це питання, позначена «ідеологічним характером» (стор. 26). Висновки козацької сторони (Сватіков, а зокрема Бикадоров) він вважає «повними фантазії, а в цілому не надто поважними» (стор. 28).

Georg von Rauch, *Geschichte des Bolschewistischen Rußland* (Wiesbaden 1955, S. 607).

Цей автор, професор східної історії в Марбурзькому університеті, опублікував 1953 року в Мюнхені працю «Росія, державна єдність і національна різноманітність». На відміну від Штекля фон Равх є типовим репрезентантом такої історичної школи, яка не випадково має русофільську минувшину. Аналіза громадянської війни, а також боротьби більшовицької Росії з новопосталими національними державами позначена симпатіями до російських демократичних партій.

Найкращими частинами книги треба назвати характеристику центральних осіб комуністичної партії — Леніна, Бухаріна, Каменева і Зінов'єва а також їх політичної і революційної діяльності. Солідними розділами праці доведеться назвати V і VI, в яких аналізується закордонна політика більшовиків 1922-1941 рр.

Українська проблема з'ясована, коли йдеться про сам факт, не надто широко, але при збереженні най-

важливіших даних. Автор заперечує в українців чіткі політичні самостійницькі прагнення в 1917-1918 роках. «При всьому визнанні узаasadнених українських автономістичних бажань, саме українське питання показувало першорядність федеративної розв'язки національного питання в Росії» (стор. 111).

Тільки побічно порушується справа спротиву українських націонал-комуністів, і немає жодної згадки про нелегальний український резистанс у 20-их роках. Також при обговоренні гітлерівської політики на сході Європи Равх робить досить дивні завваження:

«Безмежні можливості стояли перед німецькою східною політикою, якби вона зміла скористуватися засадами психологічного ведення війни. Могли бути вжиті різні шляхи. Можна було виграти карту визволення окраїнних народів, можна було надати боротьбі характеру хрестового походу проти більшовизму, як це хотів в 1918 році маршал Фош. Можна було навіть посадити в сідло антибільшовицький російський режим фашистського видання або поділити Росію безскрупальною політикою за принципом *divide et impera* на окремі національні держави» (стор. 420). Не зважаючи на те, що зокрема українці (стор. 458, 446, і 488) вели активну боротьбу проти нацизму і більшовизму, фон Равх вважає, що федеративна, все-російська розв'язка, яку пропонував Власов, була таки найкраща.

Автор досить односторонньо інтерпретує прийняття УРСР і БРСР до ООН і зводить його до арифметичної проблеми (стор. 499). В IX розділі «СРСР після війни» він не згадує нічого про український визвольний рух, а також про події на легальному секторі підрадянського українського життя. В списку літератури не знаходимо праць Д. Дорошенка, П. Христюка, Мазепи та В. Винниченка, проте в самій книзі є посилення на шарлатанських публіцистів Шуба і Ахмінова.

Равх визнає українське питання тільки як «автономістичне», і це дає нам право кваліфікувати його як

«ревiзiонiстичного i помiрковано-го русофiла».

Ukrainian Communism and Soviet Russian Policy Toward The Ukraine. (An annotated bibliography 1917-1953 by Jurij Lawrynenko. Research Program on the U. S. S. R. New York 1953, XXVIII+454 pp.

Бібліографічна студія Ю. Лавріненка про джерела і публікації до історії українського комунізму (2264) має особливе значення з двох причин. Першою треба назвати суто науково-дослідницьку. Ідеться про всебічне і докорінне пізнання феномену українського націонал-комунізму, який був однією з течій української політики й відіграв чималу роль у нашій новітній історії. З другого боку, годі заперечити найновішу актуальність такої публікації з уваги на розвиток в сателітних країнах Європи націонал-комуністичних течій.

З феноменом українського націонал-комунізму зв'язана боротьба його головних речників проти УНР, але також змагання за державну окремішність в рамках комуністичного світу, за справжній розвиток української культури і врешті за економічне усамостійнення України при дальшій наявності комуністичного ладу. Праця Лавріненка поділена на одинадцять розділів:

1. Загальні нерадянські джерела,
2. Історичне тло до 1917 року,
3. Революційний фермент 1917-1920 pp.,
4. Українська Комуністична Партія,
5. Комуністична Партія (більшовиків) України,
6. Культурна боротьба (хвильовизм),
7. Конституційна боротьба,
8. Компартія Західної України,
9. Радянсько-російська політика у відношенні до України,
10. Щоденна і періодична література,
11. Бібліографічні твори.

У вступі до поодиноких розділів автор коментує події, які зумовили появу цих публікацій і дає пояснення до самих джерел. Він порушує пляни більшовицьких централістів поділу України на п'ять республік, проти чого виступали українські комуністи, а головню Скрипник. Саме

в останні тижні дійшло до часткової реабілітації Скрипника у зв'язку з його опозицією проти виділення Донецько-Криворізького басейну в окрему республіку (Комуніст України, 1956, ч. 10).

Немає сумніву, що книга Лавріненка була опрацьована в особливо складних умовах, тобто без доступу до радянських архівів, і дослідник мусів працювати в закордонних бібліотеках та архівах.

Не зважаючи проте на ці незалежні від автора труднощі, бібліографічна публікація про український комунізм є підставою працею для всіх дальших дослідів. Вона дає багатий матеріал для співставлення з тим, що буде публіковане в УРСР не тільки у зв'язку з особою М. О. Скрипника, але також і історією КПЗУ. Емігрантська ідеологічна поляризація перешкождала в значній мірі холодному і критичному дослідженню феномену націонал-комунізму, а на адресу автора посилалися різні закиди, роблені буцим то з патріотичних позицій.

Iwan Majstrenko, **Borotbism** (A chapter in the History of Ukrainian Communism. Research Program on the U. S. S. R., New York, 1954, pp. 325).

Історія боротьбізму, однієї з течій українського націонал-комунізму, починається на IV Конгресі Української Партії Соціалістів-Революціонерів (УПСР, 13-16 травня 1918). Радикальна зміна українського політичного життя призвела до відколу лівого крила не тільки у соціалістів-революціонерів, але також і поміж соціал-демократами, лівий відлам яких перетворився в укапiзм. Радикальна зміна мала свій вияв у двох питаннях: в земельному і державно-устроєвому. Автор намагається довести, що на III з'їзді (3-6 грудня 1917) був політичний нахил до системи рад. Тоді ввійшли до Центрального Комітету майбутні боротьбісти: Михайло Мороз, Панас Любченко, Гнат Михайличенко, Василь Елан Блакитний, Сіверов-Обоєвський, Олександр Шумський, Андрій Заливчий і Левко Ковалів. Кілька тижнів після IV з'їзду бороть-

бісти об'єдналися з одним лівим відламом УСДРП в Українську Комуністичну Партію боротьбистів, УКП(б). В жовтні 1918, в органі «Боротьба» з'ясовано доктрину цієї партії: — «УПСР є глибоко переконана, що український народ принципово не має нічого спільного з українською державою: немає різниці, чи існує монархія, як сьогодні, чи буржуазна республіка, мрія наших націонал-патріотів. Борючись за соціальне і політичне визволення, за можливість широкого розвитку національної, народної культури, пролетаріят України, як кожний інший пролетаріят під пануванням капіталізму, не має батьківщини» (стор. 80).

Спроба цієї партії зберегти себе як самостійну комуністичну групу була ліквідована рішенням III Комуністичного Інтернаціоналу 28 серпня 1919 року. Не маючи вже жод-

ного іншого виходу, УКП(б) ліквідувалася в березні 1922 року, а її члени увійшли в більшості (5 тисяч членів, разом з молодечими організаціями 15 тисяч) до КП(б)У (стор. 275-286, 187, 189).

Доля українських комуністів аж надто добре відома. Не будучи спроможним здобути силову базу, вони були зліквідовані російськими централістами після різних невдалих спроб здобути Україні окремішню позицію. Оцінка автором системи УНР, її Директорії і гетьманського періоду впливає часто з його політичних поглядів (крайньо лівих).

Цікавим треба назвати особистий спогад І. Майстренка про боротьбистів у Кобеляцькому повіті з короткими біографіями найвизначніших діячів цього руху.

Я. З. П.

Видання УВАН - НТШ

УВАН-НТШ за фінансовою допомогою фордівського Східноєвропейського фонду видали в Нью-Йорку такі книжки:

Євген ЧИКАЛЕНКО. СПОГАДИ. 1955, Нью-Йорк, 504 стор. Спогади охоплюють 60-і рр. 19 ст. до кінця революції 1905.

Євген МАЛАНЮК. ПОЕЗІЇ. 1954, Нью-Йорк, 308 стор. До того включені вибрані поезії з усіх шістьох попередніх збірок та поезії, що друкуються вперше.

Микола КУЛІШ. ТВОРИ. 1955, Нью-Йорк, 478 стор. Том містить три п'єси: Народний Малахій, Мина Мазайло, Патетична соната. Крім

того, спогади дружини письменника А. Куліш, а також зладжені Григорієм Костоюком біографія Куліша, примітки, бібліографія.

Валеріян ПІДМОГИЛЬНИЙ. МІСТО. Роман. Друге видання. 1954, Нью-Йорк, 304 стор.

Теодосій ОСЬМАЧКА. ІЗ-ПІД СВІТУ. 1954, Нью-Йорк, 320 стор. Том містить поему «Поет» і вибрані поезії, писані в різний час. Редакція Юрія Шереха.

Богдан ЛЕПКИЙ. МАЗЕПА. (З-під Полтави до Бендер). 1955, Нью-Йорк, 346 стор. Остання частина історичної повісті про Мазепу.

Юрій ЯНОВСЬКИЙ. МАЙСТЕР
КОРАБЛЯ. Роман. 1954, Нью-Йорк,
240 стор.

ОБІРВАНІ СТРУНИ. Антологія
поезії поляглих, розстріляних, за-
мучених і засланих (1920-1954) укра-
їнських поетів. 1955, Нью-Йорк, 431
стор. Упорядкування, передмова,

бібліографічні нотатки й коментарі
Богдана Кравцева.

ЗБІРКА УКРАЇНСЬКИХ НО-
ВЕЛЬ. 1955, Нью-Йорк, 354 стор.
Оповідання 32 українських пись-
менників 20 ст. Вступна стаття Ми-
коли Глобенка: «Оповідання в укра-
їнській прозі 20 століття».

ЗМІСТ

	Стор.
Юрій Лавріненко. Дещо до еволюції світогляду і політичної думки Івана Франка	3
Володимир Дорошенко. Радянське франкознавство	29
Любомир Винар. Історичні праці Івана Франка	48
Євген Маланюк. Це було чудо...	64
Леонид Лиман. Колгоспники	65
Яр Славутич. З книги «Оаза»	113
Олекса Веретенченко. З книги «Заморські вина».	114
Юрій О. Тарнавський. Знайомство	115
Богдан Рубчак. Імпровізація опівночі	144
Емма Андієвська. Три поезії	145
Богдан Бойчук. Кремезні	146
Михайло Орест. З італійської поезії	154
Дмитро Чижевський. Юрій Клең, вчений та людина	157
Олександр Оглоблин. Василь Капніст	167
Ярослав Пеленський. Вячеслав Липинський	197
Андрій Жук. Українська соціалістична партія (1900-1904)	214
Юрій Луцький. Джерела до історії Вапліте	247
Микола Глобенко. «Тератургіма» Атанасія Кальнофойського в її зв'язках із старокиївською літературою	267
о. Іван Гриньох. Завіт між Богом і людиною	301
Лев Білас. Коментарі та міркування про деякі радянські видання 1955	315
Хроніка	325
Бібліографія	328

